prof. dr.
mustafa akdağ

türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi

cilt: 2
1453-1559

TEKİN YAYINEVİ

2. Basım 1979 (Ekim)

- Kapak Kompozisyonu : Erkal Yavi
- İç baskı : Çolakoğlu Matbaası
- Cilt : Özgün Mücellithanesi
- Kapak Baskısı : Çolakoğlu Matbaası
- Kitabı Yayımlayan : Kemal Karatekin

TEKİN YAYINEVİ
Tel. 27 69 69 - Ankara Cad. 51 İst.

Prof. Dr. MUSTAFA AKDAĞ

TÜRKİYE'NİN İKTİSADÎ VE İÇTİMAÎ TARİHİ

Cilt II

1453 — 1559

İkinci Basım

TEKİN YAYINEVİ

ÖNSÖZ

Uzun yıllardır üzerinde araştırmalar yaparak yazmaya çalıştığımız «Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi» adlı eserimizin II. Cildi de bu kitapla ortaya konmaktadır.

I. Cilt ile bu ikincisi arasında on bir yıl gibi uzun bir sürenin geçmiş bulunması, çalışmalarımızı gevşettiğimizden değildir. Ancak, öğretim ve bir ara yüklendiğimiz idarî görev bu konuda bizi geciktirmiş olduktan başka, araştırmalarımızda ana kaynak olan arşiv belgelerinin İstanbul'da ve hele «şer'iyye sicilleri»nin de birbirlerinden uzak birçok şehirlerin müzelerinde bulunmaları, bizim ise sözü geçen yerlere ancak yaz aylarında gidebilme durumunda kalışımız bu konudaki çalışma işimizi çabuk bitirmemizi olanaksız kılmıştır. Bu böyle olmakla beraber, 1559 ile 1623 yılları arasını kapsayacak olan III. Cildin bitirilmesi bu kadar uzamayacak, iki ya da üç yıl içinde ortaya çıkacaktır. Çünkü, bu cilt ile adı geçen III. Cilt, birlikte hazırlanmakta olduğundan, çok az eksiği kalmıştır.

I. Cildin Önsözünde de belirttiğimiz gibi, Türkiye tarihinde büyük bir eksiği gidermek üzere ortaya konan eserimizin II. Cildi, kapsadığı 1453 ile 1559 arası dönemin belge ve kaynak bolluğu sayesinde I. Cilde göre çok daha olumlu ve geniş bilgiler getirmektedir. Örneğin, burada Osmanlı Türkiye'sinin devlet yapısını, halkın ekonomik ve

sosyal yaşantısını, devlet-halk ilişkilerini, köy, şehir, göçebe topluluklarının derneşim ve yönetim düzenlerini yeteri kadar ayrıntıları ile bulmak mümkün olmuştur

Bundan başka, bu ciltte kullanılan ifadenin yeni kuşaklar düşünülerek arı Türkçe olmasına çok dikkat olunmuştur. Böylece tarih uzmanları dışındaki aydınlar da kolayca anlasınlar diye, kimi terim ve deyimlerin metin içinde anlamı belirtilmeyenlerini genel indeksteki yerlerinde kısaca anlamlamak zorunluğunu duyduk.

Öyle sanmaktayız ki, bu ikinci cilt ile, Türk toplumunun tarihinde kendine özgü bir devlet düzeni yaratmış olduğu ve onu uzun süre de uygulamış bulunduğu iyice anlaşılmış olmaktadır. Bundan sonraki ciltler de ortaya çıktıkça, belki de toplumumuzun gerçek toplumsal siyasî düzenini oluşturmakta büyük çaba harcıyan Türk düşünürleri için bu araştırmaların ortaya koyduğu bilimsel gerçekler bir rönesans ilkesi olabilecektir[1].

MUSTAFA AKDAĞ

[1] Bu cilt de ortaya çıkarken, birçok işlerimde bana yardımcı olan, notlarımın düzene konması, temize çekilmesi ve benzeri teknik işlerde sürekli çalışmalarla eserin gerçekleşmesine böylece önemli katkıda bulunan eşim Hafize Akdağ'ın bu değerli gayretlerini burada saygı ile kaydetmeliyim.

Ayrıca, kitabın basılması sırasında asistanım Musa Çadırcı da önemli yardımlarını esirgememiştir ki, bunun için teşekkürlerimi sunmam gerekir.

M.A.

İÇİNDEKİLER

KISIM : I
OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE
1453 - 1559

A. XI. YÜZYILDA TÜRK TOPLUMU

1 — Yeni Toplumsal Karışım 9-33
2 — Şehir Toplulukları 34 46
3 — Köy Topluluğu 46-51
4 — İğreti Topluluklar (Azınlıklar) 51-58
5 — Dinî Durum 58-69

B. OSMANLI REJİMİNDE HÜKÜMET SİSTEMİ

1 — Padişah Ve Taht 69-73
2 — Merkez Hükümeti 74-82
3 — Kaza İdaresi 82-96
4 — Adlî Düzen 96-103
5 — Ordu (Sosyal Yönden) 103-113

C. FONKSİYONEL AYRIŞIM

1 — Sınıfsal Bölümleşmenin Gerçek Etkeni 113-114
2 — "Askerîler" Sınıfı 114-119
3 — Şehirli Sınıfı 119-123
4 — Çiftçi (Raiyyet) Sınıfı 123-127
5 — Mürtezika Sınıfı 128-130

D. OSMANLI İMPARATORLUĞU OLUNTUSU ETKİSİNDE TÜRKİYE

1 — Geniş Fetih Seferleri 130-136
2 — Türkiye'nin Siyasî Birliğinde Son Adımlar 136-156
3 — Devletin İmparatorlukçu Gidişatı İçinde Türkiye Halkı 156-161

KISIM : II
GENEL EKONOMİK GİDİŞAT

A. DÜNYA TİCARETİ

1 — Avrupa'da Büyük İktisadî Devrim 161-176
2 — Doğu Akdeniz Çevresinde İktisadî Sönükleşme 176-183
3 — Türkiye'nin Uluslar Arası Yeni Durumu 183-198

B. OSMANLI SINIRLARININ BÜYÜMESİ DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İKTİSADÎ DÜZENİ

1 — Zirai Durum 198-207
2 — Esnaflık Usulü Zenaat Ve Alış-Veriş 207-220
3 — Açık Pazarlar; Kapan Hanları ve Toptan Ticaret... 220-229
4 — Türkiye Derneşiminde Paranın Yeri: a) Paranın Kesimi Ve Eldeğişimi b) Faizine Para Alıp Verme İşlemleri c) Paranın Öteki Üretilme Şekilleri 229-262

C. DEVLET MALİYESİ

1 — Gelir Kaynakları: a) Vergi Yerleri; b) Ziraî İşletmeler; c) Ticarî Ve Sınaî İşletme Vergileri 262-269
2 — Gelirin Görevler Yönünden Bölünmesi: a) Rüsûm-ı Şer'iyye b) Rüsûm-ı Örfiyye c) Tekâlif-i Divaniye 270-274
3 — Vergileme Usulü 274-291
4 — Devlet Hazinesinin Harcama Usulü: a) Kamu Hizmetlerinin Finansmanı Şekilleri b) Divan'a Düşen Görevlerin Finansmanı c) Timar (Dirlik) Usulü Ödemenin Finansmanı ç) Kamu Hayır İşleri Ödentileri (Hazineden Vakıflara Aktarmaları) 291-334

D. VERGİ TOPLAMA DÜZENİ

1 — Mukataa Usûlü Gelir Toplama Biçimi 334-359
2 — Darphane Mukataasını İşletme Düzeni 359-369
3 — Dirliklerde Vergi Toplama Biçimi 369-379
4 — Ehl-i Örf'ün Hizmet Akçesini Toplama Biçimi 379-385
5 — Mevkuf (Berat ve Defter Dışı Kalmış) Vergilerin Toplanması. 385-386
6 — Vakıflarda Vergi Toplama Usulü 386-394

KISIM : III

İKTİSADİ BUNALTININ İLK BASAMAĞINDAKİ ZOR YAŞANTI

A. HÜKÜMET İŞLERİNİ YÜRÜTME GÜÇLÜĞÜ

1 — Devletin Para Sisteminde Sarsıntı 395-405
2 — Akçe Değerindeki Kararsızlığın Malî Alandaki Olumsuz Etkileri 405-420
3 — Devlet Harcamalarını Karşılama Zorluğu 420-428
4 — Para Darlığının Hükümet Kurumları Üzerindeki Olumsuz Etkileri 428-435

B. DÜZENSİZLİĞE GİDİŞİN İKTİSADÎ BELİRTİLERİ

1 — Türkiye Pazarlarında Avrupa Yapısı Mallar 435-437
2 — Fiyatlardaki Artış Durumu 437-443
3 — Vergi Yolsuzlukları 433-457

C. TOPLUMSAL BUNALIM

1 — Çiftbozanlık Olayları 457-461
2 — Boş Levent Birikintilerinin Büyümesi 461-464
3 — Bunalımı İrtica ile Giderme Denemesi 465-467
4 — Boş Levendlerin Toplu Hareketleri ve Halk-Hükümet Çatışması 468-474

II. CİLDİN GENEL İNDEKSİ 475

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE

1453 — 1559

A. XV. YÜZYILDA TÜRK TOPLUMU

1 — Yeni Toplumsal Karışım

«Rum-Konya Selçukluları» devrinde vatan sınırları Kastamonu'nun batısında Karadeniz kıyılarından, Bolu-Eskişehir-Kütahya-Denizli-Antalya'ya uzanan çiziyi batıya geçmiyordu. Bu çizinin batısı Bizans ve Hıristiyan idi. Güney, Çukurova'da küçük Ermenistan hariç, siyasî çerçeve değilse bile, etnik bünye ve iktisadî bağlantı yönlerinden Şam yakınlarına kadar Mısır'dan ziyade Türkiye'ye benzer bir görünüşte idi. Urfa, Rakka, Diyarbakır çevreleri, doğuda Erzurum, Kars ve Ahlat, İran'a değil, Türkiye'ye dahil yerlerdi[1].

Toplumsal kadro, Türkmen kitleler sayesinde, tamamıyla Türk, fakat, kültür İslâm-İran asıllı olduğundan dolayı, bürokratik idare, hatta dinî kurumlar doğudan gelenlerin elinde bulunuyordu. İran ve Horasan'ın kültür merkezlerinde umdukları istikbali elde edemeyen, çoğu da maceracı olan[2] insanlar, Anadolu'ya geldiklerinde, saf yayla adamı olan Türkmenleri bilgi ve hünerlerine hayran bırakırlar, böylece, örgütün baş mevkilerine onlar geçerdi. İran ve Türkistan şehirlerinde en işe yaramaz insanların «Rum»a gidince, ne önemli postlara oturdukları, bilgi ve marifetlerine Anadolu halkının ne kadar hayran kaldı-

[1] Bak. Bu kitabın I. cildi, harita II.
[2] Aksarayî, Musameret'ül-Ahbar, (O. Turan yayımı), s. 190.

ğı İranlıların dikkatini çekmiş, «cehaleti ile meşhur Diyar-ı Rum» tabiri[1] bunun üzerine dile düşmüştü. Selçukî Türkiyesi'nin Hıristiyan dünyası ile kültür alış-verişindeki yakın ilişkileri, doğudan Gürcistan, kuzeyden Pontus, batıdan Bizans ve güneyden küçük Ermenistan ve az olarak da belki Kıbrıs aracılığı ile idi.

Anadolu'da dağ-taş Türkmenlerle dolu olsa da, şehirlerde eski Hıristiyan yerli ahali henüz kalabalık topluluklar durumunda bulunuyorlar ve şehir ekonomisi onlara dayanıyordu[2]. Anadolu'ya has zenaata Türkler ne kadar heves etseler de, Rum ve Ermeni ustalar her halde tezgâh başlarını bırakmış değillerdi. Hele şehirler, yeni mahallelerin kurulması ile Bizans devrine göre çok genişlemekte olduklarından, yapı işlerinde çalışan usta ve kalfalar da, muhakkak ki, çoğuncası yerli Hıristiyanlar idiler.

O halde, Selçukî devri Türkiye'sinde kültür kurumları, hükümet yönetimi gibi öğrenim görmüşlüğe ve bilgiye dayanan alanlarda Müslüman İranlı ulemâdan, memleketin imarında ve zenaatın işlemesinde de yerli Hıristiyan üstatlardan faydalanıldığın göre, Türklere askerlik ve bir de yaylacılık kalıyordu. Yerli medreselerin gittikçe gelişmesi ve Türkmen halkın şehirlere yerleşmede gösterdikleri kabiliyet Türkiye'nin millî bir devlet olma yolunda hızla ilerlemesini sağlamakta idi. Türk ve Türkmen kitlelerinin devlet nüfusunda baskın bir çoğunluk teşkil etmeleri, başta hânedan olmak üzere, askerî aristokrat sınıfının daima Türk geleneğinden ayrılmamaları, Selçukî Türkiye'sinde devleti millî yönde gelişmeye yöneltiyordu. Resmî devlet dilinin Farsça ve Arapça olması dahi Anadolu Türk toplumunun diğer İslâm örnekleri içinde gittikçe fazlasıyla beliren özellikler kazanmasına asla engel olmamış idi.[3]

[1] Bak. Ahmed Eflâkî, Menakib'ul-Ârifîn, s. 391.

[2] Marco Polo Seyahatnamesi (İngilizce tercüme, Aldo Ricci) p. 20.

[3] Bu kitabın I. cildinin ilk bahsine bakınız.

Türkiye'nin daha bilinçli millî bir toplum olma yolundaki yeni gayretlerinin, Kösedağı'nda Moğollara karşı 1243'de uğradığı büyük bozgun ile başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Moğol işgali üzerine yüz yıla yakın süren kurtuluş savaşları sırasında cemiyette derin değişiklikler meydana getiren büyük olaylar görüyoruz ki, başlıcaları şunlardır:

1 — Türk - Moğol kavgalarında Konya Selçukî Sultanlarının başarısızlıkları bu ailenin siyasî itibarını hükümsüz bırakmıştı.

2 — Konya, Kayseri ve Sivas'ın teşkil ettikleri üçlü başşehir mihveri parçalandığı, Moğol - Selçukî askerî gruplarıyla onlara karşı savaşan bağımsızlık mücahitlerinin çete şeklindeki grupları faaliyetlerini soygunculuk yoluyla beslediklerî için, memlekette müthiş bir karışıklık çıkmış, adı geçen başşehirler üçgeni çevresinde eski refahlı hayat tamamıyla yıkılmış, bölgeler, kasabalar ve şehirler arasındaki dengeli ilerlemişlik yok olmuş, memleketin en canlı iktisadî-siyasî kuvvet bölgelerinden güneye ve hele batıya göçler olmuş, böylece Selçukîler zamanında kurulan siyasî-sosyal ve iktisadî-sosyal düzen çökmüştür[1].

3 — Bu «karuş-muruş» (Anarşi) devri, tarikat çabaları için çok uygun bir ortam yarattığından, bir yandan babalar, öte yandan «mevlanacılar» iktisadî yıkımın ürettiği işsiz kitlelerini kendi dairelerine almak suretiyle birçok kanlı yağmacılıkları önlemek gibi faydalı işler görmüş olmalarına karşılık[2], medreseli sınıfının uzun zamandan beri tariflerini kitaplara döke döke yarattıkları «kalıplı din kavramı» kalkıp, onun yerine, «riyazet yoluyla» Tanrıyı idrak biçimi din anlayışı aldı yürüdü[3]. Bu vaziyet-

[1] Örneğin, Timurtaş Anadolu'yu yeniden istilâ ettikten sonra, Konya'ya dönen Arif Çelebi, Şam yönüne pek çok göçlerin olduğunu görmüş idi. Bak. Menakib'ul-Arifîn, II. 47 ve 449.

[2] Ahmed Eflâkî'nin bunlar hakkındaki şu ifadesine bakınız: adı geçen eser: I, s. 137 ve 449.

[3] Fergani bunları hep dinsizler olarak niteliyor: Bak. Ahmed Ateş, Belleten Nr. 91, s. 427.

te, eğer, XIII. yüzyılın sonlarından itibaren geniş çapta yeni bir fetih kapısı açılıp da, toplumsal his ve heyecanlar «gaza ve cihad»a yöneltilmemiş, ve hele bu yol ile iktisadî sefalet önlenmiş bulunmasaydı, tarikatçılığın bu sakat din eğitimi usulü Türk toplumunun millî gelişmesini engelleyici bir felâket olabilirdi. Hakikaten, zaman zaman siyasî otoritelerin de üstüne çıkma eğilimi gösteren «velîler» veya «şeyhler»in maddî dünyaya da hükmetmek istiyen büyük iddialarını ancak «Gazi Sultanlar» önleyebilmişlerdi[1]. Hatta, babalar ve başka tarikat şeyhleri Gazi hükümet büyüklerine ve sultanlara karşı gelmektense, onları destekleyip, «atiyye ve ihsanlarından» yararlanmayı kendilerine daha uygun bulmakta idiler.

4 — Bütün bunlar arasında Anadolu Türk toplumunun tarihî gelişmesine en büyük etkiyi yapmış bulunan olgu, şüphesiz vatanın coğrafî ve siyasî sınırlarında batıya doğru görülen genişleme idi. Anadolu'nun öteki bölgelerinden kat kat verimli topraklara sahip olan Ege ve Marmara çevreleri ve bunların arkasından Rumeli, Türk gazilerince ele geçirdikleri vakit, eski Selçukî Türkiyesi topraklarındaki huzursuzluğun ve iktisadî darlığın da etkisiyle, pek çok insan, Orta Anadolu'daki yurtlarını bırakıp, bu yeni yerlere göç etmişlerdir. Bu suretle, hem Türk toplumu miktar bakımından büyüme koşulları sağladı, hem de, eski Doğu Hıristiyanlığı komşuluğundan ötelere aşarak, Batı Hıristiyanlığı ile yamaç yamaca geldi. Bu olay, Türkmen asıllı Türkiye'ye «Müslüman Türk-İran»ın yapageldiği tarihî etkiyi ve kendi eski geleneklerini biraz daha kaybettirmesine mukabil, Hıristiyan dünyasından Bizans Rumları, Ermeniler ve Gürcüler aracılığı ile aldığı etkilere Batı Hıristiyanlığından almaya başladığını da kat-

[1] Osmanlılar devrinde devlet otoritesine karşı ilk «babalar hareketi» Sultan Orhan zamanında olmuş, şiddetle bastırılmıştı: İbni Kemal, Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Yazmaları, Nr. 26, Vr. 46 b.

mak suretiyle, Batı ile Doğu arasındaki yerini Batıya daha çok yaklaştırmış oldu.

5 — Türklerin, Marmara, Ege ve Rumeli yönlerini vatandaşlarının sınırları içine almaları, Türk toplumunu geçmişteki yapısından çok farklı hale getiriyordu. Bir defa, Bizans'ın en ileri zenaat bölgeleri zaptedilip de, buraların daha kibar ve medenî Hıristiyanları Türk idaresi altına girince, onların ev yapma ve döşeme üslûpları, gıda tarzları, giyinişleri, hattâ birçok halk töreleri ister istemez Türk halk tabakalarınınki ile karışıyordu[1]. Gazilerin ve Türk erkeklerinin Hıristiyan kızları ve dul kadınları ile evlendikleri, bunların, ya akın edilen Hıristiyan topraklarından, ya da deniz korsanlığından, yahut Türklere geçen Bizans şehirlerini korumuş bulunan «harbî» Hıristiyanların ölmeleriyle erkeksiz kalan Hıristiyan ailelerinden elde edildikleri bilindiğine göre, Türk evlerinin bu yeni dönme hanımları, bunlardan bir kısımları on iki veya on üç yaşlarında kız olarak elde edilmiş olsalar bile, doğumlarından bu yaşlarına kadar kendi Hıristiyan ana-baba ve çevrelerinden aldıkları terbiyeyi unutmalarına, doğurdukları çocuklarına Hıristiyan nine ve annelerinden öğrendikleri masal ve hikâyeleri anlatmamalarına imkân var mıydı? Hıristiyan dünyasından gelme bu dönme Türk gelinlerinin yemek yapmakta, ev döşemekte ve erkekleriyle ilişkilerinde kendi eski Hıristiyan toplumlarından hiç bir şeyi hatırlamamaları kabul olunabilir mi?

Bizans Hıristiyanlarının ve özellikle Frenklerin bu yol ile Türk aile ve toplum hayatına yaptıkları derin etkilerin Fatih zamanındaki Türk muhafazakâr zümrelerinde doğurduğu tepkileri Âşık Paşazade şikâyetçi bir ifade ile belirtmiştir[2]. Ege ve Marmara'nın liman pazarlarında XV. yüzyıl Türkiye'sinin Frenklerle olan ticareti, Selçukî dev-

[1] İdris Bidlîsi, Anadolu ve çevresine gelişin toplum üzerinde yaptığı değiştirici etkileri söz konusu ederken bu noktaya da dokunuyor.

[2] Âşık Paşazade Tarihi, s. 58.

rindekine kıyaslanınca, her halde çok artmış bulunmalıdır. Hele İstanbul ve öteki Bizans pazarlarının, uzun zaman Türkiye'de oturup, iş yapmaya gelen tüccarlarla dolu olduğunu bu şehirlerin mahkeme işlemlerinden kolayca tesbit edebilmekteyiz[1]. Marmara-Ege yöresi Rumları ve Frenklerden, yukarıda belirttiğimiz yollarla Türk evlerine hanım olarak giren Hıristiyan kadın ve kızlarının uzun yüzyıllar süresince Türk ırkını diğer eski Akdeniz komşularına benzetmekte ne büyük rol oynadıklarını burada önemle kaydetmeliyiz. Bu kadın ve kızlar yanında, erkek-Hıristiyan çocuklarının saraylara «has gulam», ailelere de köle olarak alınmaları ve sonra bunlardan çoğunun azad edilerek, yuva kurup, çoluk-çocuk sahibi olmaları da hesaba katılınca, XV. yüzyıl Türk toplumunun siyasî yönetimindeki milliyetçi güdümün nasıl olup da kaybolduğunu ve imparatorluk toplumunun millî Türk toplumu bilincini bastırmasındaki kolaylığı daha iyi anlamış oluyoruz.

6 — XIII. yüzyılın ortalarından XV. yüzyılın ortalarına kadar olan Türk sosyal tarihinde, belki ilk kez, olumlaşan pek önemli bir olay da, milliyetçi bilincin hislere hükmeder olmasıdır İnsanları tek bir Allahın kulu ve birbirlerinin kardeşi olarak ilân eden Hıristiyan ve Müslüman dinlerinin şu prensiplerine aykırı olan modern manadaki milliyetçiliğin, Anadolu Türk toplumunda, neden bu kadar erken şuura geldiğini düşünürken, her halde Anadolu gibi kapalı doğal sınırlara sahip bir kıtayı dolduran Oğuz Türklerinin, Müslüman Doğu ile Hıristiyan Batı'nın ara yerinde pek karakteristik toplumsal özellikler kazanmalarının böyle bir oluşmaya elverişli ortamı hazırlamış bulunduğunu kabul edeceğiz. Fakat, Türkiye'de milliyetçilik bilincini doğurtan iki önemli olaydan birisi, Selçukî idaresine hep İran'dan gelen ve yaylacı Anadolu halkını, kaba, cahil ve hor gören «yabancı» sınıfın, halkı, hep

[1] Bursa'daki frenkler İran ile bu şehir arasında ipek ticareti bile yapmakta idiler.

Arapça ve Farsça dilleri ile idare etmeleri ve takındıkları çıkarcı, kendini beğenmiş tavır[1], diğeri de, Moğolların uyguladıkları zalimâne idare siyasetidir. Selçukî Oğullarının, öz Türk oldukları halde, devletin yönetici kadrosuna Horasanlı ve İranlı yabancıları doldurmalarına sebep, Türkmen halk yığınlarının hükümet idare edecek bilgi ve kültüre sahip olmayışları ve özellikle Anadolu'daki yeni gelişen medreselerin Selçukî bürokrasisine yeterli elemanlar verecek seviyeye gelememiş bulunmasıydı. Memleket İlhanî esaretine düştükten sonra da, Anadolu Türkünü doğudan gelenlere idare ettirme siyasetine Moğollar, Selçukî sultanlarından daha fazla bir titizlikle sarıldılar[2].

XIII. yüzyılın son yarısındaki Anadolu tarihini kendi görgülerine dayanarak yazan Aksarayî'nin, doğudan Anadolu'ya rahat bir hayat ve bol servet sahibi olmak üzere koşup gelen bu doğu yabancıları hakkında kitabına geçirdiği ifadelerinin kendi devrindeki bütün yerli aydınların şikâyetlerinin birer yansısı olduğu şüphe götürmez. O, «Anadolu gerçi gariplere melce ve rahat ve istirahat yeridir ama bizzat kendisi —yani Anadolu— günü aç geçen bir sevgilidir» diyordu. Ona göre, Irak, Azerbaycan ve Horasan'dan «her kimin dimağında fesat belirir ve tahakküm etmek ister, kendi muhitinde halkı içinde bir şey yapamaz, gelir Anadolu'da mansıp alır ve sonra burayı birbirine katar»dı[3].

Koltuğunda Moğollara hizmet ederek oturmak için, Selçukî Sultanını ihanetle onlara öldürten Muineddin Per-

[1] Babası Baha Veled ile Türkiye'ye Doğudan gelen Celâleddin Rumî gibi kendisi de Anadolu'ya Doğudan gelen Ahmed Eflâkî'nin Mevlâna'nın sözleri olarak kaydettiği Anadolu Türklerini kötüleyici birçok hikâyeleri gerçekten ister büyük mistik şaire ait olsun, ister Eflâkî kendisi uydurmuş bulunsun, her iki halde de Doğulu yabancıların Anadolu Türkünden ne kadar nefret ettiklerini ifade eder: Bak. Menakib'ul-Arifîn, II, s. 166, 167, 317, 390, 391, 412, 450.

[2] Aksarayî'de bunu ispat eden örnekler çoktur: Bak s. 148 ve 149.

[3] Bak. Aksarayî, s. 190.

vane, bir müddet sonra, kendisi de onların ölüm pençesine düştüğü vakit, memlekette Horasanîler, yani İranlı Rical ve Moğollar bulundukça, huzur bulmaya imkân olmadığını söylerken de, gene Anadolu halkının duygularını ifade etmiş oluyordu[1].

Selçukî şehzadelerinden Siyavuş (Cimri) Karaman Türklerinin yardımı ile, Konya şehrine girip, zorla tahta oturduğu zaman, Anadolu halkının gönlünü elde etmek için, Türkçe'yi devletin resmî dili yapacağını ve Moğolları memleketten sürüp çıkarmak üzere, hemen Erzurum'a hareket edeceğini ilân etmişti ki, bu da, Moğol işgaline ve yabancı kültürüne karşı millî bilinçte nasıl bir tepki doğduğunu ispat etmektedir.

Selçukî Hanedanının silinmesi ve Moğol siyasî nüfuzunun da birdenbire çökmesi üzerine, memlekette hakiki bir sosyal devrim oldu; ve bu sayede meydana çıkan «Anadolu Beylikleri» rejiminin hükümetçikleri saf Türkçeyi resmî dil yaptıktan başka, devlet kadrolarını da yerli aydınlara kurdurttular. Artık, Arapça ve Farsça atılıp, resmî dil Türkçe olduktan ve Beylikler rejiminin hükümet sistemi de zarurî olarak daha mütevazi ve basit hale konduktan sonra, Anadolu medreselerinin, ana dili halis Türkçe olan dânişmendleri varken, elbette Iraklı, İranlı, Horasanlı, Arapça ve Farsça inşa üstatlarına lüzum yoktu. Hatta, pek sade bir Türkçe ile konuşan Anadolu halk kitlelerine kendi öz dilleriyle telkinler yapmak ve Türkçe şiirler yazmak tekkelere daha büyük başarı sağlamakta olduğundan, artık doğudan «velî ve derviş» akını da durmuştu[2]. Şu halde, Beylikler devri Türk cemiyetine Müslüman Doğunun bundan sonra da devam eden etkileri, artık dinin, şeriatın ve

[1] Aksarayî, s. 117.

[2] Bu sözlerimizle Selçukî devrinde bütün kurumların idaresine yetecek bir Doğulular akınının durduğunu kastediyoruz. Yoksa tek tük gelip yerleşmeler her yüzyılda vardır.

tarihî bağların gerektirdiği ölçüden fazla değildi[1]. Devletin orduları ise, öz Türk soyundan olanlardan ibaret bulunuyordu. Farsça ve Arapça ile birlikte, doğudan gelenler de kıymetten düşmüşlerdi. Arap ve İran dil ve edebiyatının baskısından kurtulan yeni Türk toplumunda aydın zümre milliyetçi bir heyecanla yüklü idiler ve bize bıraktıkları eserleri bunu ispat etmektedir[2]. Örneğin, İbni Bibi'nin tarihini Farsça'dan Türkçe'ye çeviren Yazıcızâde Ali'nin bu çeviriye aslında olmayanları katması, kendi millî duygularının taşkınlığından ileri geliyordu[3]. «Ahmediye», «Muhammediye», «Mevlid» kitaplarının yazarlarında da aynı millî ruhun bulunduğu bir gerçektir. Daha sonra gelen Âşık Paşazâde, Mehemet Neşrî, Türklükleriyle övünüyorlardı. Hele XVI. yüzyılın ilk yirmi beşine kadar yaşamış olan Kemalpaşazâde, Türkiye Tarihi'nde çağımız milliyet ve vatan anlayışının ilk ve birinci büyük şahsiyetidir[4].

Sosyal yaşayışlarının gereği yüzünden şehir, kasaba ve köyün yerleşik topluluklarına yabancı kalmış bulunan yaylacı göçebe Türkmenlere dayanan Karamanoğulları'nın tarihini yazan ve belki de Yazıcızâde'den de eski bir yazar

1 Doğudan gelip Şam'a yerleştiği anlaşılan, Kadılık da yaptığına göre, sağlam bir medrese öğrenimi yapmış bulunan Ali adında birisi 1355 sıralarında yazdığı «Nasayih'ul-Mülûk-i Türkî» adlı eserinde bir çeşit Türk siyasî doktrini kurmaya çalışırken, şafiî mezhebini şiddetle yererek, İslâmda siyasî hâkimiyet tekelini «Kureyşî ve müctehidîn»e vermek suretiyle, Arap milliyetçiliği yapmış bulunan bu mezhebe Türklerin asla girmemelerini savunmuş, bu Arap tekelciliğine dayanak yapılmak istenen hadîsin de sahih olamıyacağını belirtmişti: Bak. British Muzeum, Or. 9728, Vr. 3a. 4a. 5b. ve 6a.

2 Tarihçi Mustafa Âli, Osman, Orhan ve oğlu Murad devirlerinde şairlere rastlanmayışını topluluğun basitliğine yoruyor ve dönmelerin de o zaman henüz çok önemsiz insanlar olduklarını ileri sürüyor: Künh'ül-Ahbar V. (Rükn-i Râbî) s. 8-13.

3 İbni Bibi'nin Yazıcızâde tarafından Türkçeye yapılan tercümesinin en güzel ve tam bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Revan köşkü Nr. 1391'dedir.

4 Kemalpaşazade için şu önemli etüde bakınız: Prof. Dr. Şerafettin Turan, Defter 8 (Giriş kısmı).

olan Yarcanî'yi özetleyen Şikârî'nin Karaman Tarihi'ni Kemalpaşazâde'nin veya diğer her hangi Türk soyundan bir tarihçinin eseri ile karşılaştırarak, millî bilinci uyanmış bir toplum ile, kabileler topluluğu seviyesinde kalmış bir toplumun aralarındaki farkı göstermek suretiyle, Osmanoğulları etrafında millî bir bilinçle yeniden toparlanan gerçek Türk toplumu hakkında açık bir fikir edinebiliriz[1].

Türkiye halkının XIV. yüzyıl ile XV. yüzyılın ilk yarısı içinde heyecanla hissettiği millî bilincin etkileri gözde tutulmadığı takdirde, 1308'den önceye ait olan Selçukî Türkiye'siyle 1453'den sonraki padişahlık Türkiye'si arasındaki tarihî gelişme seyrini doğru olarak anlamak son derecede güçleşir.

Türkiye'nin eskiden beri temasta bulunduğu, hatta, bazı kere birlikte yaşadığı Hıristiyan komşuları ile olan çeşitli alışverişleri yukarda sözünü ettiğimiz tarihî seyir içinde azalmamış, tersine olarak, birçok Batı Hıristiyan toplumlarıyla daha yakından ilişkiler kurulmuştu, Hıristiyan unsurların Türk toplumuna cariye ve köle olarak girme kapıları daha çok açılmıştı. Selçukîler zamanında mevcut olan şu «has gulâm» mektebi de, Anadolu Beylikleri rejiminde, olduğu gibi devam ediyor, «emir-i kebirler» kapu ağalıklarına «has gulâmhanelerinden» yetişme kimseleri yani dönmeleri tayin ediyorlardı. Selçukîlerde, «Divan Beylerbeyliği», hep «has gulâmlardan gelme» bir dönmeye verildiği gibi, Orhan da, Anadolu ve Rumeli ordularına kumanda etmek üzere, iki beylerbeylik, hem de Selçukîlerde olduğu gibi, divan azalığı, yani vezirlik de bir arada olmak üzere, kurduğu vakit, her iki mansıba da «has gulâmlarından» yetişme Lülü ve Lala Şahin ağaları, «paşa

[1] Şikârî'den s. 108'i okuyunuz: Burada, yazar, bir Türk devletini değil, Karamanoğullarını ve onlara uyduluk eden birtakım aşiretleri tarihine konu yapar, örneğin, bu eserde Türk sözü, toplumu adlandırma anlamında hiç kullanılmamıştır.

ve vezir» ünvanları ile birlikte tayin etmişti[1]. Rumeli'de gaza ve cihad ile uğraşan tarihî Türk aristokratları karşı koymaya çalıştılar. Fakat, Gazi Sultan Orhan, sırtını kendilerini iktisadî sıkıntıdan kurtardığı bütün Türk halk yığınlarına dayadığı için, ona karşı olan bu çeşit direnmelerinden Türk aristokratları hiç bir sonuç alamadılar.

Burada şunu hemen kaydetmeliyiz ki, millî prensiplere aykırı düşen bu yeni gelişmeye karşı ne kadar mücadele edilmiş ise de, Osmanlı rejimi, neticede, kozmopolit imparatorluk olma yolunda ilerlemiş ve siyasî hayatı da ona göre bir yön almıştır. İç olayların belirtilmesi sırasında bunu örnekleriyle daha iyi anlıyacağız[2].

Selçukîlerden sonra başlıyan yeni Türk fetihlerini sistemli bir biçimde yalnız kendi şöhretlerini artırmakta pek iyi kullanan Osmanlı padişahları, ilmiye mansıpları dışında, hükümetin öteki bütün mansıplarını, Türklerden alıp, kendi «has gulâm-enderun» mektebinden yetişenlere vermekte ve yavaş yavaş aristokrasiyi «iç iller»den «uç iller», yâni «dârulcihad»a doğru sürerek yok etmekte oldukları-ndan başka, yeni iktisadî düzen de, Selçukîler devrindeki birçok yanlarıyla yaşamakta bulunan bağımsız hüviyetli şehir esnafını (ya da o çağların bir çeşit burjuvasını) siliyor, büyük küçük bütün şehirlerin sözleri dinlenir kimseleri (âyan ve eşrafı, hükümet mensupları) padişaha çok bağlı bir karakter kazanıyorlardı. Bu hal, Türk toplumunda, XIV. yüzyılda bilince erdiğini söylediğimiz milliyetçiliğin, ideolojik bir hayatiyet kazanarak, siyasî kurumlara hükmedecek bir kudrete erişmesini sağlayacak elemanları yok etmiş bulunmaktaydı.

Padişahların «has gulâm-enderun» sistemini geliştirme politikalarına karşı, azap, timarlı sipahi, akıncı beyleri

[1] Şu yazımıza bakınız: Vesikalar Dergisi, Yeni Seri, sayı 3; Ankara Sultan Alâeddin Camii kapısında bulunan hicrî 763 yılgünlü bir kitabenin tarihî önemi.

[2] Millî bilincin en güçlü olduğu 1453'den önceki devre ait bu çeşit çekişmeler için bu eserin I. cildine bak

ve başka Türk asıllı zümrelerin zaman zaman gösterdikleri direnme bu konudaki fikir gelişmelerini daha geç canlandırmış, aydınlar arasında, bu iki sistemin, yani devlet idaresinde Türkler mi, yoksa «enderunlu has gulâmlar» mı öne geçmeli biçimindeki yazışmalar ancak XV. yüzyılın sonları ve hele XVI. yüzyılda kendisini göstermiştir.

Milliyetçiliği ideolojik bir biçimde savunan en tipik yazar olarak Kemal Paşazâde'yi gösterebileceğimiz gibi, milliyetler karması imparatorluk idealini aynı biçimde ideolojik olarak savunanlara tipik örnek diye de Tarihçi Mustafa Âli'yi (XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olmakla beraber) örnek gösterebiliriz[1]. İki zıt ideolojinin bu keskin savunucularına bakarak, iki tarafa da dahil edemeyeceğimiz daha yumuşak fikirli yazarlar bulmak da mümkündür. Örneğin, Âşıkpaşazâde[2] ve Mehmed Neşrî, bilinçli ve fakat, iddiasız Türkçü olmalarına karşılık, İdris Bidlisî ve Hoca Sadeddin Efendi de koskoca tarih kitaplarında Türklükten ve Türkten hiç bahsetmeyecek derecede Türklüğe ilgisiz bir içgüdüye sahip görünürler; ama Müslüman aslından olduklarından dolayı da, Hıristiyanlıktan dönme Enderun halkını da sevmeyen ayrı bir zihniyeti temsil ederler. Bu son iki yazar için Osmanlılık ve Müslümanlık toplumun siyasî prensibi ve birlik nedenidir.

Halbuki, Kemalpaşazâde, tarihî olayları yazarken, Türklük ile ve Türklerle ilgili sorunlarda hem ırkını savunmakta ve hem de övücü ifadeler kullanmakta bulun-

1 Osmanlı Toplumu'nun, sayıları on ikiyi bulan çeşitli milletlerden oluştuğunu savunan ünlü tarihçi Mustafa Âli'nin şu sözlerine bakınız : Künh'ül-Ahbar V, s. 13.

2 Bu yazarın, ünlü tarihinde, Osmanlı idaresinin bozulmasından Danişmendleri ve kadıları sorumlu tutması ve Çandarlızade Ali Paşa'yı, çok Acem Danişmendlerin ziyaret ettiğini belirterek anlamlı bir biçimde bu Danişmendlikten gelme veziri ve medreselileri kötülemesinin, tarikatçı-medreseli düşmanlığından gelme olduğu ortadadır : Adı geçen eserin Gize baskısı, s. 63.

masına karşılık, onun karşıtı olan Âli Efendi tarih olaylarında Türklere çatar ve onları kötüler[1].

Özet olarak şunu söyleyebiliriz ki, Selçukî devri Türkiye'si, toplumsal kadro bakımından Türk, ve fakat kültürü ve idareci sınıfı, daha doğrusu siyasî idare yönetimi itibariyle «Türk-İran»cı, 1308 - 1453 arası toplumu ise, kültürü, siyasî idare yönetimi ve öteki yönleriyle millî bilincin güdümü önünde yürüyen gerçek bir Türk devleti, fakat, 1453'e doğru milletler karması bir imparatorluk yönünde gelişen siyasî ve kültürel oluşmayı önleyemediği için de, Selçukî Türkiyesiyle Osmanlı İmparatorluğu Türkiyesi arasında kısa süreli bir geçit toplumu özelliğinde olmuştur[2].

Osmanlı çağı Türk toplumuna gelince, artık o, karma imparatorluğun karma topluluğunda[3] ne kadar «ana cemaat» olsa da, artık kenarda kalmış, özellikle siyasî yönden devletin kendisi olmaktan çıkmış, onun sadece kuvvet kaynağı ve malzemesi durumuna düşmüştür[4]. Hele parlak zaferlerle dolu olan Kanunî Süleyman devrinde, Türk ce-

[1] Sözlerini ettiğimiz iki yazarın, Osmanlı Beyliğinin saf Türk köylüsünden kurduğu «yaya ve müsellem» kıtalarını bir hayli kullandıktan sonra bu askerî teşkilâtı dağıtması olayını, örneğin Kemalpaşazâde'nin bu cefakâr insanlara karşı yapılan bir haksızlık olarak değerlendirilmesine karşılık, Mustafa Âlî'nin, ters bir görüşle yaya ve müsellem askerlerini çapulculuk ile suçlayarak onların birliğinin dağıtılması olayını çok isabetli buduğu görülüyor; geniş bilgi için bakınız: Bu eserin I. cildi.

[2] Mustafa Âlî, Osman Bey ile kendisini izleyen Orhan ve I. Murad devirlerinde şair yetişemeyişini kayd ile bu devirde sosyal topluluğu çok basit bulmakta, Anadolu halkının Cihad ile uğraşan Gazi Türk ve Tatarlarla «evlâd-ı kefere»den idüğini ileri sürmektedir: Künh'ül-Ahbar, V, s. 115.

[3] Mustafa Âlî, Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan topluluğun Müslüman-Hıristiyan 12 milleti kapsadığını kabul ediyor: Aynı eser, c. V, s. 9.

[4] Fransız Tarihçisi Prof. H. Hauser de, yazısının bir yerinde, «Osmanlı İmparatorluğu» deyimi kullanırken, «Türk İmparatorluğu demiyoruz» biçiminde bir ifade ile Âlî gibi aynı kanıda olduğunu açıklamaktadır: Bak. Peubles et Civilisations, VIII, Les Débuts de L'Age Moderne, p. 393.

maatinin (toplumunun demiyoruz) devlet siyasetiyle ve hükümetle olan ilgisi Selçukî devri Türkmen cemaatininkinden daha az idi. O zaman, hiç olmazsa uç'lar, tamamıyla Türkmenlerin ve Türklerin nüfuzunda bulunuyor, şehirlerdeki esnaf loncaları Konya başşehrinin siyasî karışıklık ve anlaşmazlıklarında, olumlu ya da olumsuz, fakat kesin etkili rol oynuyorlardı. İmparatorluk devrinde ise, hele şehzadeler de vilâyetlere vali tayin olmaktan düştükten sonra, eski iktisadî ve sosyal düzenini sürdüren Anadolu Türk toplumu, sırf harp zamanlarında devlet tarafından harekete geçirilen mihanikî bir kuvvet kaynağı gibi idi. Celâlî, softa ve bunlara benzer öteki isyanların devlet düzenliğine karşı bir kasıtları olmadığından, onları bu bakımdan kaale almıyoruz.

7 — Son olarak, sözü edilecek mesele, yeni bir millî hanedanın doğma koşulları ve XV. yüzyılda, Türk toplumu imparatorluk toplumu içine girince, hanedanın da millî bilincin kontrolundan kurtulmasıdır.

1308'de, II. Mesud'un ölümü ile, kökü büyük Selçukîlerin kuruluşuna kadar giden Anadolu'nun üçyüz yıllık millî bir hanedanı çökmüş oluyordu. En eski Osmanlı tarihçilerinin iddialarına göre, bu durumda, Türkiye'de ikinci bir millî hanedan vardı ki, o da Kayı Kabilesi'nin reisi olan ve bu yol ile Oğuz Han'ın nesli bulunan Osmanlı Ailesiydi. Onun için, son Selçukî sultanı (bu sultan hep Alâeddin olarak zikrolunur) kendi ailesinin tahtı kaybetmekte olduğunu hissedince, saltanatı Selçukîler gibi Oğuz Han'ın başka bir evlâdından gelen Osman Bey'e havale ediyordu. İkinci bir rivayete göre de, memleket hükümdarsız kaldığında, Anadolu büyükleri, toplanarak, «Oğuz Han'ın torunu» olan Osman Bey'i hükümdarlığa seçmişlerdi. Bunlardan birisi ya da her ikisi de doğru olmuş bulunsaydı, şüphesiz Türkiye'deki siyasî fikir hayatının o zaman pek gelişmiş bir seviyede bulunduğunu kabul etmek gerekecekti.

Hakikatte, Osmanoğullarının talihi Amasya Tahtına bağlı uç beylerbeyliğini elde etmeleriyle gülmüş, II Mesud'un ölümü üzerine, oğlu Gazi Çelebi'nin, babasının yerine oturamıyacağı anlaşılınca, Osman Bey (ya da Gazi Çelebi'nin yerine Osman Bey'in oğlu Orhan Bey) devlet reisliğini fiilen temsil eder olmuştu.

Karamanoğulları'nın göçebeliği yaşatmakta olmaları ve uç beylerbeyliğini, Konya üzerine sürekli baskınları sayesinde, Selçukî Sultanından zorla almaları yüzünden, bu aile, Konya başşehrinde, Amasya şehrinin Osmanlıları tuttuğu biçimde bir güleryüz görmüyordu. Ayrıca, Moğol kumandanları Karamanlılarla uğraşmayı kendilerine iş edinmekte ve Konya'yı sık sık işgal edip durmakta idiler.

Selçukî idaresi çökünce, Anadolu'nun büyük kentlerinde, her ahî derneğinin, kendi şehrini ve ona bağlı kasabalarla köyleri düşünerek, asayiş ve düzeni sağlamak ve durum durulana kadar idareyi yürütmek üzere, geçici bir hükümet kurduğu bilinmektedir. Konya ahîleri de, anlaşıldığına göre, Karamanlılarla Moğolların iki yanlı zorlamaları arasında, aynı suretle, geçici bir hükümet kurmuşlardı ve hükümet reisliğine de Şeyh Muhlis adında bir ahî başbuğunu getirmişlerdi[1]. Hatta, bir ara Konya hükümetinin başında Taceddin Kızıl ve oğlu Zahireddin vardı; ve kendisi, nihayet «Şeyh Hasan Timurtaş» (Şeyh Hasan Kebir olacak) tarafından Konya dışında bir yere davet edilerek öldürülmüştü[2]. Bütün bu karışıklıklar süresinde, fakat tarihlerini bilemediğiniz zamanlarda, gerek Konya'dan ve gerek Amasya'dan bu adı geçen iki Selçukî hükü-

[1] İlk Osmanlı tarihçilerinden Âşıkpaşazâde, ünlü eserinde, Şeyh Muhlis Paşa olarak kaydettiği bu kişinin kendi ceddi olduğunu söylüyor. Ahmed Eflâkî ise, Şeyh Paşa'nın Abid Çelebi zamanında öldüğünü söylüyor ise de, hükümetinden söz etmiyor. Ayrıca bakınız: Âlî, Kunh'ül-Ahbar, V. s. 39 ve Müneccimbaşı, C. III, s. 283, Şeyh Muhlis Paşa'nın II. Mesud ölünce, hicrî 707 civarında Konya'da Selçukî tahtına geçirildiğini ve altı ay sonra tahttan da kendi vazgeçtiğini söylüyorlar.

[2] Bak. A. Eflâkî, adı geçen eser, c, III, s. 458.

metinin kadrolarını oluşturan hükümet ileri gelenleri, ya tamamen ya da kısmen, Osmanoğulları'nın başşehrine göçmüşlerdi[1]. Osmanlı tarihçilerinin bu rivayetlerini biz şunun için az çok doğru kabul ediyoruz ki, daha baştan itibaren Osmanlı Beyliği'ndeki hükümet yönetiminde, Selçukî hükümet geleneği ve tümü ile Türkiye devletini temsil eden bir durum sezilmektedir. Esasen bütün Konya çevresi ile birlikte ona bağlı olan uç'lar dahi Moğolların tazyik ve baskın yeri olduklarından, mademki Amasya'da dahi bir hükümet kurulamıyordu, o halde, zamanın Türk siyasî şahsiyetleri ve hükümet erkânı için Osmanlı başşehrinden başka gidecek bir yer kalmıyordu. Çünkü, sebebi her ne olursa olsun, Moğolların, Simre (Amasya) Sultanlığına ya da eski Dânişmendiye ucuna iliştikleri görülmemişti. Esasen Sivas, Moğol genel valilerinin merkezi olmaya başladığından beri, Simre Sultanlığının sözü olamazdı. Örneğin Arif Çelebi Sivas'ta bir «baba» ile büyük bir olay çıkardığı zaman, burada Sumagar'ın oğlu Arap Noyin Moğol valisi idi[2].

Anadolu büyüklerinin, toplanarak, Osman Bey'i bir şölende, Oğuz neslinden olduğunu ifade ile, Türkiye'nin başına hükümdar seçtikleri hakkındaki belli hikâyenin esası da belki budur.

1299'da (688) Karacahisar, birinci fethinden 70 yıl sonra, ikinci kez gene alınınca[3], buraya imam tayin olunan

[1] Kemalpaşazâde'ye göre, III. Alâeddin'in Moğollarca hapsi üzerine, Konya hükümet erkânı buradan göçüp bir kısmı Simre'de (Amasya'da) II. Mesud'un oğlu Gazi Çelebi'nin yanına, bir kısmı da Osman Bey'e geldiler; sonra Gazi Çelebi de ölünce (daha doğrusu ortadan çekilince), Simre'deki kadro da Osmanlı başşehrine geldiler: Kemalpaşazâde'nin adı geçen yazması, Nr. 25, Vr. 57b.

[2] A. Eflakî, aynı eser, II. s. 314.

[3] Kemalpaşazâde, bu olayın yılgününü 688 (1289) olarak gösteriyorsa da, aynı yazma, Nr. 25. Vr. 45a; herhalde dayandığı kaynak bir rakam hatası yapmış olmalıdır; doğrusu bizim kabul ettiğimiz yılgün olmalı. Geniş eleştirisi için bak. Eserimizin I. cildi.

Dursun Fakıh ile halk, Şeyh Edebali'ye varmışlar, yapılan toplantıda buraya bir kadı yollanması, ya da cuma namazının kılınması için zamanının sultanına başvurulması konusunda tartışma çıkmış, bu konuşmaların üzerine gelen Osman Bey: «ben icazet verdiğim kifayet etmez mi? Sultan-ı zaman dediğiniz Melik-i Yunan ise, benim mülkümde anın ne tasarrufu var?» diye cevap vererek, burasını kendisi fethetmiş olduğunu, bağımsız sultan durumunda bulunduğunu ileri sürmüş, ve tabiî, kadı tayin ettiğinden başka, cuma namazındaki hutbeyi de kendi adına okutmuş idi[1].

Burada Melik-i Yunan sözü ile Konya'da hüküm süren III. Alâeddin kastolunuyordu ve Osman Bey ise, Rum Sultanlığı'na[2], yani Simre başşehrine tâbi olup, oranın Sultanı II. Mesud da, şu sırada, mâzûl olduğuna göre, hukukî bakımdan Osman'ın III. Alâeddin'le bir ilgisi olmadığını iddia etmeye hakkı vardı. O halde, Osmanlı Beyliği'nin bir taraftan Simre'ye vâris olması, öte yandan, Moğolların buralara hiç ayak basmamış bulunmaları, memleketin hükümet ricalini Osman Bey'in ve oğlu Orhan'ın idaresine sevketmiş, Osmanlıların bütün Türkiye'nin Sultanı olmaları olanağı pek erkenden böyle gerçekleşmişti[3].

Osmanoğulları'nın, elde ettikleri maddî güç ile yetinmiyerek, bütün Türkiye'nin tek hükümdar sülâlesi olduklarını Oğuz Han neslinden bulunuşlarına dayamalarının, o zaman Anadolu kamu oyunda Türklük öğüntüsünden faydalanmak amacıyla olduğu apaçık ortadadır; ve bunu da, tarihî bir esasa bağlamak suretiyle, Türk il-gününe gerçekmiş gibi gösteren tanınmış yazar Yazıcızâde Ali idi[4].

[1] Kemalpaşazâde, aynı yer.

[2] Kemalpaşazâde, çok yerinde olarak, III. Alâeddin'e «Melik-i Yunan» dediği gibi, Gazi Çelebi'ye de «Memleket-i Rum Meliki» adını kullanmakta idi. Bak. Aynı yer.

[3] Çandarlı Kara Halil bile Karaman'ın Sivrihisar'ından idi: Bak. İ.H. Uzunçarşılı, Belleten, sayı: 91, s. 45.

[4] Bu yazarın İbni Bibî'yi Türkçeye çevirirken, metne kendinden yaptığı ilâveler, özellikle «Oğuz Türesi»ne ait olanları şu-

O halde, Osmanlı'lar, daha ilk zamanlardan itibaren bütün Anadolu Beylerinin seferlerde kendilerine yardım etmeleri için, yaptıkları savaşlara «gaza ve cihad» rengi vermekle beraber, onların Osmanoğullarına uyruk beyler oldukları biçimindeki iddiayı da Osmanlı ailesinin Oğuz neslinden olarak Anadolu'nun biricik hükümdar sülâlesi bulunduğu nedenine bağlıyorlardı.

Osmanlıları, Türkiye'de, bütün umutların üzerinde toplandığı millî bir hanedan haline getiren büyük olaylardan birisi de, şüphesiz, Timur istilâsı olmuştu. Tatar sürüleri, Anadolu'nun dört bir köşesine yayılıp da, yağmalara başladıkları zaman, sözde, Osmanlılarca elkonan «baba mülklerine» tekrar oturtmak üzere kendilerini, Timur'un beraberinde geri yerlerine getirdiği Anadolu Beyleri, doğrusu, halkın gözünde bu step sürülerinin yağmalarına kılavuzluk eden «hain»ler olarak küçülmekte idiler. Bu ise, Osmanlı Hanedanı'nın ekmeğine yağ sürüyordu. Nitekim, Timur memleketten savuşup gittikten sonra, Osmanlıların Anadolu Beyliklerini daha kolay tasfiye etmelerinde bu durumun çok yardımı olmuştu[1].

Yıldırım Bayazıd'ın son yıllarında açığa çıkan ve bütün XV. yüzyılın birinci yarısı süresince devam eden siyasî nüfuz mücadelesi, yani, has gülâmdan gelme rical ve yeniçeriler ile Türk asıllı Ümerâ (özellikle Rumeli beyleri) ve Türk ırkından olan askerî sınıflar arasındaki rekabet çatışmalarında II. Murad'ın hangi tarafı tutacağı konusunda çok bocaladığı ve Yazıcızâde'nin telkini ile Türklüğe meylettiği gerçektir. Saray kadınlarının ve Arap memleketlerinden ve İran tarafından gelen bazı ulemâ ve şeyhlerin, Müslüman olmalarına rağmen, Türkleri değil, has

nu açıkça ispatlıyor ki, Türklük heyecanı ile dolu olan Yazıcızade Ali, Osmanlı rejiminin Türk karakterini iyice güçlendirmek için II. Murad'a milliyetçi bir zihniyet aşılamak istemistir.

[1] Karaman Beyliğinin Osmanlılar karşısında daha uzun ömürlü olmayı başarmaları, Konya çevresi halkının desteği ile değil, İçel bölgesine yaslanmaları sayesinde olmuştur.

gûlamları tuttukları ve «Türk» sözünden rahatsız oldukları seziliyor.

Fatih, 1451'de pek genç olarak tahta oturduğu zaman, halen beyliklerinin başında bulunan İsfendiyar ve Karamanoğulları bile, Osmanoğulları'nın Türkiye'de rakipsiz ve meşru hükümdar ailesi olduklarını artık tartışmıyorlardı. Hele yeni padişahın, İstanbul'u fethetmek suretiyle, dünya çapında ün kazanması, Oğuzhan kökünden geldiği biçiminde Osmanlı yazarlarının bu tarihe kadar halka yaptıkları telkini siyasî bir destek olarak sürdürmeyi gereksiz kılan bir durum yaratmıştı. Babalarının alışılmış ünvanının «sultan» olduğu[1] ve onlar, adlarının önüne sadece «bey» kelimesini takmakla yetinecek kadar alçak gönüllülüğü elden bırakmadıkları halde[2], Fatih, pâdişah ve hakan olmuştu. Hiç şüphe yok ki, o bu ünvanları «imparator» karşılığı olarak kullanıyordu. Fatih Mehmed'in, İstanbul'a girer girmez, Ortodoks Patrikliği'ne dinî özgürlüğünü ve devletin yüksek himayesini sağlaması da onun padişahlığı ile hukuk yönünden pek iyi bağdaşmaktaydı[3]. Zaten Fatih'in, kendi babası ile arasında geçen taht çekişmesi de, has gulâm-enderunlu ricâl ile Türk rical arasındaki rekabetin etkisinde oluşmuştu; ve onun, sonuçta, pâdişahlık tahtına oturması kozmopolit-imparatorlukçu siyasetin bir zaferi olduğundan, İstanbul'un fethinden sonra, Türkçülüğe dayanan siyasî mezhebin devlet idaresinde tuttuğu yerini yitirmesi mukadderdi. Gerçekleyin, artık 1453'den sonra

[1] II. Murad hakkında «tahrir defterleri»nde, hep «sultanımız» ve Fatih devrinde yazılanlarında da aynı kişi hakkında «Merhum Sultanımız» sözleri geçtiği halde, Fatih'in kendisi için, «Padişahımız» deyimi kullanılmaktadır. En eski defterler incelendiğinde buna ait pek çok örnek bulunacaktır.

[2] Kemalpaşazâde, Paris Bibliotheque Nationale, Türkçe yazmaları, Nr. 157, Vr. 40b (bu yazmada II. Murad ve öncekileri için, «beylik etti» deniyor).

[3] Rum Ortodoks patrikliğine o zaman verilen özerklik, Türkiye'nin kendi topraklarındaki kesin siyasî hakları bakımından günümüze kadar süren şüpheli ve karanlık bir pürüz noktası olagelmiştir.

Türklükten bahseden yazarlar ve hele Kemalpaşazâde, bu kelimeyi, devleti kuran esas unsuru dil altından savunmak ve aynı zamanda yabancı kökten gelen Enderunlu ricalin damarlarına basmak için kullanmakta bulunuyorlardı. İkinci Murad'ın son zamanlarında Edirne'de oğlu ile arasında geçen mücadele başşehrin sürları dışına pek çıkmamış idi. İstanbul'un alınmasından evvelki bu son taht kavgasında, tarafları yeniçerilerle vezirlerin teşkil etmiş olması, gerçekte bir tarihi kapatıyor ve yeni bir dönem açıyordu. 1453'den sonra göreceğimiz bu çeşit kavgalar ve başşehirde çıkan öteki siyasî bunalımlarda uygulanan çözüm şekilleri, artık Osmanlıların daha evvelki yüzelli yıllık devirlerindekinden çok farklıydı. Bundan böyle, Türk toplumu ne olup bittiğini anlamıyor, taraf tutmuyor, olup geçenleri yalnız «hikmet-i hükümet»tir diye olağan kabul ediyordu.

Türklerin karışmıya fırsat bulamadıkları, Fatih ile Murad arasındaki bu baba-oğul taht kavgasından sonra, babanın ölümü üzerine, oğlunun onun yerine geçmesinde de, vilâyetlerde vali kardeşlerinin bulunmayışı Rumeli'deki Türk aristokrasisi ile Anadolu timarlı sipahilerinin ya da büyük şehirler çevrelerinin geçmişteki siyasî bunalımlarda oynadıkları rolü biraz daha unutmalarına yardım etmişti.

1453 İstanbul zaferi ile, sultanlıktan ve «beylikten» padişahlığa ve hakanlığa yükselen II. Mehmed divan toplantılarının idaresini veziriazamına bırakmış, ilerde Arap memleketleri de imparatorluk sınırları içine alınınca, «padişahlık» yanına «halifelik» de eklenmek suretiyle, artık Oğuzhan evlâdından gelmiş olarak «Türklerin Beyi» biçimindeki millî ve mütevazi ünvan tarihe karışmıştır.

Bundan sonra, Osmanlı hükümdarları, koca imparatorluk içinde, esasında ve herşeyden önce, Türklerin padişahı olduklarını XIX. yüzyıla kadar hiç hatırlamıyacaklardır.

XIII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın ortalarına kadar, bu biçimde, Türk sosyal bünyesine etkisi olan büyük

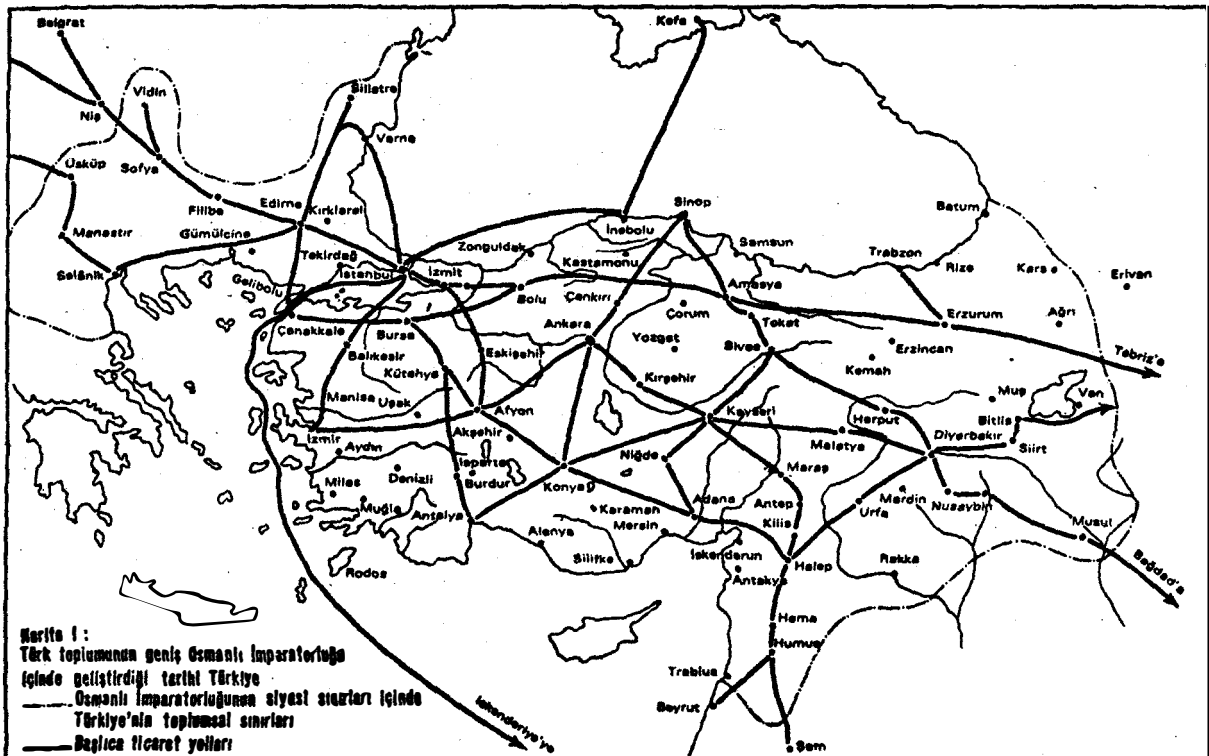
olayları sıraladıktan sonra, İstanbul'un fethi sırasındaki Türkiye'nin sosyal-ekonomik yapısını esaslarıyla tesbit etmek zor değildir. Bir kez, toplumun işgal ettiği coğrafî kalıp büyük değişikliklere uğramıştır. Bütün Anadolu yarımadası artık tamamen Türk kitlelerinin ana vatanı niteliğini aldıktan başka, Balkanlarda da Selânik'in batısındaki Vardar vadilerinden kuzeye, yani, Tuna'ya ve oradan bu ırmağı takip ederek, Karadeniz'e çıkan bir çizginin Anadolu yönüne doğru çevrelediği, «Rumeli» diye adlandırılan topraklar, şehirleri, kasabaları, iktisadî sistemi ve hatta kültür kurumları ile Anadolu'ya benzemiş olarak, Türkiye'nin Marmara ve boğazlar ötesindeki uzantısını teşkil ediyordu[1].

O halde, Şam, Halep, Diyarbakır, Van, Kars, Erzurum çevrelerini içine alarak kuzeye, ve örneğin, aşağı yukarı Hopa'nın doğusuna varan bir çizgi ile Balkanlarda «Rumeli» parçasını içine alan batı çizisi arasındaki geniş topraklarda tamamiyle hakim kitle olan Türk toplumunun aldığı bu yeni sosyal yapı şöyledir: Etnik unsur, kökü ve tarihi eski Türkmen boylarına dayanan Türk ahali olup, bunun Selçukî devrinden farkı, Türklerin artık buralarda çoğunluk halinde yerleşik hayatı iyice tutmuş olmalarıdır[2]. Toplumsal yapının kültür unsuru da artık yerli Anadolu Türk-Müslüman özgenli diye kabul olunmak zorundadır[3] ve şüphesiz kökü gene Selçukî devrindeki «İslâm Türk-İran» kültürüne dayanıyor. Ekonomik unsura gelince, yerli Hıristiyan (artık birinci derecede Rum, ikinci de-

[1] Harita 1'e bak.

[2] Yalnız, Rumeliye Kırım yönlerinden bir hayli Kıpçak Türkü ve Tatarlar gelip yerleşmiş oldukları gibi, Anadolu'da da bir kısım Moğol kabileleri, geri dönmiyerek, Selçukî devri Türk halkı arasına girmişlerdi ki, bu noktayı önemle belirtmek gerekir: Bu eserin I. cildi üçüncü kısmına bakınız.

[3] Tarihçi Mustafa Âli bu noktaya dikkati çekiyor ve Osman Bey ve oğlu Orhan zamanlarında «ulemâ ve meşayihin» yetişme yerlerinin Doğu'da olduğunu belirtiyor: Bak. Künh'ul-Ahbar, C.V. s. 39, 51.

Harita 1 :
Türk toplumunun geniş Osmanlı İmparatorluğu içinde geliştirdiği tarihi Türkiye

——— Osmanlı İmparatorluğunun siyasi sınırları içinde Türkiye'nin toplumsal sınırları

——— Başlıca ticaret yolları

recede Ermeni) iktisadî düzeni esas olmaktan düşmüş olup, Türk iktisadî cihazı doğmuştur. Yayla işletmesi, köyde ziraat ve şehirde esnaf usulü zenaat işletmesi ve ticaret Türk iktisadî yapısının temellerini teşkil ediyordu[1].

Şema I: XV. yüzyılın ilk yarısında Türk toplumu:

I. Etnik unsur : Yerleşik Türkler ve göçebe Türkmenler

II. Kültür Unsuru : Anadolu Türk-İslâm

III. İktisadî Unsur : Türk «çiftlik» ve yaylalar işletmesi, Türk şehir esnafı idaresinde zenaat ve ticaret işletmesi, (Rum, Ermeni, Yahudi azınlıklarını da kapsar).

Gayet karakteristik bir Türk şehir esnafı bütün ticaret ve zenaatı elinde tutmakla beraber, XV. yüzyılın son yarısında İstanbul, Bursa, Edirne gibi başlıca merkezlerde Rum, Ermeni ve Yahudilere de büyük bir yer ayırmak lâzımdır. Hattâ, (sonraki vesikalardan öğrenmekle beraber) İstanbul'da, Hıristiyan ve Yahudi esnafın başlarında kendi yiğitbaşıları ve kethudaları ile Türklerden ayrı loncalar kurmuş olduklarını bile görüyoruz[2].

XIV. yüzyılın başlarından XV. yüzyılın ortalarına kadar geçen zaman sonlarında derlenip toplanmış olarak esas hatlarını verdiğimiz şu sosyal karışımın İstanbul fethin-

[1] Bu sayfadaki şema ile bu kitabın birinci cildi, s. 12'dekini karşılaştırınız.

[2] *İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, İstanbul* Ş. Sc. Nr. 1. Vr. 33b (Bu konuda bu eserin III. cildinde daha çok bilgi verilecek).

den, yani imparatorluğun kurulmasından sonra meydana gelen siyasî etkiler ve imparatorluk hayatının, ekonomik, siyasal ve kültürel baskısı altında tekrar değişikliğe uğradığını, örneğin, Yavuz Selim tahta geçtiği zaman, artık Türkiye'de toplumun yeni bir iktisadî-toplumsal bünye kazanmış bulunduğunu görmek zor değildir[1]. Köle, cariye, has gulâm ve devşirmeler suretinde Türk bünyesine bol bol giren Batılı zümre (Doğulu zümrenin karşıtı olarak kullanıyoruz) imparatorluğun siyasî ve idarî yönetiminin dimağı durumundaki Enderun içini teşkil etmiş olmakla, Türkler, Selçukî devrinde doğulular (İran ve Horasanlılar) tarafından yönetilmelerine karşılık, bu kez de batılılar tarafından idare olunmıya başlamışlardı. Ancak, şu değişmede, biri diğerinin yerini almış değildi. Selçukîlerde, devletin bütün yönetimi «danişmend-medreseli»lerde olmakla, doğulular bu sosyal kadroya dolmakta, «ehl-i örf'ün başında bulunan Hıristiyanlıktan geçmeler (örneğin divan beylerbeyleri, subaşı, çaşnigir ve başka Selçukî enderunlusu yüksek mansıp sahipleri) doğulu büyüklerin yardımcısı, ya da emir kulu olmaktan ileri bir nüfuza sahip olamamakta idiler. Halbuki, XV. yüzyılın son yarısı içinde devletin yüksek yönetimi, vezirlikler başta olmak üzere, bütün mansıpları ellerine geçiren batılı (Hıristiyanlıktan dönme) elemanlara geçmiş, bu kez, artık yerli medreselerden yetişme, çoğunluğu da hâlis Anadolu Türkü olan medreseli-ulemâ sınıfı, «ehl-i örf» adı altında topladığımız sınıfın başında bulunan Batılı dönmelerin yardımcısı durumuna düşmüşlerdi.

İmparatorluk kurumlarında, yalnız yönetim sistemi değil, devletin yeni geopolitik durumu da Türkiye'nin yaşayışına derin etkiler yapmakta olduğundan dolayı, XV. yüzyılın sonlarındaki Türk toplumunu (gerçekte büyük

[1] II Nr. lı şemaya bak.

bir topluluk demek gerekir) aynı XV. yüzyılın ilk yarısındakinden hayli farklı bulmaktayız[1].

Şema II. XVI. yüzyılın başlarında Türk toplumu:

I. Etnik unsur	:	Türk ve Türkmen halk çoğunluğu
II. Kültür Unsuru	:	Osmanlı-Türk
III. İktisadî Unsur	:	a. İmparatorluğun yeni iktisadî katkı alanları.
		b. Türkiye'nin eski iktisadî yapısı

İstanbul, Anadolu ve hattâ Rumelidekilerinden çok farklı olmak üzere, Enderunluların önde bulundukları, tipik bir Osmanlı şehir topluluğu biçiminde oluşmuş bulunuyordu. Bizans ve Batı Hıristiyanlığı şehir hayatından bir çok şeyler alan, fakat, eski Doğu-İran saraylarının ve yüksek bürokratik zümrenin debdebeli ve dejenere zevklerini onlarla mezceden Osmanlı başşehri, kurduğu mutlak idare, geliştirdiği yüksek dereceli medreseler ve başka nedenlerle, Anadolu şehirlerindeki ileri gelen ailelerin bir kısım üyelerini kendine çekmekle, onlara akraba oluyor, böylece, başşehrin modası ve hayat biçimi öteki şehirleri de çabucak tutkusuna alıyordu. Bu hali ile Türk toplumu, geçmiştekine göre, hiç olmazsa şehirlerindeki yaşantısı yönünden, çok değişmekte idi ki, gelecek bahislerin incelenmesi bunu daha iyi anlamaya yardım edecektir.

[1] Burada, İmparatorluğun sınırları içine giren ve Türkiye'nin kendi ana memleketinden kat kat geniş olan toprakların bekçiliği ve daha bir çok görevler, onun eski küçük bir coğrafî bölge içindeki iktisadî düzenini bir bakıma olumlu, öte bakımdan da olumsuz bir biçimde etkilemiş oluyordu.

2 — *Şehir Toplulukları*

Selçukîlerin refahlı devirlerinde Konya-Kayseri-Sivas üçlü başşehirleri, ekonomik bakımdan da mihver olmak üzere, Türkiye'nin siyasî sınırları içine düşen diğer şehirlerle birlikte, bulundukları bölgelerde biri ötekini aratmıyan önemli birer çevre şehri idiler. Bu suretle, örneğin, Erzurum, Harput, Malatya, Diyarbakır, Amasya, Tokat Sinop[1], Kastamonu, Ankara ve daha başkaları, Türkiye içinde hemen her bir yana yayılmış bulunmaları bakımından, çok dengeli ticaret, endüstri ve kültür merkezleri durumunda bulunuyorlardı. O halde, memleketin bütün bölgeleri, mevcut iktisadî refahtan aynı derecede faydalanıyorlar, aralarında büyük ekonomik seviye farkı bulunmuyordu.

Devletin Moğol boyunduruğuna girmesi yüzünden başlıyan siyasî düzensizlik devrinde, Türk şehir hayatında da derin değişiklikler meydana geldi. Batı Anadolu ve Rumeli gibi zengin toprakların alınması sayesinde, oralardaki şehirleri Türkleştirmek üzere başlayan göçler, Anadolu'nun eski beldelerini sarstığından başka, Moğol askerleri veya onlara karşı gelen Türkmen grupları tarafından yapılan devamlı baskınlar, asî valiler, Türk beyleri veya Moğollar arasında şehirlerin el değiştirip durmaları huzursuzluk yaratıyor ve hele ikiyüz senede kurulan iktisadî düzeni kökünden yıkıyordu. Bu anarşi devirlerinde, her ahi-esnaf teşekkülü kendi şehrinin asayiş ve düzenini sağlama işini kendisi düşünmek zorunda kalmış, «ahi babayı», yahut ahilerden birisini, halkın, oturdukları şehire vali seçmeleri usûl haline gelmişti[2]. Esnaf-ahi derneklerinin genç

[1] Sadece işlek bir liman sanılan Sinop şehrinin zevk ve eğlenceleriyle de ileri olduğunu gösteren bir vesika için bakınız: O. Turan, Anadolu Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, s. 161.

[2] Ankara'da bir ahi hükümeti kurulmuş olması hakkındaki hikâye buradan çıkıyor. Halbuki, örneğin, Konya, Kayseri, Sivas ve başka yerlerde de durumun aynı olduğunu İbni Batuta, Şikârî, A. Eflâkî gibi yazarlar kesin olarak kaydetmişlerdir.

işçilerine ve köy delikanlılarına, yiğitbaşıları kumandasında olarak, asayiş bekletmeleri ve içlerinden birisini de bu şekilde vali yapmaları, her halde o büyük karışıklıklar devrinde Anadolu şehirlerinin daha çok zarar görmelerini ziyadesiyle önlemiş olmalıdır.

Ege, Marmara ve Rumeli alındıktan sonra, buralardaki eski Bizans şehirlerinin Türkleşmesi ve yeni şehirler kurulmasında görülen başarılar, şüphesiz Türk şehir topluluklarının genişlemesinde yeni bir devir açmakla beraber, bu hususdaki gelişmenin en çok Türk ahi-esnaf derneklerine ait olduğu gözden kaçmamalıdır. Bu suretle, Ege yöresinde kurulan beyliklerin başşehir yaptıkları yerler ve Osmanlıların eline geçen Marmara ve Rumeli yörelerindeki şehirler, tıpkı Anadolu'daki modellerine göre, çabucak karakteristik birer Türk şehri haline geliyorlardı. Beylikler devri hükümetlerinin ihtiyacı olan personeli yetiştirme vazifesini üzerine alan Anadolu medreseleri, bu suretle *hayatî bir fonksiyona sahip oldukları için*, pek çabuk geliştiler. Bu tarihî genişlemenin sonuçlarından olarak iddia edebiliriz ki, İstanbul'un alınmasından sonra meydana gelen yeni üçlü başşehirler, İstanbul-Bursa-Edirne, Selçukî Türkiyesi Konya-Sivas-Kayseri üçlüsünden farklı olarak, bütün imparatorluğun ihtiyacı olan personeli yetiştirme bakımından Türk halkını kendilerine daha çok bağlamışlar ve memleketin rakipsiz kültür ve medrese merkezleri haline gelmişlerdi. Anadolu şehirlerinin pek çoğu, eski parlaklıklarını kaybetmiş olsalar da, medreselerin, daha kalabalık öğrenici toplamak suretiyle, kapsamlarını genişletebilmelerinin sebebini de burada aramak lâzımdır.

Zenaat, ticaret ve başka ekonomik gelişmeleri yönünden de ötekilerinden çok üstün durum kazanan bu şehirler, elbette refah bakımından memleketin her yanının birbirlerine eşit olmadıklarını ifade ediyorlardı. Örneğin, Anadolu, batıdan-doğuya gittikçe daha fakirleşen, ıssızlaşan bölgelere dönüşmüş bulunmakta idi. Yalnız şuraya önemle dikkati çekmelidir ki, bu üç şehir sonradan alınmış ol-

malarıyla, buralarda doğan Türk şehir toplulukları tabiatiyle Anadolu'daki modellerine ve kendi coğrafî eski iktisadî koşullarına göre şekillenmiş bulunmakta idiler. Bu yeni Türk şehirlerinde meydana gelen topluluk tipinin gözden geçirilmesi, Türkiye'nin kendisine has şehir hayatının imparatorluğun iç gelişmesinde nasıl bir öneme sahip olduğunu anlatacaktır.

Selçukî devri Türkiye şehirlerinin esas karakterini Ortaçağlara has esnaf-ahi teşkilâtının, yahut daha genel deyim ile, sosyal-iktisadî meslek dernekçiliğinin teşkil etmiş olduğunu, siyasî faktörlerin şehir hayatındaki geliştirici etkilerinin az olduğunu biliyoruz[1]. 1300'den 1453'e kadar geçen bir buçuk yüzyıllık zaman ise, Selçukî Türkiyesi ile Osmanlı Türkiyesi arasında bir geçit sürecini ifade ettiğinden, her şey devamlı surette değişmekte olmakla, kurumların belirmiş kurallar içindeki oturuşmuş yaşantısına rastlamak imkânı yoktur. Fakat, İstanbul'un fetihinden sonra girilen imparatorluğun ilk elli yılında bile, artık, Türk şehir toplulukları, belli kurallara dayanan uzun ömürlü biçimlerini yeniden kazanmış oluyorlardı. Tabiatıyle bu yeni dönemdeki şehirleri Selçukî devri tipinin aynı olarak düşünmek büyük hatadır.

Bir kez, Ege ve Rumeli'nin millî bünyeye kazanılmaları sayesinde, Türkiye şehirlerinin kadrosu en az iki katına yükselmiş bulunmaktaydı. İkincisi, eskiden hiç görülmemiş çaptaki sistemli bir fetih ve Türkleştirme hareketi, Osmanlı Türkiyesi'nde, siyasî kurumları şehir topluluklarının yaşantısına etkisi olan faktörlerin başına geçiriyordu. Moğol boyunduruğunun son 75-80 yılında, esnaf-ahi derneklerinin gençleri, ya da bunların dışarı kustuğu «rindler», «şeyhülislâm»ın başında bulunduğu «medreseli-danişmend»ler, her biri «velî» çapındaki «mevlevî» veya «baba»ların dairelerinde (tekkelerinde) toplanan «müridler», aralıksız birbirleriyle çekişerek, son Selçukî şehirlerindeki

[1] Bu eserin I. cildinin ilk bahsine bakınız.

hayata düzensiz ve yıkıntılı bir görünüş vermelerine karşılık, Osmanlı devrinde, «hünkâr kalesi»nden toplarını şehirlerin üzerine çevirmiş hazır bekliyen «dizdar» ve onun «kale erenleri», kaza kadısının dizinin dibinden kalkmıyan ve ulûfelerini hazineden doğrudan doğruya peşin akçe olarak alan şehir subaşılarının «ases başıları» kumandasındaki «ases bölükleri», köylerde oturmakla beraber, şehirlerin düzen ve asâyişini korumada «Gazi padişahın» en sadık kuvvetlerini ifade eden kızıl börklü sipahiler (timarlı) ile «yaya ve müsellemler» (bunlar ilkin akbörklü idiler) devlet otoritesini bütün azameti ile ifade ediyorlardı.

Esnaf-ahi derneklerinin başında bulunan ahileri ve onların reisi olan «ahi baba»yı üstadların seçmeleri bir şekilden ibaret olmıya başlamış, gerçekte onları padişahın en sadık bir memuru olan kadı tayin eder olmuştu[1]. İktisadî çöküntünün köylerden şehirlere sürdüğü gençler, bundan böyle, üstadların yanına çıraklığa değil, sultanın doymak bilmeyen «cihad ordusuna» gönüllü yazılmıya başlamışlardı. O halde, ahi-esnaf derneklerinde ihtiyaçtan fazla bir işsizler kitlesi de olmadığından, «rindliğin» de kökü kurumuştur. Bunlar, artık, velîlerin (ister mevlevi ister baba olsun) tekkelerinde bir tas çorbaya ve ahiret için söz verilen «şefaate» de kanaat etmiyorlardı. Kısacası, kızıl ya da akbörk giyip, «dar'ül-cihada» gitmek, oradan elde edilecek «ulûfe» ve «ganimet» ile «doyumlu» bir hayat sürmek köyden çıkan «garip yiğit» için bulunmaz bir fırsattı. Bir zamanlar, kendilerine inanmıyanları, ya da ayrı baş çekenleri sokak ortasında müritlerine dayak ile öldürten, hatta bulundukları şehrin valisi veya bey'ini kendilerine baş eğmiye mecbur eden, onlardan zorla para ve mal bağışı kabul eden «velî» ve şeyhlere (mevlevilere ve babalara) gelince, bu durumda, onlara, «Gazî Sultan»ın zaferine dua etmekten, halka anlattıkları rüyaları ve ke-

[1] Tabiî, padişahın da bu seçmeyi berat ile onaylaması zorunlu idi.

rametleri ile onun mutlak otoritesini daha da kuvvetlendirmeye çalışmaktan başka iş kalmıyordu. Esasen, Osmanlı rejiminde, geniş çapta yeni kurulan veya eskiden kalan bütün vakıfların idare ve denetimi de hükümet merkezine bağlanmış bulunduğundan, derviş ve şeyhlerin de buralardan faydalanmaları, zaviye ve tekkelerini kuracak ve yaşatacak harcamaları bu sayede sağlamaları, padişahın vereceği berata bağlanmış bulunmakta idi.

Esnaf dernekleri de, her sene, seferlere içlerinden birkaç kimseyi «orducu» (seferli orduya levazım tedarik eden kimseler) yollamak suretiyle, fetihlerde görev almış bulunmakta idiler. Medreseler de, gene vakıflar yolu ile, hükümetin denetimi altına girdiklerinden başka, öğrenciler tahsillerini bitirdikten sonra padişahtan «vazife» istemek zorunda idiler. Müderrislerin atanmaları başşehirden gelen berat ile mümkün oluyordu.

Şehirleri idare etmekte olan kadılar bile görev başında geçirecekleri iki yıllık «müddet-i örfî» için bir yıl da başşehirde «mülâzemet»te bulunuyorlardı ki, bu durum, onların, sultan'a ya da onun divanına sadakatlerini deneme fırsatını veriyordu. Şu açıklamalardan sonra, şimdi imparatorluk devri şehir topluluklarının sosyal-ekonomik yönden olan kademelenmelerini kolayca gösterebiliriz:

Devlet düzeni bahsinde anlatılacak olan hükümet görevlileri (iş erleri) dışında, şehrin başta gelen bir sosyal sınıfı «âyan ve eşraf» idi. Bu sınıfı kimlerin teşkil ettiğine gelince, bunu belirli bir şekilde anlatmak güçtür. Çünkü, Türk tarihinde birbirlerinden belirli hukukî ya da geleneksel sınırlarla ayrılmış sosyal sınıflar mevcut değildi. Ancak, şehrin sorunlarına veya hükümetle olan ilişkilere ve başka işlere ait yazışmalarda, halkı temsil ediyorlar diye, fikirlerine başvurulan ve bazı hallerde hükümetten dileklerde bulunan kimseler olarak «âyan ve eşraf» adı pek sık geçmekte olduğu için, varlıklarından şüphe etmiye yer kalmıyor. Kimi durumlarda şehrin âyan ve eşrafından sayılan aile veya kişilerin adları dahi kayde-

dilmiş olmakla, bunların halk tabakaları içinde nasıl bir ekonomik ve sosyal özelliğe sahip olduklarını kestirmekteyiz.

Eşraf ve âyandan sayılan aileler, doğuşları itibarıyle, gerçekleyin hükümet kapısından geliyorlardı. Geçmişte, ya vezir ya da subaşı, sancakbeyi, kadı, müderris ve benzeri olmuş bulunanların yığdıkları servetleri (han, hamam, dükkân, bağ, bahçe gibi arazi ve emlâk, büyük vakıfların mütevelliliği) kendilerinden sonra da arkalarında zengin bir aile sürdürdüğünden, bu gibileri, şehirlerde, âyan ve eşrafın kendisi idiler.

Sosyal sıralamada hükümet mensuplarını (vazifelileri) ikinci sıraya koyuyoruz. Bu zümrenin kapsamına girenler, müderrisler, vakıf nazırları ve maliye memurları, asker şefleri, polis âmirleri (subaşılar ve asesbaşılar) ve benzeri kimselerdir. Kaza bölgesiyle beraber şehrin de her bakımdan başı olan kadı, doğal olarak, bütün kademelerin üstünde bulunarak önemli bir yer tutar. O halde, onun dışında bu bahsettiğimiz vazifeliler, yalnız ekonomik yönden değil, toplumsal itibar yönünden de doğrusu ikinci kademede bulunuyorlardı.

Üçüncü sırayı oluşturanlar, esnaf ve tüccar olarak sınıflandırılmalıdır. Esnaf şeyhleri ve yiğitbaşılar, üstatlar, han odalarında oturarak ticaret yapan, ya da kervanları idare eder tüccarlar bu sınıfa dahil bulunuyorlardı. Bunlar şu sıraya koyuşta da, keza hem ekonomik durumlarına hem de sosyal itibarlarına uygun olarak, üçüncü gelmektedirler.

Dördüncü sırayı, işçiler ve çıraklar, ufak tefek bağ, bahçe ya da dükkânları olan, kendi başını ancak geçindirir halk tabakaları, vakıflardan yararlanan «mürtezika» zümresi teşkil ederler. Bununla beraber, Selçukî devri Türkiye'sinden kalma dernek kuralları ancak şeklî olarak devam ediyordu. Örneğin, her zenaat dalına ait dükkân ve işlikler (imalâthaneler), gene herbiri bir üstad'ın yönetiminde olarak, eski kurallara göre çırak ya da işçilerini ça-

lıştırmakta, usta (zenaatçı) yetiştiren birer okul görevi yapmakta devam ediyorlardı. Aynı türden iş üstadlarının başı sayılan bir ahi ile, onun yardımcısı ve işçilerin şefi durumunda olan bir de yiğitbaşı mevcuttu. Böylece, şehirde ne kadar zenaat ve esnaflık çeşidi var idiyse, o kadar da dernek kurulu idi. Esnaf şeyhlerinin, öteki bir deyimi ile ahîlerin ya da artık bu çağda çok daha yaygın kullanılan bir sözcük ile (özellikle Selçukî devrinden sonra zaptolunan yerlerdeki şehirlerde kullanılan) esnaf kethudalarının içlerinden, iş hacmi en geniş olan derneğin şefi, «ahi baba» adı altında bütün esnaf derneklerinin bir çeşit federasyon reisi idi. Dediğimiz gibi, esnaf kethudalığı ve hatta yiğitbaşılık da, ilgili zenaat üstadlarının içlerinden seçtikleri, kadı'nın adlarını deftere geçmesinden sonra, padişaha arzı üzerine, İstanbul'dan adlarına berat da yollanan kimselere kesin olarak verilmiş oluyordu.

Ulemâ-dânişment, ya da daha geniş anlamı ile, medreselilerin oluşturduğu derneğe gelince, artık her şehirde bunların başı sayılan bir şeyhulislam yoktu. Yalnız İstanbul'da oturan ve bütün ulemânın başı, aynı zamanda dinsel sorunlarda, hele hukukî işlemlerin şeriat hükümlerine uygunluğunu onaylamada tek yetkili olan bir makam sahibi «şeyhulislam» adını taşıyordu[1]. Öteki şehirlerde oturan ve Selçukî devrinin şeyhulislamlık geleneklerini devam ettiren bir görevli de sadece müftü diye çağrılır olmuş, her şehrin ulemâsının kethudalığı gene o şehrin müftüsünün üzerinde bırakılmış idi. Osmanlı devri şehirlerindeki ulemâ kethudaları Selçukî düzenindeki her şehirde rastladığımız şeyh'ül-islâmlara benzemekle beraber, şehrin merkezi olduğu bütün bir kazanın fetvâ verme yetkisi Osmanlı müftülerinde olmakla, bunlar eski şeyhulislamlardan bu noktada daha geniş görevlidirler. O halde, açık-

[1] Fatih Kanunnamesinde, Osmanlı Şeyh'ul-islâmı ulemanın başı sayılmıştır ki, eski geleneklere uygundur. Osmanlı sarayının «muallim-i sultanî»si de adı geçen kanunnamede «serdar-ı ulemâ» diye adlandırılmıştır: Bak. Fatih kanunnamesi, s. 10.

ça görülüyor ki, XIII. yüzyıl Türkiye'sindeki şeyhulislamlık kurumu, XV. yüzyıl Türkiyesinde müftülük biçiminde devam etmekteydi.

Şehirlerde oturan halkı, hükümetle olan ilişkilerde temsil etmek üzere eskiden beri varolagelen mahalle düzenine gelince, bu devirde her mahallenin başındaki adama, Selçukîler devrinin iğdişi yerine, «kethudâ» deniyordu. Bütün mahalle kethudalarının üzerinde de bir şehir kethudası vardı[1]. İstanbul şehir kethudasına «şehir emini» de denmekte idi[2]. Selçukî iğdişlerinin başındaki kimseye iğdişbaşı denmekte olup, Osmanlıların şehir kethudası demek olan bu kişi, Selçukî protokolunda birinci sıra kişileri arasında yer tutacak bir itibara sahip olmasına karşılık, şehir emini ya da şehir kethudaları[3] genel derneklere birinci davetliler içinde çağrılmamışlardır[4].

Şehrin dirlik ve düzenliğini kuruyan, hükümetin de

[1] Bursa'da şehir kethudalığının kuruluşunun çok sonra olmuş bulunduğu anlaşılıyor.

[2] Bu kuruluşu Osmanlıların Bizans'tan aldıklarını sanan Osman Nuri, İstanbul şehireminliğinin doğuşu, görevi ve kuruluşunun tarih boyunca geçirdiği değişiklikler hakkında çok yanlış bilgi vermektedir: Bak. Mecelle-i Umur-i Belediye, C.I, Tarih-i Teşkilât-ı Belediye, s. 1358 ve devamı. Bu yazarın yalnız taşra şehirlerinde «şehir kethudası» adı aldıklarını sandığı bu şehir halk temsilcileri İstanbul'da dahi, hem şehiremini ve hem de şehir kethüdası diye her iki deyim ile de çağrılmaktadır: Bak, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, İstanbul Ş. Sc. N. 2/2, s.8 ve 10.

[3] Amasya Tarihi yazarı Hüseyin Hüsameddin, Orhan'ın yeni hükümdar olduğu 1327 sıralarındaki Amasya'nın hükümetini söz konusu ederken, belki subaşı karşılığı kullanılan «Candar» ile şehir kethudasını birbirine karıştırmış gibi görünüyor: Amasya Tarihi, C, III. s. 6. İstanbul şehrinde hükümet ile halk ilişkilerinin temsilcisi çoğuncası «şehir emini» deyimi ile adlandırılmakta, bütün öteki şehirlerde aynı görevin sahipleri için tarihî bir terim olan «şehir kethudası» başşehirde çok az kullanılmaktadır: İstanbul Müftülüğü Evkaf-ı Hümayûn Müfettişliği Nr. 2/2 s. 8 de evahir-i rebiûl'ahir 942 tarihli belgede şehiremini, s. 10'da ise şehir kethudası suretinde geçmektedir.

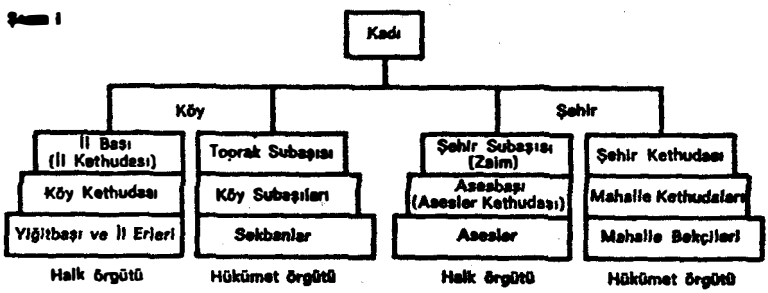
[4] Fatih Kanunnamesi, TOEM, yayını, yıl 1330, s. 10 ve devamı.

yürütme organı bulunan «ehl-i örf» zümresini oluşturan kişilerin de bir meslek derneği teşkil ettikleri yönetimlerinin incelenmesinden kolayca anlaşılır:

Selçukîlerde şehir ve çevresinden ibaret bütün bir idarî bölgenin başında, vali olarak, doğrudan doğruya subaşı denen bir yönetim başı bulunuyordu. Bugünkü bilgimize göre, Selçukî subaşısı, Osmanlı rejimindeki sancakbeyi, atlı sancakbeyi, yaya sancakbeyi biçiminde üç ayrı görev sahibinin bütün yetkilerine sahip olarak, bu incelediğimiz devrin eyalet valisi demek olan beylerbeyine çok benziyordu. Bu yüzdendir ki, kaza kadısının üzerinde bir duruma sahip bulunmuştu, Osmanlılarda subaşılık, köy ve kasabalardaki «il subaşıları» ve şehir niteliği taşıyan büyük merkezlerdeki «şehir subaşıları» olarak, iki kategoriye ayrılmıştı. Şehir subaşılarının, divan tarafından atanmış olarak, bağımsız görev yapmakta, böylece şehirlerdeki bütün ehl-i örfün başı ve kethudası sayılmakta olmasına karşılık kasaba ve köy subasıları (il subaşıları) sancağın başında bulunan sancakbeyinin kendi adına yolladığı özel adamı idiler. Onun için, onların ehl-i örflük yetkileri sancaybeyinin adamı oldukları ölçüsünde idi. Sözün kısası, Selçukî subaşının bütün bir sancağın tam yetkili valisi olmasına karşılık, Osmanlı «il subaşısı» sancakbeyinin özel ücretli adamı (fakat kadı'nın emrine girmiş bir kimse), şehir subaşısı ise, yalnız şehir ve nahiyesinin dirlik ve düzenliğini sağlamak üzere, divanca atanmış, kadı karşısında durumu pek belli olmayan bağımsız bir makam sahibi idi. O halde, doğrudan doğruya divana bağlı olan şehir subaşısı «ehl-i şer» dışındaki bütün hükümet hizmetlerinin kethudası bulunuyordu[1]. Onun emrinde asâyiş için asesbaşı ve onun ases bölükleri bulunduğu gibi, mukataa eminleri ve

[1] Mamafih, Bursa gibi büyük şehirlerdeki subaşının makamca kadıdan aşağı sayıldığı açıkça belli değildi. Onun için, bir kez Bursa kadısı ile şehir subaşısı arasında bu meseleden anlaşmazlık çıkmış ve kadının subaşıdan üstün olduğu anlaşılmış idi: Bak, Bursa müzesi, Bursa Ş. Sc.

şehirde oturan öteki askerler vardı. Kale erenlerinin dahi, başlarındaki dizdar yoluyla subaşıya bağlı olduklarını sanıyoruz. Böylece, *gene* Selçukî Türkiye'sinde olduğu gibi, bütün bu dernekler, başlarındaki kethudaları yoluyle kadılara bağlı bulunuyorlardı ki, onlar da Divân-ı Hümâyun'un adalet işleri koluna (yani kadıaskerlere) bağlı bulunmakta idiler[1]. İstanbul İmparatorluğun başşehri olduğu için, geçmişteki Türk başşehirlerinden çok farklı bir

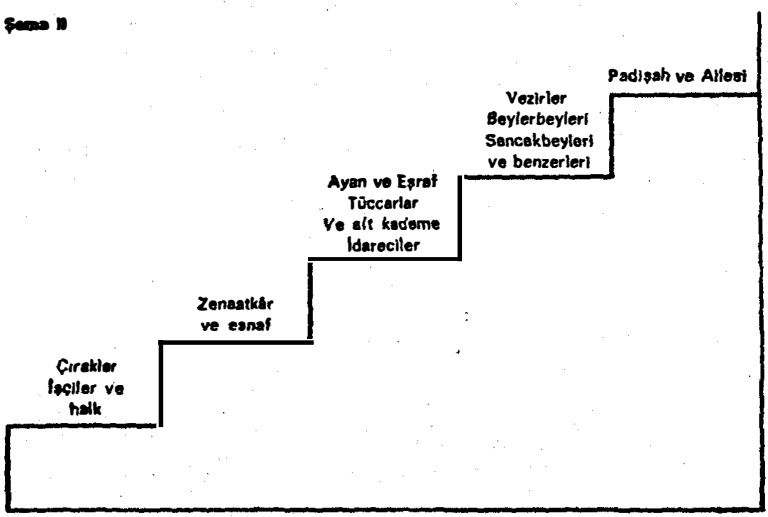

Osmanlı düzenliğinin köye ve şehre ayrı idareler uyguladığı bu şekilde iyice görülüyor.

siyasî hayata sahip idi. Onun için, fetihten itibaren XV. yüzyılın sonuna kadar olan zaman içinde burada doğmuş bulunan şehir topluluğunun bünyesini ayrıca göstermeye lüzum vardır.

Bilindiği üzere, İstanbul Türklere geçmeden önce, yalnız Bizans'ın başşehri *değil*, dünyanın da ticarî *merkez*lerinden birisi idi. Şu halde, orada, batılı Hıristiyanların (özellikle İtalyanların), Ermenilerin, Yahudilerin, ayrı ayrı toplulukları vardı. Türklerin şehre girmek üzere olduklarının anlaşıldığı elli üç günlük çetin çekişme devrinde, bir hayli Hıristiyan nüfus boşalmış olmakla beraber, gene de esnaf, kilise mensupları ve başka halk tabakalarının büyük çoğunluğu yerlerinde kalmış, Fatih de kendilerine, dinî, sosyal hatta ekonomik hürriyetleri yönünden

[1] Bakınız: Şema: I.

Osmanlı dönemi Türk şehir topluluğunun sosyal - ekonomik kademeleşmesini gösteren bu durumu Mevlâna Celâleddin Rumî çağı Türkiyesi şehir topluluğununki ile karşılaştırmak için bu kitabın I. cildindeki aynı biçimde çizilmiş şemaya bakınız.

güvenlik vermişti. Fetih tamam olur olmaz da, Anadolu' dan ve Balkanlardan, yani, Türkiye'nin her yanından İstanbul'a Müslüman, Hıristiyan (örneğin Ermeni), hatta Yahudi, birçok nüfus göçürülerek, eski kalabalık yeniden meydana getirildi[1]. Edirnedeki bütün hükümet kadrosu, saray erkânı ve siyasî hayat ile doğrudan doğruya veya dolayısıyle ilgisi bulunan bütün bir kitle de devlet merkezine taşındı. Böylece, yeni Türk başşehrinin karakteristik topluluğunu oluşturacak olan çeşitli halklar İstanbul' da birikmiş oldular.

Bu yeni başşehir topluluğu, Türkler bakımından sayı-

[1] İstanbul'a yapılan bu nüfus tanınmasında Türkleştirme diye bilinçli bir siyasetin bulunmadığı, göçürülenler arasında Hıristiyanların da bulunması ile anlaşılmıştır. Bursa şer'iyye sicillerinde bu konuya ait belgeler bunu bize isbatlıyor: Bursa Sc. Nr. A. 3/3 Vr. 17, Nr. A. 4/4. Vr. 202b. Nr. A. 14/12. Vr. 106.

ca kendilerinin bir ifadesi olsa da, millî olmaktan uzak, prensipleri itibariyle Müslüman ama, metotları, davranışları, hatta bünyesine aldığı insanların milliyetlerindeki çeşitlilik bakımından kozmopolit idi. «Enderun», kendi çevresinde yarattığı edebiyat, sanat, zevk ve yaşayış yönlerinden gene de İslâm-İran kökünden besleniyordu. Ancak, cariyelerden ve gulam-köle mektebinden elde ettiği ricalin kurdukları aileler itibariyle batılı idi. 1453'den beri İstanbul'da doğduğunu gördüğümüz şu tip Türk-Osmanlı şehir topluluğunun yukarıdaki koşullarına ve millî olmıyan karışımına bakıp da, Türk sosyal tarihi yönünden onun önemini aslâ küçümsememelidir. Çünkü, yüzyıllar boyunca Anadolu kentlerindeki Türk toplumsal hayatı kendisine bu yeni topluluğu örnek alacak, gücü ve serveti, ya da imkânı olan her Türk ailesi, İstanbul'a kol atmak suretiyle, imparatorluk başşehrinin etkisinde kalmış yeni bir gelişme yolu tutacaktır.

Selçukî devri başşehrinin Mevlâna Celâleddin Rumî ağzından tesbit ettiğimiz sosyal kademelenmesinden ne kadar farklı olduğunu anlamak için, XV. yüzyılın son yarısında doğmuş bulunan Osmanlı başşehrindeki sosyal kademelenmeyi de ifadelendirmeliyiz. Böyle bir işlemde, Selçukî Türkiye'sinin «sultan ve melikler»ine bu devrin padişahı ve oğulları karşılık gelmekte ise de, Osmanlı sultanının şehzâdeleri kendi başlarına birer varlık olarak ancak vilâyetlerde valilik yapmakta olmaları ile, başşehir toplumsal sıralanmasına girememekte idiler. Aslında «melik» denecek bir zümre bu devirde artık yok olmuştu. Selçukî emîrlerine, Osmanlılarda vezirler, öteki divan üyeleri ve merkezde oturan beylerbeyleri benzetilebilecektir. Fakat, bu saydığımız Osmanlı ricali, ne zenginlik ne de siyasal güç bakımından Selçukîlerinki ile hiç bir zaman ölçülemez. Gûlâm, ya da o zamanki deyimle «kul»dan yetişme olan Osmanlı vezirleri ve beyleri «azad edilme» işlemi geçirmeyip, üzerlerinde padişahın «mevlâlık» hakkı

devam ettiği için, bunlar, siyasî ya da öteki ağır suçları işlemeleri halinde sorgusuz sualsiz öldürülmekteydiler.

Osmanlı başşehrinde, kanaatımızca, (Selçukî emirlerine karşılık tutulan) vezirler ve başka «ekâbir»den sonra gelen sosyal kademe, Divan'ın ve sarayın ikinci derece hizmetlileri ile ulemâ, şehir kethudası gibi gene hükümet mensubu kimseler olmalıdır. «Âyan ve eşraf» aileleri de bu sırada bulunuyorlardı. Zenaat sahipleri, ticaretle uğraşanlar dördüncü kademede, çıraklarla öteki işçiler ise beşinci kademede yer alıyorlardı[1].

3 — Köy Topluluğu

XV. yüzyıl Türkiye'sinde köy topluluğu, XIII. yüzyıldakine ölçerek söylüyoruz, yerleşik bir yaşantıyı ifade ediyordu ve geçimleri de, genel olarak, tarım işlerine dayanmakta idi. Moğol istilâsından sonraki karışıklıklar devrinde, ve hatta Beylikler rejimi dediğimiz zamanlarda bile, göçebeliğin yerleşik Türk hayatına üstün olduğu, o zamanlardaki olaylarda işgalcilere karşı verilen kavgaların meydanlarını, genel olarak, Türkmenlerin doldurmaları ile sabittir. Bundan başka, Timur'un Anadolu'ya girmesiyle başlıyan karışıklıklarda da göçebelik hâlâ kuvvetini hissettiriyordu. Osmanlıların, Rumeli'yi Türkleştirmelerinde, Türkiye'den karşı geçeye sürdükleri göçebe Türkmenlerden çok yararlandıkları bilinmektedir[2]. Gerek Selçukîler ve gerek Osmanlılar'da timarlı sipahiliğin de esas kaynağı göçebe Türkmen aşiretleriydi.

[1] Şema : V.

[2] Türkmen aşiretlerini Rumeli'ye sürmek için devlet bunlar arasında çıkan yayla (mer'a) davalarını bahane olarak kullanıyordu ve çekişen aşiretlerden haksız bulduğunu öte geçeye sürmekte idi. Örneğin Hicrî 901 yılında bile İnegöl'den Akçakoca Türkmenlerini Rumeli'ye sürmek için böyle bir vesile bulmuştu: Bak. Bursa Ş. Sc. Nr. A. 26/11 Vr. 380. Daha eski bir örnek, Hicrî 883'de Menteşe ilinden sürülen Türkmenlerdir : Bursa Ş. Sc. Nr. A, 3/3 Vr. 58b.

Ancak, XV. yüzyıla gelindiği zaman, Türkmen kitleleri, geniş çapta yerleşip, birer köy tutmuş bulunmaktaydılar. Bunların artık göçebeliğe ait tek anıları kökleri Türkmenliğe giden hemen bütün köylerin tasarruflarındaki arazilerinden başka, oraya yakın bir semtte, genellikle ormanlık dağlarda veya yüksek düzlüklerde bazan köyce, bazan köydeki zenginler adına bir veya birkaç «yurt»a da sahip olmalarından ibaret bulunuyordu. Böylece, hemen bütün Türkmen köylüleri, yaz gelince, sürülerini alıp yaylalara çıkarak, iki üç ay gibi kısa bir zaman için olsun, göçebe hayatı yaşamakta ve tarlalardaki ürünleri erişince, onları toplamak üzere, geri köye dönmekte idiler. Bununla beraber, sonradan Türkiye sınırları içine girdiğini söylediğimiz Batı Anadolu'da, ve hele Bursa ve Marmara yörelerinde, köyler bazan hiç Türk bulunmıyacak biçimde Hıristiyan (Rum) idiler. Buna karşılık, Türk ahali buralarda Türkmenliklerini ve göçebeliklerini sürdürmekte bulunuyorlardı[1].

Böylece, XV. yüzyıldaki köyün toplumsal karakteri genellikle yerleşik olduğu için, bu sınıf halkın hükümetle olan ilişkilerinin, ekonomik hayatlarının ve dinî kurumlarının da, önceki yüzyıla göre hayli değişik olacağı tabiî idi. Bir cami etrafında toplanan köyü, dinî görev itibariyle imam temsil ettiğinden başka, arada bir bazı köylerde zaviye veya tekkeye de rastlanabilmekteydi. XIV. yüzyılın sürekli karışıklıkları ve siyasî kararsızlıkları arasındaki şehirlerde mahallî idareler kuran ahi tekkeleri etkilerini çevrelerindeki köylere kadar uzatmışlar, hem ahi ve hem de şeyh olarak her köyde ortaya çıkan yeni tip şefler, bütün köy delikanlılarını, şehirdeki ahilerin esnaf çıraklarını bir yiğitbaşı emri altında topladıkları gibi, aynı suretle, köy yiğitbaşıları kumandasında olarak, kendi emirlerinde toplamış idiler. Köyler henüz Türkmenlik

[1] Örneğin, Balıkesir yakınındaki Kazdağı yöresi halkı göçebelik hayatını uzun zaman bırakmamışlardır.

anılarını unutmadıkları için, köy gençlerine «il erleri» deniyordu.

Şehirlerde, fityan, yani ahîli gençler, nasıl asayişi korumada da kullanılıyor idiyseler, «il erleri» de, aynı suretle, bir köyün, ve hatta öteki köylerdeki il erleri ile birleşerek, tâbi oldukları bütün bu idarî bölgenin (kaza veya sancağın) lüzumunda asayişini korumağa sevkedilmekte idiler. Köy delikanlılarının başbuğu olan «yiğitbaşılar», görünüşte, «köy kethudaları»ndan ayrı kimseler idi. O halde, evvelkileri köy gençliğini ahilerine veya zaviye şeyhlerine bağlamalarına karşılık, ikincileri köyü hükümete karşı temsil edici bir fonksiyona sahip bulunuyorlardı. Ahalisi bütün Hıristiyan (Rum veya Ermeni) olan köylerde, imam yerine papaz bulunduğundan başka, böyle köylerin kethudaları da, tabii olarak, gene kendilerinden, yani Hıristiyan kimselerden idi. Ziraatçı Türk ve Hıristiyan halk, ister ayrı köylerde köy komşusu, ister aynı köyde ev komşusu olarak yaşamakta bulunsunlar, birbirleriyle çok iyi geçiniyorlardı. Esasen devlet kanunları her iki topluluğu da, hiç din farkı gözetmeden, «reaya»[1] saymakta, bunlar içinde mirî toprak tasarruf edenlerin ödeyecekleri vergileri bir devlet hizmetlisine yüklettiği zaman, o hizmetlinin beratında zikrolunan vergileri kendisine vermekle ödevli olan kişiye «raiyyet» (kiracı köylü) adını vermekte idi. O halde, köyde oturan hiç bir sınıf ya da zümreye (insan emeğine ve imarına dayanan ev, bağ ve bahçe dışında) arazi sahibi olma hakkı tanınmadığına göre, Müslüman Hıristiyan, bütün köylüler devletin reayası ve dolayısıyle, padişahın da içlerinde bulunduğu şu ya da bu devlet hizmetlisinin «raiyyeti» idiler. Bağ-bahçe ye-

[1] XVIII. yüzyıldan beri geçen siyasî olayların etkisinde kalan Avrupalılar «reaya» sözcüğü ile yalnız Hıristiyan uyrukların kastolunduğunu sanagelmişlerdir. Halbuki, Osmanlı kanunnamelerinin incelenmesi de kolayca gösterir ki, padişahın Müslüman-Hıristiyan bütün çiftçi ve vergi ödeyicileri «reaya»dır. Hatta fermanlarda İmparatorluk toplumunun kapsadığı herkes «reaya» idi.

tiştirmek, ekin ve başka tarım işi ile uğraşmak, ya da hayvancılık etmek gibi devletin mülkü durumundaki mirî-beylik topraklarda çalışan köylüler arasında sosyal kademelenmeler görmek elbette mümkün değildi. Köy imamı veya papazı, tekke şeyhi, yiğitbaşı ve başka ileri gelenler belki üstün bir sosyal itibara sahip idiler; bu gibileri köylü ile hükümet arasında aracı oldukları için, az çok imtiyazlı işlem görüyorlardı. Ama örfî ve şer'î kanun hükümlerinde, bütün köy sakinleri birbirlerine eşit idiler. Burada şu önemli noktanın da sözünü etmelidir ki, Türkler Anadolu'ya sahip olduklarından beri, Türkmen (Türk) ve Hıristiyan, yani toprakla uğraşan bütün köylüler, ya yarıcı ya da icarcı ve kiracı olarak, hep «raiyyet»lik hak ve ödevleri içinde devam edip gelmişler, ancak, mülkiyeti devletin olan toprakların icarı durumundaki vergiler veya aynî mahsuller, mukataa (divanın vergi hasılatını kendisi topladığı yerler), timar (zeamet ve has dahil) veya vakıf olarak, yani toplayıcı yönünden el değiştirmiştir[1]. İcarcı, kiracı, kesimci, veya yarıcı olan tarafın, yani köylülerin ödedikleri icarın (Verginin) esasları hiç değişmediği, daha doğrusu bunları düzenleyen örfî ve şer'î kanunlar sıkı bir tutuculuk zihniyeti altında sürdürülüp geldikleri için, köy sosyal yapısını değiştiren etkenler arasında bu soruna fazla bir yer vermiyeceğiz.

Bu konuda, kısaca şunu söylemek mümkün olur ki, XV. yüzyıl İmparatorluk Türkiyesinde köy, toplumsal bünyesi kademesiz olarak, tarım ile uğraşan ve birbirle-

[1] Selçukîler devrinde Türkiye sınırlarının sabit bir durum alması, yani «gaza ve cihad»ın durması, nihayet, 1243'de gelen Moğol boyunduruğu ile girilen karışıklık yıllarında, tarikatçılığın da etkisi ile, mirî toprağın Selçukî rejimi dönemindeki işletme düzeni demek olan iktâ sistemi bozulmuş, devlet hizmetlilerin ücretleri karşılığı ellerinde bulundurdukları iktâ köylerinin vergilerini hep medrese, zaviye, hanekah, türbe ve benzeri yerlere vakfetme yolunu bulmuşlardır. Fatih Sultan Mehmed zamanından beri Anadolu'da yaptırılan arazi yazmalarında köylerin geçmişteki durumlarına ait tesbit edilen bilgiler bunu açıkça ortaya koyuyor.

rinden yaşayışları fazla da farklı bulunmayan çiftçi ailelerinden oluşuyordu. Bütün iş hayatlarına iki tek üretim türü, hayvancılık ve tarım işletmeciliği hâkimdi. Kendileri arazi sahibi olmayıp, devletin kiracısı durumunda bulunuyorlardı. Gazâ ve cihadın devlet ekonomisine verdiği dışarıdan ganimeti koparma usulü sayesinde, köy ekonomik hayatı henüz genel ekonominin tek vericisi durumunda bulunmuyordu. Köyde meydana gelen nüfus fazlasının, özellikle ergen erkeklerin (garip yiğitlerin) ordu hizmetlerine akıp gitmeleri, sosyal sınıfların ekonomik hayatlarında meydana gelecek dengesizlik imtihallerini önlemiş oluyordu. Böylece, XV. yüzyıl Türkiye'sinde, köy topluluğu, tarihinin en gönenmiş ve kararlı devrini yaşamaktaydı. İleride göreceğimiz «toprak ağası» sınıfını oluşturanların (ki bunlar hiç bir zaman köyün kendi içinden türememişlerdir) ortada henüz belirtileri bile yoktu. Bununla beraber, köy toplumsal yapısının dışarı attığı, ekonomik kadro fazlası diyebileceğimiz insanlar Moğol istilâsından beri her zaman mevcut idiler ve yerine göre «çiftbozan», «garip yiğit» gibi adlar ile anılan bu kişilerin devlet hayatındaki iyi ve kötü bütün rolleri ait oldukları bahiste incelenecektir.

Türkiye'nin göçebe, daha doğrusu oba hayatını devam ettiren kitlelerine gelince, bunlar doğrudan doğruya irsî başbuğlarının idaresinde bulunuyorlardı. Devlet, ne idarî ve ne de vergi mükellefiyeti yönünden, aşiret mensubu bir aileye karışmamakta, yalnız, onların ödeyecekleri vergileri «mukarrerat» (yıllık toptan ödenen para) biçiminde aşiretlerin beylerinden almakta idi. Bu suretle, göçebelerin toplumsal yapıları, devletin siyasî ve iktisadî perişanlığa düşmesi halinde, bu olaylardan pek az etkileniyor idi. Yalnız, bu tür halk, yayla ve otlaklar bakımından, ya da yer değiştirme sıralarında, birbirleriyle ve özelleyin ziraatçı ahali ile şiddetli geçimsizliğe düştüklerinden, devlet tarafından kimi zaman şuraya buraya sürüldükle-

ri, yahut dağıtıldıkları, bu arada memurlardan çok eziyet gördükleri oluyordu.

4 — İğreti Topluluklar (Azınlıklar)

Selçukîlerde olduğu gibi, Osmanlılarda da, siyasî düzenlik, yerleşik Müslüman-Sünnî Türklerden meydana gelen bir kültür topluluğuna dayanıyor, bu toplumun zamanla geliştirdiği siyasî hak ve görev anlayışı, kişi ile devletin karşılıklı ilişkilerini düzenliyen sivil rejimde bir çeşit esas teşkilâtı ifade ediyordu. Bu hale göre, Osmanlı-Türk siyasî yapısı, Sünnî-Müslüman Türk aile en küçük sosyal birlik olmak üzere, halk yığınları köy ya da mahalle biçiminde gruplaşarak, medreseli-ulemâ, esnaf dernekleri, ayân ve eşraf ve başka çevresel topluluklarla ehl-i örf ve ehl-i şer' *zümrelerinden* ibaret hükümet hizmetlilerince temsil olunan kurumların derneşimleri demek olan kazalar halinde başşehir hükümetine, yani divana ve sonuçta padişaha bağlanan bir devlet-toplum olarak şekillenmekte idi. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşıyan daha milyonlarca insan şu yapının dışında kalmakta idi. Fakat onların da kendi aralarında, din, dil, görenek ve başka özelliklerle ayrı gruplar teşkil etmekte olmaları dolayısıyle, böyleleri, Osmanlı ana düzeninde «cemaat» adını alıyorlardı. Örneğin, Yahudiler, Rumlar, Ermeniler, Çingeneler, göçebe Türkler (Türkmen ve Yörük) ve başka topluluklar, bulundukları köy, kasaba, ya da şehirlerde, aileden başlayıp, köy veya şehrin bütün topluluğunu içine alan esas kitlenin dışında bırakılmış, devletin ana toplumuna ilişkisiz, kendi aralarında derneşmiş toplumlar halinde çevresel bir kapalı topluluk hayatı yaşıyorlardı.

Ana siyasî kütükten böylece ayrı olan bu cemaatlerden müslüman olanları da (Türkmenler, Araplar ve benzerleri) siyasî haklar bakımından, birbirlerine eşit değildirler. Örneğin, Türkmenler yerleşik Türklerden farksız bulunuyorlar, yalnız, her Türkmen aşireti, başındaki beyin

idaresi altında, ve hükümet otoriteleri, yani ehl-i örf, kendilerine karışmaksızın, kendi başlarına yaşamakta bulunuyor idiler. Başka deyimle, göçebe Türkmen boyları başlarındaki beylerinin buyruğunda idiler; raiyyetlik ile alâkaları yoktu. Araplar da, Müslüman olmalarına rağmen, dillerinin ayrı olması, merkezden coğrafî uzaklıklarının bulunması, Osmanlı hâkimiyetine sosyal yapıları bozulmaksızın girmeleri nedenlerinden, fiilî bir siyasal eşitsizlik işlemi içinde idiler. Hatta, Kanunî Süleyman zamanında, Şam, Bağdat ve benzeri yerlerin beylerbeylerine yollanan fermanlardan açıkça öğreniyoruz ki, Araplara, kendi memleketlerinde, hükümet görevi verilmesi yasak olunmuştu[1]. Esasen, hükümet, Arap ülkelerine yalnız beylerbeyleri ve büyük merkezlerine kadılar yollayarak, bunlarla yetinmekte, hükümet görevini Arap toplumunun daha derinliklerine indirecek adımlar atmaya bakmamakta idi. Bu suretle, Mısır, Irak, Suriye, Yemen ve başka Arap memleketleri genel eyaletler halinde yönetilmişler, buraların kalelerinde koruyucular ve yeniçeri odaları ile birer beylerbeyi ve kadı'nın hükümeti sürdürmeleri yeter sayılmıştı. Arap aşiretlerine ve Doğu Anadolu'da Türk soyundan ayrı bir kabile hayatı yaşıyan diğer aşiretlere mensup halkların devlete borçlu oldukları askerî ve malî yükümler bu aşiretlerin başında bulunan beyleri eliyle ödenmekte, devlet aşiret kişileriyle doğrudan doğruya ilişkiyi hiç gerekli görmemekteydi. Bu durum, Türkler dışında, imparatorluğun öteki Müslüman milletlerine fayda yerine zarar getirmişti. Çünkü, onların toplumsal yapıları gelişememiş ve ilkellikleri yüzyıldan yüzyıla olduğu gibi sürüp gitmişti.

Bununla beraber, Türk siyasî kütüğünden dışarıda kalan Müslüman milletlerin cemaat hayatını devam ettirmekten gördükleri fayda da şudur ki, onlar, bu sayede,

[1] Bu konuda Kanunî'nin çıkardığı fermanlardan Şam ve Bağdat Beylerbeyliklerine yollananların özetleri elimizdedir.

Türklerin kuvvetli şehir hayatının ve kültürünün etkisine karşı kapalı kaldıklarından, milliyet duygularını ve başka sosyal özelliklerini kolayca yaşatabilmişlerdi. Hatta, eğer bu halklardan kuvvetli bir soylu ailenin (millî ve çevresel bir hanedanın) yönetiminde yaşıyanları varsa, bu gibileri Osmanlı Padişahlığının uyrukluğunu kendi arzularıyle kabul ettikleri için, başlarındaki bu ailenin «beylik»-valilik haklarına dokunulmuyor ve «ocaklık» kuralları içinde bu türden bir aile kendisine bağlı şehir ve bölgesinin başında, yarı bağımsız bir siyasî haktan faydalanmakta devam ediyordu. Doğu Anadolu'da, Suriye ve Irak'ta, böylece kendi Arap ve Kürt halklarının başında, «ocaklık üzere» yerli vali durumlarını sürdüren birçok soylu aileler görülmüştü[1].

Buraya, Anadolu'nun, Türk olmıyan, fakat, yüzcek de olsa Müslüman bulunan iki göçebe unsurunu ekliyeceğiz ki, «gezginci Çingeneler» ile Güney Anadolu'daki «Mellaş» denen bir çeşit «Araplar» dır. Ayrı gruplar halinde yaşıyan bu etnik zümreler üzerinde devletin tek kontrolü, bunlardan yılda belli vergileri almak, askerî alanda da bir kısım geri görevleri onlara yaptırmaktan ibaretti.

«Cemaat hakları»na göre idare olunan Hıristiyan ve Yahudilere gelince: İslâmdışı «hür teb'a»dan, o zamanki başka bir deyimle, «illik kâfirinden» sayılan bu topluluklar, birbirlerinden milliyet ve hatta din ve mezhepçe de ayrı olduklarına göre, oturdukları mahalleler ya da köylerde, eğer cemaat teşkil edecek biçimde Türklerden ayrı birer çevre halinde kalabilmişlerse, kendilerine muhakkak «cemaat» işlemi yapılıyordu. Devletin siyasî sınırları içine katılmış olan yerlerde yaşıyan bütün öteki din ve mezhep-

[1] Kısa bir süre için Dulkadiroğulları ve daha uzun olarak da Adana'da Ramazanoğulları, halis Türkmen beyleri olmalarına rağmen, bu ocaklık düzeni içinde kendi Türkmenlerinin irsî valisi kalmayı Osmanoğullarına kabul ettirebilmişlerdi. Fakat, diğer Anadolu beyliklerinin başında bulunan aileler böyle bir hak alamadan silinip gittiler.

ten olan insanlar, yani Hıristiyan ve Yahudiler de, Müslümanlar gibi, «hür teb'a» haklarına sahip idiler. «İllik olmuş»[1], yani, Osmanlı padişahının reayalığını kabul etmiş toplulukların mensupları, Müslüman olmasalar da, esir edilemezler ve köle olarak kullanılamazlar idi[2]. Hatta, «hür» ve «illik gâvuru»ndan olmuşların faydalandıkları haklar, devlete vergi vermeyi kabul etmiş olan komşu Hıristiyan prensliklerin veya hükümetçiklerin halklarına bile tanınıyordu[3]. Sakız, Rodos gibi adaların ve Dubrovnik Cumhuriyetlerinin ahalisi de böyle idiler. Kiliselere ve havralara ait kuruluş ve vakıfların gözetilmeleri ve korunmaları da devletin görevleri arasında olmakla, bu da İslâm olmayan uyruklara tanınan haklardan idi.

Mal ve mülk sahibi olma haklarına kusursuz sahip olan Hıristiyan ve Yahudi reaya, devletin kendi mirî topraklarını üzerinde halka tanıdığı «tasarruf» haklarından da, tıpkı Müslümanlar gibi, faydalanmakta idi. Hatta, şehirlerdeki ve özelleyin İstanbul'daki geniş vakıf emlâki üzerinde aynen Müslümanlar gibi, Hıristiyan ve Yahudilerin

[1] Anadolu halkının dilinde, «illik gâvuru senden daha iyidir» biçiminde bir esprili tariz deyimi yaşıyor ki, burada daha iyi olduğu söylenenler Osmanlı devletinin uyrukluğunu kabul etmiş Hıristiyanlardı.

[2] Bazı kere Ege Denizi kıyılarında korsanlık eden ya da memleket içlerinde şuraya buraya soygun baskını yapan leventler, Hıristiyan halktan işe yararlarını kaçırıp, uzak yerlere götürerek, sanki «Frenkistan»dan getirmişler gibi esir niyetine satmıya kalkarlardı. Bu türlü zavallıların arkasından ya yakınları gelip yetişiyor, ya da tanıdıkları çıkarak esir diye satılmak istenenlerin «illik oğlanı-illik gâvuru» olduklarını ispat ederek kurtarıyorlardı. Bursa esir pazarında bu türden olaylara çok rastlanmıştır. XVI. yüzyıl ortalarına ait şer'iyye sicillerinde pek çok örnek görülebilir.

[3] Örneğin, devlete vergi vermekte olan Cenevizlilerin elindeki Sakız Adası halkının esir tutulmasına izin verilmiyor, onlar da «illik gâvuru» işlemi görüyorlardı. Buna rağmen, Hicrî 901 yılında bu ada halkından bir balıkçı kaçırılarak Bursa'da satılmış, ancak şikâyet üzerine serbest bırakılmıştı: Bak. Bursa Müz. Bursa Ş. Sc. Nr. 26/11 Vr. 138b.

de tasarruf (mülkü gibi süresiz kullanma) hakları vardı[1]. Bundan başka, bunlar, bekçi ve kethüdalarını kendi içlerinden seçerek, hükümet önünde Türklerden ayrı cemaatlar halinde temsil olunmakta idiler. Cemaat kişileri arasındaki ilişkileri düzenliyen din ve geleneklerine, ya da kendi aralarındaki anlaşmaya göre meydana gelmiş kuralları, devletin kendi kanunu imiş gibi kabullenilmekte idi ve Osmanlı kadıları buna göre hüküm vermekte kendilerini yetkili görmekteydiler. Örneğin, evlenme sözleşmeleri, cemaat arasında uygulanacak disiplin kuralları, hatta dinî anlaşmazlıklar (örneğin, kiliselerdeki seçim anlaşmazlığı), Osmanlı mahkemelerince çözümlenmekte idi[2]. Müslümanlık dışında kalan topluluklardan olan kişiler devlet hizmetlerine alınamazlardı. Fakat, malî alanda önemli kazanç sağlayıcı bir iş olan «iltizam» hizmetlerini yapabiliyorlardı. Bu gibi cemaatlerin mensupları Müslüman esnafa ait ahi-esnaf derneklerine de giremezlerdi. Ancak, bir taraftan Hıristiyan ve Yahudilerin çok olduğu, diğer taraftan, öteki Türk şehirlerine göre alınışı ziyadesiyle gecikmiş sayılan İstanbul'da, cemaat haklarından olarak, Hıristiyan zenaatçı ve esnafının, Türkler gibi, kendi aralarında esnaf dernekleri kurmalarına bile izin verildiği görülüyor. Bu durumda, doğal olarak, Hıristiyan yahut Yahudi esnaf derneklerinin kethuda (ahi karşılığı) ve yiğitbaşıları da ken-

[1] İstanbul Şer'iyye sicillerinde görülen pek çok davalardan anlıyoruz ki, başşehirde bulunan vakıf dükkânları ve evlerin bir haylisi Rum, Ermeni ve Yahudi esnafın elinde idi. Bunlardan dükkâncılıktan vazgeçenler, ya da işine gelenler, tasarruflarındaki dükkânın hakk-ı tasarrufunu kendi öz mülkü gibi yüksek fiyatla, hem de resmen kadı huzurunda başkasına satabilmekte (daha doğrusu devredebilmekte) idiler: Örneğin, Bak, İstanbul Müftülüğü, İstanbul Ş, Sc. Nr. I. Vr. 43a.

[2] Örneğin, İstanbul'daki Rum esnaf pazar günleri dükkânlarını açmak, ya da kapatmak konusunda anlaşmazlığa düşmüşler, tartışma sonu, kapalı kalması kabul olunarak, bunun bir «devlet yasağı» haline gelmesi için, kadıya gidip, «sicil»e geçirtilmişti. Rumların pazar tatili yapmaları böylece kanun oluyordu: İstanbul Müftülüğü İst. Ş, Sc. Nr. I, Vr. 33b.

di aralarından seçilmekte idi[1]. Bunların öteki kamu haklarında da Türklerden hiç bir eksikleri yoktu. Bu devirde, çok az akça tutan yıllık baş vergisi = cizye'den başka, bütün öteki ödentilerde Yahudi ve Hıristiyanlarla Müslümanlar farksız oldukları gibi[2], adalet önünde de gene eşit idiler. Devletin siyasî güç kütüğünü Müslüman Türk topluluğu (bir anlama ana cemaat) teşkil etmekte olmasına rağmen, diğer milliyet ve din mensuplarına karşı ne fiilî ve ne de hukukî bir üstünlük iddiası veya uygulamanın (siyasî haklar hariç) asla yaşanmadığı, zamanının devlet işlemlerini gözden geçirmekle, çok kolay anlaşılabilir. Burada vereceğimiz bir resmî işlem örneği, bunun gerçek olduğunu kolayca ispat edecektir. Bursa'nın bir köyünde Türkler ve Rumlar iki ayrı mahalle halinde oturuyorlardı. Türk mahallesinin ortasında kalmış bulunan bir kilise, yalnız pazar âyinlerinde olmak üzere, hâlâ Hıristiyanlarca kullanılmakta idi. Halbuki, onların kendi mahalleleri içinde de cemaatlerine yeter başka kiliseleri vardı. Durum böyle olunca, Türkler, hükümete başvurarak, Müslüman evleri arasında kalmış bulunan kilisenin camiye çevrilmesini istediler. Sorun Divan'a duyuruldu. Sözü geçen kilisenin Hıristiyanlar için gerçekleyin lüzumsuz ve hele Türk mahallesinin içinde kalmış olduğunu tespit işine kurullar yollayarak, ölçtürüp biçtiren hükümet, üç yıl süren araştırma ve soruşturmadan sonra, davayı Türkler lehine halledebildi[3]. Memlekette iktisadî darlığın kendisini iyice gösterdiği XVI. yüzyılın başlarında, bir çok şehir ve kasabalarda kolay kazanç yolu arıyan bir takım işsiz-güçsüzler, birbirlerine tanık olmak suretiyle, Hıristiyan ve Yahudilere musallat olarak, Müslümanlığa. Türklüğe ya da ken-

[1] Bir üstte adı geçen belge'ye bakınız.

[2] Çift resmi de Hıristiyanlardan Müslüman çiftçilere göre, bir ve en çok iki akçe fazla alınmakta idi: Ö. L. Barkan'ın yayınladığı Osmanlı Kanunnamelerindeki maddeler hep bu biçimdedir.

[3] Bakınız Bursa müzesi, Bursa Ş. Sc. Nr. A. 58/63, Vr. 72b. (Selh-ı Cemaziyü'l-evvel 963).

dilerine küfrettikleri, veya evvelce Müslümanlığa dönmüş iken, sonradan geri eski dinlerine geçtikleri suretinde davalar uydurup, sanık durumuna getirdiklerini mahkemelere götürme korkusu vererek, ya da mahkemede başka bir suç için iftira etmek yolu ile paralarını alıyorlardı. Bu biçimde zulüm görenlerin yakınmaları üzerine, yayınlanan bir fermanla, bu türlü dâvâların, çevresel mahkemeler yerine, İstanbul'da Divanda görüleceklerinin bildirilmesiyle Yahudi ve Hıristiyanlar böyle bir baskıdan kurtarılmış oldular[1].

Özetleyin, gerek uyruk olarak, gerekse cemaat halinde, Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, veya milliyetleri deyimiyle, Türk, Arap, Ermeni, Rum, Yahudi ve başka soy ve mezhepten olanlara devletin uyguladığı yönetim prensibi, yani kamu haklarında eşitlik işlemi, bize şunu kabul ettirmektedir ki, bu incelediğimiz çağda Türkiye'de hüküm süren siyasî düzenlik (rejim) şimdiki çağın «lâyiklik» prensibine çok yaklaşmış bulunuyordu.

Azınlık, yahut o zamanki ifade ile, «cemaat» haklarına göre yaşıyan, örneğin Müslüman da bulunmıyan, Rum, Ermeni ve Yahudilerin, yalnız devlet, hükümet ve Müslüman halk ile olan ilişkilerinde değil, kendi aralarında, cemaat örgütlerinin çözeceği işlerde bile, büyük bir inan ve güven ile müftülere ve hele mahkemelere başvurdukları her zaman görülen ve olağan sayılan işlerdendi. Buna tipik bir örnek olarak, 6 Mart 1508'de Bursa mahkemesinde geçen bir işlemi buraya almamız yeteri bir fikir verecektir: Kütahya'da oturan «İsmail Bin Yakup»[2] adlı Yahudi, Bursalı «Aslan Bin Musa»nın kızı ile kendi dinsel kurallarına göre evlenirken, kızın babası bazı şartlar koşmuş,

[1] Bursa Müzesi, Bursa Ş. Sc. Nr. 42/48, Vr. 56a, 286b.

[2] Osmanlı İmparatorluğunun bu sıralarında henüz dinsel bir bağnazlık bulunmadığı için, burada görüldüğü üzere, Müslüman dışı kişilerin taşıdıkları Müslüman kişi adlarına benzer adlarının harfleri değiştirilmeden tıpkısı yazıldığından başka, telâffuzları da Arapçadakinin aynı idi.

güveyi, evlendiği kızı Bursa'dan dışarı alıp gitmeyeceği, kendisi Kütahya'da oturacağına göre, her altı ayda bir gelip beraber oturacağı, Bursa dışında geçireceği sürenin altı ayı aşmıyacağı, karısını izinsiz olarak alıp gitmiyeceği üzerine «şart edip», eğer bu şartlara aykırı davranırsa, «bu veçhile şart üzere dinimizde caizdir» diyerek, «Müslümanlar imaretinden Orhan İmareti fıkarasına 2000 akçe nezir» ödemeyi kabul ediyordu[1].

5 — Dinî Durum

Mevlâna Celâleddin Rumî'ye göre, Ebu Hanife ve öteki imamlar «Toprak Dünyasının Mimarı idiler». Yani, onlar bu dünyanın işlerine düzen verecek kurallar meydana getirmişlerdi. Cüneyd, Mansur ve başka velîler hep mânâlar dünyasında uçuyorlardı[2]. Bu tasavvuf şairinin şu sözleriyle anlatmak istediği çok açıktır: Fıkıhçılar bu dünyada işe yarıyan işler ile uğraşmışlardı. «Velîler» ve en son olarak da kendisi, insanların öteki dünyayı kazanmaları için, onlara tutacakları yolu haber vermekteydiler.

Gerçekleyin, kadılar ve müderrisler de içinde, bütün devlet büyüklerini (beylerbeyi dışında), çoğuncası, fetvâ verecek yetkide olan kimselerden seçen Selçukî Sultanlığı Türkiye'sinde, Ebû Hanife ve onun gibilerinin koydukları hukuk kuralları en geniş biçimde uygulanmış, böylece büyük İslâm hukukçularının «prensiplerine takılanlar, kötü insanların ve din yolu eşkiyasının şerrinden emin olup» kurtulmuşlardı. Ama, Moğol boyunduruğu altında yaşadığı için, sanki hükümetsiz kalmış bulunan Mevlâna devri Türkiyesinde, imamların ortaya koydukları hukuk düzenini değerlendirecek anlamda bir toprak dünyası kalmadığı için, artık sıra Mevlâna'nın «Mânâ Âlemi»ni öğrenmiye geliyordu. Bu bakımdan, medrese ulemâsının (dânişmendle-

[1] Bursa Müzesi, Bursa Ş, Sc. Nr. A. 33/21, Vr. 343a.
[2] A. Eflâkî, Menakıb'ul-Ârifîn (Tahsin Yazıcı, Türk. terc.) C. I, s. 239.

rin) gerek devlet ve gerek din işlerini bu kadar keskin çizgili kurallara bağlamaları karşısında, «babaların» ve mevlevilerin «mânâ âlemi»ni açıklama ve belirtme biçimleri, aksine, tam bir hayal işi olarak, evvelkisinin bir çeşit tepkisi gibi idi. Devrin toprak dünyacılığına karşı, bu biçimde alıp yürüyen mânâ dünyacılığı (yalan dünya yerine ötedünyayı düşünme), örneğin, XIII. yüzyılın ikinci yarısı süresince o kadar baskın bir etki gücü kazanmış idi ki, servet, mansıp ve başka şeylerin sahipleri, dünyalıklarını ya da maddî varlıklarını koruyabilmek için, birer velî veya şeyhin gölgesine sığınmak zorunda idiler. Sultanlar bile, zâhiri kurtarmak için de olsa, böyle harekete katılmak zorunda kalıyorlardı. Malazgirt'ten beri, ikinci fetihler devrinin başladığı 1280'den sonra, siyasal kurumlar yeniden güç kazanmış olmakla beraber, Anadolu Beyliklerinin başında bulunan başlıca büyükler, «Mânâ Âlemi» telkinlerini kollamayı da faydasız bulmamışlardı. Bu devir emir-sultanlarının veya vezirlerinin hep birer «velî»ye gönül bağlamış görünmeleri[1] ya da «gaziler»in, birer şeyhin irşadından faydalanarak zafer kazandıkları şeklindeki hatıra hikâyeleri hep tarikatları okşamanın da faydadan uzak olmadığını ifade eder. Ama dediğimiz gibi, devlet demek, Toprak Dünyasının idaresi demek olduğu için, «velîlerin» nüfuzları ne olursa olsun, fıkıhcılar (riyazetçilerin aksi), yani medreseliler (danişmendler) siyasetteki mutlak üstünlüklerini daima korumuşlar, hele Osmanlılar, Türkiye'nin birliğini kurdukça, fıkıh ve onun temsilcisi olan medreseli-danişmend zümresi, toplumdaki nüfuzunu yeniden elde ederek, Anadolu Türk toplumunu tarikat şeyhi reislerin etrafında bir çok cemaatlere bölünmekten kurtarmışlardır ki, bu önemli siyasî başarı Türkiyedeki sosyal bünyenin İran veya Arap memleketlerindeki biçimde ilkel kalmasını önlemiştir. Selçukî Türkiye'sinde gördüğümüz her şehirde bir şeyhülislam bulunması

[1] Şu makaleye bak. Hüseyin Hüsameddin, Molla Fenarî TTEM Nr. 18 (95) s. 372-373.

usulü, Osmanlılara gelindiğinde tamamen değişmiş, şeyhülislamlık yalnız başşehre has bir dinî şeflik haline getirilerek, diğer şehirlerdeki ulemâ şefleri «müftülük» şeklinde ve başşehirdeki şeyhülislama (İstanbul Müftüsü deyimi de kullanılıyor) bağlı birer müessese olmuşlardır. Selçukî rejiminde, bütün şehirlerdeki şeyhülislâmlar, asıl görevleri itibariyle medreselerde müderris olup, şeyhülislamlık kendilerinde birer ek görev olarak bulunmaktaydı. Osmanlı devrinde de müftülükler birer müderrisin üzerinde aynı surette ek görevlik durumunu muhafaza etti. Bunların başında olan ve İstanbul'da oturan şeyhülislam bu görevi esas işi olarak yapmakta, başka bir mansıp ya da memuriyeti bulunmamakta idi.

Devletin Sünniliğini ve İslâm prensiplerinin medreseli anlayışını ifade eden kuralcı biçimini, esas düzenine yön veren hukukun ana kaynağı yapma siyasetindeki gelişmeye gelince, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Anadolu'da, hiç olmazsa bir an için, medrese ulemasından bir kısmı tarikat yoluna kaymış bulunduklarına göre[1], devlet düzeninde «danişmend-medreseli» ulemaya ait olan mansıpları elde tutma bakımından, burada önemli bir noktanın kaydı gereklidir. Bilindiği üzere, tarikatçılar Anadolu'da genişleme hareketine giriştikleri zaman, başlıca şeflerden çoğu müderrislik de yapıyorlardı. Bu gibileri, bu payeleri ile şeyhülislam ya da kadı olabilirlerdi. Nitekim, Sadreddin Kenevî ve Celâleddin Rumî Konya'da şeyhülislam olmuşlardı[2]. Örnek yalnız bu kadar da değildir. İbni Batuta Anadoluda seyahat ettiği sırada. şeyhlik postunda oturan ve kalabalık müritleri bulunan kadılara ve müderrislere rastlamıştı[3]. Beylikler devrinde ve bu arada Osmanlıların ilk zamanlarında, medreseliler arasında şeyhliğe heves

[1] A. Eflâki'de buna ait örnekler var : Bak. Menakıb'ul-Arifîn II. s. 320, 400.

[2] Bakınız, Ahmed Nikidî, El Veled-Şefik, Fatih, Millet Kütüphanesi, Yazma Nr. 4519, Vr. s. 563.

[3] Adı geçenin seyahatnamesi (İngilizcesi) s. 130.

edenler bulunduğu gibi, ilmiye mensuplarına verilegelen mansıplarda da, belki medreseden geçme oldukları için, böyle olanların bulunduğuna dair emareler vardır. Bütün bunlara rağmen, tarikata mensup olma, gerek medresede ve gerek devlet teşkilâtında iyi karşılanmamış, ve böylece açık olarak, Fatih devrinden itibaren Osmanlı düzenliği, resmî siyasetinde tamamen medreselinin İslâmî prensiplerini kabul ederek, tarikatın hayalci ve «esrarı» sezici sistemine karşı kapılarını kapatmış, bu sayede devlet ciddî olmıyan eğilimlerden korunmuş idi. Böylece, Osmanlı şeyhülislamı, müftüsü, kadıaskeri ve kadıları tamamen medrese mensubu olacaklar, ancak, medreseli-tarikatlı çekişmelerinde de tarafsız görünen, sanki lâyik bir devlet memuru tavrını takınacaklardır[1].

Medreseliler kendi kitabî din anlayışlarına aykırı olan tasavvufcu tarikat ehlini «mülhid» diye suçlamalarına karşılık, kimi eski Osmanlı kaynaklarında, tarikat ehli yazarlarca, dânişmendlerin devlet işlerindeki yolsuzlukları ileri sürülerek, bu zümreye yapılan hücumlar, bizce «ehl-i tarikat»ın «ehl-i fıkıh»dan yüz bulamamış olmaları nedeniyle saklıyamadıkları kinlerini ifade eder[2]. Hatta İstanbul'un fethinde sefere katılan din adamları da, Akşemseddin ve

[1] Bununla beraber, şeyhülislâmlardan ara sıra tarafsızlığı yitirip tarikatçılar aleyhine fetva verenleri de çıkmamış değildir. Örneğin, Yavuz Selim döneminin ünlü şeyhülislâmı Kemalpaşazade (İbni Kemal) bunlardan biridir.

[2] Topal Timur felâketi üzerine geçirilen «fetret dönemi» sonrasının ünlü Vezirâzamı Çandarlı Ali Paşa, medreseli olan kadıasker ve kadılara karşı şeyhlerden yararlanırken, ayrı görüşlerde olan bu iki zıd din zümresinin birbirlerine besledikleri düşmanlığa dayanmıştı. Bak. Hüseyin Hüsameddin, «Molla Fenarî» adlı etüdü TTEM. Nr. 18. (95), s. 378. Bu ikiliğe başka örnek; Medreseli ülemâ-danişmendler, İstanbul'un fethi hareketinde Fatih'e cephe aldıklarında, Hacıbayram halifelerinden olan Akşemseddin bütün öteki tarikatçılar ile birlikte genç padişah tarafını tuttu. Bu olay hakkında bakınız Müneccimbaşı III. s. 386 ve Kemalpaşazade Tarihi, Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Yazmaları, Nr. 31, Vr. 19b (Bibliotheque Nationale, Depart, Manuscr. Turc) No. 157, Vr. 67b.

Akbıyık gibi şeyhler etrafında tarikatçılar, Molla Güranî ve Molla Hüsrev gibileri etrafında da dânişmendler olarak, biri ötekini çelmelemek istiyen iki rakip zümre idiler, ve belki de, birincilerin Fatih Sultan Mehmed'i desteklemelerine karşılık, ikinciler gene bir dânişmend olan Vezir Halil Paşa ile birlikte çelmeci olmuşlardı[1]. Türkiye Devleti'nin Osmanlılar başbuğluğuyla yeniden kuruluşu sıralarında, tarikat mensupları, arada isyanlar tertip ederek, siyasî bunalımlar yaratmışlar, bu da devleti elbette tarikatçılığa karşı tedbirler almıya yöneltmiştir. Fakat, Osmanlı rejimi, daha ziyade kendi merkeziyetçi ve mutlakiyetçi karakteri icabı uyguladığı idarî usullerle, «şeyhleri» veya «valileri» Divana ya da padişahın şahsına sıkı sıkıya bağlamayı bilmiş ve böylece, tarikatçılığı kontrolü altına almayı başarmıştır. Örneğin, bütün vakıfların denetimi ve bu kurumlardaki «cihetlerin-vazifelerin» şeyhlere devlet tarafından tevcih olunmaları usulü, tekke ve zaviye mensuplarını ister istemez itaatlı ve uslu yapıyordu[2].

Bu şartlar altında, eskiden beri ün salmış olan ve herkesçe hüviyetleri bilinen tarikatçılar ve onların zaviyeleri ile tekkeleri, dayandıkları beslenme kaynakları itibariyle (sahip oldukları vakıflar dolayısıyle), devletin kurumları ve iş erleri durumuna girmiş bulunuyorlardı. Şu halde, şeyhler ve müridleri zamanın sosyal-dinî düzenine aykırı bir yolda olduklarını açıklamıya kalkınca, geçim kaynaklarının kendilerine kapanacağı tehlikesini göze almak zorunda idiler.

Özetleyin, Osmanlı saltanatı tam kurulduktan ve devlet bir imparatorluk hüviyeti aldıktan sonra, padişahın ve «ekâbir»in tekke ve vaziyelerde «postnişin» olan şeyh ve

[1] Bak. Müneccimbaşı Tarihi, C. III. s. 368.

[2] Müneccimbaşı'ya göre, Hicrî 880 yılında, müezzinlik, kayyumluk ve benzeri «cihetler (yani görevler) berat-ı padişahî ile zaptolunmak ferman buyuruldu. Ol vakta değin imamet ve hitabetten maada cihet mütevellîler tezkeresi ile zaptolunurdu» Bak. C, III, s. 395.

dervişlere gösterdikleri güler yüz, sırf bu hareketin faydadan öte olmadığını kabul ettikleri için idi[1]. Devletin resmî politikası ise, kadıların ve müftülerin, medrese basamağından başlamak üzere, danişmendlerden, yani müderrislerden seçilmeleri, posta oturanların, «târik-i dünya» sayılarak, bu mansıplara yanaştırılmamaları suretinde idare edilmekteydi. Bu hali ile, rejimin din alanındaki karakteri fıkıha ve kitaba bağlılık biçiminde ortaya çıkıyordu. Böyle katî, keskin ve medrese ilminin yüzyıllardan beri tarifini yapıp durduğu kitabî İslâm prensibine dayanan Osmanlı düzenliği altında yaşıyan derviş veya şeyh, isterse «velîlik» mertebesine yükselmiş bulunsun, «padişah-ı zîşan»a veya onun «devletlilerine» yapacağı hayır-dûa karşılığında, kendisine ne «ihsan» olunursa onu kabul etmekten başka bir şey yapamazdı. Hem bunların kerametleri, mucizeleri hakkında Anadolu halkının hatırasına geçen hikâyeler, padişahların bu gibilerine yaptıkları iltifatlarla süslendirilmektedir ki, bunun da anlamı, şeyhin dahi devlet büyüklerinin himayesinde oldukları biçiminde anlaşılmak gerekir.

Mânâlar Âleminin sultanı olduğu iddiasında bulunan[2] büyüklü küçüklü bir sürü şeyh ve dervişlerin (içlerinden bir çokları velî olduklarını söylüyorlar), onlara bağlanan müridlerin, Moğol boyunduruğundan Orhan'ın ölümüne kadar geçen zaman süresinde, bir ara Anadolu'da sosyal düzeni sarstıkları, köylerde, kasabalarda ve şehirlerde ka-

[1] Fatih bile İstanbul üzerine yürürken «şeyhler ve tekkenişinlerden ve dervişlerden ve abdallardan hazır olanlar» kalabalık bir biçimde sefere katıldılar: Oruç Bin Âdil, Tevarih-i Âl-i Osman (Babinger yayımı), s. 65, aynı eserin Cambridge nüshası, s. 124.

[2] A. Eflâkî'nin söylediğine göre, Sahip Fahreddin Âlî (Selçukî Başveziri), Mevlâna için, «o büyük bir padişahtır» demişti: Menakib'ul-Ârifîn, I, s. 138-139: Sultan Veled de, Aydınoğlu Mehmed Bey için, «o bizim subaşımızdır» derken, gene kendisini padişah farzediyordu ve tabiî burada kastolunan, Mânâ Âleminin = Gerçek Dünyanın padişahlığı idi: Aynı eser II, s. 415.

rışıklıklar çıkardıkları bilinmekle beraber[1], yeni Türk politik düzenliğinin tuttuğu yol sayesinde, batınîliğin ihtilâlci karakterine kırılmaz bir köstek vurulmuş bulunduğu açıktır. Nitekim, bu incelediğimiz devirde, bâtınîliğin ve tasavvufun aşırı bir izahını yaparak, medresenin kaideci din anlayışını parçalamak istiyen kimseler görülmekle beraber, bunların yükselttikleri sesler hiç bir yankı yapamamış[2], bunlardan bir çokları da dinî-sosyal düzeni yıkıcı zihniyetlerinin kurban olarak idam olunmuşlardır. Böyleleri hakkındaki tipik bir örneği Kanunî Süleyman devrinden vereceğiz.

1527 sonlarında İstanbul'da ulemâdan Hoca Kaabız adında birisi, İsâ Peygamber'in Hazreti Muhammed'den üstün olduğunu ileri sürdü. Doğrudan doğruya Divan'da yapılan duruşmanın ilk oturumunda, sorun hemencecik çözülemedi. Çünkü, bu hukukî bir davadan, ilkin Divanda yapılacak bir mürafaa'dan ziyade, dini ilgilendiren müthiş bir bilimsel sorundu. Hoca Kaabız, öteki İslâm ulemâsı ile keskin bir görüş ayrılığına düşerek, tartışmıya girişmiş bulunuyordu. Onun için, dava yeniden İstanbul Kadı'sına yollandı. Orada yapılan duruşma'ya, Müftü (Şeyhül-islâm) Kemalpaşazâde de, fetvâ yetkisi dolayısiyle, davet olundu. Kaabız, fikrinde direndiği için ölüm hükmü giydi[3].

Bu olaydan aşağı yukarı on bir yıl sonra, yani 1539 başlarında, İstanbul kadılığına evvelkisinden daha müthiş bir olay getirildi. Mahkemede bir çok tanıkların ifadeleri ile tesbit olunduğuna göre, «Oğlan Şeyh» diye tanınmış

[1] A. Eflâkî, bu türden olayları mevlevilerle ilgileri ölçüsünde kaydeyler: Bak. Menakıb'ul-Ârifîn II. s. 204-208, 310-314, 400-447.

[2] Yavuz Selim döneminde Şeyh Celâl, Kanunî Süleyman döneminde Kalender, Baba Zinnur gibilerinin tehlikeli isyanlar çıkardıkları görülmüş ise de, bunlar daha çok kızılbaş eğilimli ve göçebe yaşantılı Türkmenlere dayanmışlardı ki, bu türden topluluğu Osmanlı-Türk siyasî ve toplumsal yapısı içinde iğreti olarak kabul ediyoruz.

[3] Bak. Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi (M. Atâ terc.) V. s. 72.

bulunan İsmail adlı bir tarikat mensubu, şurda burda yaptığı konuşmalarında, yalnız islâma değil, Hıristiyanlık ve Museviliğe de esas olan kâinat ve yaradılış hakkındaki inançlara karşı çıkıyordu. Ona göre, «insan kadimdir», «insan, insan olduktan sonra, ona hiç bir nesne haram değildir». «Şeriatça haram dedikleri helâldir».

Şeyh İsmail iddialarında bu kadar ile de kalmıyor, o, insanın âhiretine ait mücazat ve mükâfatı reddettiği gibi, cennet ve cehennem kavramlarına, kabir azabına, sûrî hesaba inanmıyor, insanın dünyadaki bütün bedenî ihtiyaçları için yaptığı her işin ibadet olduğunu, aşkın «ilâhî cezbe» değil, maddî zevkten ibaret bulunduğunu, cinsî münasebetlerin her çeşidi iki maddenin birbirine teması olmakla, sadece «aşkın lezzeti» sayılması gerektiğini, oruç ve zekâtın «Yezid'e cereme için geldi»ğini, mümin için yılda iki bayram namazının yeteceğini, öteki amellerin «avamı» meşgul etmek ve birbirleriyle uğraşmalarını engellemek amacı ile konduğunu iddia ediyordu. Onca, «her kişi tanrı, her surette gözüken o» idi. Ruh ölmüyor, bir bedenden diğerine göçediyordu. Erkek ve kadın'ın birleşmesinden çocuğu insan bu suretle kendisi yaratmış olduğu halde, bu oluntuyu kendisi dışında Allah'a maletmesi yanlış bir itikattı[1].

Görülüyor ki, Şeyh İsmail, burada özetlediğimiz iddiaları ile yalnız din inançlarını değil, ahlak kurumlarını ve toplumsal ahlak kurallarını da yıkmak istiyordu. Bu biçimde, o, toplumun maddî ve mânevî kurallarını inkâr etmek yoluyla, esası tasavvufa dayanan bir takım fikirleri toplumsal anarşi yaratacak ölçüde aşırılığa götürmekte idi. Bu fikirler dinleyiciler arasında ne kadar taraftar buldu ve yargılama safhalarının sonucu ne oldu, elimizdeki zabıtlardan bunlara cevap verecek bilgi elde edemedik. Yal-

[1] Şeyhoğlan (İsmail) davasının duruşma safhaları için bakınız: İstanbul Müftülüğü, Evkaf Müfettişliği Ş. Sc. Nr. 2/2. Vr. 35.

nız, Hoca Kaabız'dan sonra, «Oğlan Şeyh» olayına rastlamamız gösteriyor ki, tasavvuf fikirleri bir çok kimseler tarafından münakaşa olunuyor ve bu yoldan İslâm esaslarını kökünden değiştirmek için dayanak olarak kullanılıyordu.

Osmanlı Türkiyesi'nde geniş çapta uygulanan ve Fatih Sultan Mehmed'in tahta geçmesi, yahut İstanbul'u açmayı başarmasıyle gelişen bir çeşit layisizm (yahut hiç bir dinî etki olmaksızın bütün reayanın adalet ve kanun önünde eşit olmaları) yolundan, ondan aşağı yukarı yüzyıl sonra, Kanunî dönemi ortalarında (944'de) sapıldığı bilindiğine göre, şu zamanda Türk siyasî başarılarının en parlak devri yaşanmakta olmasına rağmen, böyle bir gerici hareketin doğmasına «Hoca Kaabız» ve Şeyh İsmail (ya da Şeyh Oğlan) gibi «mülhid» ve «münkir»lerin ortaya çıkmaları ne dereceye kadar rol oynadı, bunu kestirmek bizce mümkün olmuyor. Bununla beraber, şu söylenebilir ki, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Süleyman devirleri sosyal ahlâk ve hatta asayiş düzeni yönlerinden göze batan bir huzursuzluk içinde geçti. Halkın günlük yaşayışını kolayca izlediğimiz Bursa ve İstanbul şehirleri ile çevreleri eğer bütün Türkiye'den bir örnek ise, memleket gerçekleyin büyük bir iç sıkıntısı geçiriyordu. Medrese öğrencileri arasında türlü ahlâksızlık olayları çıkmakta, şehirde dolaşan serseri leventler, hattâ görevli «erler» soygun, hırsızlık, zorla ırza geçme ve cinayetlere, mahallelerde kasten yangın çıkarmak suretiyle yağmacılığa yeltenmekte idiler. Toplumun içine düştüğü şu acıklı durumdan elbet yakınmalar yükseliyordu. Kanaatımızca, bu olumsuz hareketlerin nedeni, dinî hoşgörürlük dolayısıyle itikatsız ve imansız insanların artmalarında arandığı için, devletin iç politikasında İslâmî taassup yoluna gidilmesi bir kurtuluş yolu olarak düşünülmüştü. Zaten Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de işler kötüye gittiğinden itibaren, bütün siyasî ve ekonomik tökezimeler iki şeye yorulur: Devletin işleri bozuk gidiyorsa, bunun nedeni eski düzen ve kanunlara

saygı gösterilmez olunmasıdır; Toplumda ahlâka ve dine aykırılıklar artmış görülünce, hatta doğa afetleri (açlık, deprem, ve benzeri şeyler) birbirini izlediği zaman, dine yeteri önem verilmediği, imansızlar arttığı için, bu felâketlerin başa geldiği düşünülür. Geçmişteki devlet kurumlarında kanun ve kurallara son derece bağlılık bulunduğu, toplum bireylerinin de çok imanlı ve dinin bütün gereklerini yerine getiren kimseler oldukları ileri sürülür. Tabii her iki alandaki zihniyet de geçmişi pek temize çıkarıyordu ve bu hastalık, zamanlarının aydınlarında yaygındı. Çünkü, Tükiye'de şimdiyi geçmişe bağlıyan doğru bir tarih bilinci hiç bir zaman uyanmamıştır.

Elimizdeki bilgiye göre, 1538 (944) de bir takım fetvalar ve bu fetvalara dayanan fermanlarda başladığını kabul ettiğimiz bu gerici hareketin başlıca kararlarından olarak[1]: a) Sahın medreselerinden bazı derslerin, dine zararlı oldukları gerekçesiyle, kaldırılması, b) Müslümanlardan din amelini yapmıyanlara, ya da dine saygısızlık gösterenlere ağır cezalar tertibi, c) Müslümanlar hakkında kullanıldığı zaman saygı ve hürmet ifade eden deyimlerin Hıristiyan kişiler için kullanılmaması ve onlara, örneğin, «öldü, vefat etti» deyimi yerine, mürdoldu, müşarünileyh yerine mesfur, ibni yerine veled gibi küçültücü deyimler konması, aynı zamanda, Müslüman olmıyanların Müslümanlardan farklı biçimde giyinmeleri, şehir sokaklarında ata binme gösterileri yapmamaları, köle kullanmamaları gibi yasaklar ortaya konmuş, din ayrılığından dolayı Hıristiyan ve Yahudilerin Müslümanlardan aşağı oldukları biçimindeki bağnaz görüşün benimsendiği bir devlet düzeni uygulanmıya başlamıştı[2].

[1] Kanunî Sultan Süleyman'a, 1537 (hicrî 944) yılında, «nizam-ı din ve devlet ve ahval iktiza etmeğin bâzı mesailde eimme-i dinden bazı müctehidin kavli üzere amel eylemek» üzere ferman çıkarması (yani kanun koyması) yolunda başvuran kişi Ebussuud idi: Bak. Millî Tettebûlar Mecmuası, C.I, Sc: 2, s. 337.

[2] Eşkıyalık ve soygunların artması yüzünden yolculuk güveninin azaldığı 1550'den sonraki devirlerde Hıristiyan ve Yahudi-

Dini, bir devlet ve toplum sorunu olarak inceledikten sonra, halk yığınlarının da bu konudaki tutumlarına bir göz gezdirmek yerinde olacaktır. Hem bu suretle Müslüman bir toplumun ifadesi olan, aynı zamanda ana teşkilâtı İslâm esaslarına dayanan Türk devletinde, bir taraftan, eylemli layisizmin nasıl mümkün olduğunu, diğer taraftan, gerilerinde müridlerinin ve halifelerinin bulunduğu şeyhler ve velîlerin, yâni tekkelilerin din anlayışıyle, medreseli ulemânın yahut danişmendlerin din anlayışı ve hatta bu yoldaki davranışları arasında açık aykırılık bulunmasına rağmen, nasıl olup da bu iki zümrenin kanlı çarpışma sahneleri yaratmadıklarını kolayca anlamış olacağız.

Türkiye tarihinde, dini şöyle veya böyle anlamak ayrıksılıkları, esas itibariyle medreseli zümre ile tekkeli zümre arasında düşünce çekişmesine sebep olmakta, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan tarımcı-yaylacı, köylü-Türkmen halk kitleleri ise, tarikatların ya da mezheplerin dinî taassuplarına kendilerini kaptıracak derecede hararete sahip bulunmamakta idiler. Şehirlerde bağ-bahçe veya zenaat ile uğraşan insanlar da dahil, köyün ve yaylanın günlük işlerinde kendilerini kaybetmiş Oğuz asıllı Türk ahali, dinî hayatları itibariyle, kendilerine telkin edilen ve çoğuncası da batıl olan itikatlara, saf ve biraz da bön oldukları için, kolay inanıyorlardı. Çok olan günlük işleri, dinledikleri dinî vaaz ve telkinler üzerinde akıl yürütmelerine vakit bırakmamakta idi. Anadolu'nun köyünde, kentinde, her yanında bol bol bulunan «yatır», «evliyâ», «iyiler», «hızır», «kırklar», «yediler» gibi, din azizlerinin türbe veya mezarları, buralarda zaman zaman görüldüğü söylenen esrarlar sayesinde, halk yığınlarınca, «adak», «nezir» ve benzeri bağışlarla türlü hürmet ve saygı toplayan yerler olarak devam ediyorlardı. Türk halkının bu esrarlara, ya

lerin seyahatleri sırasında Müslüman kisvesi giymelerine izin kâğıdı verildiğini ilerde göreceğiz.

da «iyilerin» ruhlarına inanmaları, bunlardan, bir takım dua ve niyazlarla dilekte bulunmaları, falcıya bir an için inanarak, onun gelecek hakkında verdiği güzel haberler karşısında, aklı yerine, duygularıyle bir haz ve gurur duyan kimseler gibi, ruhî ferahlama ihtiyacından başka bir anlama gelemezdi. Ermeni ve Rum gibi Hıristiyan halk ile, ve hele kızılbaşlarla Anadolu'nun köyünde, kasabasında, mahalle mahalle, köy köy, kapı bir komşu taşıyan Türk kitleleriyle, kendi inancına aykırı olan bu insanlar arasında bütün tarih boyunca kayda değer geçimsizliklerin görülmeyişi, hatta Müslüman Türkün, hastalığı için papazın duasına bile başvurması, devletin sosyal yapısında ana kütük olan Türk halkının taassup diye bir şey tanımadığını, din gayretkeşliği yapacaklara uyacak bir heyecana da sahip olmadığını ispatlıyan kesin delillerdir. Hatta Sünnîlik esaslarını veya Müslümanlığı kökünden inkâr eden, ya da dinsel-toplumsal ahlâk kurallarını yıkıcı davranışlarda bulunan insanlar her zaman görüldüğü halde, böylelerine halktan gelen bir tecavüz veya linç hadisesi asla görülmez. Bunun yerine, daha doğru bir yol olmak üzere, hükümete şikâyetler vardır.

Bu konuda, özlü olarak söylenecek şudur ki, Türk halkı kendi içinden samimi bir Müslüman, fakat, başkalarının itikat ve inançlarını kendisininkine tehlikeli rakip sayan bir heyecan tipi değildi. Gerek Selçukîler ve gerek Osmanlılar çağı Türk harp makinesi, bunun için Hıristiyan halk kitlelerine korkunç gelmiyor, böylece, Türk toplumsal hayatı da devamlı surette batıya yaklaşıyordu.

B — OSMANLI REJİMİNDE HÜKÜMET SİSTEMİ

1 — Padişah ve Taht

1453'de İstanbul'un açılmasıyle Osmanlı düzenliği siyasî kurumları yönünden resmen imparatorluk kılığına giriyordu. Esasen fetihlerin Anadolu dışına, Balkanlara ge-

nişlemesiyle imparatorluk sistemi eylemli bir durum olarak da doğmuş bulunmakta idi.

Bu biçimde siyasî düzenliğin, eski millî Türk toplumu içine daha başka millî-dinî topluluklar almak suretiyle, toplumsal kadrosunu bir «cemaatlar topluluğu» haline çevirmesi yüzünden, devletin temel düzeninde bir takım değişmelerin olacağı doğal idi.

Önce İstanbul'un başşehir olarak seçilmesindeki siyasî önemi belirtelim: 1453'den önce Osmanlılara, sırası ile Karacahisar, Yenişehir, İznik, sonradan gene Bursa, I. Murad'ın veliahtliği veya ilk padişahlığı sırasında Dimetoka[1], hükümet merkezi olmuşlardı. Edirne alınınca, başşehrin uca en yakın yerde bulunması geleneğine uyularak, son kez de burası başşehir yapıldı. Bununla beraber, Bursa gibi büyük ve Türkiye'nin Marmara-Ege çevresinde yerleşmesinde önemli yararlığı olan dünya çapındaki ekonomik bir merkezin, hiç olmazsa II. Murad'ın tahta kararlı bir surette yerleştiği 1422'den önceki zamanlarda, Edirne'nin öne geçmesine karşı gösterdiği tepki üzerine, iki ortak başşehir biçimine saygı gösterilmek zorunda kalındığı anlaşılmaktadır. Ama, 1453'de İstanbul'un alınmasiyle, başşehrin geziciliği geleneğine ve uçlara yakın bulunma siyasetine son verilerek, devletin sürekli başşehri artık burası olmuş bulunuyordu.

Bu oluntu toplumumuzun siyasî yaşantısında bir dönemeç teşkil etmiş idi. Selçukî devri Türkiyesi'nde, gerçi Konya suretâ başşehir görünüyor idiyse de, Sultan ve onun hükümeti, arada Kayseri veya Sivas'ta da oturup, aylarca memleketi buralardan idare ediyorlardı. Bu şekilde, hükümetin göçüp yerleştiği geçici başşehre göre, Konya devletin belki önemli bir vilâyeti oluvermekteydi.

Görülüyor ki, tek bir siyasî merkez yerine, Anadolu'nun belli başlı bölgelerinde bulunan büyük şehirlerin

[1] İdris Bitlisî, Edirne'nin fethi sıralarında Osmanlı başşehrinin Dimetoka olduğunu kesinlikle kaydediyor: Bak. Heşt Behişt, Nur-u Osmaniye Yazmaları, Nr. 3209, Vr. 119b.

memleket idaresini ve devletin siyasî yönetimini gerektiğinde üzerlerine alacak durumda bulunmaları, siyasî, ekonomik ve kültürel merkezlerin aynı suretle bir kaç yerde birden gelişmelerini sağladığı için, bu sayede sosyal seviye ve göreneklerin her yanda atbaşı gitmeleri sağlanmakta idi.

Osmanlı düzenliğinin 1453'den önceki döneminde, memleketin siyasî idaresi gene bölge merkezleri arasındaki dengeye dayanır biçimdeki karakterini sürdürmüştü. Amasya ya da Tokat şehirlerinden birisi, Bursa ve Edirne ile birlikte üç merkezleri teşkil ediyorlardı. Böylece, bir birlerine hayli uzak bu şehirler kendilerine bağlı olan bölgeleri ile birlikte devletin iktisadî, siyasî ve kültürel hayatında yönetici ve kesin etkili role sahip idiler. Yani, ilmiye sınıfı, esnafı, ayân ve eşrafı ile bu saydığımız yerlerin 1453 yılına kadarki Osmanlı Türkiyesi'nde memleketi üç çevre halinde geliştirmeleri yönünden, gerçekleyin bunlar birbirlerine denk üç merkez idiler.

Halbuki, İstanbul'un alınması arkasından başşehrin buraya taşınması bir kaç bölge merkezli eski siyasî idare geleneğine son vermiş bulunuyordu. Amasya-Tokat bölgesi, daha doğrusu Yeşilırmak yöresi, artık evvelce sahip bulunduğu siyasî merkezlerden biri olma imtiyazını kaybetmişti. Edirne ve Bursa ise, şeklen daha bir süre üç başşehir ortağı merkezler gibi görünürlerse de, buralar aslında padişah için yazlık veya dinlenme yeri durumuna düşmüş bulunuyor idiler. Bu iki şehir gerçi «tetümme» veya «mûsıla» derecesinde birer medreseye sahip olmakla, Amasya'dan üstün idiler. Fakat, İstanbul'da kurulan Sahın medreseleri buralarda bulunmadığı, Divan hükümeti de, büroları ve benzeri örgütleriyle, artık yerleşik olduğu için, İstanbul tek hükümet merkezi idi. Padişahın, Bursa veya Edirne'de, arada birkaç ay görünmesi buralarını sancak hüviyetinden kurtaramıyordu. Kısacası, 1453'den itibaren İstanbul biricik siyasî merkez, hattâ, kültür, sosyal eğitim ve benzeri yönlerden Türkiye'nin ve bütün imparatorlu-

ğun rakipsiz başşehri halinde gelişmiye başlamıştı. Bundan sonra, Türkiye ve özellikle Anadolu bu büyük şehrin uyruğu ve hayranı idi. Bundan böyle, Anadolu ve çevresine kök salmış bulunan Türk toplumu, imparatorluk yönünden, büyük bir cemaat durumuna dönüştüğü gibi, bu geçe'deki şehirler de İstanbul için ancak birer taşra kasabası haline geliyorlardı. Buralardan yüzlerce aile, ya bütüncek veya bölünerek, gidip İstanbul'a yerleşmekte olduklarından, yeni başşehir, öteki şehirlerine, şehir hayatını, incelik ve kibarlığı öğreten, onlar karşısında her yönden büyüklüğüne erişilemiyen bir örnek şehir olarak kalacaktı.

İstanbul'un devlet merkezi oluşu ile Türk siyasî hayatında meydana gelen değişiklikler birbiri arkasından devam etmiştir. Örneğin, Fatih Sultan Mehmed, babası ve kendisinden öncekiler gibi sultanlık ile yetinmiyor, padişah ünvanını alıyordu[1]. Hükümdarın ya da Sultanın haftada iki gün divandaki murafaalara başkanlık etmesi, divan toplantılarını yönetmesi gibi devletin yürütme görevinde en önemli bir fonksiyonunu da «vekil-i mutlak»ı olan vezirâzama geçirmek suretiyle, kendisi ancak arzları ve divanın kararlarını kabul veya geri çeviren mutlak iradeli bir baş otorite haline gelmişti.

Hükümet iktidarını, vezirlik başta olmak üzere, «ehl-i ilimden ehl-i örfün» alması işi Fatih Sultan Mehmed'in tahta geçmesi ile tamamlandığına göre, Divandan başlamak üzere, ilk kademelerdeki bütün yönetim başları hep Enderun halkından (daha doğrusu köle-gulam sınıfından) gelme hükümet mekanizması, sırtını ordunun ulûfeli kısmına (özellikle yeniçerilere) dayamıya başladığı için, 1453'den önceki dönemde dânişmendlerden yetişme «ekâbir» karşısında, mutlak yetkisi az çok sınırlanmıya başla-

[1] Örneğin, Fatih Mehmed'in daha ilk yıllarında yapılan vilâyet tahrirlerinde, «padişah» unvanının yalnız bu son hükümdar için kullanılmış bulunması, II. Murad bile sözkonusu olduğunda, ancak «Sultan» unvanı ile yetinilmesi bunun kesin delili olmak gerekir.

mış ve engele uğramış bulunan padişah, bundan böyle, kapıkulları ve onların ileri sürdüğü Enderunlu ekâbir karşısında, dış görünüşe rağmen, daha çok zayıf idi ve hele göz kamaştırıcı fetihler devri kapandığından itibaren, ulûfeli ordu (köle-gulam köklü askerler) karşısında, padişahlık makamı kendi iradesine göre emretme gücünü daha çok kaybedecek idi.

Taht verasetine gelince, bu konuda, önceki devre göre büyük bir değişiklik olmadı. Babasının yerine büyük oğulun tahta geçmesi gerektiği, gene ifade olunan bir kanı olmakla beraber, buna her zaman saygı gösterilmemiş, nitekim, Selimşah (Yavuz Selim), büyük oğul olmamasına rağmen, tahtı zor kullanarak ele geçirmiş idi. Yalnız, burada önemle kaydedilmesi gereken bir nokta, tahta oturan şehzadenin «nizam-ı âlem için» kardeşlerini öldürtmesinin zorunlu olduğu kanaatından hareket ile, bu hususun, bir de kanun maddesine dayanmak suretiyle, bir çeşit «meşrû» hareket haline getirilmiş olması idi[1].

Padişah ölünce, hangi oğlunun tahta geçirileceğinin mutlak sosyal itibara dayanan bir yasa kuralı halinde belirmeyişi, bu incelediğimiz devrede de zaman zaman siyasî karışıklıklar çıkmasına sebep olmuş, bu tür olaylar öteki sosyal sıkıntılarla birleştikleri zaman, memleket düzenine pek zararlı olmuşlardır. Bu konuda önemle kaydı gereken diğer bir nokta, devlet kadrosunda hükümdarın (kendi iddiasının aksine olarak) artık «mülkün sahibi» durumunda bulunmadığı, padişahlık görevinde ancak irsî bir memur gibi oturduğu oluntusu yürüyecek, bundan böyle, devletin Osmanlı Ailesi üzerinde «mülk-i mevrus» olduğu kimsenin aklından geçmiyecek, onun yerine, birliği padişah tarafından temsil olunan tek ve bölünmez devlet bulunduğu kavramı zihinlerde yerleşmiş olacaktır.

[1] Bu ve bunun gibi siyasî cinayetlerin toplum çıkarları bakımından gerekli olduğu yolundaki prensip şu cümle ile ifadelendirilmiştir. «Menfaat-i âm menfaat-i hass'tan yeğdir.»

2 — Merkez Hükümeti

Osmanlı düzenliğinin 1453'den sonraki merkez hükümeti, muhakkak ki, eskiye göre yepyeni bir karakter kazanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Selçukî hükümet kurulu ve gerek Osmanlıların İstanbul'un alınmasından önceki zamanlara rastlıyan hükümetleri, kurulun teşkil edilişi ve kendisinde olan yetkiler itibariyle, kökünü medreseye dayamış bulunmakta idi. Bu suretle devleti yöneten ve kamu görevlerini çeviren doğrudan doğruya danişmendler, ya da ulemâdan gelme rical idi. Örneğin, Selçukîlerde divanın bir numaralı üyesi olan vezir, ulemâdan tanınmış birisi olmalı idi. Ondan sonra gelen naip, müstevfi, kaziulkuzad (aynı zamanda Konya kadısı) hep medreseli bulunuyorlardı. Divan kuruluna dahil olup olmadıklarını kestiremediğimiz pervane, münşi, üstadüddar idiler. Kurulun yalnız bir üyesi, yani beylerbeyi, tek başına askerlikten gelme olarak, talihsiz, tecrübe yetiştirmesi biri olup, danişmendlik ile bir ilgisi yoktu. Hükümet kurulunun bu askerî mesleğe mensup üyesinin Selçukî köle-gulam mektebinden türeme olduğunu ayrıca kaydetmeliyiz.

Selçukî devrinin hükümet büyükleri hep doğudan gelme, yani İran-Türk kültürüne bağlı medreseliler olarak, Türkiye'ye yabancı olmakla beraber, kökce İslâmdan olmalarıyle, kültürün ana çizgileri yönünden topluma uyarlıkları vardı. Fakat, 1281'den sonra gelen ve 1453'e kadar süren ikiyüz yıldan fazla bir zamanlık ömür içinde, Türkiye'yi idare eden hükümet ileri gelenleri, hem kültür hem de soyları itibariyle Anadolu Türkünden yetişme ve yerli oldukları için, devletin genel yönetimi gerçekleyin sosyal itibara sahip millî bir zümre elinde idi. Fakat, aşağı yukarı «Fetret Devrinden» başlamak üzere, Osmanlı Sultanı'nın kişisel etkisinde başlıyan bir çekişme sonunda, köle-gulam menşe'li zümre, hükümetteki başlıca mevkileri medreseli ve soylu Türk büyüklerden alarak, köleliğe dayanan en-

derun mektebini yalnız kendilerine ayırmış bulunuyorlardı. Böylece, Türklerin elinden alınan devlet yönetimi ve kontrolu bu defa da Batılı, daha doğrusu Hıristiyan dünyasından gelme, ne soy, ne kültür ve ne de din itibariyle Türk toplumuna hiç bir bağlantısı bulunmayan yeni bir zümrenin, dönme ekâbirin eline geçmiş olmakta idi. O halde, 1453 yılı, bu bakımdan Türk toplumunun siyasî kaderinde tam bir dönüm noktası teşkil eder. Gerçi, kadıaskerlik, müftülük, müderrislik, kadılik ve buna benzer görevleri sıkı bir medrese öğreniminden geçmiş insanlara vermek zorunluğu bulunduğundan, Türk halk bu tür vazifelere sahip olmakta devam etmişti. Fakat, Fatih ile beraber kurulan müthiş mutlakiyetçi ve merkeziyetçi düzenlik, hükümet mekanizmasının bütün kollarını, Divan hükümeti yolu ile, padişahın kudretli iradesine bağlamış olduğu için, devletin başbakanı demek olan sadrâzamdan başlamak üzere, öteki vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, subaşılar gibi tepeden tırnağa birbirine ulalı giden bir «ehl-i örf» ya da örgütlerini onların doldurukları yürütme düzeni, Türklerin elinde olduğunu söylediğimiz, «ehl-i şer» diye gruplandırılan, yukarıda saydığımız mansıpların sahibi zümreyi kesin surette otoritesine alarak, onu siyasî hayatın etkili bir gücü olmaktan çıkarmıştı. Eğer Türk hükümet düzeni, XI. yüzyılın tarih sahnesine ilk çıkışından, XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan devresinde gözden geçirilirse, Sultan Orhan'dan Fatih'e kadarki yüzyılı biraz aşan süre, Selçukî düzenliğinden klasik Osmanlı düzenine geçişte ara zaman sayılacağı için, bu şekilde, sosyal potansiyelin siyasî hayatı kendi özelliğine göre yürütmiye yetmediğini kabul etmek zorunda kalırız. Mevlâna devrinin «İrânîlik» adı vereceğimiz kibarlığı için «kilimli, çarıklı» Türkler[1] ve XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul enderun ki-

[1] Bu deyimler, Karamanoğlu Mehmed Bey ile birlikte gelip Konya'ya giren Türk askerleri için Konya'nın farslaşmış kibarlarınca kullanılmış olup, (Bak. bu kitabın Birinci cildi) bütün Anadolu halkını küçültmek amacını gütmüştür.

barlığının yerdiği «kaba Türk», ya da «karamânî» sözleri, hep de Türk toplumsal hayatının kendi siyasî kurumlarını bir türlü etkisine alamadığını ifade eden ayarsızlıklardan doğmaktadırlar.

1453'den sonraki merkez hükümetinin işleyiş tarzı da, geçen devre göre çok farklı hale gelmiş bulunuyordu. Örneğin, önceki hükümet kurullarının esas karakteri «şer'î-idarî» yapılı olduğu için, buraya dahil personel de medreseli bir ilmiyeden gelme olmalarına karşılık, 1453'den sonraki hükümet kurullarında, karakterin esas çizgilerini «örfîlik-askerîlik» teşkil ediyordu. Şu halde, rical, yani yüksek personel de, padişahın kapısı halkından, daha doğrusu kölelik-gulâmlıktan yetişen, bundan dolayı da kültürlü değil, sadece Enderunun terbiyesini almış görenekli kimselerdir. Kadıaskerler (Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri), köle-gulâm çıkmalı ve çok vakit de okuma-yazması olmayan vazirlerin ve sadrazamların yanında tâbi duruma düşmüş bulunuyorlardı. «Şer'î-idarî» zümre, «örfî-askerî» zümreye yardımcı ve tâbi olup, ancak kazalarda, «ehl-i örf» kadı'nın emri altında bulunmakta devam etmek suretiyle, eski Selçukî devrinin bir mirasını sürdürmekte idi.

Selçukîlerde «sahip» adını alan bir tek vezir olmasına karşılık, Osmanlıların birinci devresinde üç ile beş arasında değişen vezir sayısı, XVI. yüzyılın ortalarına doğru beş olarak karar kılmış idi. Mamafih, vezirâzamın, vekil-i mutlak sıfatiyle, bütün işleri padişah adına yürütmesi geleneği sürmekte olup, hatta padişah artık divana uğramaz olduğu için, hükümet başkanının yetkileri çok artmış olarak kabul olunmalıdır[1].

Eskiden olduğu gibi, Divanın vazifeleri üç daire halinde bölümlenmiş olmakta devam ediyordu. Birinci daire,

[1] «Vezirâzam» deyimi yanında aynı anlamda kullanılan «sadrâzam» terimi, belki de «sadr-ı Rumeli = Rumeli Kadıaskeri» ve «sadr-ı Anadolu = Anadolu Kadıaskeri» gibi iki önemli makamdan daha üstün yeri, başköşeyi ifade ettiği için pek uygun düşmekte idi.

vezirâzamın kendisine bağlı olarak «örfî-yürütücü ve askerî» kısım olup, devletin asayiş düzeni ile askerî sevk ve idare buraya bağlı kalmakta idi. Önemli kasabalara, hele büyük şehirlere (ki, buralar, yakınlarındaki köylerle beraber merkez nahiyelerini teşkil etmekte idiler) kendilerine ücret olarak ulûfe ödenen subaşıların tayini, sancak ve vilâyetlere beyler ve beylerbeyleri yollanması, dirliklerin tevcihi veya vilâyetlerce yapılan küçük hizmet tevcihlerinin padişaha arzı suretiyle gerekli beratların yollanması, hep bu dairece görülen işlerdi. Vezirâzam, bu kadar önemli görevlerinde, kendisine yardımcı olarak, «kapu kethüdasını-sadaret kethudasını» kullanıyordu. «Dergâh-ı âlî çavuşları» denen hizmet grupunun «Divan-ı âlî çavuşları» kısmı, Divan hükümetinin, vilâyet, sancak ve kazaları kontrol etmek ve fermanlarla hükümleri buralara doğrudan doğruya kendisi yollamak gibi hallerde kullandığı en etkili hizmet erleri ve bir çeşit «kuryeleri» idi.

Bu belirttiğimiz ve vezirâzama bağlı olduğunu söylediğimiz «örfî-askerî» teşkilât şüphesiz memleketin imarına ait işleri de yürütmekte idi. Kaza merkezlerindeki «mimarbaşılar» bu fonksiyonun gereği olarak tayin olunuyorlardı.

Şu anlatılanlara göre, başını vezirâzamın teşkil ettiği «örfî-askerî» daire, bir taraftan memleket asayişini, şehir ve kasabalara atanan bağımsız subaşılar[1] ile ve askerî görevleri de beylerbeyleri ve sancakbeyleri eliyle yürütmekte idi. Merkezden vilâyetlere ve sancaklara doğru sözü geçen işler için zorunlu olan yazışmaları ve hükümetin emirlerini yerlerine iletmede, «Divan-ı âlî çavuşları» ve onların başında bulunan «sadaret kethudası» aracı olarak

[1] Şehirler ve buraların *nahiyesi* = *bitişik* köyleri dışında kalan yerlerin âsâyişini sağlama işi şöyle yürütülür. Buraların dışında kalan bir yer, kasabacık ya da köy, «serbestlik üzere dirlik» ise, burasının asayişini koruma yetkisi dirliğin sahibine ait oluyordu; «serbestlik» durumu yok ise-ki timar derecesindeki yerler çoğuncası böyledirler- bu gibi yerlerin âsâyişini sancakbeyinin kendi adına tayin ettiği sancak subaşısı ve ona bağlı köy *subaşıları sağlamakta* idiler.

önemli rol oynamakta idiler. Askerî düzen, vezirâzamdan beylerbeyine ve ondan sancakbeyine ve sancakbeyinden de alaybeyine, alaybeyinden çeribaşlarına doğru giden bir silsile şeklinde işlemekte idi[1].

Divanın ikinci dairesi diye kaydettiğimiz Maliye dairesine gelince: Bu bölüm devletin bütün gelir ve giderlerinin hesabını tutmakta olup, bu işi idare eden kimse, Selçikîler devrinde, Moğolların yaptıkları malî değişikliklerden beri, defterdar ünvanını taşıyordu. İstanbul'un fethinden sonra da henüz Divan kuruluna dahil olmıyan defterdar veya defterdarlar maliye dairesinin şefi idiler ve doğal olarak, vezirâzama karşı sorumlu durumda bulunuyorlardı. Bir ara tek olan defterdar, bu incelemesini yaptığımız devirde Anadolu ve Rumeli defterdarları diye ikiye çıkarılmış, Arap topraklarının fethinden sonra üç, hatta beş defterdarlık teşkil olunduğu görülmekle beraber, nihayet şıkk-ı evvel defterdarı, diğer ikisi (yani şıkk-ı sanî ve şıkk-ı sâlis) üzerinde hakikî bir maliye bakanı olarak vavife görmeye başlamış idi. Maliye dairesi, devlet gelirini her sene değiştiren vakıflara ve dirliklere ait hesapları dahi tutmak zorunda idi. Bu hale göre, «Büyük Mevkufat Kalemi» adı altında birçok maliye şubeleri vardı ki, bunlar mukataa, vakıf, timar ve benzeri bölümlerin defterlerini tutarlardı. Maliyenin, memleket içindeki işlerini yürütmesi bakımından, vilâyetlerde nasıl birer örgüt kurmuş olduğunu ise, malî işleri iktisadî bir sorun olarak inceliyeceğimiz bahiste göreceğiz.

Divanın üçüncü dairesi olarak kaydetmemiz gereken bölüm de adlî-kazaî işlere bakan teşkilâttır. Divanın kazaî

[1] Beylerbeyleri ve sancakbeyleri başşehirdeki işlerini izletmek, kendilerine ait gizli veya açık haberleri zamanında öğrenmek, devlet büyükleriyle kurdukları özel ilişkilerini sürdürmek üzere, İstanbul'da birer «kapu kethudası» bulundarmakta idiler ki, devlet de bunu resmen tanıyor ve her beylerbeyi ve sancakbeyine ulaştırılacak genelge fermanlar, açık emir ve haberler onun «kapu kethudasına» teslim ediliyordu.

yetkisi, Selçukîler devrinden İstanbul'un fethine kadar geçen zamanda, sultanın üzerinde olmakla beraber, incelediğimiz bu devrin daha başından beri padişahın mürafaalara gelmekten vaz geçtiğini, bu görevde de kendisine vezirâzamı vekil yaptığını söylemiştik. Mamafih, kazaî yetkinin gerektirdiği görevleri doğrudan doğruya kendisi yapan kimsenin kadıasker olduğu bilinmektedir. 1453'den sonraki zamanda kaza dairesinin başında iki kadıasker bulunuyordu ki, birisi Rumeli ve diğeri Anadolu kadıaskeri idi. Kadıaskerler medreseden yetişme ulemâdan olup, müderrislik veya kadılık gibi mansıplardan sonra buraya terfi ettirilmekte idiler. Rumeli tarafındaki kazalara yollanan kadılar Rumeli kadıaskerinin inhası ile atanmakta ve görevlerinde de bu makama bağlı bulunmakta idiler. Anadolu kadıaskeri de bu geçenin kadılarını inha ve onlara ait işlemlere bakıyordu. Şunu hemen ifade etmeliyiz ki, kadılar tam bağımsız olup, kadıaskerlerin onlar üzerinde kazai bir denetlemeleri yoktu. Kadıaskerler ancak bir çeşit yargıtay görevlisi olarak, kaza mahkemelerinde hallolunamıyan davaların mürafaalarına bakmakta, ve bir de, kadıların örfî müddetlerini hesab ile, yeni yerlerine tayinlerini idare etmekte idiler. Böylece, bir taraftan yargıtay hâkimi, öte yandan da adalet bakanı durumunda bulunuyorlardı[1].

Divan Kurulu dışında kalmalarına rağmen, merkez hükümeti içinde yer alan son bir teşkilâtı da buraya eklemeliyiz ki, o da «fetva dairesi»dir. Her İslâm devletinde olduğu gibi, Türkiye tarihinde de tereddüt edilen veya taraflardan birisince itiraz olunan mahkeme kararlarının şeriata uygunluğu üzerindeki şüpheleri silmek için, yetkili bir

[1] Kadıaskerlerin görevleri hakkında, Bak. H. Hüsameddin, TTEM. Nr. 17 (94), s. 294 ve Nr. 18 (95), s. 373, İslâm Ansiklopedisine «kadıasker» maddesini yazmış bulunan Cl. Huart, Osmanlı kadıaskerlerinin esas görevi, ordu mensuplarının davalarını görmekmiş gibi bir dil kullanmakla çok yanılıyor. Öyle sanıyoruz ki, adı geçen yazar «askerî» deyimine yanlış anlam veriyor. Halbuki, bu sözcük ücretlerini devlet hazinesinden alan bütün resmî hizmetlileri ifade eden bir terimdir.

kimseden (Osmanlılarda müftüden) bir fetva almak gerektiği bilinmektedir. Hatta, mevcut düzen ve geleneği değiştirici ya da kamuyu yakından ilgilendirici önemli bir olay hakkında devletçe karar alınırken, gene fetvaya (şeyhülislam tarafından) lüzum vardır. Gerek mahkeme hükümlerinin, ve gerek devletçe kamuya etkisi olan yeni işlemlere karar verildiğinde, bunların «şer-i şerife» uygun olduklarını «il-gün» vicdanına kabul ettirmek için kesinlikle bu fetvaya lüzum vardı. Şu noktayı hemen açıklıyalım ki, fetvalar, yalnız «şer'-i şerife» uygunluk yönünden değil, «kanun-ı münife» veya çevrenin, yahut her hangi bir cemaatin örf ve geleneklerine uygunluk, ya da aykırılık hususlarını tesbit bakımından da kullanılıyor idiler. Böylece, fetva müessesesi devlet işlemlerinin kanunîlik ve meşruluğunu teyide araç olarak vazife görmekteydi. Şu halde, sorun, yalnız şeriat prensiplerini değil, her türlü kanunu ve bütün cemaatların örf ve göreneklerini de içine aldığından, Osmanlı İmparatorluğunda Hıristiyan veya Müslüman, hatta Yahudi, bütün uyruklar için son derece önemli bir adalet kurumu halinde incelenmiye değer görülmektedir.

Fetva kurumu hakkındaki şu izahımız, divanın dışında ve onunla yanyana bulunan şeyhülislamlığı hükümet işlemlerinin şeriata ve kanuna uygun düşüp düşmediği noktasından onları kamuya arz eden bir makam olarak ifade etmektedir. «Ehl-i ilim» ya da «ulema», veya ilmiye mensupları» dediğimiz müderrisler, müftüler, imam ve müezzinler, hatipler, tayin ve azilleri bakımından, şüphesiz hep şeyhülislâmlık dairesine bağlı bulunuyorlardı.

Divan hükümetinin, içinde değil de, yanında olduğunu söylediğimiz «Bab-ı Fetvâ», hükümet kararlarını ya teyit veya murakabe suretiyle «şer'e ve kanuna», hatta bunlar dışında bile olursa, «olugelene» muhalif olmamasını sağlamakta idi. Kanun koyma yetkisi kesin surette padişahta olup, bu konuda danışmanlık ve metnin hazırlan-

masında şeriata uygun düşmesi yönünden yetkili ve görev sahibi kişi elbette şeyhülislâm idi[1].

Şeyhülislâmlık bahsi yanına eklenmesi gereken başka bir kurum da Nakibüleşraflıktır. Bilindiği üzere, Hazret-i Peygamber'in neslinden geldiklerini iddia eden bir kısım aileler vardı ki, bunlar Türkiye'de eskiden beri imtiyazlı bir sınıf teşkil ediyorlardı. İşte bunları padişah ve divan hükümeti yanında temsil etmek, onların beratlarını almak ve kontrol etmek, vergiden muaflık ve benzeri haklarının korunması veya elde edilmesi gibi işlerine bakmak üzere, gene kendisi de «sâdatdan» olan bir kimse İstanbul'da oturmakta ve nakib'ül-eşraf adını almakta idi. Gerçi şu sırada bu kurum yalnız «sâdat»ı ilgilendirdiği için, hükümet bahsinde önemli görülmemekte ise de, ilerde nakib'ül-eşrafın hükümet yönetiminde bazı önemli görevlere koşulduğu görüleceği için, burada konunun bu kadar belirtilmesini lüzumlu görüyoruz.

Buraya kadar verilen bilgiye göre, merkez hükümeti ana çizgileriyle şu biçimde belirtilebilir: Başında vezirâzamın bulunduğu «Divan» adlı bir hükümet kurulu vardır. Bu kurul üç daire halinde çalışır. Birisi vezirâzamın şahsına bağlı olan ve «örfî yürütücü» bir nitelik gösteren bölüm ki, bu kadroya dahil olanlar «ehl-i örf ve ordu» mensuplarıdır. İkinci daire «Mâliye» olup, defterdarın başında bulunduğu bu bölüm devletin en büyük ve önemli bir örgütüdür. Mal memurları veya iş erleri adlı görevliler kadrosu maliye bölümünün mensuplarını ifade ederler. Üçün-

[1] «Feridun Bey» Münşeatında bulunan evail-i Şaban 788 (Milâdî, 28 Temmuz 1386) tarihi ile Evrenos Bey'e yazılmış bir beratta, «umumen Rumeliye şeyhülislâm tayin olunan» Elvan Fakih'e «riayet» etmesi tavsiye olunduğu; Timur felâketi yılına rastlıyan 1402'de düzenlenmiş bulunan Yakub Paşa vakfiyesinde de, bir kişinin hem müftü ve hem de şeyhülislâm diye kaydolunduğu; Hüseyin Hüsameddin de Amasya Şeyhülislâmından söz ettiğine göre, bu verilen tarihlerde Selçukiler döneminin her şehire bir seyhülislâm tayin etme usulü henüz devam etmekte idi. Bak. H. Hüsameddin, Amasya Tarihi III. s. 168 ve aynı yazarın şu yazısı: TTEM. Nr. 17 (94) s. 294.

cü daire diye ayrımladığımız «şer'î-kazaî» bölümünün başında iki kadıasker (Anadolu ve Rumeli tarafları için) bulunuyordu. Kadılar ve naipler bu dairenin kadrosu içinde «ehl-i şer» zümresini teşkil etmekte idiler.

Aşağı yukarı bu üç daire devletin bütün hükümet örgütlerinin başında en yüksek idare organı, yani, yürütücü ve kazaî güçleri teşkil eden divan hükümeti demek oluyordu. Tabii olarak, vezirâzam, görünüşte üçünün de başı idî. Böylece, modern hükümetlerdeki başbakana karşılık bir makam sayılır.

3 — Kaza İdaresi

Osmanlı rejimi Türkiyesi'nin idare bölümü denince, memleketi büyük vilâyetlere, vilâyetleri sancaklara, sancakları da kazalara ayrılmış olarak göstermeye, ve böylece, modern mülkî idarelere benzer bir şekil düşünmeye eskiden beri tarihçiler alışık olmuşlardır[1]. Halbuki, tarihî oluntu hiç de böyle değildir. Hele burada sözünü ettiğimiz devir için, gerek uygulama ve gerek kanunî şekil yönlerinden, idare düzeninde yukardaki bölüm sistemine uyar hiç bir yön bulunmamaktadır. Gerçekler araştırılmadan kabul edilen bu vilâyet-sancak-kaza suretindeki düzen ayrımı, tamamiyle askerî (ve bir az da asâyiş düzeni ile ilgili) bir anlam ifade edip, sivil hükümet idaresi ise, başşehire bağlı tek bir bölüm olmak üzere, kazalardan ibaret bulunmaktadır. Böylece, Osmanlı hükümetinin geniş Türkiye topraklarına idare etme şekli, memleketi yüzlerce kazalara bölerek, buralara mahsus belirli idarî-kazaî örgütler

[1] Kritovulos'a göre, memleketi vilâyet ve sancaklara ayırma biçimindeki bir düzenlemeyi, Fatih, İstanbul'un alınmasından sonra, Bursa'ya gittiğinde, bazı asayişsizlik ve direnmeleri önlemek için yapmıştır: Bak. Tarih-i Sultan Mehmed Han, s. 17; şüphesiz, o zaman İstanbul dışında bir yer tanımıyan Kritovulos yanılıyor. Çünkü, eyalet ve sancak teşkilâtının Fatih'ten önce Osmanlı devletinde yerleşmiş bulunduğu biliniyor.

kurmuş ve hükümet yönetimini halk tabakalarının derinliklerine böyle iletmiş olmaktan ibaret bulunmuştur. O halde, İmparatorluk Türkiyesi'nin kaza teşkilâtını bütün inceliklerine kadar bilmek, hükümetin halkı idare etme yönündeki siyasî tutumunu anlatmak bakımından çok yerinde olacaktır.

Her kaza, bir taraftan ticarî ve diğer taraftan kültürel üstünlüğü ile, yani çevresinin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile, böyle bir topluluk merkezini çevrelemiş köylerin teşkil ettiği idarî bir birliği ifade etmekte idi. Şu halde, kazaların doğuşu tarihî bir seyir içinde meydana gelmekte olup, bunu yaratan etkileri de tarihî, iktisadî, coğrafî ve kültürel olarak düşünmek gerekir. Ancak, hiç bir kasaba veya şehir olmaksızın, sırf köyler grupu halinde teşkil edilmiş kazalar da, az olmakla beraber, mevcut idi ve böyle yerler tabiatıyle kazaların doğuşlarına esas olan kuralı bozmuyordu[1]. Bir merkez kasabası bulunmayan bu türlü kadılıklar, eski yerli idarî bölümden kalma olmayıp, büyük ihtimalle, Türk göçebe hayatının bir icabı idi[2]. Türkiye'de, kazalara merkez görevi yapan kasabalar ve şehirler, bir kısmı Türkiye kurulduktan sonraki devirde doğmuş olsa da, büyük çoğunluğu itibariyle, Bizans, Roma ve belki daha eski devirlere kadar giden uzun bir tarihe sahiptirler. Bunlardan bir haylisi hâlâ Anadolu'nun birinci derecede siyasî, iktisadî ve kültürel merkezleri durumunu sürdürüyorlar.

[1] Bir kasaba ya da şehir bulunmaksızın da kaza teşkil edilmesi olayını, öyle sanıyoruz ki, Türkmen Aşiret hayatı gerektirmiştir. Böyle yerlerde, kaza bir «obalar birliği» demekti. Zamanla obalar köyler halinde yerleşiyor, sonra bu köylerden birisi, **kasaba**'ya dönüşerek, kazanın merkezi oluyordu.

[2] Şu incelediğimiz yıllarda Ankara Sancağı içindeki Türkmen Kadılığı herhangi bir merkez kasabasına sahip bulunmadığı gibi, Bozok Sancağının da bir merkezi yoktu. Bu dönemin sonuna doğru kurulan «Halep Türkmen Kadılığı»nın da merkez kasabası bulunduğu bilinmiyor. Her üçü de bu söylenen bölgelerde yaşıyan ve aynı aşiretten olan Türkmen obalarını bir idare içinde toplamak amacı ile teşkil edilmiş birleşimlerdi.

Konumuz olan devir Türkiye'sinin kaza teşkilâtını belirtmeden önce, bu hususta bir hayli fark gösteren İstanbul şehrinin kaza düzenini ayrıca kaydetmiye lüzum vardır:

Mevcut bilgimize göre, İstanbul alındığı zaman, diğer Anadolu şehirlerine yapıldığı gibi, buraya da tek kadı tayin olunmuş ve koca şehrin hükümetlik işleri bu kadının emrindeki semt naipleri eliyle yürütülmek istenmişti. İstanbul'un ilk kadısının Mevlâna Hızır ve onun ölümünden sonra Molla Hüsrev olduğu anlaşılıyor[1]. Her halde nüfusunun çok artması ve şehir sınırlarının genişlemesi üzerine, başşehrin dört kadılığa ayrıldığı ve burada sözünü ettiğimiz süre sonuna kadar da öyle kaldığı görülmektedir. Bu kazalar: İstanbul, Galata, Üsküdar ve «Haslar» kadılıkları idi. Ayrıca, bu kadılıkların her biri içinde de naiplikler kurulmuş bulunuyordu[2]. İstanbul'un surları dışında bulunan köyler, yakınlıklarına göre, bu kazalara bağlanmış idiler. Örneğin, Anadolu geçesindekiler Üsküdar'a[3], surun batısındaki topraklarda bulunan ve hemen hepsi «hassa çiftlikleri» ile dolu olan[4] köyler Haslar Kadılığına, Kâğıthane taraflarına ve Boğazın Rumeli geçesine düşen köyler de belki Galata Kadılığına bağlı idiler. Hiç şüphe yok ki, adı geçen bu kadılıklar da, kendilerine bağlı olan köylerden bir kısmını naiplikler yolu ile idare ediyorlardı. Bu arada, İstanbul kadılıklarından bazılarında geceleri dahi acele olan du-

[1] Bak. İbni Kemal, Bibliothéque Nationale, Manuscr, Turc, No. 157, Vr. 76a (yazmadan aldığımız bu bilgi, esas metinde değil, kitabın kenarına eklenen nottadır).

[2] Örneğin, Balat'ta bir mahkeme bulunup, basında da İstanbul Kadılığına bağlı Naip vardı: İstanbul Müftülüğü Arşivi, İstanbul Ş. Sc. I. Vr. 40a.

[3] İzmit ve İzmit'e kadar olan köylerin bir çok işleri (Örneğin, sorgu, yargı, senet işlemleri) Üsküdar mahkemesinde görülmekte idi: İstanbul Müftülüğü Arşivi, Üsküdar Ş, Sc. Nr. I. de bunlara ait pekçok işlem vardır.

[4] Ö. L. Barkan'ın araştırmalarına göre, bu köylere köleler yerleştirilmiş olup, yarıcılık koşulları altında bu hassa çiftliklerin sahiplerine üretim yapmaktadırlar: İktisat Fakültesi Mecmuası, sayı, 1. ve 2.

ruşmalara bakıldığı, bu gibi görevler için «Gece naibi» adı ile akşamdan sabaha kadar görev başında bulunan kimselerin nöbet tuttukları görülüyor[1]. Galata, Üsküdar ve «İstanbul Hasları» kadılıklarının kendi örülerindeki davaları yürütmek üzere, bu biçimde naiplikler kurmuş olacakları doğaldır[2].

Aşağıda göreceğimiz üzere, öteki büyüklü küçüklü bütün Türkiye şehirleri, kendilerine bağlı köyler ile birer ayrı kaza durumunda oldukları halde, tek bir şehir olmasına rağmen, dört kadılığa bölünmüş bulunan İstanbul'un idaresi, buna göre, bir özellik kazanmış durumda idi. Adlî düzeni ayrıca yerinde anlatacağımız için, İstanbul'daki kaza görevlerinden asayişi alalım:

Ortaçağlardan gelme bir sistemin usullerinden olarak, bütün meslek derneklerinin kendi üyeleri arasındaki disiplin ve asâyiş işlerini yürütecek ayrı «zabitleri» olduğunu biliyoruz. O hâlde, devletin başşehri olması yüzünden kabarık kadrolu bir çok sivil ve askerî kişilerin vazifelerine göre teşkil ettikleri toplulukların kapalı ve resmî birer «meslek» birliği sınırı içinde, «kanun ve örf» yönünden, kendi «zabitleri» eliyle, ayrı bir işleme tâbi olmaları lâzım idi. Şu halde, yeniçeriler, Altı-Bölük Halkının saray hizmetlileri, «paşa kapululari»[3], divan kâtipleri, Dergâh-ı Âlî

[1] Gerçi «Gece Naibi»nin varlığını ve bu adı taşıdığını İstanbul Müftülüğünün I. Nr. lı defterinden öğreniyor isek de, araştırma yaptığımız dönem içine giren, örneğin, Hicrî 958 (Milâdî 1551) ve Galata Mahkemesine ait 1 Nr. lı defterden gece yarısında da meşhut suç duruşmalarının yapıldığını tesbit ediyoruz: Aynı arşivde adı geçen defter Vr. 6: «Galata asesleri işbu Yani bin Yakup nam zimmiyi nisf'ul-leylde Mahfel-i şer'e ihzar edüp...»

[2] Örneğin, Kasımpaşa'nın da Galata Mahkemesine bağlı bir naiplik olduğu görülüyor.

[3] Vezir Kulları «paşa kulları» yahut «filân paşalı» gibi adlar ile anılan, yani ekâbir ve ricalin «içkapı halkı ve dışkapı halkı»nı teşkil eden gruplar da resmî daire mensupları gibi «örf ve kanun» önünde genel asayiş organlarının karışamıyacağı, kendi «zabitleri» idaresinde idiler.

çavuşları ve benzerleri gibi resmî gruplar, ve en nihayet, bütün hükümet ve devlet ileri gelenlerinin kendileri ve yakınları elbette kaza idarelerinin asayiş ve idare yetkileri dışında kalıyorlardı. Ulemâ ve bir sürü esnaf derneklerine bağlı kişiler de kaza asayişi düzenine ancak kendi zabitleri eli ile bağlı idiler.

Şu anlatışa göre, dört kaza idaresinin kendi asayiş organları, ancak mahallelerde oturan ve yukarıda saydığımız gruplardan hiç biri içinde bulunmayan halk tabakalarını yönetmekteydiler. Şimdi, İstanbul'un bu görevi yapmak durumunda olan asayiş düzenini esas çizgileri ile söyliyelim: Kanun ve örfe uygun bir surette işlemesi için, devletin diğer bütün yönetim kolları gibi, kadının idaresine verilen asayiş düzenini kazada yürüten kişi, bu işlemden mahkeme hükmü ile veya «örf»e göre elde edilecek «resimleri», «iltizam» veya «emanet» tarzında toplamaya yetkili kılınan bir memurdur ki, o, ahali arasındaki düzenin bekçisi olarak «subaşı» adını aldığı halde, bu görevi içine düşen olaylardan elde edeceği «bâd-ı havâ» gelirini toplıyan bir vergi tahsil memuru olarak da, kendisine «zaim» veya az kullanılan kelime ile «emin» denegelmekte idi[1].

İstanbul dört kadılık bölgesine ayrılmış olmasına rağmen[2], diğer şehirlerdeki tek subaşı gibi, bu şehirde de bütün kaza bölgeleri üzerine yalnız bir subaşının verildiği

[1] Subaşının üzerinde bulunan «zeamete» ait resimler, yalnız cürüm ve cinayet değil, şehirde vergiye bağlı daha birçok yerlerin geliri idi.

[2] Kemalpaşazade (İbni Kemal) Tarihi, Bibliothéque Nationale, Nr. 157 Vr. 76a. nın kenarına aynı karakterde yazı ile yapılan ekteki, «Zikr-i tamir-i Konstantiniye» başlığı altındaki ifadeye göre, şehre ilk kadı olan kişi Hızır Çelebi'dir. Onun ölümünden sonra Molla Husrev «Konstantineye ve Galata, Hass-ı Konstantiniye ve Üsküdar'a kadı olmuştur» kaydına göre, İstanbul'un dört kadılığa ayrılması bu sırada olabilir, ya da ilk kadı tayininde bu bölümleme zorunlu görülmüştür.

görülmektedir[1]. Ancak, öteki büyük şehirlerde, bu subaşı, dolgun bir ulûfe (örneğin Bursa'da 100 akçe) ile, merkezden atanan başlı başına bir memur olarak henüz devam ettiği sıralarda, İstanbul'un bütün bir şehir subaşılığının, belki XVI. yüzyılın başlarından itibaren, bir süre için kaldırıldığı görülüyor. Şu halde, daha sonra bütün Türkiye'de görüleceği üzere, önce bu yüzyılın ilk yarısı sonuna kadar geçen sıralarda, Kapudan Paşa asâyiş yönünden Sancakbeyi olmuş ve şehrin kadılıklarına subaşı atama yetkisi kendisine geçmiş idi[2]. Asayiş ile ilgili olaylardan hasıl olan «rüsum-ı örfiyye'yi» toplıyan anlamında zaim[3] adını alan, yerine göre, subaşı veya emin de denen bu memurlar kadıların emrinde idiler. Subaşılar kendilerine bağlı asesbaşı ve asesler ile birlikte, hem asayişi koruyanlar ve hem de hasıl olan «rüsum-ı serbestî»yi veya «bâd-i hava» resimlerini ve bazı şehir içi mukataa gelirlerini toplayıp, Kapudan Paşaya veriyorlardı. Asesbaşıya ve aseslere yardımcı olmak amacıyla, halk, kendi mahallelerini gece bekletmek üzere, bekçiler tutmaktaydılar. Tabiî, ahalisi Hıristiyan olan semtlerde bekçiler de kendilerinden idi[4].

İstanbul geçesindeki bütün kadılıkların asayiş düzeni, bu şekilde, Kapudan Paşa, daha doğrusu asıl görevi yönün-

[1] İstanbul alınınca, Bursa, Edirne ya da öteki büyük şehirlerdeki gibi, buraya da işi yalnız bu görev olan tek bir «şehir subaşısı»nın tayin olunmuş bulunduğu çağdaş Osmanlı kaynaklarınca belirtiliyor.

[2] Bursa mahkemesi, 1546'da İstanbul Subaşısı Süleyman Bey Bin Hamza'nın Mustafa adlı adamının başvurması üzerine, adı geçen Subaşının Bursa'nın Kavaklı Mahallesindeki evinin yıllık 1500 akçe icarının kiracısına ödenmiş olduğu sicile geçtiğine göre, bundan açıkça anlaşılıyor ki, başşehirde Kapudan Paşanın «Cezayir = Adalar» Beylerbeyliği içinde ve bu yüzden de İstanbul Sancağı = Paşasancağı Beyi olarak, bu büyük şehrin dört kadılığına da ayrı subaşılar tayin etme yetkisi son bulmuş, bütün başşehir eskiden olduğu gibi, gene tek bir «Şehir Subaşılığına» çevrilmiştir. Bak. Bursa Ş. Sc. a. 53/58, Vr. 211 (6 Ramazan 953).

[3] Örnek: İstanbul Müftülüğü Arşivi, Galata, Ş, Sc. Nr. I, s. 57'de 8 Zilhicce 958 (7.XII.1551) tarihli zabıt.

[4] Şer'iyye sicillerinde bunlara ait örnekler az değildir.

den olan unvanı ile, «Cezair (Adalar) Beylerbeyisi» üzerinde olmasına karşılık, Anadolu yakası, yani Üsküdar Kadılığının asayişi de, İzmit Sancağı Beyi eliyle gördürülmekteydi. Çünkü bu sözü geçen kazanın mahkemesinde Anadolu geçesinin asayişi ile ilgili duruşmalarda hemen çok kez İzmit Sancakbeyini veya adamını görmekteyiz[1]. Bundan anlaşılıyor ki, İstanbul geçesi ayrı bir sancak gibi kabul olunarak, Cezayir Beylerbeyisinin, yani Kapudan Paşa'nın «Paşa Sancağı» imişçesine asayiş onun tarafından sağlanmakta, Üsküdar ise Cezair Vilâyetinin sancaklarından biri bulunan İzmit'e bağlanmış bir kadılık olduğu için, oranın asayişi de İzmit Sancağı Beyi tarafından korunmakta idi. Bu olay, yani asıl İstanbul'un bir semti sayılan Üsküdar'ın, başşehire değil de, İzmit'e bağlı bulunması, her halde, Anadolu geçesinin, beri geçeden çok evvel, yani İzmit Kalesiyle birlikte Orhan devrinde alındığı zamanki durumunu sürdürmekte olmasından ileri geliyordu. Böylece, başşehrin, özel örnekte bir kaç kadılığa bölünerek, nasıl idare edilmekte bulunduğunu anlattıktan sonra, Türkiyenin her yanında uygulanan bir idarî sistem niteliğindeki klâsik Osmanlı kazasının sözünü edeceğiz:

1453'den başlıyarak, 1559'a kadar süren, oldukça değişmez karakterli Osmanlı yönetim düzeninde, devletin merkez hükümeti denetiminde olan idare örgütü denince, akla kaza dediğimiz idarî bölge gelir. Divandan ve hattâ padişahtan emir alan, veya, devletin bu iki yüksek yetki yerleri ile aracısız yazışmak durumundaki merkeziyetçi idarenin memleket içinde ilk kademe idare organları durumunda bulunan kadılar, kaza denen bölgelerin idare merkezleri olan şehirlerde oturuyorlardı. Gene divan hükümeti tarafından kadıların emrine büyük şehirlerde asayiş amiri olarak verilen subaşılar, kaza hükümet idaresi-

[1] İstanbul Müftülüğü Arşivi, Üsküdar Ş, Sc. Nr. I. Vr. 7a. da evahir-i Zilhicce 919 (25.II.1514) tarihli zabıt; aynı yer, Vr. 9a ve 19b. de evahir-i muharrem 920 (26.II.1514) tarihli zabıt.

nin ikinci önemli kişisi idiler[1]. Yalnız, kadıların idarî-adlî yetkileri bütün kaza sınırları içinde geçtiği halde, sancak merkezi olan kazalarda, subaşıların düzeni sağlama yetkileri, kazanın merkezi olan şehir ile, bir de, o şehrin nahiyesini teşkil eden pek yakın bir kaç köyden ötelere geçmemekteydi. Şu halde, kazanın merkezi olan şehir ile nahiyesi[2] dışında kalan diğer köylerin asayişini koruma görevini sağlıyan organlar başka idi. Örneğin, timar, yani dirlik, sahibine eğer «serbest» kaydı ile verilmiş ise, böyle köy veya köyler grupunun asayişini koruma işi bu dirlik sahiplerinin kendilerine bırakılmış bir yetki idi. Böyle halde «Serbest timar» olarak kabul edilen yerlerin subaşısı, oranın dirlik sahibi, veya kendisi dirliğinin başında bulunamıyorsa, vergi alacaklarını toplamıya görevli kıldığı bir adamı idi ki, ilk zamanlarda «naip» adı verilen bu yardımcı adamlara, şimdi, «voyvoda» denmekte idi. «Serbest» olmıyan köylerin (ki, genel olarak cebeli timar toprakları idi) asayiş ve düzeni sancakbeyi dediğimiz askerî başbuğlar tarafından sağlanacağından dolayı, onlar, bu görevler için, sancaklarına birer «sancak subaşısı» ve her kazaya da birer «toprak subaşısı», köylere ise, «köy subaşıları» yollarlardı ve tabii, bu sancakbeyi adamları da asayiş ve düzeni sancakbeyi adına korumakla beraber, kazanın kadısı emrinde ve kontrolunda görev yapmak zorunda idiler. Top-

[1] Sancak merkezi durumunda olan şehirlere, sancakbeyi karışmaksızın atanan subaşılar üzerinde merkez kadılarından başka, sancağın kapsamına girdiği vilâyetin beylerbeyinin de «üst makam» sayıldığı, bazı asayiş olaylarında izlenen işlemlerden anlaşılıyor. Özellikle birbirlerine komşu olan subaşıların arasındaki işlerde beylerbeyinin aracı olduğu görülmüştür: Bak. Bursa Ş. Sc. A. 191/797 Vr.?

[2] Kemalpaşazade, Mesih Paşa için, vezirazamlıktan atılarak, kendisine «Filibe Nahiyesinin zeameti verildi» derken (bakınız: Millet Kitaplığı, Ali Emirî yazmaları, Nr. 32. Vr. 37b.), elbette Filibe şehrinin Subaşılığını kastediyordu. Hatta, yazar, başka bir münasebetle, aynı olayı «Mesih Paşa'ya Filibe Subaşılığı verildi» biçiminde kaydetmiştir: Aynı yer, Vr. 99b.

rak ve köy subaşılarının başındaki adama «sancak subaşısı» deniyordu[1].

Görülüyor ki, bir kazada asâyiş yönünden üç ayrı bölge vardı: Birincisi, şehrin kendisi ile nahiyesini teşkil eden bir kaç köy olup, divanca merkezden yollanan subaşı[2] bu görevi yapagelmekte idi. Bu adamın, sözü geçen görev dolayısı ile taşıdığı memuriyet sıfatı şehir subaşısı, veya sadece, «zaim» sözleriyle ifade olunuyordu. İkinci bölge, «serbest yerler» dediğimiz dirlik-timar köyleri olup, bu gibi yerlerin asayişini de dirlik sahiplerinin kendileri saklamakta idiler. Serbest dirlik sahibi adına köylerinin düzenini koruyan adamına voyvoda adı verilmekte idi. Bölgelerden üçüncüsü, cebeli timarlarını (timarlı sipahi dirliklerini) teşkil eden köyler idi ve bu türe dahil yerlerin asayişini koruma yetkisi de, sancakbeyine, daha doğrusu onun kendi adına yolluyacağı köy subaşılarına (hepsinin de üstünde bir sancak subaşısına) ısmarlanmış durumda bulunuyordu.

O halde, kadı'nın buyruğu altında olan subaşı, doğru-

[1] Örneğin, 1538'de işlenen bir cariye kaçırılması olayı dolayisiyle, Mudanya kethudası mahkemeye getirildiğinde, karşısında Sancakbeyi adına hem Mudanya'nın «toprak Subaşısı» hem de, Bursa Sancağının «Sancak Subaşısı» davacı olarak yeralmışlardı. Bakınız: Bursa Ş. Sc. A. 38/43. 16a. (17 şaban 945): «Veçh-i Tahrir-i hurûf olurdur ki hâliyâ Sancak Subaşısı olan Çırak Bin Mahmut ve toprak Subaşısı olan Memi Bin Divâne hâliyâ Mudanya kethudası olan Yani Bin Manol muvacehesinde takrir-i dâvâ kılup dediler kim iş bu mezkûr Yani'nin elinde olan orta boylu kara gözlü açuk kaşlu rumiyet'ül-asil olan cariye mesrûkadır. Kanden alduğun bulıversün dediklerinde mezkûr Yani'ye sual olundukta cevap verüp dedi kim, kariye-i mezkûrede sakin olan Kızıklı Bin Dimitri nam zimmiden bin beşyüz akçeye satun aldım deyü cevap verdikte bil'muvacehe mezkûr Kızıklıya sual olundukta inkâr ile cevap verüp gıbb'el-inkâr sıdk-ı dâvâsına beyyine beyanından aciz olup...»

[2] İzmit şehrinin «zeametini» = Subaşılık hizmetlerinden biriken gelirini teşkil eden «rüsum»un 1514'de İzmit Sancak beyinin haslarına katıldığı, burayı kendisinin, evvelce Divanın «âmillere» verdiği şartlarla mukataa'ya vermesinden anlaşılıyor: Bak. Üsküdar Ş, Sc. Nr. I. Vr. 7a.

dan doğruya sosyal düzeni sağlıyan bir örgütün başı anlamına geldiğine göre, burada subaşının yönettiği bu düzenin de görülmesi lâzımdır: İster devletin kesimli ya da ulûfeli zaimi, ister, bir dirlik sahibinin voyvodası yahut sancakbeyinin sancak subaşısı olsun, bu görevlinin emrinde bulunan bir asesbaşı ve asesler kethudası ile aseslerden ibaret (bugünün polis ve jandarmasına benzer) etkili bir yürütücü güç vardı ki, sözü geçen görevliler işlerini bu sayede yürütmekteydiler.

Türkiye'nin bütün şehirlerinde uygulanan asayiş yönetimlerinin birbirlerinin aynı oldukları tespit olunduğu için, Bursa'daki örgütü ayrıntıları ile belirtmemiz diğer hepsi hakkında da doğru bir fikir verecektir.

Çok eskiden süregelen bir anlayış olarak, Osmanlı hükümeti de asayiş ve düzeni sağlama işini, devlete önemli gelir sağlıyan bir görev olarak düşünmektedir. Onun için, asayiş ile ilgili olaylardan alınan resimler, özellikle suç işleyenlere mahkemelerce kesilen para cezaları (cerimeler) önemli bir yekûn tutmakta olup, Moğol boyunduruğu döneminde Selçukîlerin, «rüsum-ı niyabet» adı altında, bir grup yaptıkları bu tür vergilerin topu, Beylikler Düzenliği döneminden beri kullanılan yeni adı ile, «şehir zeameti», hazinenin ayrı bir gelir kaynağı (mukataa) kabul edilerek, başına Divan'ca, Başşehirde oturan Altı-Bölük sipahileri arasından tayin olunmuş subaşılar, verildikleri şehirlerle hemen yakınlarındaki köylerin hem asayişini korumak, ve hem de, «şehir zeameti» konusuna giren vergileri toplayıp, üç ayda bir merkez hazinesine yollamak üzere, bu iki görevi birlikte yürütmüşlerdir.

Şehir Zeameti, kesin olarak, şehir sınırları içini kapsadığı halde, «mirî topraklarda ziraatçı» durumunda bulunan kimi köylerin, şehirlere çok yakınlıklarından dolayı, «şehir subaşılıkları»na katılmış bulunmaları, sancakbeyleri ile «şehir subaşıları» arasında sürekli anlaşmazlık konusu oluyordu. Örneğin, Bursa şehrinin zeamet sınırı Uluyol'da bitmekte, ötesi ise, «sahrâ köyleri» adı ile şehrin nahiyesi

sayılmakta idi. Bir ara, padişahın hasları içinde bulunan şehir zeameti, hazineye geri verildikten sonra, şehir subaşısı-zaim yollanınca, bu köyler, asayiş ve ticarî ilişki yönünden her tür vergileri ile birlikte Bursa subaşılığına katıldılar. Fakat, subaşıların «sahib-i arz» lık sıfatları olmadığından başka, köylünün ödeyicilik niteliği şehirlininkinden bambaşka (raiyyet) olduğu için, mantıksızlık anlaşıldı ve bu köyler 1515'de şehir zeametinden ayrılarak, sancakbeyine verildi[1]. Bu değişiklik Bursa Subaşısı ile sancakbeyi arasında, şehir çevresi köylerinin cürüm ve cinayet resimlerinin kime ait olacağı konusunda birçok anlaşmazlıklar yarattığı için, kısa bir zaman sonra bu sözü geçen yerler, tekrar sancakbeyinden alınıp, subaşıya bağlanmıştır[2]. Şehir subaşıları, bu hizmetleri karşılığı, ya ulûfe alırlar, ya da şehir zeameti hasılatı olarak, her üç ayda bir ödemeyi yükümlendikleri miktarı hazineye yatırmak gibi bir kesime girmiş olarak, şehir zeameti gelirini iltizam (götürü) biçiminde toplamayı kabul ederler ki, böyle halde, yükümlendiklerini hazineye tam ödedikten sonra, ellerinde kalan artık kendilerinin kazancı olurdu[3].

Subaşılığı üzerlerine alanlar, kendilerine çok vakit, Altı Bölük halkından bir asesbaşı[4] (veya asesler kethudası) ile, onun emrinde yeter derecede ases erleri ve her bölüğe birer ases bölükbaşısı tayin ediyorlardı. Asesler bölükler halinde örgütlenmişlerdi[5].

İşte, Rumeli'nin tam Türkiye niteliğini kazanmış yer-

[1] Bursa Ş, Sc. Nr. 24/26 Vr. 336a.

[2] Bursa Ş. Sc. A. 25/28 Vr. 68a. 9 Zilhicce 924 (12 Aralık 1518 tarihli vesika).

[3] Tayin hakkı divan'a ait olan şehir subaşılıklarına Altı-Bölük halkından olanları yani kapıkulu süvarilerini yollamak bu askerlere ait bir hak idi. Nitekim, tesbit ettiklerimiz Kütahya, Bursa, Atranoz subaşıları hep böyle kişilerdir: Bursa Ş, Sc. Nr. 191/797 Vr.? ve Nr. 51/38, Vr. 46a.

[4] Bursa Ş. Sc. Nr. A. 35/35 Vr. 334b.

[5] Sancak subaşılarının (ve köy subaşıları'nın) yanlarındaki erlere de «ases» adı verildiğine dair bir anı, bugün Anadolu'da köy bekçilerine halkın, hâlâ «ases» demesinden ibarettir.

lerinde, yani Türkleşmiş şehirlerinde, kasabalarında ve bütün Anadolu'da polis düzeninin tipik tertibi böyleydi. İster serbest, ister cebeli timarı durumunda olsunlar, bütün köylerin «siyaset hakkı» yani idam hükümlerinin uygulanması yetkisi sancakbeyinin üzerinde olduğu halde, şehirlerle buralara bağlı merkez nahiyelerinin siyaset hakkının şehir subaşılarına bırakılmış olduğunu iltizam işlerine ait mahkeme kararlarından anlıyoruz[1].

Subaşılar, asayişi sağlama yolunda, asesleri ve onlara yardımcı olarak da mahalle bekçilerini harekete geçirdikleri gibi, bir de huzuru bozmıya yeltenenleri kolayca ele geçirmek üzere, halkın birbirlerine zincirleme kefil yapılması işlemlerini de geniş ölçüde uygulamakta idiler. Ayrıca, Rumeli ile Anadolu arasındaki gidip gelmelerin de belgeye bağlandığı, örneğin, Bursa'dan Filibe yöresine sıla için giden bir aile bireylerinin kimliklerini ve sıla amaçlarını, mahalle halkından tanıklarla açıklıyarak, mahkemeden yolda serbest gitme belgesi almalarından anlamaktayız[2].

Bütün yukarıda anlattıklarımız ispatlıyor ki, her kadılık çevremi içinde birbirlerinden ayrı organlara verilmiş üç türlü asayiş bölgesinin bulunması[3], hele görevli kişilere de, çıkan olaylardan «rüsum-ı serbestî» adı altında önemli bir «cerime» alma yetkisinin tanınması, suçluların kovuşturulmaları, mahkemeye götürülmeleri ve verilen cezaların uygulanması konularında anlaşmazlıklar doğurmakta, bu da genel düzenin çok zararına bir yönde gidilmesine sebep olmakta idi.

[1] Bursa Ş. Sc. Nr. A. 27/31, Vr. 245a.

[2] Bursa Ş. Sc. Nr. A. 4/4, Vr. 416b.

[3] Gerçi, kadı bütün kazası bölgesinin asayişini de sağlamak yetkisi olan bir âmir idi ve bu görevi gerektirdiğinde, kendisi de teftişe çıkıyordu: Bursa Ş. Sc. A. 32/29, s. 164 (13 Şevval 927); Ama, asayiş, Hazine yönünden bir kamu düzenini sağlama görevi olmaktan önce, bu yoldan elde edilecek vergileri «zeamet» denen bir örgüt eli ile eksiksiz toplama sorunu idi. Onun için, kadı'nın devlet görevine, hükümetin çıkarcı anlayışı karşı düşmekteydi.

Kaza idaresinin klasik şeklini bozan çok önemli bir değişiklik XVI. yüzyılın ikinci yarısında hükümetçe yapılmıya başlanmış, yukarda belirttiğimiz şehir ve nahiyesine ait, devletin adamını kendi tayin ettiği, ulûfeli subaşılıklar kaldırılarak, şehir ve kasabaların asayişi de, cebeli timar köylerininki gibi, sancakbeylerinin eline bırakılmıştı. Bu durumda, artık, İstanbul'da Kapudan Paşanın yaptığı üzere, her sancakbeyi, sancağında bulunan bütün kazalara, kendisinin kişisel adamı olmak üzere, birer subaşı yollayarak, kadı'nın emrinde çalışmasını tenbih ve durumu bir mektupla da kadıya bildirir olmuştu. Tabii, bu karar, şehirlerin ve çevresinin asayişini daha iyi sağlama amacından ziyade, sancakbeylerinin yıllık gelirlerine, sancaklarındaki kaza merkezi olan şehirlerin «cürüm ve cinayet» ve benzeri «rüsum-ı serbestîsi»ni eklemek suretiyle bu makamları daha itibarlı hale getirmek isteğine dayanıyordu.

Halbuki, böyle bir değişiklik, kazaların yönetim işlerini sanki bir sancak ünitesi olarak, sancakbeyinin denetimine vermekle, kadının bağımsızlığını ve doğrudan doğruya padişahı temsil eden adlî-idarî hüviyetini, bulunduğu şehrin başı olma kudretini gölgeliyordu. Bundan böyle, maiyyet askerlerini çok arttıran, hatta merkez hükümetine karşı biraz da «zorba» vali durumuna yükselen sancakbeylerinin, kadıya hükmetmiye, onun kararlarına etkide bulunmıya kalktıklarını, yani, daha geniş anlamı ile, «ehl-i şer'i» temsil eden kadı ile, «ehl-i örfü» temsil eden sancakbeyinin birbirleri ile mücadeleye giriştiklerini, bunda, halkın da, tarafsız kalamadan aynı çekişmiye sürüklendiğini göreceğiz.

Kazanın idarî yönden başı olan kadı'nın başkanlığında yönetilen başka bir düzeni, devlet ile kaza halkının ilişkilerinde karşılıklı yazıları alıp vermek ve hele gelen ferman ve emirleri halka kadar ulaştırmak, gereken uygulamaları yerine getirmek üzere, mevcut olan bir çeşit kaza

kurulunu söz konusu edeceğiz. Örneğin, seferler açılacağı zaman, devlet ahaliden «kürekçi», «sekban», erzak (nüzül zahiresi) ve benzeri şeyleri, ya aynen, ya da bedelini ödemelerini istediğinde, birer fermanla bu salmalardan her kadılığa düşeni bildiriyor, tabii bu ödemeye katılacak olan evleri veya kişileri isim isim bildirmiyordu. O halde, hükümetten gelen bu emrin hükmünü yerine getirmek için, kadı, sözü geçen kaza kurulunu toplayarak, zengin, orta halli, fakir biçiminde üç bölüme ayrılması gereken ödeyici kişilerin üzerlerine düşen miktarları kararlaştırmalı idi ki, ondan sonra da kadının kendisi, bu kurulca yapılan ve deftere göre, aynen istenenleri veya bedellerini toplamak üzere, toplayıcılar teşkil etsin. Kanunname dışında kalan ve miktarları fermanlarla kararlaştırılan bu vergiler, veya şehirden gelip geçen, bir iş ile görevli resmî kişilerin, kaza sınırına girdikten itibaren çıkıncaya kadarki gün sayısına göre, kendilerine ödenecek «müsafir», «selâmlık», «özengi baha» ve benzeri adlar altında yapılan salmalar, örneğin, XV. yüzyılda pek az iken, gittikçe artarak, hattâ kanunnamelerdeki vergileri hiçte koyacak yekûnlara çıktıklarında, bu adı geçen kurulun önemi pek büyümüş idi. Kaza halkının, herhangi bir olaydan dolayı, ya da başka bir suretle, devletten bir istekleri bulunması halinde de, bunu hükümet merkezine yahut padişaha kadı eliyle duyuracak olan gene bu kuruldu. Sözün kısası, kadı ile emrindeki bu halk temsilcisi kurul devlet ile reaya arasında aracı oluyordu.

Özet olarak söylersek, devlet ile halk ilişkilerinin gegereken bu heyet, kadının başkanlığında olarak, başlıca, rı denince, düzenleyici bir kurul olarak kabul edilmesi gereken bu heyet, kadının başkanlığında olarak, başlıca, şehrin ileri gelenleri, yani «âyan ve eşraf», şehir kethudası, belki bir de müftüden ve esnaflar şeyhinden (ahi babadan) ibaret kişilerce meydana gelmekteydi. Sonraki devirde, Hıristiyan köylülerden ayrıca ve Müslüman köylülerden ayrı birer kişinin de bu kurula katıldığını bilmekle bera-

ber, şu anlattığımız devirde bu iki ayrı cemaatin temsilcilerinin bulunduğuna ait hiç bir emare yoktur[1].

Kadı'nın gene idarî görevleri içine düşen bir iş de, şehrin belediye sorunları idi. Bunda da, kadı bir çeşit belediye meclisinin başkanı durumunda bulunuyordu. Belediye meclisine dahil olanlar, şehir kethüdası, muhtesip, pazarbaşı, mimarbaşı, çöpsubaşısı, esnaf kethüdaları gibi kişiler idi. Şehrin düzeni ve temizliği, narhların hakkaniyete uygun olması, endüstri eşyasının belli tiplere uygun yapılıp yapılmadığının kontrolü, günlük veya haftalık pazarların düzenli bir şekilde kurulması ve benzeri beledî işler düşünülürse, kadının bu yönden de büyük bir sorumluluk taşıdığı kolayca anlaşılır.

4 — *Adlî Düzen*

Adına kaza denen bir kasaba, ya da şehir ile, ona bağlı köylerden oluşan bir çevre içini «şeriat ve örfî kanun» hükümlerine uygun bir hükümet düzeni altında tutan Türk adalet örgütü, gerek Selçukî Oğulları Türkiyesi ve gerekse Osmanoğulları devri İmparatorluk Türkiyesi'nin siyasî hayatındaki sağlamlık ve devamlılığın bel kemiğini teşkil eder. Gerçi yasama yetkisi padişahın fermanlarına, yürütme yetkisi, başı vezirâzam olan «ehl-i örf'e», «haklaştırma yetkisi» de, iki kadıaskere bağlı olan ehl-i şer'e ait olduğu için, bu üç kuvvet birbirlerinden ayrı gibi görünür ise de, gerçekte, «haklaştırma» yetkisi yürütme yetkisini adım başına kontrol etmektedir. Hatta, çok vakit yü-

[1] Mahalle kethudalarının başı olarak, bütün şehri temsil eden şehir kethudası gibi, bütün köy kethudalarının başında bir de «ilbaşı» vardı ki (Bak. Bursa Ş. Sc. Nr.), o da köylüleri temsil etmekle beraber, bu göreve seçilenlerin birçok kötülüklere âlet oldukları anlaşılarak, Kanunî Süleyman tarafından 1528 tarihinde ilbaşılığı kaldırılmış olup, (Bak. Ö. L. Barkan Osmanlı Kanunnameleri, s. 114) bu kurula onun da katılıp katılmadığı bilinmiyor.

rütmenin uygulanmıya konulması için «haklaştırma» yetkisini temsil eden «şer-i şerif»in kararı icap etmektedir.

Mülkî-sivil, askerî, malî-iktisadî ve hattâ adlî işler kurumlarında bütün görevler, kamu ödevi şeklinde değil de, kendilerine buralarda hizmet verilmiş olanlara birer para kazanma yeri (kâr getirecek iş), yahut geçim kapısı kavramı altında yürütülen bir devlette, «şer-i şerif'in», hükümet idaresini denetimine alarak, yönetenler ile yönetilenleri kendi gözü önünde temasa getirmesi suretindeki bir düzen çok zaruri idi. Hattâ, bundan başka bir yol da yoktu. Aksi halde, pek karışık ve çeşitli olan vergiler ve benzeri işlemler kadının ve naibinin gözünden uzakta olup geçtiği takdirde, «reaya-raiyyet» ile hükümet mensupları arasında ya hep çekişme veya zamanına ve yerine göre çok değişen «idareyi yürütme» uygulamaları (tabii idare edilenlerin zararına) olacağı için, bundan anarşi doğardı. Nitekim, «ehl-i şer'in», «ehl-i örf» ile reaya arasındaki XVI. yüzyılın ortalarından sonraki devirlerde, artık Osmanlı Türkiyesi'nin, ileriye değil, geriye gittiğini yavaş yavaş devlet düzeni yerine, her çevrede «ehl-i örf» ile reaya arasında bir çeşit çevresel ve oluruna hükümet düzenlerinin alıp yürüdüğünü, devletin de toplumu derebeyliğine yönelten bu oluntuları, kanunlar dışı gidişat olduklarını bile bile, kabullendiğini göreceğiz. Ancak, Osmanlı İmparatorluğunun en erişkin çağı kabul ettiğimiz 1453 - 1559 arasındaki sürede, adlî düzen de doğrusu en güzel şekli ile işlemiş olduğu için, burada bu düzeni bütün incelikleriyle belirteceğiz:

Kaza merkezi olan her kasaba veya şehirde, hele büyük olanlarında, «mahkeme» denen bir daire vardı ki, bu, çok zaman, kadının oturduğu evi ile yan yana ve bazan da büyük camiin içinde yahut yanında idi. Yüksek medreselerden çıkan (İstanbul'un alınmasından sonra bu şehirde kurulmuş bulunan Sahn medreselerini bitiren) dânişmendlerden idare hayatına girmek istiyenler bir seçim işlemi ile imparatorluk içinde, adları fermanla tesbit olun-

muş büyük vilâyet merkezlerindeki kadıların yanına, en az beşer kişi olmak üzere «danişmend-stajiyer» olarak atanıyorlardı[1]. Yanlarına danişmend verildikleri bu «molla» kadıların yanında 3-5 yıl, belki daha fazla süre hizmet gören kimseler, danişmendliklerini bitirdikten sonra, İstanbul'a gelerek, bir sene kadar da «mülazemet» süresi dolduruyorlar, ancak ondan sonra bir yerin kadılığına bağımsız olarak yollanıyorlardı[2].

Yalnız bir mahkeme başkanı değil de, asayiş, yönetim ve şehir (belediye) işlerinin de başı olarak, kendisini padişah adına kazanın tam yetkili olan bir «hakimi»[3] diye yukarda anlattığımız kadı, görevine yalnız bir yıllık «müddet-i örfî» ve bir yıllık da uzatmalı olarak, ancak iki seneliğine yollanıyor ve başka bir kadılığa değiştirilmeden önce, gene gidip, İstanbul'da bir yıl mülâzemette beklemesi gerekiyordu. Bu demektir ki, hayatında otuz yıl kadılık etmiş bir kimsenin bu süresinin üçte birisi, yani on yılı, İstanbulda «mülâzemette» geçiyordu.

Kadının üzerine yüklenen ödevler düşünülünce, onu, gerçekte yalnız bir mahkeme başkanı değil, kaza diye adlandırdığımız bir «hükümetlik bölge» nin her anlamda başı

[1] Dânişmendlerin, beşer kişi olarak, kadılık stajı yapmak üzere tayin olundukları yerler bizim tesbit ettiğimize göre, XVI. yüzyılda İstanbul, Bursa, Edirne, Konya, Sivas ve daha sonra Bağdat gibi büyük şehirlerdi. Bu adları sayılan yerlerin kadıları öteki küçük kazalarınkinden farklı olarak, «mevleviyet üzere» görev yapıyorlardı ki, gündelik hesaplanan ulûfeleri (daha doğru terim ile, cihet ya da vazifeleri) 400 akçe idi. Kadılığa danişmendlerin dışında İstanbul, Bursa ve Edirne'nin yüksek medreseleri müderrislerinden de geçenler vardı.

[2] Anadolu Kadıaskeri Bursa'ya 1524'de yolladığı «Kassam-ı askerî»si için Bursa kadısına yazdığı mektubunda, «danişmendlerimizden Ahmed Çelebi Kassam naspolunup irsal olundu» dediğine göre, kadıaskerlerin de yanlarında danişmend = kadı stajiyerleri vardı, demek oluyordu: Bursa Ş. Sc. Nr. A. 27/31, Vr. 217a.

[3] Kadı deyimi yerine «hakim» sözcüğü de kullanılmakta idi: Örneğin, «Hakim-i Mahruse-i Bursa» Bak. Bursa Ş. Nr. A. 12/29, s. 158'de, 26 ramazan 927 (30.VIII.1521) tarihli vesika.

diye kabul etmek zorunda bulunduğumuza göre, onun aslî görevi gibi görünen mahkeme işleri de bir kaç hizmetinden biri oluyordu, demektir. Bu durum karşısında, kadının, muhakeme işlerini yürütecek, oldukça geniş kadrolu bir düzeni ve yardımcı memurları vardı. Kadıya muhakeme görevinde yardım eden en önemli kişiler olarak, naip, yani daha açık anlamda, kadı vekili adını taşıyan görevliler vardı. Şüphesiz, kadının bulunmadığı veya duruşmaları yapmıya kendisi gelemediği zaman, merkez nahiyesinin bu çeşit işlerini söz konusu naiplerden birisi yapardı. Kaza dairesine bağlı bulunan «serbest dirlik» durumundaki köyler grubunun teşkil ettiği bucaklar ve cebeli timarı olarak asayişinin korunması sancakbeyi subaşılarına (köy subaşılarına) ait olan, yani serbestlik hakkı bulunmıyan köylerden ibaret diğer bucaklardaki davalar, hep kadının bucak (nahiye) naipleri tarafından kendisine bağlı olarak görülürdü.

Ayrıca, Bursa, Kütahya, ve benzeri büyük merkezlerde, kadılar «mevleviyet üzere» görev yaptıklarından. bunlara bağlı, yalnız nahiyeler değil, kazalar da vardı. Ve «molla» durumunda olan büyük kadılar kendilerine ait bulunan bu ikinci ya da üçüncü ek kazalarına da naipler yollarlar idi[1]. O halde, kadının naipleri tarafından idare olunmak üzere kurulan ve buralardaki dirlik sahipleri veya «iş erleri»nin halk ile olan vergi toplama ve benzeri ilişkilerinde, işlemlerin «şer-i şerif ve kanun-ı münif» hükmünce yürümesini sağlamak amacını güden bu nahiyeler, iki çeşit olup, birisi «başlı başına bir nahiye olacak genişlikte serbest dirlikler», örneğin haslar, ve diğeri de serbest olmıyan, yani cebeli timarı durumunda bulunan köyleri kapsıyan nahiyeler idi. Tek köy halinde oldukları hal-

[1] Örneğin, Bursa Sancağının Atranos kazasında ayrı kadı bulunmayıp, buranın kadılığının da Bursa mollası üzerinde ek görev olarak bulunduğu ve kendisinin yolladığı bir naibin kaza işlerini onun adına yürüttüğü hakkında 1533 sıraları Bursa şer'iyye sicillerinde çok kayıtlar vardır.

de, serbest olan bazı vakıf ve benzeri dirlikler de bulunmakla beraber, bu gibilerinin, her halde, yakınında bulundukları serbest, ya da cebeli timarlar bucağı durumundaki bir çevrenin naibince denetilmiş olacakları tabiîdir.

Bir mahkemede, kadı adına duruşmaları idare eden naipden başka, bir kaç kâtip, hademe ve her gün duruşmalara ait oturumlarda «şuhûd'ül-hal» adı ile (yani bilirkişi ya da muhakemelerin tarafsız yapıldığının ifadesi olan) bir kaç tanınmış kimseyi de saymalıdır. Bu sonuncular her zaman aynı kişiler olmıyabilirdi. Ancak, her oturumda bu cinsden birkaç kişinin duruşmaya şahit olması zorunlu bulunuyordu[1].

Adlî düzen konusunu tamamlamak için burada adlî polis görevi demek olan «ihzar» kurumunu da anlatmak gerekmektedir:

Bilindiği üzere, «cürüm ve cinayet» türüne giren duruşmaların oluş biçimi memleketin asayiş ve düzeni ile ilişkili olduğundan, bu türden bir olayın mahkemeye getirilmesi ister şikâyet yoluyla, ister asayiş organları tarafından sağlanmış bulunsun, bunda hükümetin ilgili örgütü, doğrudan doğruya subaşılık idaresindeki asesbaşı ve asesler görevli oldukları halde, hukuk duruşmalarında ve diğer cürüm ve cinayet dışı duruşmalık işlerde mahkemenin kendi bünyesinde bir «muhzırlık» örgütü mevcut idi ki, her türlü götürüp getirmeler bu örgüt erleri tarafından yapılırdı. Muhzırlık örgütü bu incelediğimiz dönemde şöyle bir daire biçiminde kurulmuş bulunuyordu:

Başta bir muhzırbaşı vardı ki, padişah tarafından bu görev «berat-ı padişahî» ile, genel bir kaide olarak, Altı-Bölük halkından birisine verilmekte idi[2]. Muhzırbaşılığı

[1] Daha geniş bilgi için bu kitabın I. cildindeki «adlî düzen» bahsine bakınız.

[2] 1492 yılgünlü işlemde «muhazırlık mukataası = kesimi»nin bir altıbölük sipahisine verildiği görülüyor. Ondan sonraki bütün bu tür tevcihler hep kapıkulu süvarisine yapıldığına göre, muhzırlığın kendilerine tevcihi sipahiler için bir hak olmuş bulunuyordu: Bak. Bursa Ş. Sc. Nr. A. 8/8, Vr. 364a.

alan kimse, ya gelip bu görevi kendisi yapmakta, ya da bir ikinci kişiye «iltizama-kesime» vermekte idi. Muhzırbaşı olan kimse görevini yapabilmek için, yanına, «muhzır» denen bir çeşit adlî polis erleri almaktaydı. İşte, mahkemenin istediği duruşma ilişkilerini getirip götürme işleri hep bu muhzırlar tarafından yürütülüyordu. Mahkemelerce, muhzırbaşı emri altında muhzırlara gördürülen bu işler karşılığında, bu işlemlerle ilişkili taraflardan «ihzariye ücreti» adı ile bir para alınırdı ki[1], esasında hazinenin olduğu görülen bu hisse, iltizam veya emanet şeklinde muhzırbaşınca alınarak, üç ayda bir hazineye verilmekteydi[2]. Şu halde, mahkemelerin faaliyetlerinden hazine hesabına elde edilen «ihzariye»ler, hazinenin gelir kaynaklarından biri olarak, mukataa türüne girmektedir. Nitekim, mukataalarda görüldüğü üzere, ihzariyelerin de, has olarak gereğinde

[1] Bursa Mahkemesinde, 1543'de görülen bir alacak davasında 3200 sikke florinin (altın para'nın), borçluya hükmolunup, alacaklıya teslim edilmesi işleminde, «Bursa ihzariyesine berat-ı pâdişahî ile mutasarrıf olan» Ahmed Çelebi'ye bu duruşmadaki hizmet karşılığında «Kanun-ı Padişahî üzere» 64 flori ödendiğine göre, alacak davalarındaki ihzariye resmi % 2 idi demek olur: Bak. Bursa Ş. Sc. A, 53/98, Vr. 211b. (6 Ramazan 953).

[2] Mahkeme ihzariyelerinin yıllık gelirleri tahminî olarak değerlendirilmiş olmalı ki, bu gelirin bütünü ya da bir bölüğü, «cihet-vazife» olarak, kimi hizmet kişilerine bağlanabilmekte idi. Şu vesikayı okuyunuz: Üsküdar, Ş. Sc. Nr. 15, Vr. 151a. 6 cemaz I. 976 (2 Haziran 1550) Nişan-i şerîf hükmü oldur ki, «hâliya kazâ-i Gedüs» ihtisabı ve ihzarinin ikibin akçelik hissesine mutasarrıf olan Kurd'a âhar cihet (tefviz) olunup yeri mahlûl olmadığı hâliyâ Kazâ-i Gekboze (Gebze) ve Taşköprü ihtisap ve ihzarı defter-i cedid-i hakanîde üç bin akçe yazup mutasarruf olan Kuloğlu darende-i ferman-ı hümayun Mehmed bin akçe Konrapa hissesinden mazûl olup zikrolunan ikibin akçeye talip olduğu izz-i huzur-ı faiz'in nuruma arzolundukta sadaka edüp elinde olan ile biriktirulüp beşbin akçe olup tevcih ve tayin olunup berat-ı hümayûnu verdim ki bad'el-yevm zikrolunan kadılıklarda muhtesip ve muhzır olup görüp gözedüp şol ki vezayif-i hidemat ve ihzardır mârifet-i kadı ile bit'temam mer'î ve müeddî kıla ve cihet-i ihzar müddeî'nin mâl-ı makbuzundan yüzde iki akçe mutasarrıf ola...»

kişilere tahsis olunduğuna rastlanmıştır[1]. Bütün ihzariyelerin kapıkullarına iltizam veya emanet biçiminde verilmesi suretiyle yürütülmesi geleneği ne kadar eskilere gidiyor, bilinmemektedir. Ayrıca, şu incelediğimiz sıralarda ihzariye iltizamını tutanlar hep Altı-Bölük Halkı olup, yeniçerilerin de bu haktan faydalandıklarını gösteren örneklere daha sonraki tarihlerde rastlıyacağız. Onun için, şimdilik ihzariye mukataasının Altı-Bölük mensupları elinde olduğunu kaydetmekle yetiniyoruz.

«İhzariyede» çalışan muhzırların kadrosunu bilmek de önemli ise de, bu konuda kesin bir sayı veremiyeceğiz. Her halde duruşmaların ve mahkemelik işlerin çok olduğu büyük şehirlerde muhzır sayısı, küçük kasaba mahkemelerininkine göre şüphesiz daha kabarık idi. Örneğin, 1523 tarihli bir fermanda Bursa ihzariyesi muhzır sayısının 40'ı geçtiğinden şikâyet olunduğu kadıya bildirilerek, gene bu sayıya indirilip, hazinenin zararına engel olunması buyrulmuş bulunmasından, böyle büyük bir şehrin mahkemesinde, muhzırbaşıyla beraber, 41 kişilik bir kadronun bulunduğunu öğreniyoruz[2].

Düzenini ve hizmetli kadrosunu buraya kadar olan anlattıklarımız ile çizmiş olduğumuz mahkemelerin görev ve yetkilerine gelince, bir kez her kadı doğrudan doğruya padişahın şahsını temsil, ve görevi yönünden de Divana bağlı olup, kendi üzerinde Divandan başka üstün bir adalet kurumu yoktu. Şu halde, birbirinin tıpkısı düzende olan mahkemelerin yetkileri ve görevleri de aynı olarak, en ağırından en hafifine kadar olan bütün davalara bakmak, her türlü sözleşmeleri sicile geçirmek (yani noter görevi yapmak), narhları (fiyatları) tayin etmek idi.

Duruşmalar herkese açık olarak yapılıyor ve yeteri

[1] Geliri fazla olan Bursa İhzariyesi, 1513'de, bir ferman ile padişah haslarına katılmıştı: Bak. Bursa Ş. Sc. Nr. A. 23/25. Vr. 146a. (28 Rebi'ulâhir 919 yılgünlü ferman sureti).

[2] Bursa Ş, Sc. Nr. A. 36/39, Vr. 133a.

sayıda «şuhud'ül-müslimîn» (yahut şuhud'ül-hâl) hazır bulunduruluyordu. Sayıları bazan çok fazla olan bu kimselerin duruşmalarda bulunması, hem kadı'nın işini çok kolaylaştırmakta, hem de davacı ve davalıya güven vermekteydi. Çünkü, kadı, bazı hallerde, memleketin örf ve geleneklerini iyi bilen insanlar olan bu «müşahitler»e karardan önce akıl danıştığı gibi, tarafların hakları adalete uygun bir tarzda gözetildiğini ispatlama bakımından, kendisinin tam tarafsız olduğunu da bu hazır olanların önünde göstermekteydi.

Davaların görülmesinde bu kadar kalabalık kişilerin görevli bulunmaları, adaletin sağlamlığı yönünden iyi olmakla beraber, bilindiği üzere, Osmanlı devletinin malî prensipleri gereği, kazaî hizmetler de ücrete bağlı olduğundan, böyle kalabalık memurlu adalet yönetimi mahkemeye işi düşenlere, pek pahalıya maloluyordu. Çünkü, iş sahipleri, alacakları «hüccet» ya da başka belgeler için, kâtibiye, huddâmiye, ihzariye gibi adlarla çok kabarmış bir harcı ödemek zorunda idiler.

Sözün kısası, «kaza» yahut «kadılık» dediğimiz idarî bölge, Osmanlı Türkiyesi'nin sivil hükümetinde ana düzen olup, padişah ve onun Divanı, doğrudan doğruya bu sistem yoluyla memleketi kendisine bağlamakta, kanunlarını ve buyruklarını kadılıklar eliyle uygulamaktaydı.

5 — Ordu (Sosyal Yönden)

Tarihî oluntulara dayanarak Selçukî devri Türkiyesi'nin ilk kuruluş yıllarını izliyen bir süreden sonra, sınırları genel olarak sabitleşmiş, esas uğraşımı iktisadî üretim olan bir toplum ömrü sürmüş bulunduğunu, kervancılığın, esnaflığın ve endüstri çalışmalarının, ziraat ve yaylacılığın, Türkiye geçiminde başlıca iş alanlarını oluşturduklarını, hükümet ve onun ordu düzeninin, bu çalışmalara gömülen

bir toplumda, ancak asayiş ve genel düzeni koruyucu bir fonksiyon ifade ettiklerini biliyoruz[1].

XIII. yüzyılın sonlarında ve hele XIV. yüzyılın ilk yirmibeş yılı içinde belirmiye başlıyan Beylikler devri, Türkiye'nin siyasî hayatında derin bir değişiklik yarattı. İkiyüz yıla yakın bir sürede devletin pek de değişmiyen batı sınırları parçalanarak, bütün Anadolu yarımadası doğal sınırları ile tarihî Türkiye haline geldiğinden başka, Balkan Yarımadasına da geçilerek, geniş çapta toprak fetihleri başlamıştı. Eski Selçukî Türkiyesinin yüzeyine göre, pek büyük sayılan böyle bir genişleme olayı, elbette bütün bir halkı tek bir makinenin, yani Ordunun dönen dişlileri yapmıştı. Kervancılık, esnaflık, endüstri gibi işler artık devlet çarkında kendilerine yer bulunmıyanların işiydi.

Bu denli büyük bir siyasî değişim şüphesiz memleketin iktisadî hayatında da derin değişiklikler yaratmıştı. Yerinden kopan ya timar alıyor, ya yaya ve müsellem sınıflarından birisine yazılıyor, yahut da, paşa kapılarına nöker oluyordu. Hükümete baş vurup, bir «azaplık» veya «sipah oğlanlığı» kapmak da hepsinden çekici idi. Bütün bunlardan hiç birisine giremeyen Anadolu delikanlısı, «garip yiğit» diye, kendisini padişahın hizmetine arzedip, gönüllü oluyor ve zaptedilen kalelerde «kale eri» bırakılarak, gene bir dirlik-ulûfe bulmuş oluyordu.

Millî gücünü bu kadar geniş çapta bir fetihler serisine bağlıyan Türk toplumunun hayatında, «ordu», sadece bir askerî düzen olmaktan çok, daha büyük bir kurum olarak, toplumumuzun, yalnız siyasî değil, sosyal ve iktisadî hayatına da yeni bir yön vermiş, tarihî yaşantımız üzerinde başlıca etkiyi yapagelmiştir. Onun için, Türkiye'nin toplumsal tarihinde ordunun tuttuğu yeri bütün özellikleriyle belirtmek zorundayız.

Osmanlı düzenliğinin kuruluşundan İstanbul'un alınmasına kadar geçen devir, Türklük karakteriyle damgala-

[1] Fazla bilgi için I. cilde bakınız.

nan bir «millî devlet» hayatı sürdürdüğü için, 1453'den evvelki ordu da millî yapılı bir kuruluştu. «Kızıl Börklü Kamu leşkeri», timarlı sipahilerle «yaya ve müsellemlerden», bir de beylerin kendi paralarıyle besledikleri nökerlerden (daha sonraki deyimle sekbanlardan) meydana gelen «Vilâyetler Askeri» demekti. Kamu leşkerinin erleri tamamiyle Türk halkından seçilmekteydi. Yıllık timar tutarı 2000-3000 akçeyi geçmiş bulunan (bu miktara kılıç hakkı deniyor) dirlik sahipleri, bunun üstünde gelen her 3000 akçe için bir er beslemek ve sefere onunla beraber gitmek zorunda idiler ki, timar sahiplerinin bu erlerine cebeli deniyordu.

Padişahın «Akbörklü Leşkeri» (beyaz alemli), başlıca azap, sipah ve biraz da yeniçerilerden ibaret idi. Az bir «kapukulu-yeniçeri» hariç, bu kısmın kadrosunu da Türkler doldurmakta idiler. Seferler ilân olunduğu zaman, halk arasından ihtiyaca göre yazılan «elliciler» ve «gönüllü garip yiğitler» de hesaba katıldığı zaman, seferlere her yıl Anadolu'nun halis Türk'ünden büyük kalabalıklar yollanıyor, bunların önemli bir kısmı yeni alınan yerlerin kalelerinde «muhafaza askeri» diye bırakılıyor, öteki önemli kısmı da, örneğin, sipahilik ve akıncılığa ayrılıyordu. Görüyoruz ki, ordu, sefer açma yolu ile, Türk halk tabakalarından en genç çağında olan kitleyi, köyden kentten alıp, devlet hizmetine aktarıyordu.

Ordu, halka açtığı şu hizmet yolu ile, toplumun sosyal ve ekonomik hayatında geniş değişiklikler yapmakta idi. Burada konumuz olan 1453 ile 1558 arasındaki devirde, ordunun sosyal yapıdaki etkilerini, askerlik fonksiyonu dışında, çok başka türlü, özellikle siyasal düzenlik kavrantısı yönünden daha da geniş olarak bulmaktayız.

İstanbul'un alınmasından sonra girilen imparatorluk devrinde, bütün hükümet kollarında, millîlik yerine, kozmopolit bir tutum gelişmiye başladı. Bunun, kendini en kuvvetli bir surette gösterdiği yer de ordu idi. Eyalet askeri, yahut «Kamu Leşkeri», erleri itibariyle gene Türk

kalacak, fakat, idare grubu (beylerbeyi, sancakbeyi gibi) Enderundan yetişme olarak Türk soyu dışından seçilecekti. Yaya ve müsellemler, harpçi sınıflığından düşüp, yol açmak, köprü, bina, kale yapmak gibi geri işlerde, hattâ madencilikte ve başka benzeri işlerde kullanılacaklar, hele 1453'den evvelki yüzyıllarda, ordunun orta direği olan azap dediğimiz sınıf, yerini yeniçerilere bırakarak, kendisi deniz seferlerine yollanılacak, kara ordularında önemsiz, tamamlayıcı sınıflardan biri haline gelecekti[1]. 1453'den evvel olduğu gibi, XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan süre içinde de, azaplar, zaman zaman, tabii olarak en çok seferler açılırken, ihtiyaç üzerine halk arasından yazılmakta idiler. Fakat, eskiye göre, şu incelediğimiz devirde meydana çıkmış olduğunu gördüğümüz bir fark, yazılan azapların ücretlerini (belki avarız hanesine dahil) halkın ödemekte bulunmasıdır[2]. Bu hal, azapların, artık, elliciler, kürekciler ve benzerleri gibi, düzenli ordu kadrosu dışında ahali tarafından orduya katılan yardımcı güçler içinde yer aldığı anlamına gelmekte idi.

Altı-Bölük Halkından kadrolarına da, artık Türkler

[1] Azaplık, 1453'den önceki devirde, «haskullar» denen kadronun temeli bir kuruluştu ve «börk» rengi de, çok doğal olarak, beyaz idi. Fakat, kesin olarak öğrenemediğimiz bir yılgün'de, daha önce «yaya ve müsellemlere» yapıldığı gibi, bu sınıfa da tıpkısı işlem yapılarak, renk aleminin kırmızıya çevrilmiş olduğunu. Fatih Sultan Mehmed'in, 1454'de, İnöz'ü almak üzere sevkettiği kuvvetlerden azapların «kızıl börk» giymekte olduklarını Kemalpasazade'nin açık ifadesinden anlıyoruz: Bak Prof. Dr. Ş. Turan, Tevarih-i Âl-i Osman (Transkripsiyonlu basım), s. 108. Azapların baslarına giydirilen börkün beyaz'dan (ak renkten) «kızıl»a çevrilişi, ya Fatih Mehmed ilk tahta geçtiğinde, ya da II. Murad ile amcası Şehzâde Mustafa arasındaki olayda yapılmış olabilir. Çünkü, o zaman, Mustafa'yı tutan azaplar, kendilerine ceza olarak, hassa ordusundan çıkarılmış olmalıdırlar. (Bu olaylar için I. cildin ilgili bahsine bakınız).

[2] Örneğin, Üsküdar mahkemesinde görülen 1511 yılgünlü duruşmada, köylülerce 1000 akçe bedel ile azap tutulan kişi ücretinin geri kalan 180 akçesini kefillerden istiyor: Üsküdar Ş. Sc. Nr. I. Vr. 6a.

alınmaz oluyor, kölelerle esir çocuklar, yahut çoğu Türk olmıyan «ekâbir evlâtları» doluyordu. Sayıları da, her bölük bin kişi olarak, altı bin kadar idi. Yeniçeriler, Gelibolu ve Galata acemi ocaklarında yetiştirilen Hıristiyan çocuklarından kurulmuş ortalar halinde düzenlenmiş olup, örneği geçmişte görülmedik güçte bir mutlakiyetçi sultanlık - imparatorluk «hassa» ordusu böylece ortaya çıkmış bulunuyordu. Yeniçeri sayısı, XV. yüzyılın sonlarına kadar oniki bin diye gösterilmiştir[1]. Şu halde, padişahın adına sayılan kendi özel kapıkullarının miktarı ki, hizmetleri «ulûfe» (gündelik ücret) esası üzerinden ödeniyordu, bütün ordunun % 25'i olabilirdi. Fakat, geri kalan % 75'i teşkil eden askerler ayrı kumandalarda ayrı birlikler idiler. Örneğin, Rumeli timarlıları, Anadolu timarlıları; ayrıca, bu iki geçedeki vilâyetlerin timarlıları kendi beylerbeylerinin emrinde olarak, öteki vilâyetlerin askerleriyle bir ilişkileri olmaksızın, «orduy-ı hümayûna» katılıyorlardı. Esasen padişahın ücretlerini doğrudan doğruya hazineden ulûfe olarak ödediği, yalnız yirmi bin miktarlı Altı-Bölük Halkı ve yeniçeriler değildi[2]. Bütün memleket kalelerinin her birinde, birer ikişer ve belki daha faz-

[1] Kemalpaşazade, yeniçeri ağasının taht-ı eyaletindeki «cemaati»ni 1396'da, 12 bin kişi diye kaydeyler: Millet kitaplığı, Ali Emirî Yazmaları, Nr. 30. Vr. 147a. Aynı yazar, II. Beyazid'in 1481' de bahşiş dağıttığı kul sayısını 20 bin gösterir ki, bunun gene 12 bini yeniçeri ve 6 bini sipahi olmalıdır: Aynı eser, Nr. 31, Vr. 137a.

[2] Oruç Bey, Tarihinde II. Murad'ın kapu halkını, «azaplar ve sipahi oğlanlarından ve silâhdardan ve müteferrikadan ve yeniçeriden 30 biner» olarak kaydediyor: Bak. Babinger yayımı, Cambridge nüshası, s. 116. Kemalpaşazade de, 1481'de II. Bayezid Amasya'dan İstanbul'a koşarken oğlu Korkud'un kısa süre için babası yerine taht'a geçişi sırasında, «kapu halkının ki yirmi bin miktarı vardı her birine iki bin akçe ihsan oldu» derken azapları hesaba katmamıştır. Fakat, aynı yazar, Amasya'dan gelen Bayezid'in tahta çıkmasından, «huddam-ı südre makamın piyadesine ve süvarisine ki ol vakit 30 bin miktarı vardı, Sultaniyeden ve floriden gayrı mükerrer ikişer bin akçe verdi» derken, bu kez elbette 10 bin azabı da hesaba katmış oluyordu: Bak. Aynı yazma, Nr. 32, Vr. 30a.

la bölükler halinde, «kale erenleri» (yahut erleri) vardı ki, onlar da «hünkâr» kulu idiler ve ulûfe alıyorlardı. Aynı zamanda, her şehir ve kasabanın iç kalesinde otururlardı. Yani, bu sözleri etmekle, demek istiyoruz ki, «kamu leşkeri» (yahut vilâyet askeri), tertipleri yönünden, padişahın «kapıkulları» adlı askeri karşısında hiç de rakip bir sınıf, veya Yeniçerilerin siyasî güçleri yamacında bir denge gücü olacak durumda değillerdi.

Devlet, Budin, Kahire, Şam, Bağdat ve diğer uzak büyük eyalet merkezlerinin kalelerinde yeniçeri bölükleri bulundurmakta idi ve bunların erleri, İstanbul'daki Ocaktan değil, Anadolu halkından yazılıp yollanıyorlardı[1]. Bütün kalelerin herbirine yollanan kale erenleri, yüksek dirlik erbabına lâzım olan «cebeli» erleri, «iptidâdan tevcih» olunmaya açılan timar dirliklerine geçenler, sancakbeylerinin ve beylerbeylerinin kapılarındaki sekban bölükleri, hep halk çocuklarından yazıldıkları için, bütün bunlar Anadolu ahalisine (garip yiğit dediğimiz gençlere) onbinlerce hizmet kapısı açmakta idi.

Osmanlı ordusunun, askerî ödevi yönünden, sosyal yapı içindeki işleyişini böylece anlattıktan sonra, onun sivil yönetim ile olan ilişkisini, daha doğrusu bu alandaki işlerini kaydetmek, iktisadî ve toplumsal tarih konusu içinde olduğumuza göre, çok daha zorunlu olacaktır.

Osmanlı siyasî düzenliği kuvvetlendikçe, devlet hizmetine «örfî» personel yetiştiren, adına «Enderun» dediğimiz, bir çeşit mektebin de geliştiğini görüyoruz. Selçukîler döneminde, Doğudan gelme «ulemâ-danişmend» zümresinden türemiş kimselerin elinde bulunan devlet yönetimi, II. Mehmed'in tahta geçmesinden itibaren büsbütün Enderun-

[1] Kemalpaşazade, II. Bayezid zamanında, kalaler alındıkça, içlerine kale muhafızı olarak «yeniçeri ve azap» konduğunu çok açık kaydeyliyor: Bak. Millet Kitaplığı, Ali Emirî Yazmaları, Nr. 32 Vr. 30 b. 34a, 86a. Fakat, adı geçen Padişahın cülûsunda. bahşiş dağıtılanlar arasında azaplar yok: Bak. s. 137a ve Nr. 32, Vr. 3a.

dan yetişme büyüklerin eline geçiyordu. Halbuki, Enderun kadroları tamamen kapıkulları içinden parlıyan kişilerle doldurulduğu için, Türk devlet idaresi, artık, Osmanlılar zamanında da, Batıdan gelen dönme ve Türk ordusunun «padişah kulları» bölümü, seferlerdeki üstün rolü yanında, rical ve yüksek memur yetiştirme yönü ile de büyük önem taşır.

Kapıkullarına biçilmiş bulunan ulûfe çok az olduğu için, ilerde terfi edip, Enderun mektebi yoluyla yüksek mansıplara geçenler içine düşemiyen ve kapıkulları bölüklerinde kalan hizmet kişilerini de hoşnut etmek için, ordu dışına, sivil yönetime doğru bir takım kazanç kapıları açılmıştır. Bu konuda, Altı-Bölük Halkı ve bunlar içinden de kuruluşları belki en eski olan «sipahi ve silâhtar bölükleri» imtiyazlı bir durumda idiler. Mahkemelerin muhzırbaşılığı, cizye tahsildarlığı, şehirlerin subaşılıkları ve benzeri çok kârlı işler, genel olarak, bu askerlerin eli altında bulunuyordu[1].

Yeniçerilere, ocak ve askerlik hizmetleri dışında verilen görev olarak, bu devirde yalnız yasakçılıkları biliyoruz. Bursa, İzmit, Edirne ve başka önemli yerlere, subaşılardan başka, yasakçıbaşılar ile onların emrinde yasakçılar konuyor idi ki, bunlar, kural olarak, hep yeniçeri erlerinden yollanmaktaydı. Yasakçıların görevi, deyimin manasından da çıkarılacağı üzere, şehirlere gelen yolların ağızlarını ve asayiş yönünden çok önemli sayılan bazı noktaları göz altında tutmak ve hükümetin buralar hakkında koyduğu yasakları uygulamaktan ibaretti. Alım-satım ve taşınmaları kısıtlı olan kimi maddeler üzerinde düzene aykırı iş yapanların kontrolleri de yasakçılara ait bulunuyordu. İster devleti, ister halkı ilgilendirsin, bütün toplum hizmetleri birer gelir kaynağı, ya da geçim kapısı olarak düşünülen

[1] Aslında bu işler gelirleri hazinenin olan mukataalar olup, iltizam (götürü) veya emanet (ulûfeli hizmet) biçimlerinden biri ile Altı-Bölük mensuplarına veriliyordu.

bir rejimde, görevleri, hattâ kişisel yaşayışları özel kanunlara bağlı olan kapıkullarının, doğrudan doğruya halk üzerinde geçen birtakım işlemleri yükümlenmelerinin toplumsal düzen bakımından ne kadar önem taşıdığını kaydetmeliyiz. Çünkü, bu araştırdığımız devirde değilse de, XVI. yüzyılın ortalarından sonra, askerî görevleri dışında kapıkullarının bu türlü işlerde kullanılmalarının memleket yönetimi üzerinde çok tehlikeli etkiler yapmıya başladıkları görülecektir.

Bundan önce, «Kamu leşkeri», 1453'den sonra ise Eyalet askeri, ya da «Anadolu ve Rumeli askeri» diye adlandırılan kısıma gelince: bunları da iki bölüme ayırdetmek lâzım gelmektedir. Birinci ayrılık, padişahın dâimî askeri (yani kapusu halkı) olan ulûfeli kapıkulları dışında, sırf sefer hizmetlerinin lüzumlu kıldığı kabarık ordu kadrolarını doldurmak için masrafı devlet ve halk tarafından gündelik hesabıyle veya belli bir hizmet karşılığı ödenen ücretli askerler olup, sekbanlar (cerahorlar, elliciler), akıncılar[1], kale erenleri ve benzerleri, bu grubu teşkil eder. Sözü geçen askerlerin ücretleri de «ulûfe» olarak devletçe (ilk tutuluşlarında halk tarafından) ödenmiş olmakla beraber, kendileri eyalet askerinden sayılmakta ve «kızılbörk» giymekte idiler. «Avarız hanesi» hesabıyle halk tarafından peşin ücretle tutulup hükümetin donanmasına kadılar eliyle teslim edilen «kürekçileri» de burada saymak gerekir[2].

«Kamu leşkerinin» ikinci bölümünde, timarlılar ile (bu kelimeye o zamanki anlamını vererek, beylerbeyinden en küçük dirlikli timar sipahisine kadar olanları hep kas-

[1] Akıncıların da «Kızılbörk» giydiklerini Kemalpaşazade kesin olarak kaydeder: Bak. Fatih Millet Kitaplığı, Ali Emirî Yazmaları Nr. 31. Vr. 95 b.

[2] Mahalleler ve köyler halkının peşin para ile tutup donanmaya yolladığı kürekçilerin de «Kızılbörk» giydiklerini Kemalpaşazade kaydediyor: Adı geçen kitaplık ve aynı yazmalar, Nr. 32. Vr. 84a. (Burak Reisin şehit düştüğü 1499 Temmuz yılgünlü deniz seferi dolayısıyle).

tediyoruz) onların cebelilerini anlamak gerekir. Önceleri ücretli iken, sonra ortak timar veya çiftlik verilmek suretiyle, ulûfeden timar dirliğine aktarılmış olan yaya ve müsellemler de bu zümreden sayılabilirler. Timarlı sipahilerle onların cebelileri bütün Türk halkından, ve çoğunlukla Anadolu yiğitlerinden («Rum yiğitlerinden» şeklinde geçer) sağlanmakta idi. Timarlıların teşkil ettikleri birliklerin başı olanlardan da, en küçük rütbelileri, yani çeribaşıları ile alaybeyleri, vilâyet kadrolarında bulunan «Dergâh-ı âlî çavuşları», ümerânın kapılarındaki dışkapu halkı (yahut ümeranın cebelileri) bölüklerine baş olan bölükbaşılar ve başbölükbaşılar (ümeranın kapuağaları) sancak ve vilâyet kethudaları[1] (bunlar açıkça sancakbeyi kethudası ve beylerbeyi kethudası demektir)[2] gibileri de, çoğuncası Türk dirlik sahiplerinden yetişiyorlardı ve soycak Türk idiler. Eyalet askerlerine kumanda eden «ümera» ise, hep Enderun mektebinden gelme oldukları için, Türk soyu ile ilişkileri yoktu.

Bu sınıf askerin, yani timar erbabının, askerlik görevi dışındaki hizmetlerine gelince, dirlik beratlarında «serbestî üzere» kaydı bulunanlar (haslar ve «timar zeametleri» bir kanun olarak böyledir), dirliklerini teşkil eden yerlerin asayişini de korurlar, yani, gene kadı'nın murakabesin-

[1] Vesikalarda, özellikle beylerbeyi kethudaları «bey» deyimi ile birlikte adlandırıldıklarına göre, XVI. yüzyılın ortalarından çok önce de, Ümerânın kendi Kapu kethudalarını çoğu kez Altı-Bölük sipahilerinden seçtikleri ortaya çıkıyor.

[2] Sancaybeyinin veya beylerbeyinin bütün umurunu çeviren ve hele kapı halkını idare eden baş kapıağasına «sancakbeyinin kethudası = sancak kethudası» denildiği gibi, beylerbeyininkine de, «beylerbeyi kethudası = Vilâyet kethudası» denmekte idi. Örneğin, Bursa ile Kütahya sınırları arasından geçen bir olay dolayısıyle Bursa Mahkemesi'nin kaydı (Ş. sc. Nr. 191/797, evahir-i recep 938) «Kütahya Subaşısı kıbelinden Anadolu Kethudası fahr'ül-ekârım v'el-fihâm Cafer Bey» biçiminde olup, «Anadolu kethudası» Anadolu beylerbeyinin kethudasından başkası değildi, ve demek, bu sırada beylerbeyi vilâyetin başında bulunmuyor ve kendine kethudası vekâlet ediyordu.

de olmak üzere, «örfî» işler, hükümetin başka hiç bir organı karışmaksızın kendilerine aittir. Sancakbeyleri, ayrıca «serbest olmıyan» timar yerlerinin asayişini de kendi subaşılarına (sancak subaşısına) koruturlar[1]. Görülüyor ki, ordunun «Kamu Leşkeri» (vilâyet askerleri), geçimleri bakımından, ulûfeli değil, timarlı olup, bunların içinden ümera sınıfını teşkil edenler ve onların maiyyet memurları (kapu ve bölük ağaları) askerî hizmet ödevlerinden başka, bir de «ehl-i örf» görevi yapmaktadırlar. İçte, bunların kamu hizmetiyle olan ilişkileri, askerî görevleri yönünden değil, bu «ehl-i örf»lük yetkileri dolayısıyledir.

Şunun da önemle sözünü etmeliyiz ki, sancakbeyleri ve adamlarının, serbest olan, yani, cebeli timar sipahilerinin dirliklerini teşkil eden köyler dışında kalan yerlere, demek şehirlerle has ve serbest dirlik köylerine, hiç bir suretle karışamayışları, kadıları kazalarının bütünü üzerinde hükmü tek olan otorite durumunda bulunduruyordu ki, bunun Osmanlı teşkilâtının özelliği yönünden büyük önemi vardır. Nitekim sonradan, yani bu incelediğimiz devrin bitiminde, yalnız kazanın değil, bütün bir sancağın «ehl-i örf»ü, doğrudan doğruya Divana bağlılık durumunu kaybederek, sancakbeyinin kişisel dairesi mensupları haline getirilince, kadı, kazasında padişahı ve Divanı temsil eden tek yetkili durumundan düşmüş, ona rakip, hattâ bütün sancağa (örfî işler itibariyle de olsa) hükmeden, aynı zamanda, askerî âmirlik yetkisi de bulunan sancakbeyini çıkarmıştır. Sancakbeyleri serbest yerlere gene karışamıyorlardı. Fakat, asıl şehirlerin subaşılıkları kendilerinin hasları arasında yer alıyor, yani, buralara subaşılarını sancakbeyleri tayin ediyorlardı. Bu nokta, esasta, Selçuklilerden süregelen klâsik Osmanlı idare düzeninde büyük bir

[1] Beylerbeyi, çok vakit kendinin oturduğu «Paşa Sancağı»nın, yani vilâyet merkezi olan sancağın sancakbeyi durumundan dolayı, oradaki «serbest olmayan yerlerin asayişini koruma hakkı kendisinindir.

değişiklik idi ki, bundan sonraki devri incelerken, bu sorun da çok iyi anlaşılacaktır.

C. FONKSİYONEL AYRIŞIM

1 — Sınıfsal Bölümleşmenin Gerçek Etkeni

Toplumların derneşim düzenlerini oluşturan ekonomik etkenlerin en başında toprak mülkiyeti geliyor. Avrupa'da millî birer güç olarak ortaya çıktıklarını gördüğümüz endüstri ve kapitalizmin bu konudaki geliştirici ve değiştirici etkileri ise, o kadar eski bir geçmişe götürülemez. Onun için, ikiyüz yıla yakın bir süre içinde, toplumsal adaleti ve vatandaş eşitliğini gerçekleştirmek amacı ile, devrim üstüne devrim geçiren Batı toplumlarında, toprak mülkiyetine verilecek biçimin nasıllığını bulmak her memleket devrimcilerinin çözmeye uğraştıkları sorunların en başında yer almıştır.

Doğumunu 1071 Malazgirt zaferi ile başlattığımız Türkiye'de, durum bu bakımdan bambaşka olmuştur. Bunun başlıca nedeni de, Hıristiyanlardan alınmış olan bütün ülke topraklarının ve doğal kaynakların özel mülkiyet dışı tutularak, kamu malı sayılıp, devletin elinde bırakılması idi. Değişmez anayasa hükmü gibi en az XVI. yüzyılın sonlarına kadar yaşatılan bu prensibin doğal bir sonucu olarak da, Türkiye'nin daha kuruluşunda, devlet toplumun gidişatına göre biçimlenecek yerde, tersine, toplum devletin elinde yoğurulmuş, toplumsal sınıflaşmayı geniş çapta siyasal gerekler bu sayede biçimlendirebilmiştir. Demek oluyor ki, Türk toplumunun sınıfsal ayrışımını yaratan faktör devletin kendisi olmuş bulunmaktaydı. Bu yüzden, sözünü ettiğimiz oluşumun, kavram bakımından, toplumsal yerine, fonksiyonel olarak nitelenmesi, daha doğru görülmüştür.

Devlet, bu gücünü, şüphesiz, bütün toprakların ve do-

ğal kaynakların kamu mülkü olarak kendi elinde bulunmasından alıyordu ki, yukarıda yapılan açıklamalar bunu yeteri kadar belirtmiştir. Bu durum, hem Türk toplumundaki toplumsal ayrışımın ne Doğuda, ne de Batı'da hiç örneği bulunmayan bir özgenlik taşımakta bulunduğunu da anlatmış oluyor.

Türkiye'nin kuruluşundan başlayıp, XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan devlet ve toplum yaşantısını gözden geçirdiğimizde, bütün toplum bireylerinin, devlet idaresini oluşturmuş şu ana prensibe uyarak, başlıca üç büyük fonksiyonel bölüme ayrıldıklarını görüyoruz ki, bu bölümlerin adları, aldıkları sıraya göre, şöyledir: 1 — «Askerîler», 2 — «Şehirliler», 3 — «Köylüler».

Fonksiyonel olduğunu daha yukarıda ifade ettiğimiz bu ayrışımın tanımlanması devlet örgütünün işleyişi içinde sık sık yapıldığından dolayı, fonksiyonel sınıfların anlatılması sırasında bu türden işlemlere örnekler vereceğiz. Esasen pek çok hükümet işlemleri, özellikle malî kanun ve kurallar doğrudan doğruya bu sınıfsal ayrışıma dayandıkları için, kimi ferman ve hükümler zaman zaman her üç sınıfın sınırlarını çizmişler, tanımlanmasını bile yaptıkları görülmüştür.

2 — «Askerî» Sınıfı

Türkiye'nin devlet idaresinde, fonksiyonel ayrışımın birinci sırasını askerîler deyimi ile ifade olunan devlet hizmetlileri almışlardır. Bunlar, bugünkü kavram ile, memur statüsüne girenlerdir. «Askerîler»e, yaptıkları hizmet karşılığında, ücretleri ya hazineden nakit para ya da devletin halk üzerinde bulunan alacaklarından kimi vergileri hizmetlilerin kendilerine toplatma suretinde ödeniyordu. Anlaşılıyor ki, askerîler, ücretlerinin ödenme biçimi bakımından iki grup'a ayrılmışlardır. Birinci grup, günümüzün modern maliyesindeki yöntem ile, hazineden günlük hesaplanmış, elden para alıyorlardı. Öteki gruba ise, yıllık

olarak hesaplanan ücretlerinin dengi bir veya birkaç köyün kimi vergilerini kendi hesaplarına toplama yetkisi tanınmıştı.

Hazinece elden para ödenenlerin hizmet akçeleri de, görevlerinin niteliği yönünden, iki ayrı deyim ile ifade olunuyordu. Kapıkullarına, bütün Enderun hizmetlilerine, kale koruyucularına, şehir subaşıları ile aseslerine ve benzeri görevlilere «Maliye Hazinesi»nden ödenen gündeliğe, maliye deyimi olarak, «ulûfe» adı verilmekteydi. Ulemânın ve bütün medrese mensuplarının hazineden ya da vakıflardan aldıkları gündeliklerine ise, «vazife» ya da «cihet» deniyordu. Görülüyor ki, hizmetleri karşılığı, devlet hazinesinden gündelik esasına göre elden akçe alanlar, «ulûfe erbabı» ve «ehl-i cihet» olarak iki grup idiler. Birinciler, büyük çoğunluğu ile, askerin kapı kulları bölümü olmalarına karşılık, ikinciler ulemâ, ya da medreselilerden ibaret bulunuyorlardı[1].

«Askerîler»den hizmet ödentilerini, kimi vergileri kendilerine toplatma yolu ile, yıllık hesabınca alanlara, yani Osmanlı malî deyimi ifadesiyle «dirlik» = timar erbabına, gelince, bunlar büyük çoğunlukla timarlı sipahiler, sancakbeyleri, beylerbeyleri, vezirler ve Enderunun yüksek kademedeki hizmetlileri ve benzeri devlet ileri gelenleriydi. Bunlar, yani dirlik erbabı da, yıllık olarak değerlendirilmiş ödentilerinin miktarına göre, üç kademeye bölümlenmiş idiler. Göreve yeni girmiş bir sipahinin derecesi demek olan 3000 akçeden 19 999 akçeye kadar olan kademe içinde bulunanların ödentisi «timar» deyimi ile adlandırılıyordu. 20 000'den 99 999'a kadar olan kademe içindekilerin ödentisi de «zeamet» türüne girmekteydi[2]. 100

[1] Yalnız kadılar ile mahkemelerin öteki görevlileri «vazife» ya da «cihet» denen gündelik hesaplanmış ücretlerini ne hazineden ve ne de vakıftan almayıp, buna karşılık, mahkeme harçları kendilerine bırakılmış idi.

[2] Mukataalardan söz ederken belirttiğimiz üzere, şehir subaşıları da görevlerine bağlı gelirler yönünden «zaimet» adını taşı-

binden yukarı ve üst sınırı milyonları kapsıyan dirlik kademesi de «has» olarak nitelenmişti.

Görevlerinin niteliği, ödentilerinin türü yönlerinden, kendi aralarında gruplara ayrılan «askerî» sınıf kişileri, esas görevleri dışında, devletçe belli zamanlarda belli işlere de, sürekli ya da geçici olarak memur ediliyorlardı ki, böyle bir ek görev için ayrıca para alırlardı. Örneğin, kapıkullarından yeniçeriler, sancaklara türlü yasakçılık hizmetlerine çıkıyorlardı. Hele Altı-bölük süvarileri, cizyedarlık, mukataa eminliği, muhtesiplik, muhzırbaşılık ve benzeri önemli işleri de görerek, buralardan, ulûfeleri dışında önemli paralar elde ederlerdi. Divan ve saray görevlilerinden çavuşlar ve kapucular, hükümet merkezince sık sık yollandıkları geçici taşra görevlerinden yüksekçe yolluk paraları almaktaydılar. Timar erbabından olan bütün devlet büyüklerinin, sancakbeyleriyle beylerbeylerinin hasları, alaybeylerinin ve benzerlerinin dirliklerini teşkil eden yerler kanunca «serbest» kaydını taşıdıkları için, buraların her türlü idaresini ve asayişini de yürütme yetkisinde olan bu kişilerin gelirlerini arttırma olanakları çok elverişliydi. Onun için, zeamet ve has sahibi askerîlerin gelirleri de kanunlarındaki yıllık ödenti miktarını çok aşma kabiliyetinde bulunuyordu. «Askerîlerin» ödentileri dirlik yoluyla yapılanları içinde durumları en elverişsiz olanları timarlı sipahiler idi.

Ödentilerini dirlik yoluyla alan timar erinden sadrazamına kadar bütün askerîler, ayrıca, devletin, köylüye işletmiye vermeyip, kendi elinde tuttuğu «hassa çiftlikleri» ekip biçerek, sözde kendi öz ihtiyaçları için üretim de yapıyorlardı. Her türlü vergi dışında kalmış bu üretimden «askerîler»in büyük kâr sağladıkları görülmektedir. Özellikle, koyunculuğa pek heves ediyorlardı. Vezirlerden, bey-

makta idiler ki, timarın bir dirlik kademesini ifade eden «zeamet» ile şehir subaşılığının malî bir kurum olarak ifadesi olan zaimeti birbirlerine karıştımamalıdır.

lerbeyleri ve sancakbeylerinden binlerce koyun üretenlere çok rastlanmıştır[1].

Hatta Altı-Bölük Halkı süvarisine de Bursa yakınlarındaki hassa çiftliklerden verildiğini gösteren örnekler vardır[2].

XVI. yüzyılın ortalarından beri köylere bile iyice girmeyi başarmış yeniçeriler, buralarda besledikleri yüzlerce koyunun köy otlağını işgal ve halkın tarım ürününe verdikleri zararlar yüzünden birçok yakınmalar yükselmekteydi. Kanunun kendilerini her türlü vergi dışında bıraktığını ileri süren sürü sahibi askerîlerin «resm-i ağnamı» = koyun vergisini de ödemek istememeleri üzerine, hükümet bunların besledikleri koyunun 150'sini vergi dışı bırakmış, bu sayıyı geçen kısmından resim almayı kararlaştırmıştı[3].

Örneğin, Rumeli Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın Bursa Pazarına 1514'de yollayıp sattırdığı koyun 2797 adet idi. Ş. sc. A. 24/26, Vr. 102 b.; Serasker Sultan (Sadrazam İbrahim Paşa) da 1527'de 4505 koyun yollayıp, Bursa'da sattırmıştı; Bursa Ş. sc. A. 35/35, Vr. 561.

[2] Bak. Bursa Ş sc A 3/3 Vr 140 b: 3 Cemaziyülahir 884 «...Bursa tevabiinden olan Güvendüklale çiftliği nam çiftliğin süvarisi Silâhdar Mehmet meclis-i şer'de ikrar edüp etti kim müşar' ün-ileyhâ çiftlik sınırı olan altı mutluk miktar yeri kim içinde hamil-i mektup Abdullah oğlu Hüseyin'in iki bağı ve evleri vardır; kıble tarafı Kâfirler Meşeti ile tarik-i âma muttasıldır. Gündoğusu Delü Papas bağı tarik-i âma muttasıldır. Şimal tarafı bağ hendekine muttasıldır. Garp tarafı Ermeni Metrolopidi... ve tarik-i âma muttasıldır. Cemî hududu ve hukuku ile mezkûr Hasan'a 150 akçe tapusun alup verdim kim badelyevm öşür ve salarlık ne ise vire...» (Daha başka örnekler: vr. 192 a. ve 275' dedir).

[3] 3 Şubat 1553 (18 Safer 960 yılgünü ile Ankara Sancağı kadılarına yollanan, daha sonra öteki sancaklara da bildirilen bir fermanda: «Kadı ve müderris ve sipahi tayifesinden ve sefer-i hümayuna eşer tayifeden ve Âsitane-i Saadetim kullarından olan mütevellilerden ve eminlerden ve kâtiplerden ve muhtesiplerden ve dizdarlardan ve hisar erenlerinden gayrı» kişilerin besledikleri her iki koyundan bir akça alınacaktır, biçimindeki kesin ifade ile askerîlerin ağnam vergisi dışında oldukları açıklanmakla beraber, bunlar bu ayrıcalıklarını kötüye kullandıklarından, son-

«Askerî» sınıfının toplumun servet biriktirme olanağı en geniş tabakası durumunda bulundukları yukarıki incelemelerden iyice anlaşılıyor. Nitekim, bunların, halkın içine düştüğü yoksulluk felâketini sömürerek, faizcilik, ortakçılık, selem, murabaacılık yollarıyle köylünün sırtından çok büyük servetler yığıp[1], XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya yepyeni bir sınıf çıkardıkları ileriki araştırmalarda gösterilecektir. Gerçekleyin, bu konuda fakir-fukaradan o kadar çok yakınmalar duyulmuştur ki, hükümet durumu bütün açıklığı ile kavramış, bunlarla mücadeleye girişmiş, fakat, hiç bir başarı elde edememiştir.

«Askerîler», halkla, yani o zamanki deyimince, reaya ile aralarında çıkan davalarda, özellikle ceza kanunları itibariyle, hakim önüne çıkma bakımından da fiilî bir imtiyaza sahip idiler. Halktan olanları ehl-i örf hemen yakaladığı halde, asker'den olanlar için kendi «zabitlerinin», yani şeflerinin bu işi yapması zorunluğu vardı. Bu ise suçlu «askerî» kişinin ya korunmasına, ya da zaman kazanarak delilleri kaybetmesine, hattâ savuşup gitmesine fırsat veriyor, hak tam yerini bulamıyordu.

Özetleyin söylenirse, Türkiye'de bütün toprakların, yeraltı ve yerüstü kaynakların özel mülkiyet dışında kalması ve kamu mülkü (devlet malı) sayılması, doğal oluşumun aksine, toplumun fonksiyonel ayrışımını devlete uydurmuştur. Bu durumda, ekonomik kademelenme ve servet yığma olanakları hemen tamamen devlet düzenliğine bağlanmış bulunuyordu. Bunun doğal sonucu olarak, «askerîler = devlet görevlileri», bu bakımlardan da toplumun üst yapısı olmuşlar, bir yandan resmî görevlileri, o bir yandan yığdıkları servetleri sayesinde sosyal itibarları da baş-

radan yapılan bir değişiklikle, 150 koyundan fazlası vergiye tâbi tutulmuştur:

Başbakanlık Arş. Kâmil Kepeci, Divan Kalemi, Ahkâm Deft. Nr. 63/3, Vr. 95.

[1] Bu adlarını verdiğimiz tefecilik usulleri hakkında geniş bilgi için şu araştırmamıza bakınız: Belleten C. XIV. s. 320.

ta gelmiş, XVII. yüzyılın sonlarına kadar kendilerine rakip tanımamışlar, askerîler dışında herkes «reaya» olarak adlandırılmıştır.

3 — *«Şehirli» Sınıfı*

Osmanlı Devlet Düzeninde «askerîler» sınıfı dışında kalan bütün halk yığınları «reaya» deyimi ile ifadelendirilmişti. O halde, şehirliler, köylüler ile birlikte, reaya kapsamına giriyorlardı. Ancak, bütün yurt toprakları ve doğal kaynaklar kendi mülkü durumunda bulunduğu için, toplum bireylerini bu doğal kapitalini işlettireceği kol gücü olarak düşünen böyle bir devlet düzenliği, ister istemez, reayasından şehirde yaşıyanlarla köyde yaşıyanları, iktisadî işletmede tuttukları her yönünden, ayrı sınıflar olarak düşünmek zorunda kalmıştır[1]. Gerçekleyin, köy halkı, içinde yerleştiği mirî = devlet mülkü toprakları ekip biçmekten başka bir işe sahip değildi. Çiftçinin evi-barkı, varsa bağı-bahçesi mirî toprağın ancak bir iki dönümlük yerini kaplıyabilmişti. O halde, tek işi olan tarım üretimini, devletin mülkü olan tarlaları işliyerek yapmak zorundaydı.

Şehirlere gelince, burada yaşıyan insanların önünde, tarla yerine, ancak sınırlı sayıda ve mülk niteliği kazanmış bağ-bahçelerin çevrelediği geniş alanlara kurulmuş mahalleler uzanıyordu, ve her şehrin kapsadığı binlerce ev-yapı kanun gereğince hep birer mülk idiler. Buralarda oturan şehir ahalisi, köydekilerden çok farklı olarak, karınlarını devlet toprakları icarcılığından ya da doğal kaynakları işletmekten değil, şehirlilerin ticarî-sınaî olan iş hayatının yarattığı olanaklardan doyuruyorlardı. Böylece, kendilerini devlete bağımlı kılacak bir sözleşmenin altına girmiş değillerdi.

[1] İbni Haldun'dan beri, Osmanlı yazarlarınca da Türk toplumuna ve gerçek fonksiyonel ayrışıma uyup uymadığı düşünülmeden tekrarlanan bu bölümlemede, reaya devlet hazinesini doldurmakla görevli sayılmaktadır. Bak. Naima Tarihi, C. I. s. 18.

Görülüyor ki, birey emeğinin yarattığı değerlerin dışında, öteki iktisadî üretim araçlarının, yani doğal sermayenin sahibi olan devlet, her şeyden önce, toplumun bütün iktisadî alanlarındaki hizmet kollarının tek başına patronu durumunda olarak, «askerîler»i ve köylü çiftçi halkı, bu büyük işletmesinin sanki sözleşmeli işçileri ve personeli imişler gibi, kanun hükmü biçimi bağlantıya aldığı halde, şehirlilerin, sözü edilen işletmede, bu derece belirgin bir yüküm altında olduklarını ifade edecek konmuş belli kuralları ortada yoktu. Bu yüzden, şehirli sınıfının fonksiyonel görevlerini ancak uygulamaları incelemekle tespit zorunda kalıyoruz.

Bilindiği üzere, adına şehir dediğimiz topluluğu yaratan insan birikiminin başlıca etkenleri: 1 — Her türden üretim fazlalarının değiş-tokuşu gereği mal pazarlığına ve alım-satım aracılığına olan ihtiyaç; 2 — Sanayi işletmeciliğinin (endüstriyel yapım ve üretim işlerinin) ancak kalabalık yerlerde gelişebilmesi; 3 — Kültür ve eğitim kurumlarının büyük topluluk merkezlerinde doğma ve yaşamaları zorunluğu; 4 — Hükümet düzeninin bölgelere ayrılmasında, her bölgenin idare merkezleri olarak o çevrenin şehrini seçmesinin doğal oluşu.

Bütün toprakların ve doğal kaynakların sahibi olan devlet, dev bir işletme kurumu imişcesine, bu amaçla oluşturduğu kurallarında raiyyet=köylü ve askerîler sınıfına ayırdığı maddeler kesinliğinde şehirlilere de fonksiyonel durumlarını kesin biçimde ifade edecek açık hükümler koyamamış olmakla beraber, şehirlerin yukarıda sözünü ettiğimiz geniş iktisadî ve sosyal faaliyetlerini, kendi devlet hazinesine gelir sağlama yönünden değerlendirmeyi de bir yana atmış değildi. Gerçekleyin, şehirde ya da köyde, ülkenin her yerinde, sosyal düzeni sürdürme işi devletin yetkisinde olduğuna göre, pazarların kontrolu, asayişin sağlanması, adaletin yürütülmesi ve benzeri hükümetlik hizmetler, devlete bu görev alanlarından resim=vergi alma hakkı tanımakta idi. Ayrıca, şehirlerde yaşıyan insan-

lar da, Müslüman olarak, «zekât» ve «sadaka» vermek zorunda olduklarına göre, zamanla vergiye dönüşmüş bu türden ödemeleri şehirliden alabilmek için, vergi kanunlarına hükümler girmiş bulunuyordu. Türk devleti, üzerinde kurulduğu ülkeyi zaptederken, eline geçen şehirlerde eski idarelerden kalmış bir çok vergileri kendi Müslümanlık prensiplerine uydurarak da, şehrin vergi türünü arttırmış ve zenginleşmişti. Böylece, o, birbirlerine benzer vergi gruplarını birleştirip, pek geniş bir ticaret ya da endüstriyel üretim alanını ele alarak, birer vergi çıkarma konusu yapmış, «mukataalar» hep böyle doğmuştu[1]. Hele evlerin, dükkânların ve öteki yapıların da esasında devlet'e ait topraklar üzerinde kurulmuş, ya da şehirlerin ilk alınışları sırasında arsa spekülatörü devlet ve ordu ileri gelenlerinin, kendi mülkiyetlerine geçirme yoluyla vakıf yapmaları sonucu, pek çok binaların da, bu vakıf arsalarda yapılmış olarak, her iki halde de, ya hazineye ya da vakıflara arsa icarı ödeme durumunda bulunmaları yüzünden, şehirli de gene, az ölçüde de olsa, devlet mülkünün icarcısı durumuna girmişti.

Öte yandan, dev bir işletme özgenliğinde gelişmiş bulunduğunu söylediğimiz devlet, şehirlerde bozahaneleri, her türden ticarî eşya ve besin maddelerinin toptan alımsatım yerleri demek olan «kapan hanları»nı, büyük çoğunluğu ya vakıfların ya da «mirî» nin mülkü olan dükkânlarını elinde tuttuğu için, ticaret ve endüstri erbabı, bu yönden de sözü geçen işletmiye boyun eğmişlerdi. Esnaf şeyhlerinin ya da kethüdalarının seçimden sonra tasdik olunmaları yetkisi kendisinde bulunan, eşya ve yiyecek satışlarını «narh» kesme yoluyla fiyatlandırma kuralını kadı eliyle uygulamaktan hiç geri kalmıyan devleti, yukarıdan beri belirttiğimiz müdahaleleriyle, ticaret ve endüstriyi, sanki bir patron davranışı ile, kendi hazinesine çalışan resmî kurumlar haline çevirmişti. Türkiye'nin dirlik ve dü-

[1] «Mukataalar» bahsine bakınız.

zenlik tarihini incelerken, esnaf arasından çıkan büyük zenginler göremeyişimizin, vakıf kuranlar hep «askerî» kişiler olup, «şehirli» sınıfından, daha doğru ifadeyle, reayadan olanların içinden bu ünlü hayır işlerine mal bağlıyanların çok az oluşunun nedenlerini böylece anlatmış oluyoruz.

Öte yandan, devletin Türkiye şehir ticareti ve endüstrisi üzerinde sırf hazine geliri yönünden kurduğu şu patronaj ve hep zenginlerin vakıf kurmaları gibi iki önemli oluntu karşısında şehirlinin sermaye birikimi yapması tamamen olanaksız gibiydi. Ticaret hanlarında, odalar, depolar, hattâ kasalar kiralıyarak, büyük ticarî işler çeviren, şehirden şehire, ülkeden ülkeye ticarî mallar taşıtan, endüstri üretiminin yığdığı malları dışarı pazarlara alıp giden bir de tüccar (hâcegân) zümresi vardı ki, bunlar Modern Avrupa'nın endüstri ve ticaretini kuran iş adamlarının Türkiye'deki benzerleriydi. Ancak, bunlar bir yandan Batı'nın yeni ticaret tekniğini öğrenemedikleri, öte yandan da, Rum, Ermeni, Yahudi, Acem, Frenk olarak, toplumun millî dokusu niteliğinden yoksun oldukları, içlerinde, çok az Türkün bulunduğu nedeniyle, «bezirgân» ve «hâcegân» adlarıyla tanımlanan bu iş adamlarından da bir sermaye birikimini başarmaları beklenemezdi.

Devletin olan topraklar üzerinde ev-bark ve benzeri yapılar kuran, bağ-bahçe yapan şehirli sınıfı, bunun karşılığında, «avarız akçesi» denen birkaç çeşit vergi ödüyordu ki, aslında bu bir icardan başka bir şey değildi. Çünkü, toprak ya da arsa üzerinde böyle bir kuruluşu bulunmıyanlar, isterse paraca zengin olsunlar, vergi ödeyicisi sayılmamışlardır[1].

Özetleyin söylersek, reaya katında yeralmış bulunan

[1] Bütün avarız vergisi türlerinin ancak ellerinde arazi ve emlâk bulunanlardan alındığı, köylerde arazi almayıp, devlet ile yarıcılık suretindeki tarımı tercih edenlerden bu tür vergilerin hiç bir surette alınamıyacağının kanunnamelerde ifade edilmesiyle açığa kavuşturuluyordu.

şehirli sınıfı ancak ticaret, endüstri ve benzeri işler yapan, geçimini ve kazancını bu çeşit işlerden sağlıyan kişilerden ibaret idi. O halde bu yaşantıyı sürenler, devlet topraklarından üzerlerine yalnız ev-bark, bağ-bahçe yapmış olarak yararlanma durumunda idiler. Bunun karşılığında, hükümete «avarız akçesi», yani harp vergileri ödüyorlardı. Onun için, iktisadî işletmesinin hemen bütünü tarımsal olan devlet'in şehirliden alacağı üretim payı ya da icarı yoktu. Ancak, tarih doğal gelişmesini sürdürdüğünden dolayı, devlet, gerek hükümetlik görevi ve gerek şeriat uygulaması yollarından giderek, şehrin bütün ticaret ve endüstri faaliyetlerini birer malî kaynak haline getirmiş, şehirli sınıfını da kendi dev işletmesinin önemli bir kolunu yürüten bir kitle niteliğine dönüştürmüştür. Bu sözünü ettiğimiz sınıfın da hiç bir ayrıcalığı yoktu. Yalnız, devlet ödemelerine ancak ticaret ve endüstri ile ilgisi derecesinde katılan şehir, belli bir bölgenin de idare merkezi olması sayesinde, halkın ileri gelenleri diliyle, idare işlerinde düşündüklerini açıklamak, haksızlığa karşı şikâyetlerini kolayca duyurmak, hükümetin biçimlenmesinde kendine uygun katkıda bulunabilmek olanaklarına sahip bulunuyordu[1].

4 — «Çiftçi (Raiyyet) Sınıfı

Ülke topraklarını ve diğer bütün ekonomik doğa kaynaklarını özel mülkiyete vermeyip, kamu adına kendi elinde tuttuğunu söylediğimiz devlet'in bu büyük varlığını bir üretim sermayesi olarak değerlendirmesinde ancak köylü = çiftçi dediğimiz halk yığınlarını kullanmak zorunluğu vardı. Gerçekleyin, devlet, Anadolu'da daha kurulduğundan beri, «kâfirlerden gazilerin aldıkları toprakları»

[1] Burada fonksiyonel bir sınıf olarak tanımlamaya çalıştığınız «şehirliler» kadrosu elbette şehirde yaşıyan bütün insanları kapsamaz; sadece şehirin yarattığı işleri yapan ve geçimini bu tür çalışmalarından sağlıyan insanlar bu sınıfı oluşturuyor.

devlet mülkü olarak ilân etmiş, özel mülkiyete yalnız şehirlerdeki arsalar ile bağ ve bahçeler bırakılmıştı.

İş böyle olunca, bu toprakları ekip biçen çiftçi halk, bundan böyle devletin yarıcısı, ya da icarcısı durumuna giriyordu. O halde, Türkiye tarihinde devlet, şu hali ile, tek başına bütün ülkenin toprak ağası niteliği kazanmış, bu durumda özel kişilerin toprak ağalığına yer kalmadığından dolayı, tarımcı halkı kendi çıkarına çalıştıran derebeyi tutumlu zümrenin doğmasına ve gelişmesine imkân kalmamıştı. Devlet Ağa, topraklarını işletmekte emeğinden yararlanmak zorunda bulunduğu çiftçiye bu işi hangi koşullar altında yaptırttı, Selçukî dönemi Türkiyesi için bu konuda yeterince ayrıntılı bilgimiz yoktur. Yalnız şu kadarı gerçektir ki, o dönemde yarıcılık usulü çok uygulanıyordu. Bu durumda, köylü yalnız emeğini katmakta, devlet ise, bütün toprak kendisinin olduğundan başka, tohum ve hattâ koşum hayvanlarını da vermekte idi. O dönemden 1453'e kadar olan sürede devlet ile çiftçi=köylü arasındaki karşılıklı koşullar, öyle sanıyoruz ki, bir hayli değişiklik geçirmiş olmalıdır. Ancak, tarihsel gelişatın o dönemi için verecek aydınlatıcı bilgimiz çok değildir. Bu incelediğimiz dönemde ise, işletmenin bütün koşul ve biçimlerini ayrıntıları ile biliyoruz. Onun için, burada anlatacaklarımız, hem devletin hem de raiyyetin = çiftçinin tarım işletmesindeki karşılıklı durumlarını apaçık belirtmiş olacaktır.

Elimizde bulunan kanunnamelerden, ilyazıcıları'nın tuttukları tahrir defterlerinden, mahkeme sicillerine geçmiş binlerce kadı kararlarından izlediğimiz uygulamaların açıkça gösterdikleri üzere, devlet «mirî = devlet toprağı» statüsüne aldığı yerlerdeki ekim alanlarını çiftliklere (bir çift koşum hayvanının sürebileceği gruplara) ayırdıktan sonra, işletme yönünden bu çiftlikleri üç türde sınıflandırıyordu.

1 — Raiyyet çiftlikleri: Adından da anlaşıldığına göre, bu türe ayrılan çiftlikler, tapu resmi = tapu harcı karşılığında, doğrudan doğruya çiftçi bir ailenin reisi üzeri-

ne yazılır ve bu aile sürekli olarak verilen bu çiftliği ekip biçer, icar olarak devlete üründen 1/10 ile 1/2 arasında değişen ve 1/8'i çok yaygın olan bir pay verdiği gibi, her yılın martında da yerine göre 22 akçeden 50'ye kadar değişik bir «çift resmi» öder. Böyle bir ailenin yetişkin oğulları varsa, ergeninden her yıl 6 akçe «mücerred resmi» ve evlisinden 12 akçe «bennak resmi» alınır. Köyde oturup da deftere adları raiyyet geçmiş bulunanların üzerlerine hiç bir çiftlik yazılmamış bulunsa da, böyleleri de, evli ya da ergen olduklarına göre, raiyyet rüsumu denen bu iki vergiden birini ödemek zorundadırlar. Bundan başka, köylüden = çiftçiden koyun ve arı besliyenler varsa, bu yoldan sağladıkları kazançlarında, devlet toprağının otundan, suyundan, çiçeklerinden yararlandıkları için, ağnam resmi = koyun vergisi ve kovan resmi = kovan vergisi ödemekteydiler. Raiyyet çiftliği ekip biçen köylü, bu topraklardan belli bir miktarını bağ-bahçe yapmış, arsalık kısmında ev-bark kurmuş olarak, mülk de edinmiş durumda bulunduğu için, harp harcamaları karşılığı bir vergi demek olan «avarız akçesi» türündeki bütün vergilerin ödenmesine de katılmak zorundaydı.

Ekim toprağını bu biçimde, yani sürekli olarak ekip biçmeye alan (arazinin tasarruf hakkı kendisine verilen) köylü, onu satamaz, birine bağışlayamaz, tutu=rehin koyamaz, vakıf da yapamazdı. Raiyyetlikten vazgeçmek üzere, çiftliğini başka birine devredebilmesi, ancak devletin rızası ve yeni kimsenin de, ilk baştan alıyormuşcasına, hazineye (yani aslında dirlik sahibine) tapu resmini ödemeyi kabul etmesiyle olabilirdi.

Raiyyetliğe girmiş çiftçi, köyünde oturmak ve toprağını kendisi işlemek zorunda idi. Çiftliği ekmediği yıl için devlet öşürden (üründen alacağı paydan) yoksun kalacağı dolayısıyle, böyle, halde, raiyyet devlete (yahut onun yerine timar sahibine) «çiftbozan resmi» adlı bir tazminat ödemek zorundaydı. Kendisine raiyyet çiftliği verilmiş bulunan köylü, köyünü terketse bile, raiyyetlikten kurtula-

maz, nakit biçimindeki vergiler, ve toprağını «boz» bıraktı ise, devlete öşürden kaybının tazminatı demek olan 75 akçelik çiftbozan resmini de ödemekte devam ederdi. Ayrıca, devlet isterse, köyünü terketmiş raiyyeti=çiftçiyi geri yerine getirmiye hakkı vardı. Ancak, köylerinden göçmüşlerin raiyyetlik ödevlerinin devamı süresi on yılı aşamazdı. O halde, şehre ya da başka bir köye kalkmış bulunan raiyyet on yılı geçirmiş ise, artık bu yeni yerleştiği yerin statüsüne geçme hakkını kazanmış olurdu.

Raiyyete (tarımını raiyyet çiftliğinde yapmayı kabul eden'e) yüklenen yukarıdaki bütün ödevlere karşı asıl mülk sahibinin, yani devlet'in uymayı kabul ettiği tek şart, köylü elindeki toprağı kendisi işletmekten geri kalmadıkça, sözü edilen çiftliği hiç bir suretle ondan geri alamıyacağı idi. Hattâ, arazi, raiyyetin erkek evlâdına da tam bir mülk gibi miras olarak geçiyordu[1]. Üzerinde raiyyet çiftliği bulunanın (mirî toprak tasarruf edenin) mirascısız ölmesi, ya da köylünün çiftliği bırakması ve benzeri nedenlerle boşalan raiyyet çiftliklerinin yeni kimselere verilmesinde de, önce hiç toprağı olmıyanların tercih edilmesi, böylesi yoksa, az topraklılara verilmesi, hele başka köyden olanlara ve «şehirli»ye verilemiyeceği hakkında devletin kendi emlâki üzerindeki mülkiyet yetkisini kısıcı hükümler de konmuş bulunuyordu.

Kısacası, işletmiye «raiyyet çiftlikleri» olarak ayrılmış toprakların ekiciliğini anlatılan koşullarla kabul etmiş bulunan ve köylü halkın yüzde doksanbeşini kapsıyan çiftçilere «raiyyet» deniyordu. Ama, biz bu terimi köyde çiftlik yapan ve orada oturanların hepsi için kullanıyoruz.

2 — Ortakçı Çiftlikleri: Devlet, ülke topraklarından bir

[1] Sonradan, erkek evlât yoksa başkalarının verdiği tapu resmini ödemek şartıyla kız evlâda da babasının tasarrufunda olan yerleri alma hakkı tanınmış, XVI. yüzyılın ikinci yarısı içinde ise, erkek evlât yoksa miras olarak kalma hakkı da verilmiş idi. Ondan sonra, kız evlâtların bu konudaki miras haklarına ait yapılan yeni yeni değişiklikler asırlarında görülecektir.

kısmını da, köylüye ortakçılık koşulları altında işlettirmek üzere ayırıyordu. Bütün toprakların, raiyyet çiftlikleriyle ölçersek, çok az bir kısmını teşkil eden bu tür yerlerde tarım yapan köylüler, emekleri karşılığı olarak elde ettikleri ürünün yarısını alıyorlar, bir yarısı da devlete kalıyordu. Gerekli tohumu mülk sahibi vermekte idi. Koşum hayvanlarını da bir kez olarak devlet sağlardı. Tohumun ortadan olduğu, yani yarısını köylünün bir yarısını da devletin verdiği ortakçılık biçiminin uygulandığı örneklere de çok rastlanmıştır.

Selçukî Türkiyesi'ndeki toprak işletmesinde genişçe uygulandığını gördüğümüz yarıcılık usulünün, anlaşılan, devlet için çok zor olduğundan, zaman ile azaltıldığı ve Osmanlıların bu incelediğimiz dönemlerinde ortakçı çiftliklerinin belli yerlerde, örneğin Çumra'da sürdürüldüğü tespit olunmuştur. Hele pirinç yetiştirmeye elverişli topraklarda hep ortakçı çiftlikleri biçimi devam etmiş, devlet pirinç ekimini hep yarıcılık suretiyle yaptıragelmiştir. Onun için, «çeltikçi reaya»nın yarıcılıktan kurtuldukları yoktu. Bundan başka, Marmara çevresinde sayıları kabarık bulunan ortakçı çiftliklerinde devlet ile yarıcılık koşulları altında hububat tarımı ve hayvancılık yapan çiftçilerin az olmadığı görülüyor. Bunların çoğu da azadlı ya da azatsız kullardan (kölelerden) ibaret idiler[1].

Kendilerine raiyyet çiftlikleri verilmiyerek, ortakçı çiftliklerinde yarıcılık yapan kimselerden hiç bir vergi ve resim, hattâ «avarız akçesi» alınamıyacağı kanunlarda belirtilmiştir. Çünkü, bunların ortakçılıktan paylarına düşen sırf emeklerinin karşılığı sayılıyordu. Bunların, varsa bağ ve bahçelerinden aldıkları ürün de yarıcılık koşulları içinde devlet ile bölüşüldüğüne göre, üzerlerinde mülk türüne giren hiç bir emlâk ya da yapı yoktu demektir.

[1] Ortakçı kullar diye adlandırılan bu çeşit çiftçiler hakkında Prof. Dr. Ö.L. Barkan'ın şu makalesine bakınız: İktisat Fakültesi Mecmuası C. I. sa. 2, Nr. 1. ve 2.

5 — *«Mürtezika» Sınıfı*

Fonksiyonel ayrışımda yeri olmamakla beraber, toplumsal sınıflaşmada belirmiş ve zamanla kitlesi büyümüş bulunan başka bir zümreyi burada kaydetmek yerinde görülmüştür ki, bu da, «Mürtezika» sınıfıdır.

Deyim, rızklananlar, geçinenler anlamına Türkiye vakıfları ve maliyesi tarihinde yer almıştır. Vakıf fukarası, duagûyan=alkış okuyanlar, sâdât (peygamber evlâdı) gibi terimler de Mürtezika sınıfının kapsadığı emeksiz yiyicilerin geçinme gerekçelerini adlandırma yolu ile çeşitlerini tesbit etmekte olduğundan başka, «Mekke ve Medine Fukarası» sözü de yukarıda anlattığımız üç fonksiyonel sınıfın sırtından emeksiz olarak geçinenler kitlesinin bir uzantısının Türkiye millî sınırlarının çok ötesinde, Arabistanda yaşamakta bulunduğunu ifade ediyordu.

Topluma olumlu hiç bir iş katkısında bulunmıyan, sadece sultanın manevî itibarını yaygın, canlı tutmakta pek etkili olduğu bilinen «Mürtezika»nın büyük çoğunluğunun şehirlerde oturması dolayısıyle, tüketici bir kalabalık olarak, elbette alış-verişe genişlik sağlamakta, satınalıcıların sayısını çok kabartmakta idi. Ancak, bunu da ekonomiye olumlu bir katkı sayamıyoruz. Çünkü, şehirleri, özellikle XVI. yüzyılın ortalarında, artık satış mallarının bolluğu değil, yetersizliği bunaltmıya başlamakta idi. Şu halde, mürtezika sınıfının yokluğunda bir pazar durgunluğu söz konusu olmıyacaktı.

Aslında, «Mürtezika»nın doğuşuna yol veren toplumsal nedenin, geçimini kendi gücü ile sağlamak olanaklarından yoksun kalmış insanların elinden tutmak gibi insancıl ve ahlâksal bir davranış olduğundan şüphe edilmez. Bunun için, bilindiği üzere, Müslüman kişinin öte dünyası için hayır işlemek ve yoksulların, «ağzı Kur'anlı»ların alkışını (duasını) almak biçimindeki inançları kullanılmıştır. Ancak, Türkiye tarihinin ilk dönemlerinde pek yararlı olan dinsel amaçlı bu yardım duygusu giderekten esas ama-

cını yitirmiş, önce tarikatçılar, sonra vakıfçı medreseliler hayır işlemek ve dua almak inancını sanki sömürmüşler, baskı ve korku yolu ile, zorla bağışlar yaptırmak ve vakıf kurdurmak olanaklarını genişletmişler, kendi ün ve şanlarını artırmak amacı ile de, tekke ve vakıf gelirlerinden faydalananlar kitlesini ölçüsüz biçimde büyütmüşlerdir. Sultanlar da, hem tarikat şeyhlerini isyanlar tertibinden vazgeçirmek, hem de, «velîleri» ve «ermişler»i kendilerinin propagandacısı yapmak kastıyle, tekkelere, köyler, paralar bağışlamışlar, medreseli ve tekkeli binlerce kişiye, hiç bir karşılıksız «vazife=cihet» vererek, Mürtezika sınıfını hazine yardımı ile büyütmüşlerdir. Böylece, devlet hazinesi, yalnız vakıflar, tekkeler yoluyla değil, doğrudan doğruya cihet=ulûfe ödeme yoluyla da milyonca akçesini emeksiz geçinen bir tembeller sınıfı beslemekte hebâ etmiştir. Gerek vakıfnamelerdeki şartları vakıf idarecilerinin ya da kadıların bozmaları, gerekse padişahların, önünü sonunu hiç düşünmeden, boyuna şuna buna vazife = cihet bağlamayı sürdürmeleri, toplumun yalnız çalışan sınıflarını yormakla kalmamış, vakıf kurumlarının ve devlet maliyesinin başına da büyük dertler açmıştır. Örneğin, yüzyıllar boyunca bu tür kötü yönetimden dolayı hiç birinde ihtiyat akçe kalmamış bulunan vakıf idareleri, kurum yapılarını onartma sorunu ile karşılaştıklarında, gelirlerinin yıllık ya da bir kaç aylık tutarını bu yola harcamak zorunda kalıyorlar, o zaman mürtezika'ya o süre için hiç bir şey verememek durumu ile karşılaşıldığından, çatışma başlıyordu.

Fatih Sultan Mehmet'in son yıllarından itibaren Osmanlı hükümeti de Mürtezika ile her yıl anlaşmazlığa düşer olmuştu. Çünkü, büyük bir para darlığı çeken maliye, yalnız kendi hazinesinin varını yoğunu değil, vakıfların gelirini de kimi zaman harp harcamalarına vermek zorunda kaldığından, belli bir süre için de olsa, geçim kapıları daralan mürtezika bu durumda feryadı yükseltiyordu. Gerçekleyin, özellikle Kanunî Süleyman'ın uzun saltanatı dö-

neminin malî sorunları incelenirse, mürtezika ile divan hükümetinin ya da vakıf idarelerinin aralarında sert tartışmaların hiç eksik olmadığı, bu yüzden çıkan anlaşmazlıkların mahkemeleri uzun uzun uğraştırdıkları görülür.

D — OSMANLI İMPARATORLUĞU OLUNTUSU ETKİSİNDE TÜRKİYE

1 — Geniş Fetih Seferleri

Edirne Osmanlı Hükümeti'nin başşehri olduğundan beri, Türkiye'nin büyük bir imparatorluk biçiminde kökünden derin değişikliğe uğradığı belli idi. Hele II. Murad'ın otuz yılı bulan hükümdarlığı zamanında geçen olaylar, millî devlet düzeninden, bir çok milletleri bir yönetim altında derneştirme demek olan imparatorluk düzenine geçişte yaşanması zorunlu bir olumlaşma dönemi diye kabul olunabilir. Tarih, dil, din, gelenek ve benzeri alanlarda kazandıkları özellikler ile birbirlerinden çok ayrıksı olan milletleri birer «cemaat» haline getirip, Osmanlı İmparatorluğu'nu gerçekleştirme işi elbette hukukî yollardan gidilerek bitirilmiş değildir. Türk idaresi altına girmekte diğer halkların gösterdikleri arzular bir yana, sözünü ettiğimiz imparatorluğu kurmayı başaran tek güç Türk Toplumundan çıkarılan büyük ordularla yapılan geniş çaplı «fetih seferleri» dir. Bundan dolayı, Türkiye'nin toplumsal, hatta iktisadî tarihindeki gelişmeler incelenirken, bu olayları gözden uzak tutmamak gerekir[1].

[1] Alman Tarihçisi F. Babinger, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunda II. Murad saltanatının önemli bir çaba devri olduğuna inanmaktadır. Ancak, bu yazar Osmanlı tarihi araştırıcılığında hiç de acemi olmamasına rağmen, Osmanlı-Türk müesseselerinin doğması hakkındaki kanısını eski oriantalistlerin yanlış bilgilerinden edindiği için, tarih sorunlarını eleştirmesinde ve vardığı sonuçlarında son yılların ortaya koyduğu bilimsel gerçeklere çoğu kez uzak düşmüştür. Yazarın şu eserine bakınız: Mahomet II. Le Conquérant (Fransızca tercümesi), p. 13 ve devamı.

XIII. yüzyılın sonlarından başlıyarak, 1453'e kadar geçen zamanı Osmanlı Ailesi adına kabul ederek kuruluş devri dersek, bu dönemi, 1453 ile 1558 arasındaki gerçek imparatorluk devrine ulaşmadan önce, Türk sosyal-iktisadî hayatının ağırlık merkezini batıya ve Marmara'da birbirine bağlanan batı Anadolu ile Rumeliden ibaret daha zengin bir coğrafî alana yerleştirme çabaları diye biçimlendirmek yanlış olmaz. Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerinde devletin geçirdiği büyük iç olaylar ispat etmiştir ki, Vardar Vadisi'nden Tuna'ya dikleme çıkan bir hattın bu suyu kestiği yerden doğuya sürerek, Varna kuzeyinde Karadeniz'e erişen bir sınırlamanın güneyde bıraktığı büyük Rumeli toprakları, Anadolu'dan hiç bir farkı kalmıyacak derecede Türkleşmiş bulunmakta idi. O halde, 1453'den evvelki fetih savaşlarının büyük karakteristiği, Anadolu'nun nüfus sıklığını Rumeli'ye doğru seyreltmek imkânını sağlamak için, buralarını Türk yerleşmesine açmak amacında oluşu idi. Bunun için, azap, gönüllü, yaya, müsellem ve timarlılarla onların cebelileri, önemli sayıda kale erleri Rumeli'ye yollandığında, bunlardan büyük çoğunluk yeni açılan yerlerde görevlere bırakılarak, bu şekilde, Anadolu'dan yollanan askerlerin bir hayli kısmı, artık eski yurtlarına geri dönmüyordu. Bu demektir ki, ordu kadrolarını doldurma işi, Anadolu'dan Rumeli'ye nüfus aktarmak gibi bir politikaya yaramakta idi. Orduların arkasından, yeni açılan yerlere nüfus göçürmeler veya gönüllü göçler de başka idi.

1453'den itibaren artık imparatorluk düzeni başlıyor. Yeni devrin fetihleri, geçen 150 yıldan fazla bir süre içinde, canevi alanı Konya-Kayseri-Sivas çevresinden Marmara çevresine kayan Türkiye'nin sosyal ve kültürel etki gücünü ulaşabileceği sınırlardan ötelere geçirmekte idi. Romanya (Tuna Irmağının kuzeyi), Arnavutluk, bütün Sırbistan, Macaristan, Asya'da Suriye, Irak, Mısır ve bütün Arabistan, Karadeniz'in kuzeyinde Kırım gibi Anadolu için o zamanın taşıma ve haberleşme araçlarına göre çok

uzak yerlerin Osmanlı-Türk İmparatorluğu'nun büyük birer bölümlerini teşkil etmiş oldukları düşünülünce, meydana gelen değişikliğin önemi daha iyi anlaşılmış olur. Kuzey Afrika'nın bundan böyle Osmanlı-Türk İmparatorluğu'na bağlanışı, askerî bir fetihten ziyade, Akdeniz Türk korsan denizciliğinin (ki devlet kontrolu dışında idi) bir başarısı olarak ele alınmalıdır. Zaten Akdeniz'de pek uzun sürmemiş olan Türk deniz hakimiyeti, devlet donanması ile bu bahsettiğimiz Batı Anadolu'nun serbest Türk deniz korsan donanmasının Yavuz Sultan Selim ve oğlu Kanunî Süleyman devrinde birleşmeleri ile gerçekleşmişti[1].

Türk toplumunun askerî zaferlerinden elde ettiği geniş topraklardan kendi iktisadî ve kültürel gücünü yayarak anavatan sınırları içine alabildiği yerlerle birlikte meydana getirdiği yeni «sosyal derneşme bütünü»nün dışında olarak, imparatorluğa bağlanmış bulunan bu uzak diyarlardaki Osmanlı-Türk siyasî buyuruntusunu sürdürebilmek için Türk halkının normal devlet ödevleri üstünde yüklendiği külfetleri dört grupta ifade edebiliriz:

1 — Büyük fetih seferlerinin insan ihtiyacını durmadan karşılamak[2]; 2 — Harp harcamalarına para yetiştirmek[3]. 3 — Anavatan çevresinden çok uzak olan bu zaptolunmuş yerlerin bekçiliğini etmek; 4 — Yeni alınan memleketlerin uygun yerlerinde koloniler meydana getirmek.

Şu dört maddede topladığımız külfetler, Türk toplumunun tarihî gelişmesinde hem iyi ve hem de kötü yönleriyle, sosyal-ekonomik bünyeye olan etkileri açısından düşünülmek zorundadırlar. Büyük bir imparatorluğun sahibi olmak gibi kuru kıvanç bir tarafa bırakılırsa, Osmanlı İmparatorluğunun kurulması ve yaşatılması uğrunda ordu

[1] Bu olay, Barbaros Hayreddin'in (Hızır Reisin), Arap-İspanyol ortaklama hücumlarına karşı, Türk Korsan devletini kendi gücü ile yaşatmanın imkânsız hale geldiğini anlıyarak, I. Selim'e başvurması ile meydana gelmiştir: İ. A., Barbaros maddesi.

[2] Ordu bahsine bakınız.

[3] Vergiler bahsi içinde «avârız» kısmına bakınız.

yoluyla yapılan çabalar karşılığında, Bizansın yerinde, Türklüğe ve Müslümanlığa düşman başka bir Hıristiyan yapılı devletin derneşmesine yer bırakılmamış, bir de 1243' den itibaren geçen olayların yıktığı iktisadî düzenin Türk toplumsal hayatında onarılması güç yaralar açmasını önleyecek bir çare olarak, bilhassa ziraattan sıyrılan Türk köylü kitlelerine iş ve barınak bulunmak suretiyle, millet hayatı körcükmekten kurtulmuştur. Ancak, anavatan nüfusunun seyrelmesi, Anadolu iktisadî ve sosyal-siyasî hayatının canlılığını yitirmesi gibi tarihî oluntuları da uğranılmış zararlar olarak düşünmek gerekir. Örneğin, Selçukîler devrinde devletin «orta alanı» muhakkak ki, Konya-Kayseri-Sivas çizisi etrafına düşen bir çevre iken, 1453' den sonra, bu alan Bursa-İstanbul-Edirne-Selânik etrafındaki daire üzerine geçmiş bulunmakta idi. O halde, ileride imparatorluk dağılmak zorunda kalınca, Türkiye bu yeni «orta alan»dan önemli bir parçayı da dışarıda bırakma zorunda kalacağı için, şu batıya kayma olayını, toplum yönünden, derin bir iktisadî-siyasî değişiklik oluntusu diye yorumlamak gerekir[1].

Etnik yapısı, gelenek ve görenekleri, kültürü, kısaca toplum hayatındaki pek belirli özellikleri bakımından Türkiye adını verdiğimiz coğrafî çevrenin, bütün İmparatorluk sınırları içinde bulunan geniş alanlara göre, ne kadar küçük kaldığı iyice göze çarpar. Bu durumda, Türk halkına imparatorluğu koruma ve yaşatma işinin yüklediği ödevin ne büyük bir ağırlık teşkil ettiğini pek kolay anlıyabiliriz. Türkiye'de tarih araştırmalarının geri olduğu devirlerde, bu alandaki bütün bilgiyi Batılı tarih araştırıcılarının kitaplarından alan tarih dünyası Osmanlı İmparatorluğunu Türklerin kurduğu gerçeğini kabul bile etmiyorlardı[2]. Hıristiyan çocuklardan yetiştirilmiş dönme as-

[1] Bakınız: Türkiye'nin iktisâdî-sosyal-siyasî tarihinde «orta alan» bölgesinin Batıya kayması halini gösteren harita: I.

[2] Bu iddiaları, Hammer, Jorga, Gibbons gibi tanınmış, fakat artık eski sayılan bütün batılı yazarların eserlerinde bol bol gö-

kerlerin doldurdukları kapıkulluğu kurumlarına bu işte başlıca pay verilmekteydi[1]. Halbuki, «Yeniçeri Ocağı» şeklinde söylenmesi daha doğru olan bu kurum, yani «Hünkâr Kulları» denen kuvvet, sayıca bütün ordunun onda birisinden fazla değildi[2].

Devletin resmî hüviyeti, bir İslâm imparatorluğu olmasına rağmen, gerek askerî ve gerek diğer sivil görevlerde öteki İslâm millętlerinden de hemen hiç faydalanılmamakta idi. Esasen, hele Kanunî Sultan Süleyman valilere yolladığı fermanlarda eyaletlerdeki devlet görevlerine yalnız «Rum yiğitlerinden» (Anadolu Türklerinden) adam yazıp götürmelerini ve her vazife için, bir asil, bir de «mülâzım» (yedek) bulundurmalarını, yerli halka asla iş verilmemesini açık bir surette emredip durmuştu[3]. Gerçekleyin, Rumeli tarafında Budin, Asya geçesinde Şam, Bağdat, Şehrizur, Afrika'da Kahire, Cezayir gibi anavatandan pek uzak yerlere bekletilen yeniçeri bölükleri ve diğer «kale erenleri» halis Türk ve özellikle Anadolu ahalisinden toplanıp götürülmekte idiler. Bu uzak yerlere sancakbeyi, beylerbeyi olarak verilenler, görevlerine yollanmadan önce, Anadoluya «kapu ağaları»nı yollayıp, defter açtırarak, ulûfe ile kapı halkı yazdırırlardı. Büyük bir imparatorluğun kurucusu ve sahibi olmanın yarattığı şu ödevler yüzyıllar süresince Anadolu Türk toplumunun iktisadî-sosyal hayatını ve hele nüfusca gelişme gücünü hep

rüyoruz. Onun için, burada bu tür ifade örneklerine yer vermedik.

[1] Örneğin, bakınız: H. Hauser et Renaudet, Les Débuts de L'Age Moderne, p. 394 (Peuples et Civilisations VIII).

[2] H. Hauser, Yeniçeri sayısını bütün ordu içinde 10 veya 20 bin olarak gösteriyor. Gerçekte son rakam doğru olup, ancak, bu sayıya Altı-Bölük halkı da dahildir ve yeniçeri 12 bin, Altı-Bölük 6 bin olarak kapıkullarının kesin sayısı 18 bin olduğuna göre, bu bütün ordu mevcudu içinde 1/10'u ifade eder. Adı geçen yazarın yukardaki aynı eseri, I, p. 394.

[3] Adı geçen Padişahın bu konudaki fermanları kendi zamanının Mühimme defterlerinde mevcuttur.

Harita II :
Türkiye'nin kuruluşundan Orhan'ın resmen tahta geçtiği yıla kadar olan sürede toplumun siyasi, kültürel ve iktisadi gücü Konya-Kayseri-Sivas çevresinde iken bundan sonra Bursa-İstanbul-Edirne çevresi toplumumuzun orta alanı olmuştur.

de bozagelmiş, ve bu yüzden de, Türkiyenin öteki toplumlar karşısındaki tarihî gelişimi engellenip durmuştur.

2 — Türkiye'nin Siyasî Birliği'nde Son Adımlar

İstanbul'un alındığı 1453 tarihinde, eski Selçukî devri Türkiyesi'nin bir hayli geniş bölgeleri henüz, «Anadolu Beylikleri» idarelerinden kurtarılıp da, Osmanlı düzenliği altına konamamış idi. İsfendiyar Oğulları Beyliği elinde Kastamonu ve Sinop yöresi, Dulkadir ve Ramazan Oğulları beyliklerinin hükmettikleri (Memlûk nüfuzuna girmiş olarak) Çukurova ve Maraş-Halep çevresi[1], Erzincan-Kemah-Malatya çizisinden doğudaki topraklar Selçukî Türkiyesi'nin ilk siyasî parçalanmasından beri ayrı idarelerde yaşıyorlardı. Bundan başka, Trabzon ve Amasra gibi devlet sınırına hiç girmemiş topraklar da vardı. O halde, Fatih Sultan Mehmed ile başlıyan İmparatorluk devrinde geniş toprak fetihleri işine devam olunmakla beraber, devletin siyasî gücü olan ana topluluğun üzerinde yaşadığı Anadolu'nun şu parçalanmış durumuna da bir son vermek lâzımdı.

Osmanlılar'ın Türkiye birliğini sağlama çabalarında karşılaştıkları en büyük engelin uzun zamandır Selçukî Ailesinin tahtına vâris olduklarını savunagelen Karamanoğulları bulunduğu bilinmektedir. Devletin temel düzeni yönünden göçebe geleneğine saplanıp kaldığı için, Konya şehrini bile yüzelli yıldır kendisine bir türlü ısındıramamış bulunan Karaman Beyliği, Anadolu'nun Türklüğe dayanan toplum kavramını da göremediği için, aşi-

[1] Sultan Müeyyed Ebünnâsr Zahîr (Melik Müeyyed), Osmanlı Sultanı Mehmed Çelebi zamanında Karaman ve Dulkadiroğulları hanedanlarının aile kavgalarından faydalanmak, Tarsus, Larende, Niğde ve Kayseri'yi Karamanlılardan, Maraş, Elbistan ve Besni'yi de Dulkadiroğullarından alarak (sonra bu sonuncusunun topraklarını kendisine malikâne suretinde geri veriyor.) Memlûk nüfuzunu İç Anadolu'ya kadar yaymıştır: Hammer, IV s. 189; İ. A., Karamanlılar maddesi, s. 324.

ret tutumlu bir politika güderek, Osmanlı topraklarına girdiğinde, Memlûklerin, hattâ Hıristiyan devletlerin işbirliklerini bile elde etmiye yeltenmekten geri durmamakta idi[1]. II. Sultan Murad ölünce, II. Mehmed'in genç ve toy olduğunu düşünerek, Osmanlı siyasî birliğinin parçalanabileceğini umduğu anlaşılan Karamanoğlu İbrahim Bey, kendi hanedanının geleneğinde Konya'nın uç vilâyetleri ve dolayısıyle kendisinin uyruğu saydığı eski Batı Anadolu yöresi beyliklerini diriltmek üzere harekete geçince, yeni padişah, Karaman yönüne yola çıkarak, Konya önlerine geldi; aracılar İbrahim Bey'i gene affettirdiler[2]. Karaman Beyliği, artık hemen Konya yakınları ile Karaman'dan ibaret olup, Beyşehri-Seydişehri ötelerine geçen Osmanlı sınırları ile Tarsus'un batısından, yani Bulgar Dağlarından Göksu ağzına inen Memlûk (Ramazanoğulları Beyliği) sınırları arasında pek daralmış bulunuyordu.

Fatih Mehmed İstanbul'u aldıktan sonra, Osmanlıların bütün «yurdun ıssı» olduklarını ve Karamanlıları bundan böyle «yurttan sürmeleri»nin tabiî bulunduğunu anlıyan İbrahim Bey[3], bu kez de oğulları ile çekişmeye başladı. Kendisi, cariyeden olan oğlu İshak Bey'i tutmakta bulunduğundan, Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmed'in kızından olan öteki oğulları babalarına karşı isyan ettiler. 1453' de İbrahim Bey'in ölümü üzerine, İshak Bey, kardeşlerini yenebilmek için Uzun Hasan'a başvurdu. Erzincan'dan Sivas'ı (yani Osmanlı toprağını) geçerek, Karaman'a gelen Akkoyunlu ordusu bütün vilâyeti yağma etti; hatta, Beyşehir ve bazı Osmanlı sınır kasaba ve köyleri de iyice soyuldu[4]. Halkı kendisinden nefret ettiren İshak Bey, Uzun Hasan sayesinde tahta oturdu ise de, bir taraftan, İsfendi-

[1] Bak. M.C. Şehabeddin Tekindağ, İ. A., Karamanlılar maddesi.

[2] İ. A.nin sözü geçen maddesinde, neden ise, Fatih ile Karamanoğlu arasındaki bu olay kaydolunmamış.

[3] M. Neşrî Tarihi II. s. 708.

[4] M. Neşrî II. s. 772.

yaroğlu Kızıl Ahmed ile birlikte bulunması, ve öte yandan, Beyşehir, Akşehir, Seydişehri gibi evvelce Osmanlılara geçmiş yerleri geri alması, Uzun Hasan'a da el uzatması gibi suçları yüzünden, hükümetini Fatih Mehmed'e kabul ettiremedi. Padişahın halasıoğlu olan diğer Karaman Şehzadesi Pirahmed de Osmanlı himayesinde fırsat bekliyordu. Fatih'in verdiği kuvvetlerle Karaman'a giren bu şehzade, İshak Bey'i Uzun Hasan'ın yanına kaçırdı. Silifke Kalesi İshak Bey'in karısı ve bir oğlu tarafından başarı ile savunulmakla beraber, kendisi 1465'de ölünce, Pirahmed, tek başına, Karaman hükümdarı kaldı. Bu da dedelerinin eski siyasetini bırakmadığı için, çok geçmeden, Osmanlı topraklarını içeri geçerek, soygunculuğa ve ahali üzerinde işkenceye başladı; Padişaha acı şikâyetler geldi[1]. Bu kez 1466'da Karaman'a yürüyen Osmanlı güçleri, Pirahmed ile birlikte vilâyet halkından da pek çok kimseleri cezalandırmak gibi öç alma duygularının etkisiyle sert işlemler yaptılar. Hattâ, Karamanlıların «ocaklarını söndürmede», Mahmud Paşa'nın yumuşak davrandığı, İstanbul'a sürgün diye fakir fıkarayı yolladığı ileri sürülmesi üzerine, Padişah, iki yıl sonra, onun yerine, 1468'de Rum Mehmed Paşa'yı yolladı. Bulgar Dağı yaylalarında bulunan Turgutlu Türkmen Aşireti dağıtıldı; Konya ve Larende'den (Karaman'dan) pek çok esnaf, zenaatkâr ve zenginler İstanbul'a göçürüldüler. Karaman Vilâyetinin her yanı, özellikle şehir ve kasabalar, sanki harap oldu. Varsak Türkmenleri de Rum Mehmed Paşa'yı bozguna uğrattılar ve paşanın halktan soyduklarını bütün elinden aldılar[2].

Belki bu olayla ilgili olarak, Rum Mehmed Paşa Padişahın emriyle öldürüldükten sonra, 1470'de İshak Paşa Karaman'a yollandı. Pirahmed ve kardeşi Kasım, Uzun Hasan'a sığınmak zorunda kaldılar. Bu Paşa da Aksaray'

[1] M. Neşri, II. s. 778-780.

[2] Gerek Mahmud Paşa ve gerekse Rum Mehmed Paşa, Enderundan yetişme, yani dönme idiler. İmparatorluk idaresinin en karakteristik devlet adamı tipini gösterirler.

dan hayli nüfusu İstanbul'a kaldırıldı. Konya Valiliğine Şehzade Mustafa tayin olundu. Bundan sonra, burasına sık sık şehzade valilerin yollandığı görülecektir.

Kısacası, Karaman'ın siyasî tarihi aşağı yukarı 1475' de sona ermektedir. Ancak, sosyal tarih yönünden bilinmesi lâzım gelen taraf, Karamanoğulları dediğimiz hükümetin siyasî düzeni ile, Konya, Kayseri, Akşehir gibi şehirleşmiş ve etraflarında önemli kasabalar da bulunan eski bir kültür çevresinin hiç bir zaman bağdaşamadığıdır. Çünkü, Karamanlılar sonuna kadar aşiret yapılı kaldılar. Bulgar Dağı'na ve İçel dağlık bölgesine dayanan Türkmen oymakları siyasî kuvvetlerinin esas kaynağı halinde devam etti[1]. Buna rağmen, Osmanlılar karşısında bu kadar uzun ömürlü olmalarının nedenleri vardır: a) Karaman Ailesi ve onun uyruğu Türkmenler Selçukîler ve Moğollar zamanından beri yurtları bulunan Karaman-İçel dağlık bölgesine sıkıca yerleşmiş bulunuyorlardı ve kendilerini, Osmanlılar değil, evvelce Selçukîler ve Moğollar da bu sarp yerden söküp atamamışlardı. b) Selçukî Ailesi sönüp gittikten sonra, Konya ve çevresi, devletin siyasî-idarî merkezi olmak göreneğini unutamadıkları için, Karamanlıların Beyliği kendilerine Selçukî Hükümetinin devamı gibi etki yapmakta idi. c) Memlûkler, Güney Anadolu ve Çukurova ile Osmanlılardan çok önce başlıyan bir ilişki kurmuş olduklarından, Karaman Beyleri, Osmanlılara karşı dar durumda kaldıkça, bundan faydalanmışlar ve kendilerini kurtarmışlardı. Dulkadiroğulları da, aksine, Memlûklere krşı Osmanlılara güvenmek istemişlerdi.

Osmanlı-Karaman siyasî çekişmesi süresince, Bursa-

[1] Kimi yazarlar, Konya ve çevresi halkının, Osmanlılara karşı; Karamanlıları tuttuklarını ileri sürüyorlar: Örneğin, İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi II, s. 90, 106 ve devamı; halbuki, bu bağlılık o çevrenin ileri gelenleri gibi, küçük bir azınlık için doğrudur. Esas kitle örneğin şehir ahalisi ile yerleşik köyler Osmanlılara karşı koymadıklarından başka, bu idareye geçmeyi de istiyorlardı.

Ankara-Konya üçgeni çevresindeki halk geniş çapta soygun, yağma, hattâ tahrip felâketlerine uğradılar. Ancak 1475'de Karaman Beyliği'nin siyasî hayatı son bulmakla, bu bölgeler iç çekişmenin yıkıcı zararlarından kurtulmuş oluyorlardı. Bundan böyle, Güneydoğu sınırlarında, Türkiye'nin sosyal tarihi için önemli olanı, Osmanlılarla Memlûklerin Toros sırtlarında karşılaşmış bulunmaları idi. Çünkü, bütün Güney Anadolu'da ve hele Çukurova'ya kadar olan bölgede hüküm sürmek yönünden yenilmez iddiaları olan Mısır Memlûk sultanları, kendileri ırkça Türk olsalar da, Türkiye Devleti'nin coğrafî ve sosyal kadrosu yönünden yabancısı sayılırlar idi[1] ki, bu konunun ayrıca sözünü edeceğiz.

Karamanoğulları'ndan başka, Osmanlıların millî birliğe katmakta geç kaldıkları bir beylik de, Kstamonu-Sinop bölgesinde kurulmuş bulunan «Candaroğulları» (Osmanlıların ifadesiyle İsfendiyaroğulları) Hükümeti ya da Beyliği idi. Bu kuruluş Karamanlılar kadar kudretli olmamakla beraber, bir yandan daha itaatli ve tehlikesiz olmaları, öte yandan da, bulundukları bölgenin jeopolitik yönden önemli olmayışı Candaroğullarının uzun ömürlü olmalarına yardım etmiştir.

Candarlılar Ailesi'nin hükümeti Kastamonu bölgesinde kurulmuş olduğuna göre, II. Mesud'un Amasya (eski Dânişmendiye) hükümdarlığı devrinde, uç beylerbeyliği kendilerine geçmiş bulunan Osmanlıların, Karasioğulları'ndakinde olduğu gibi, Candarlılar üzerinde de buyrukluk haklarının olmuş bulunduğu tabiidir. Nitekim, Osmanlıların Rumeli seferlerine Candarlıların daima yardımcı

[1] Osmanlı tarihçilerinden Neşrî ve Kemalpaşazade, Mısır Kölemenlerinin Çukurovaya sızmalarının Türkiye topraklarına yapılan bir tecavüz olduğunu tarihî haklara dayanarak bilinçli bir dille izah ederler. Hele Kemalpaşazade, bu Türkmen boylarının kardeş kavgasına girişerek, Memlûkların hakemliğine başvurup, Mısır ordusunu Çukurovaya sokmalarını âdeta ihanet sayar ki, sırasında anlatılacaktır.

asker yollamaları da bundan ileri geliyordu. Ayrıca, kız alıp verme suretiyle Osmanlılar Candarlı Ailesiyle akraba olmuş bulunduklarından başka, beylik tahtına geçemiyen bazı Candarlı şehzadeleri Osmanlıların hizmetini kabul etmişler, padişahlar da, bu gibilerinin beylik topraklarındaki baba mirasını Kstamonuda oturan beye karşı korumak bahanesiyle, Candarlılara el atma fırsatı bulmuşlardı. Fatih tahta geçtiği zaman, Candarlı Beyliği tahtında İsmail Bey oturmakta bulunuyordu.

Kastamonu yöresinin Türkiye için başka bir önemi, memleket ihtiyacını karşılayacak, hattâ, İran'a ve diğer doğu memleketlerine yollayacak kadar bakır çıkaran «Küre maden ocakları»nın orada bulunmasıydı.

Anadolu birliğini sağlamayı önemli işlerinden birisi saydığı anlaşılan Fatih II. Mehmed, Vezirâzam Mahmud Paşa'ya, donanma ile Amasra'ya hareket ederek burayı Cenevizlilerin elinden almasını emretti. Kendisi de karadan ordu ile gidecek, Candaroğulları Beyliğini ve hattâ Trabzon Rum İmparatorluğu'nu ortadan silecek idi. Fakat, Padişah bu niyetlerini çok gizli tutuyor, Candaroğlu İsmail Bey'e donanma ve asker için yardım hazırlamasını bile rica ediyordu. Bunun arkasından da, oğlu Hasan Bey'i, sefere katılmak üzere, göndermesini de istemeyi unutmadı. Padişahın emrince, Karamanoğlu İbrahim Bey'den oğlu Kasım Bey, ve Candaroğlu İsmail Bey'den de oğlu Hasan Bey, kendi beyliklerinin kuvvetleriyle gelip yolda orduya katıldılar. Fatih, Candarlı İsmail Bey'e yolladığı haberde, Kastamonu'yu biraderi Kızıl Ahmed'e verdiğini, Sinop'u ise kendisinin alacağını, açıkta kalacak olan İsmail Bey'i de başka dirlik ile memnun edeceğini bildirdi. Bu durumda, İsmail Bey, gidip Sinop'a kapandı ise de, bundan böyle, 150 yıldan artık ömrü olan Candarlı Beyliği'ni bu direnme tarihe gömülmekten kurtaramadı.

Bu beyliği ortadan kaldırma yolunda, Fatih Sultan Mehmed de kurallaşmış Osmanlı siyasetini uygu[illegible]mış,

yani, İsmail Bey'in biraderi olan ve Bolu Sancakbeyliği görevini yapmakta bulunması dolayısıyle, Osmanlı Hükümeti'nin uyruğu ve memuru sayılan Kızıl Ahmed'in hakkını almak padişahın ödevi imiş gibi bir tavır ile hareket etmiş idi[1]. Fatih'in, Kastamonu ve Sinop işi ile birlikte ele aldığı bir sorun da, Uzun Hasan'ın zorbalıkla Hasan Bey adında bir derebeyinden kopardığı Koyulhisar'ın geri alınması idi[2]. Uzun Hasan'ın burayı baskın ile ele geçirmesini, Kelkit Boğazı'ndan Tokat ve Amasya'ya doğru yayılma niyetine yorduğu anlaşılan genç padişah, daha birkaç yıl önce, yani 1467'de Rum Beylerbeyi Şaraptar Hamza Bey'i yollayarak, kaleyi geri almasını, bu olmadığı halde, o yörenin köylerini iyice yağmalamasını emretti, ve gerçekleyin, kaleyi alamıyan Hamza Bey «Ermeniye-i Kübra» havzasına dehşet saldıktan sonra, geri dönmüş[3], ahâlinin ve hele Ermenilerin bu başlarına gelenin evvelki beyler zamanındaki kadar korunmadıklarından olduğunu Uzun Hasan'a şikâyet etmeleri üzerine, o da, bu olayın öcü olsun diye, Tokat ve Amasya bölgelerini bastırmıştı. Uzun Hasan'ın Koyulhisar'ı alması üzerine, burayı kurtarmak veya Akkoyunlu topraklarına baskın ile karşılık vermek üzere, Fatih'in 1467'de memur ettiği kımse, gene Rum (yani Amasya çevresi) vilâyeti Beylerbeyi Şaraptar Hamza

[1] Sonra, Kastamonu'yu Kızıl Ahmed'den de alıp, kendi kullarından birini buraya sancakbeyi yaptı. Kızıl Ahmed'i ise, Rumeliye verdi. O da, dede mülkünden uzaklaşmayı kabul etmiyerek, Uzun Hasan'a kaçtı: Neşrî (Taeschner yayımı), s. 190.

[2] Koyulhisar, Yıldırım Bayezid ve Mehmed Çelebi zamanlarında çoktan Osmanlı birliğine girmiş iken, o yöredeki bir çok derebeyi tutumlu kimselerin birer kaleye sahip oldukları biçiminde, sonradan burayı da Hüseyin Bey adında birisi ele geçirdi ve padişaha da bağlı yaşadı: Kemalpaşazade VII. (Ş. Turan yayımı) s. 190; Neşri'nin kaydına göre ise (Taeschner yayımı s. 190), bu kişi Candarlıoğlu İsmail Bey'in buyruğu idi.

[3] Aşıkpaşazade, Fatih'in bu türlü hareketlerini doğru bulmamakta ve ayıplayıcı bir dil kullanmaktadır: Bak. s. 158-159; bu olaylar geçtiği sırada Şehzade Bayezid (II. Bayezid) Amasya Sancağı Beyi bulunuyordu.

Bey idi, ve Şehzade Bayazid de Amasya Sancak Beyi bulunuyordu[1].

İşte, Fatih, Sinop'u aldıktan sonra, Koyulhisar'ı kurtarmıya giderken, bu geçenlerin etkisinde idi. Tabiî böyle büyük bir orduya karşı koyamıyacağını anlıyan Uzun Hasan kuvvetleri, belki halkın da zorlaması ile, Koyulhisar Kalesini, bir kaç günlük kuşatılma sonunda padişaha teslim ettiler. Fatih Sultan Mehmed, bundan sonra, ordusunu Trabzon Rum İmparatorluğu üzerine yöneltti. Uzun Hasan, annesini göndermek suretiyle, padişahı bundan vazgeçirmeye çalıştı ise de, vaktiyle Lâtinler İstanbul'u aldıklarında kurulmuş bulunan, ve Doğu Türkiye'de, en çok Türkmen ahali ile siyasî, ticarî ve diğer yönlerden ilişki sürdürüp, Türk-Müslüman dünyasının Batı ile temaslarında aracı olan bu imparatorluk, Trabzon şehrinin Türkiye'ye teslim olunduğu 1461 yılı ekimi başında son bulmuş oldu[2]. Artık, Türkiye'nin sınırları Kuzey Anadolu'da, hemen hemen, Gürcü topraklarına tekrar kavuşmuş bulunuyordu. Yalnız, Kemah'tan başlıyarak, doğuya giden bütün Fırat Suyu yöresi ve bu yörenin güneyde bıraktığı topraklar, Türk olmakla beraber, tarihî Türkiye siyasî sistemine aykırı bir hayatı ifade eden Akkoyunlulara, yani aşiret yapılı bir Türkmen devletine ait bulunuyordu[3]. Uzun Ha-

[1] Müneccimbaşı, III. s. 376; Solakzade ise Rum (Sivas Eyaleti) Beylerbeyi Şaraptar Hamza Bey'i Rumeli Beylerbeyi yapmıştır. Bak. s. 222. Aşıkpaşazade'den günümüze kadar tekrarlanan bir hata da Koyulhisarı geri almıya yollanan, yani o çevreyi iyice yakıp yıkanın Rumeli Beylerbeyi Hamza Paşa olduğudur. Bu yanlışın sebebi hem isimlerdeki benzerliktir ve hem de Rumeli kelimesi ile Rum kelimesinin karıştırılmasından çıktığı ortadadır.

[2] Fatih'e karşı Uzun Hasan ile Trabzon İmparatorunun birlikte giriştikleri tertibin bu olay üzerine yaptığı etki için Bak. L. Bréhier, Vie et Mort de Byzance, p. 328-9.

[3] İ. A.'ne Akkoyunlu maddesini yazmış bulunan M.H. Yinanç, sözünü ettiğimiz Akkoyunlu devletinin Türkiye'nin tarihî devlet yapısına çok aykırı düşen siyasî özelliğine dikkati çekmiştir: Bak. adı geçen madde, s. 253.

san'ın hükümetini, daha doğrusu Akkoyunlular devleti dediğimiz siyasî-sosyal derneşimi, I. Alâeddin Keykubat'ın son yıllarından başlıyan bir seri felâketli olayların Doğu Türkiye bölgesinde meydana getirdiği iktisadî-sosyal çöküntü sonunda kurulmuş görüyoruz.

Osmanlı sultanlarının, Türkiye birliğini yeniden kurarken tuttukları en akıllı yol, işi ivediye getirme hırsına kapılmayışları olduğunu söylemek yanlış değildir. Bu ailenin çıkardığı sultanlar yeni Türkiye gaziliğinin bayraktarı ve başbuğu olmakla, kazanmış bulundukları itibarı yerinde kullanıyorlardı. Onun için, Karaman ve Candaroğulları'na karşı babacanlığı hiç elden bırakmamışlardı. Nihayet, Fatih, Candaroğulları Beyliği'ni 1461'de, Karamanoğulları Beyliği'ni de, esas itibariyle 1467'de kesin olarak ortadan kaldırdıktan sonra[1], Selçukî Türkiye'sinin coğrafî sınırlarına erişmek için iki engel ile karşılaşmış idi ki, bunlardan birisi Doğu Anadolu Türkmenliğine dayanan Uzun Hasan'ın Akkoyunlu devleti, diğeri de, Güney Anadolu Türkmenliğinin boy-kabile hayatından faydalanarak, bu bölgelere sokulmuş ve bir himaye kurmuş bulunan Memlûklar idi. Memlûk Şultanları idaresindeki Mısır'ın, Suriye yoluyle, Güney Anadolu'ya girme iddiaları çok eskiye gidiyordu. Fakat, Anadolu Türkmenleri Mısır idaresinden pek hoşlanmadıkları için, Memlûklar hiç bir zaman Tarsus'tan daha beri geçememişlerdi. Çukurova'da ve Maraş çevresindeki zaman zaman batıp çıkan nüfuz hakimiyetleri de, bu iki bölge Beyliğine sahip olan Dulkadir ve Ramazanoğulları ailelerindeki kardeşler arasında çıkan siyasî kavgaların fırsatcısı olarak yaşıyabilmekte idi. Şu halde, Mısır Memlûk idaresi Osmanlı Türkiyesi'nin siyasî hayatına yönelen ciddî bir tehlike değil idi ve dava iki hükümet arasında güney Türkmenlerinin bölgesine sahip ol-

[1] Karamanoğulları Beyliği 1475'e kadar sürmüş ise de, Padişah Konya'yı 1467'de almış, ve oğlunu buraya vali yollayarak, Karaman hükümetinin fiilî olarak son bulduğunu göstermiştir.

ma iddiasından çıkıyordu. Çukurova Ramazanoğulları Beylerinin, daha çok, Memlûk Hükümetine dönük bir tavır takınmakta olmalarına karşılık, Dulkadir Beyleri Osmanlılara bağlı kalma siyaseti gütmekte idiler; iki ailenin bir birinden kız alıp vermek suretiyle akrabalık kurmaları bu yakınlığı çok kolaylaştırmıştı[1].

Uzun Hasan'ın başında bulunduğu Akkoyunlu devletine gelince, Osmanlı Türkiyesi için bu taraftan gelen tehlike bir bölge üzerinde siyasî hakimiyet kurma çekişmesi değildi. Sorun, Uzun Hasan'ın kendi aşiret yapılı devlet düzenini bütün Anadolu'ya yaymak gibi, Türk toplumunu hayatî yönünden ilgilendiren bir gelişmenin önlenmesi ve yok edilmesini başarmaktan ibaret bulunuyordu. Uzun Hasan'ın Osmanlı siyasî birliğine karşı direnmekte olan Anadolu beylerine destek olması ve Trabzon Rum İmparatorluğu ile olan ilişkilerini durmadan sıklaştırması, Dulkadiroğullarından Harput'u alıp, işlerine de karışmak suretiyle, Güney Anadolu'ya genişleme arzusu göstermesi, Koyulhisar'ın zaptiyle, Tokat ve Amasya yönünden de yürümeye hazırlanması, Karaman işlerine sık sık karışır olması[2] Osmanlılar için, Timur belasından beri hiç görülmedik bir tehlikenin yeniden belirmiş bulunmakta olduğu anlamında idi[3]. 1472 yazında, Karamanoğlu Kasım Bey'in yanına ve-

[1] Çukurova ve Güneydoğu Anadolu, Selçukî Sultanlığı kurulduğundan beri, bir yandan Anadolunun ve dolayısıyle Türkiye'nin bölünmez bir parçası, öte yandan da ahalisi halis Türk (çoğunluğu Türkmen göçebe) idi. Ayrıca, Osmanlıların ecdadı sayılan Süleymanşah ve idaresindeki Kayılar ilk önce oralara gelip yerleşmiş, Güney Türkmenleri de o bölgede onlardan ayrılıp kalmışlar olarak düşünüldüğü için, Osmanlı siyaseti ister istemez, sözü geçen yerleri, kurtarılması zorunlu topraklar diye kabul ediyordu. Örneğin, Kemalpaşazade'nin ifadeleri böyledir: Bak. Fatih Millet Kitaplığı Nr. 32, Vr. 38a ve 39b. Ayrıca, Neşrî (Taeschner yayımı), s. 225.

[2] Bak. Aşıkpaşazade, s. 167-170.

[3] Uzun Hasan'ın büyük hırsları hakkında bak. M.H. Yinanç, İ.A., Akkoyunlu maddesi, s. 260; Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi (M. Ata tercümesi), III, s. 111 ve devamı.

rilen Akkoyunlu ordusunun, Rum (Amasya-Sivas çevresi) Beylerbeyi Şaraptar Hamza'dan Dulkadir topraklarına geçme izni alarak, Osmanlı topraklarına girip, Tokat, Sivas, Kayseri gibi önemli şehirleri yağma ve hasara uğrattıktan sonra, Karaman İline ve oradan Hamid Sancağı'na bile saldırmaları, Uzun Hasan'ın ikinci bir Moğol ya da Timur felâketi hazırlamakta olduğunu, İstanbul fatihi olmakla gurur duyan genç padişaha iyice anlatmıştı[1].

Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşahı yenerek Azerbaycan-Erzurum yoluna iyice yerleşen, Maveraünnehirde hükümet süren Timur Sülâlesinden Ebu Said'i de ortadan kaldırıp, bütün doğuda büyük bir şan ve şeref kazanan Uzun Hasan, Mısır ve Osmanlı sultanlıklarını da ezdikten sonra, Cihangir olmak[2], yahut, Büyük Selçuklu devletinin topraklarına tam yayılmak düşüncesine kapılmış olmalıydı. Şu halde, 1473'de Fatih'in Uzun Hasan ile son karşılaşması bu taraf için Türkiye'ye Osmanlıların sahip olması davası olduğu halde, karşı taraf için Cihangirlik yolunda, ya yürümek, ya da geri dönmeye mecbur olmak gibi bir deney ifade ediyordu. Osmanoğulları ile Akkoyunluların çekişmelerinde bu suretle esas konu Türkiye hakimiyeti olmuş bulunmaktaydı. İki taraf da, devletlerinde, kütük cemaat olarak Türk ırkına dayanmış idiler. Ancak, sosyal yapı, uygarlık seviyesi, hattâ daha bariz olarak, siyasî sistem bakımlarından birbirlerinden çok farklı iki hükümet şeklini temsil ediyorlardı. Uzun Hasan'ın hükümet düzeni Karamanlılarınkinden daha katıksız bir «aşiretler topluluğu» devletini ifade ettiği halde, Fatih'in imparatorluk hükümeti, yerleşik ve çağının en ileri uygarlık seviyesine

[1] Akkoyunluların, Dulkadir Arazisine geçme perdesi altında aldıkları izin ile, Osmanlı topraklarına girip, vaktiyle Timur'un Sivas'a yaptıklarının bir aynını yaptıkları hakkında bütün Osmanlı vekayinameleri birleşiyorlar; Neşrî, II. s. 768, Aşıkpaşazade, s. 176.

[2] M. H. Yinanç, İ. A. Akkoyunlular maddesi, s. 260, Hammer, adı geçen eser, III., s. 119.

ulaşmış bir topluluğun düzenliği durumunda idi[1] ve Osmanlı siyasî hayatında aşiret-göçebelik, reayayı oluşturan bir çok cemaatlerde olduğu gibi, kanunnamelerde kendisine uygulanacak özel işleme tabi kılınmış bir azınlık yaşantısını ifade ediyordu.

Akkoyunluların ve Osmanlıların birbirlerine karşı çıkardıkları orduların yapısı da, yukarıda söylediğimiz farkları daha iyi belirtmektedir: Fatih'in askerleri içinde, en küçük erinden en büyük komutanına kadar, herkes kendi başına devletin görevlisi iken ve en son icat ateşli silâhları kullanmakta olduğu halde, Uzun Hasan'ın ordusu aşiret reislerine bağlı mızrak ve ok-yay ile harp eden boy kuvvetlerini ve göçebeliği temsil ediyordu[2].

Bu durumda, artık cengaverliğin, aşiret ruhlu cesaretin geri plânda kaldığı, asıl harp gücünün aşiret geleneklerine dayanan bağlılık ile değil, hükümet disiplini altında organize olan kuvvet ile, aynı zamanda ilim ve fen ileriliğinin sonucu olan teknik üstünlük ile ölçüldüğü bir zamana girilmiş bulunmasından dolayı[3], 1473'de Türkiye, artık bir ikinci «Kösedağı Bozgunu» veya yeni bir «Timur Felâketi» ile karşı karşıya olamazdı. Nitekim, devrin en ileri bir ordusu olan Fatih kuvvetleri Uzun Hasan'ın gözü katı aşiret ruhlu süvari kuvvetlerini darmadağın etti[4]. An-

[1] Osmanlı İmparatorluğu'nun, şu incelediğimiz devirde Batıdakilerinin tıpkısı bir teknik ve toplum düzeni içinde, hem de uygarlığın en önde olduğunu son zamanların Avrupalı tarih araştırıcıları delilleri ile belirtiyorlar. Örneğin şu eserler: F. Braudel, La Mediterranée et Le Monde mediterranéen A. L'Epoque de Phillippe II, p. 551'den başlıyan, «Les civilisations» bahsi; F. Babinger, Mahomet II Le Conquérant.

[2] Neşrî II. s. 818, buradaki şu cümle: Uzun Hasan Hakkında: «zira top tüfenk cengin görmemişti».

[3] Fatih'e yenilmesinde teknik geriliğin baş etken olduğunu anlıyan Uzun Hasan, ateşli silâhlar yaptırmak için kimi Batılı devletlere elçiler yollayıp, uzmanlar istemişti: Hammer, III. s. 131.

[4] Aşıkpaşazade, s. 182'de şöyle diyor: «Sultan Mehmed Gazi Vilâyet-i Rumu temam fethetti»; (demek, kısmen Uzun Hasan'a geçmiş yerleri aldı).

cak, Osmanlı tarihlerinin pek ünlü zaferler sırasında saydıkları «Otluk Beli Uğrası» toprak kazançları yönünden düşünüldüğünde, fazla kârlı görülmüyor. Çünkü, bütün kayıtlara göre, başlıca alınan yer Şarkikarahisar Kalesinden ibaret bulunuyordu[1]. Şu hale göre, Akkoyunluların Fatih karşısında uğradıkları bozgunun önemi, sadece Uzun Hasan'ı yıldırmış olması dolayısıyle, artık bu yönden Osmanlı topraklarına bir Türkmen ilerlemesinin durdurulmuş olmasından ibaret kalıyordu. Halbuki, ordunun bütün güçleriyle doğuya girmiş olmasını fırsat bilen yüz gemiye yakın bir Hıristiyan (Venedik, Papa, Napoli, Rodos) filosu, Uzun Hasan ve hele Karamanoğlu Kasım Bey ile anlaşarak, Türkiye'nin güney kıyılarına yanaşıp, önce Antalya ve sonra İzmir şehirlerini yakıp yıkmışlar, Türk halkını hakaretlerle kılıçtan geçirmişler, sonra Karaman kıyılarında sıralanan küçük kaleleri birer birer zapt ile, bağ ve bahçeleri baltaları ile kesip harap ettikten sonra, viran kasabaları Kasım Bey'e teslim etmişlerdi[2]. Şu halde, Hıristiyan müttefik donanmasının Anadolu kıyılarındaki şu korkunç hasarları, sanki Osmanlıların Otlukbeli'ndeki kazançlarına karşı ödenmiş feci bir bedel idi ve bunun tarihî sorumluluğu da yalnız «beylik» hırsı ile hareket eden, henüz millî bilinçten yoksun Karamanoğlu Kasım Bey'in üzerinde kalmıştı.

Bu şekilde, iki Müslüman Türk hükümdarının çağrılmaları ile Akdeniz Hıristiyan donanmasının İzmir'den Silifke'ye kadar olan Anadolu kıyılarına yaptıkları büyük baskınlar ve halka uyguladıkları işkenceler, Fatih Sultan

[1] Gövdeleri Türk olan her iki devletin de giriştikleri üstünlük savaşlarında dağnanmıya değer yön, iki tarafın birbirlerinin topraklarına yağmacı ve tahripçi yollamaları idi, Örneğin, Fatih te bu kötü yolu bırakmamış, Rumeli Akıncı Beyi Ali Bey'i, asıl güçlerinden önce, yağma ve tahribe yollamış idi: Aşıkpaşazade (İstanbul basımı), s. 178.

[2] Başta İzmir ve Antalya gibi o zaman parlak ticaret şehirleri ve limanlar olmak üzere, bütün Güney kıyılarında Hıristiyan donanmasının yaptığı bu vahşice yakıp yıkmaları ve hakaretleri Hammer genişçe belirtmiştir: Bak. C. III. s. 133-136.

Mehmed'e, kendisinden önceki Osmanlı Sultanlarının Karamanoğulları Ailesine, az çok baba haklarına saygı suretinde gösterdikleri hürmetin ne kadar hatalı olduğunu anlatmış olmalı ki, o, eli Uzun Hasan'dan boşalır boşalmaz, hemen Gedik Ahmed Paşa'yı ve Şehzade Mustafa'yı Karaman Vilâyeti'ne gönderip, Karamanlıların son sığınakları olan Silifke, Ermenak, Develikarahisar taraflarını bütün bütün zaptettirerek, işi kökünden halletmek zorunda kaldı[1]. Türkiye'nin Selçukî devrindeki doğu sınırlarına kadar olan tarihî topraklarını, Osmanlı siyasî birliğine kazandırmak suretiyle, millî birliği yeniden kurma yolunda Fatih Sultan Mehmed hesabına kaydedeceğimiz başarılar: Anadolu Vilâyetinin bir kısmı olan Candarlı Beyliği, Karaman (eski Yunan) vilâyetinin başlıca bölümü olan Konya-Karaman-Kayseri çevresi, yani, Karaman Beyliği topraklarından kendi zamanında hâlâ bu ailede olan yerler, Uzun Hasan'ın eline geçmiş bulunan Tokat-Erzincan arası bölge, Trabzon Rum İmparatorluğu toprakları, artık Türkiye birliğine geri dönüyorlar, «Rum Vilâyeti» bütün tarihî sınırlarına tekrar kavuşmuş bulunuyordu. Bundan böyle, artık Selçukî tahtına tam oturmak, daha doğrusu, bütün Anadolu'ya hükmetmek arzusu besliyen Osmanlı Ailesine bu ülkede rakip olacak başka bir aile veya siyasî depreşme yuvası bulunamazdı. Türkiye'nin hakkıyla sahibi olan Osmanlılar için, güneyden Memlûklerle ve doğudan da kızılbaşlığa (Şiiliğe) dayanan İran-Türk göçebe yapılı devletin Doğu Anadolu üzerindeki nüfuz kurma hırslarıyle mücadele etmek kalmakta idi.

Otlukbeli zaferinden sonra, Sultan Mehmed'in Anadolu'daki daha ötelere geçme çabaları önemli değildir ve Dulkadiroğulları (karısının birisi de bu aileden idi) üzerinde Mısır Sultanlığı ile olan çekişmesi yeteri kadar kızışmamış,

[1] Sultan Mehmed'in Karaman'ı almak için düzenlediği şu seferler, Şikârî Tarihi'nde, Karamanoğulları hesabına birer kahramanlık destanı üslûbuna bürünmüş olarak, yalan-yanlış ve pek karışık biçimde hikâye ediliyor: Bak. s. 193-203.

ayrıca, kayın biraderi Şehsuvar Bey'i, önceleri Mısır'a karşı koruduğu, hattâ Karaman'a karşı da, onu Dulkadir ve Bozoklu aşiretlerinin reisi tanımak suretiyle, Dulkadir hâkimiyetini Kayseri ve Bozok (şimdiki Yozgat) taraflarına kadar uzandırdığı halde, sonradan Kaytıbay ve onun koruduğu Dulkadir şehzadesi Budak Bey karşısında yardımsız (bir rivayete göre Kaytıbay'ın vaatlerine kanarak) bıraktığı için[1], bu hatasından dolayı Aşıkpaşazâde bile şikâyet yollu bir dil kullanmaktadır[2]. Padişah da, Mısır Sultanınca kandırıldığını anlamadığı için, Mısırlılara alet olarak, Şehsuvar Bey'in kanına girilmesine sebep olan Budak Bey'i Dulkadir tahtından derhal atmak üzere, aynı aileden Alâüddevle Bey'i beylik tahtına çıkartmak üzere asker yolladı ve dediğini de yaptı. Fatih'in, bu affolunmaz hatasını gidermek üzere, Güneydoğuya el atması olayı hükümdarlığının son günlerine rastlıyordu. Bununla beraber, artık bu konuda Mısır Sultanları ile Türkiye arasında ciddî çekişmeler başlamış bulunmakta idi. Mısır Memlûk Sultanları, Güneydoğu Anadolu Türkmenlerine buyrukluk etme siyasetlerini yürütmek için Osmanlılarla giriştikleri kavgaya II. Bayazid zamanında hız verdiler ve Türkiye'ye hücum yeri olarak da, hep Çukurova'nın Toroslardan Karaman Vilâyetine açılan yollarını seçtiler. Adana bölgesindeki ve İçel'in doğu dağlık çevresindeki Türkmen aşiretlerine irsî bey olan Ramazanoğulları, görünüşe bakılırsa, Osmanlılardan çok, Memlûklere bağlılık gösteriyorlardı. Çukurova'nın doğusunda bulunan ve Maraş-Elbistan yöresi göçebe Türkmenlerine hükmeden Dulkadiroğulları ise, bunun tersine olarak, Memlûkleri pek sevmemekte, kendilerini daha çok Osmanlılara yakın saymakta idiler[3].

[1] Bak. Hammer, III. s. 188.

[2] Aşıkpaşazade, s. 211.

[3] Adana-Maraş-Halep Türkmen beylerinin aile arasındaki kavgalarından faydalanarak, buralara arada bir, Malatya ve Harput (Elâzığ) üzerinden el atan bir devlet de Akkoyunlular idiyse de, Osmanlı-Mısır çekişmesinde onların hesaba katılır bir etkileri görülmemiştir.

Şu halde, demek oluyor ki, Mısırlılar, Osmanlıları yıldırmak için, İçel dağlık bölgesini ve Adana Türkmenlerinin başbuğu olan Ramazanoğulları'nı kendilerine destek yapmalarına karşılık, Osmanlılar da Kölemenleri güney bölgesine sokmamak yolunda Dulkadiroğulları'na güvenmekteydiler. Ayrıca, Maraş bölgesi Türk aşiretleri, örneğin Bozoklu Türkmenleri, Malatya ve Kayseri üzerinden şimdiki Yozgat çevresine gelmişler, böylece, Dulkadir Beyleri, Kırşehir-Çorum-Sivas arası bir bölgeye göçen Bozoklu aşireti dolayısıyle, buraya ilgi peydah etmişler idi. O halde Dulkadiroğulları'nın, Kayseri - Bozok (Yozgat) yöresini Karamanoğulları'ndan almak için, zaman zaman harekete geçmelerinin nedeni, güney aşiretlerinin dağılmış bulundukları bu yerlerde aşiret beyliği haklarının devam etmesi lâzım geldiği durumuyla anlaşılabilmektedir.

«Rum Selçukîleri»nin Anadolu birliğini kurmayı başardıkları zamandan beri, köyü, şehiri, göçebelerinin türü ve siyasî uyrukluğu itibariyle Anadolu sınırları içine düşen, güneydeki Halep, Urfa, Elbistan, Malatya çevremi, Türkiye'nin uzun karışıklık yıllarında, Bağdat-Tebriz veya Şam-Kahire yönlerinden gelen zorlamalarca Anadolu'dan ikide bir ayrılmak istenmiş olsa da, artık Fatih'in büyük başarıları sayesinde eski millî-siyasî birliğine yeniden kavuşmuş bulunan Osmanlı Türkiyesi'ne dönmek zorunda idi. Ancak, batıdaki daha büyük gaileler yüzünden, II. Bayazid doğuda babasının kurduğu düzeni korumakla yetinmekte, yeni gelişmeler için ciddi çabalar göstermemekte idi. Bunu iyi bildikleri anlaşılan Memlûkler de, bu padişah zamanında, yukarıda sözünü ettiğimiz bölgelerin Türk sınır savunmasını bayağı sarsıyorlardı. Mısır'ın Çukurova'daki tutumunun kendi beylik bağımsızlıklarına da aykırı geldiğini almıya başlıyan Ramazanoğulları da, artık, Osmanlılara dönmüş, Çukurova'nın önemli kısmı Türkiye'ye geçmiş, böyle olduğu halde Varsak, Turgut gibi eski Osmanlı düşmanı aşiretlerin Mısırlılarla olmaları yüzünden, 1489'a kadar çekişmelerde Osmanlı ordusu hep de

başarısızlığa uğramıştı. Bu durum üzerine, Osmanlıların uysal uyruğu görünen Dulkadiroğlu Alâüddevle de siyasetini Mısır dostluğuna çevirdi. Onun bu dönüşünde, belki de, II. Bayazid'in korkak ve uyruğunu icabında kendi başına bırakıcı siyasetinin de etkisi vardı. Örneğin, o, 1507'de Şah İsmail'in bu memlekete yaptığı tecavüze seyirci kalmıştı. Sonradan, Yavuz Selim Şah İsmail'e kavga açtığında, Alâüddevle de, bunun karşılığı olarak, Osmanlılara yardım etmek istemedi[1].

Osmanlıların Budak Bey adındaki yeni bir Dulkadir Şehzadesini ortaya çıkarmaları da başarısızlığın sürüp gitmesini durduramadı. Hattâ, Mısır ve Dulkadir orduları Kayseri önlerine yaklaştılar; bu arada, Karaman ve Ereğli taraflarını da yağmaladılar. Ancak yeni bir Osmanlı ordusunun yola düşmesi üzerine düşman orduları geri çekildiği için, aracıların da etkisiyle, Bayazid Mısır ile barış yoluna girmeyi daha uygun buldu[2]. Tabiî böyle bir barış Türkiye'nin, geçici bir süre için de olsa, kendisini Çukurova'dan bir adım geri alması demekti.

Dulkadir ve Ramazanoğulları beyliklerinin toprakları olan Çukurova ve Elbistan çevreleri ile birlikte, Malatya-Divriği Bölgesini geri anavatana kavuşturma işini ciddi olarak Yavuz Sultan Selim, ancak Çaldıran zaferini kazandıktan sonra dönerken, Amasya kışlağında düşündü. Padişah Kemah Kalesini almıya uğraştığı sırada, Mısır Sultanı tarafından, Bozok ve Kayseri'nin, Dulkadirliler sahipliği yoluyla kendi buyruğunda olduklarını bildirmek üzere, Osmanlılara elçiler yollanmıştı. Çünkü, Selim bu iki sancağı gene Dulkadirlilerden olan Şehsuvaroğlu Ali Bey'e malikane olarak vermiş bulunmakta idi[3]. Şu halde, Mısır elçileri hutbesi ve sikkesi efendileri adına olan bu iki sancağın durumu hakkında şikâyete gelmişlerdi. İşte, Selim,

[1] Hammer, IV, s. 95.
[2] Bak. Hammer, IV. 13-23.
[3] Bak. Hammer. IV. 143.

1516 haziranında, Elbistan önlerine bunun için yetişmiş bulunuyordu. Mısır taraftarı Alâüddevle ve oğulları hayatlarını bu yüzden çıkan kavgada kaybettiklerinden başka, bu arada Türkmenler de perişan oldular. Şehsuvaroğlu, vezir rütbesiyle, buralara vali oldu.

Selçukî düzenliği çöktüğünden beri, anavatan yerine, Mısırdan gelen siyasî baskılara boyun eğegelen Çukurova ile Halep-Maraş-Divriği çevresinin Türkiye'ye katılmaları, Yavuz Sultan Selim'in 1516'da Memlûk hükümeti üzerine açtığı seferde kazanılan büyük başarıların sonuçlarından en önemlisi idi. Ordu, 1516 yazında Mısır'a yürürken, Elbistan üzerlerinden geçti ve Malatya-Divriği-Kayseri-Bozok çevresine kadar uzanan ve Türkmenliğin kaynağı bulunan bu bölge kolayca Osmanlı oluverdi. Ancak, bu seferki durum Selçukî devri düzenliğindekinden çok farklı idi. O zaman, bir tarafta Selçukî devri Türkiyesi, öte yanda Mısır Sultanlığı, iki ayrı siyasî toplum olduklarından dolayı, Güney Anadolu'nun Arap memleketleri ile sınırlarını yalnız sosyal uyuşmazlıklar değil, siyasî anlaşmazlıklar da birlikte çiziyorlardı. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu bütün Mısır'ı ve Arap Yarımadasını devletin sınırları içine aldıktan sonra, bu kez, Türk toplumunu Arap toplumundan ayırmakta bulunan Güney Anadolu-Suriye sınırları, artık iki toplum arasındaki yalnız kültürel ve sosyal uyumsuzlukların etkisi altında kimi yerde kuzeye, kimi yerde güneye az çok gerileme ve ilerlemelerle belirsiz çizgiler şeklinde, XX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam edip durmuştur.

Selçukî düzenliği çöktüğünden beri, Doğu Türkiye'nin, İlhanî çökmesi peşinden, bir Türkmen derneşmesine alan olduğu bilinmektedir. Önce Akkoyunlu Başbuğu Uzun Hasan zamanında bütün Türkiye için bir tehlike teşkil eden bu göçebe yapılı siyasî gelişme, Fatih Sultan Mehmed'in Otlukbeli'nde kazandığı zafer ile durduruldu ise de, Doğu yönünde, Türkmen derneşmesine karşı Osmanlı Türkiyesi, zaferi ölçüsünde bir toprak kazancı sağlıyamadı. Yukarıda

anlatıldığı üzere, Fatih, Karaman ve Candaroğulları beyliklerini kaldırmış, Karadeniz kıyılarını yabancı siyasî kuruluşlardan temizlemiş, Anadolu Yarımadası'nın doğusunda bundan daha fazla birşey yapmamıştı. II. Bayazıd ise, Mısır karşısında bile bocaladığı için, kızılbaş Türkmen gelişmesine karşı da ciddî bir gayreti olamazdı.

Selçukî düzenliğinin tarihe karışmasından beri, yeniden derneşmiye çalışan Osmanlı Türkiyesi'nin, doğudaki eski tarihî sınırlarına kavuşma çabalarına karşı ciddî bir engel olarak beliren kızılbaş Türkmen gelişmesinin, sosyal ana yapısı dinî yönden Sünnîliğe (ve doğal olarak Hanefîliğe) dayanan Türk toplumuna, epeyden beri kurmaya çalıştığı yeni siyasî düzen yönünden de büyük bir tehlike yaratmakta bulunduğunu en iyi anlıyan padişahın Yavuz Selim olduğunda şüphe yoktur. Belki Trabzon Valiliğinde, bunu iyice gördüğü anlaşılan bu hükümdar, tahta geçer geçmez, kızılbaşlığın bu sıralarda önderi haline gelen Şah İsmail'in hareketlerini göz altına alarak, hazırlıklara başladı: Örneğin, Şah İsmail'e bağlılıkları, sadece dinî bir inanç olma çizgisini aşarak, para yardımı, asker olarak gidip ordusuna katılma, kızılbaşlık propagandası yapmak ve şaha casusluk etmek gibi yollarla hizmet ettikleri sabit olanlar hakkında kovuşturma başladı[1]; yakalananlar suç derecesine göre ya yerlerinden sürülüyorlar (özellikle Rumeli tarafına) ya da hapis ve idam ediliyorlardı[2].

[1] Üsküdar Kadılığına ait 1514 yılgünlü sicillerde, Kızılbaşlık ve Şah İsmail'e casusluk edenlerden mahkemeye verilenler hakkındaki suçlamalar için bir örnek olarak, bak. İstanbul Müftülüğu Arşivi, Üsküdar Ş. Sc. Nr. I. Vr. 13b (evail-i Muharrem 920).

[2] Yavuz Selim'in o zaman, Kızılbaş mezhepli 40 bin kişi öldürttüğü hakkında tarihlere geçmiş bir rivayet vardır. Bak. Hammer, IV. s. 121, Ancak, biz bunu pek şişirilmiş bir sayı bulmaktayız. Çünkü, bu Padişah devrine ait pek çok mahkeme defterleri hâlâ elimizdedir. Bunlar üzerinde yaptığımız araştırmalarda, bu çapta kitle idamlarına rastlıyamadık. Eğer öyle kanlı bir olay geçseydi, bu defterlerde yer alması zorunlu idi. Nitekim, Hammer'in dayandığı Hoca Sadeddin ve Solakzade, bu 40 bin nüfusun «kimi maktûl oldu kimi mahpus» diye kaydetmişlerdir

Selim'in Şah İsmail'i bozguna uğratmak için uyguladığı başka bir kararı, İran'ın iktisadî ablukası idi. Şimdiye kadar Türkiye tarihinde eşine rastlanmıyan bu türden bir harp biçiminin büyük Çaldıran zaferindeki payının ne olduğu üzerinde tarihçiler hiç durmamışlardır. Tabiî biz de, burada, bir şey söyliyecek durumda bulunmuyoruz. Çünkü İran'a, amacı, Türkiye'den bakır ve demirin gitmesini önlemek, İran ipeklerinin de Osmanlı pazarlarına veya Türk yollarından batı memleketlerine çıkarılmasını durdurmak suretiyle, Şah İsmail'i paraca daraltmak ve harp araçlarından yoksun bırakmak olan bu sözünü ettiğimiz iktisadî abluka, Şah'ın ülkesinde etkili bir sıkıntı yarattı mı, bilmiyoruz. Fakat, Doğu ile iktisadî ilişkinin böyle hemencecik kesilmesinden Türkiye'nin gördüğü zarar pek yıkıcı olmuştur ki, iktisadî durum konusuna girdiğimizde, bu sorun üzerinde yeteri kadar geniş bilgi vereceğiz[1].

Yavuz Selim'in, 1514 nisanında, İstanbul'dan yola koyulmasıyla başlıyan ve Ağustos'un sonuna doğru Çaldıran'da kızılbaş Türkmen ordusunun bozgunu ile biten bu seferde, Türk ordusu Tebrize girdi. Böylece, devletin «Rum Selçukîleri» zamanındaki sınırları Osmanlılar tarafından ziyadesiyle ötelere aşılmış ve tarihî Türk derneşme çevresi Doğuda aşağı yukarı tamamlanmış, Türkiye'nin bütün o bölgesini etkisinde tutan tarihî büyük Erzurum şehri de uzun bir ayrılıktan sonra bu sayede gene doğu Türkiyesinin merkezi olmuştu[2]. Selim, o yıl kışlamak üzere, Amasya'ya döndüğünde, zamanının tanınmış tarihcisi İdris Bidlisî'yi aracı yaparak, Doğu Anadolu'da Şah İsmail'in bıraktığı bütün yerli direnmeleri anlaşma yoluyla gidermekteki çabalarından, umduğundan çok fazla bir başarı elde etti[3]. Bu suretle de, Diyarbakır, Selçukîler zama-

ki, bu da öldürenlerin sayısında çok mubalâğa yapıldığını gösterir: Aynı eser, s. 299'daki 16 Nr. lı zeyl'e bakınız.

[1] İktisadî darlık bahsine bakınız.

[2] Hammer de Çaldıran seferinin aynı büyük sonucuna işaret ediyor: Bak: IV, s. 181.

[3] Hammer, IV. s. 154-159 ve 166-167.

nındaki gibi, Türkiye'nin doğusunda gene en büyük bir eyalet merkezi halini kazanmış oluyordu[1]. Bundan kısa bir zaman sonra, Mardin, Urfa, Rakka ve Musul da ele geçerek, Selçukîler devrinin tarihî Türkiye sınırı doğrultulmuş bulunmakta idi[2].

Kanunî Sultan Süleyman'ın önce Tebriz'e ve sonra Bağdat'a girdiği 1534 seferi, doğuda Van, Erciş ve başka yerlerin Türkiye'ye dönmesini sağlamış bulunmakta idi. Güneyde Bağdat ve kuzeyde Tebriz de bu seferde alınmış olmakla beraber, Tebriz şehrî el değiştirip durmuş, neticede İranlılarda kalmıştı. Fakat, artık Van ile çevresini Türklere bırakan Türkiye-İran sınırı, geçici bozulmalara rağmen, bir daha değişmiyecekti[3].

3 — Devletin İmparatorlukçu Gidişatı İçinde Türk Halkı

1453'de İstanbul'un fethi ile, Hıristiyanlığı Yakın Doğu'da siyasî bir varlık olmaktan çıkaran tarihî olay, hiç şüphe yok ki, Türk toplumunun Balkanlar ve Yakındoğu Hıristiyan toplumlarından üstün olduğunu kesin surette

[1] Anadolu'da 1071 Malazgirt zaferinin peşinden bugünkü Türkiye doğalı beri, Doğu Anadoluda Türk hayatının en tipik ve tarihî şehri olarak parlıyan Diyarbakır, Güneyden Arap, Doğudan İran etkilerine karşı toplumumuzun Türk kişiliğini başarı ile korumuş gerçek bir şehir topluluğu olarak, devletin doğu yanındaki bütünlüğünü ayakta tutan ana direklerden biri olmuştur. İslâm Ansiklopedişinin Diyarbakır maddesinde bu yönlerin hiç belirtilmemiş olması, tarihî koca bir Türk merkezinin o derece kısa geçilmesi acımaya değer; Diyarbakır'ın Türk hayatı üzerindeki, tarihî önemi hakkında bu eserin C.I.'indeki indekse bakınız.

[2] Hammer. IV. s. 168.

[3] Hammer, IV. s. 145-148 (İran şahları zaman zaman Van, Diyarbakır gibi Anadolu Türk şehirlerini almıya çalışmışlardır. Osmanlılar da Tebriz ve başka şehirlere göz dikmişler, birkaç kez de bunu başarmışlar, ancak, her iki tarafın çabaları doğal ve sosyal etkenlerin yarattığı sınırları değiştirmiye yetmemiştir).

ifade ediyordu[1]. Fakat, devletin siyasî prensiplerini Türk halkının millî bilinci güdemediği için, hükümet, gittikçe, Türk Toplumunun değil, imparatorluk dünyasının ifadesi olmaya başlamakta idi. Yeni siyasî düzeni yaratan güç, Türk halkının toplumsal gelişmesinden doğmuş bulunsa bile, zamanının siyasî göreneği bunu hanedana mal ettiği için, padişahın imparatorlukçu siyaseti idareci zümreyi ana topluluk dışından sağlamayı gerektirmişti. İbni Bibi'nin ünlü Selçukî Tarihini Türkçeye çevirmiş bulunan tanınmış yazar Yazıcızade Ali'nin, devleti millî geleneklere bağlamak için, II. Murad üzerinde yaptığı telkinlerin sürekli hiç bir etkisi olmadığını biliyoruz.

Osmanoğulları dönemi Türkiyesi'nin yeni siyasî gelişmesindeki karakteristik belirtilere göre, 1453'e kadar, kendilerinin Oğuz sülâlesinden olduklarını ilân edip duran ve alçakgönüllülük gereğinden olarak, Bey ünvanı ile yetinen Osmanlı hükümdarları, bu tarihten sonra, bir taraftan Oğuz sülâlesinden gelmiş olma iddialarını bırakır oldular; diğer taraftan da, padişah-imparator ünvanını taşımıya başladılar. Bu esnada, bir Enderun-Saray mektebi doğdu ki, buraya Türk halkı giremiyor, yalnız Hıristiyan çocuklar alınarak, devlet idaresine gerekli yönetici kadroyu bunlar dolduruyorlardı. Eski devirdeki hükümdarın yabancılardan = kölelerden kurduğu, «hadem ve haşem = maiyyet» deyimli kişisel askerî düzeni, bu sıralarda iyice gelişerek, devletin birleştirici orta gücü durumuna gelmiş bulunmakta idi. 1453'den sonraki azaplar, artık, «kızıl börk giyen kamu leşkeri» sayılıyorlardı. «Kamu leşkeri»nin sayısı, padişah kullarınınkinden beş kat daha kalabalık ol-

[1] H. Prinne, Türklerin Hıristiyanlardan olan üstünlüğünü ancak devlet düzeni ve teknik yönünden kabul etmektedir: Histoire de L'Europe p. 390. Halbuki, daha sonranın tarihçileri Türklerin, idarelerine aldıkları topluluklara yepyeni ve daha adaletli bir rejim getirdikleri için, Hıristiyan uyruklarını da hoşnut etmek suretiyle, büyük basarı sağladıklarını kabul ediyorlar: H. Hauser, Les Débuts de L'Age Moderne, p. 44-45.

makla beraber, Sancakbeylerinin ve beylerbeylerinin kumandalarındaki «vilâyet askeri» biçiminde ayrık kıtalar düzeninde bulunmaları, bu güçlerin, sayı üstünlüklerine rağmen, ordunun dağınık birlikleri durumunda kalmalarına sebep olduğundan başka, başlarındaki kumandanlarının enderunlu bulunması, bu askerleri yeniçeriliğe karşı bir millî rekabet duygusu besleme olanaklarından da yoksun kılmıştı. Türk halkı, esasında, artık imparatorluğun içindeki siyasî üstünlüğünü ya az duymakta, ya da hiç düşünmemekteydi. Ayrıca, bir İslâm devletinin dayandığı Müslüman halkların ön cemaatı olmak, iktisadî yönden de bir sürü hizmetlerden faydalanmak, esnafın mallarını satacağı geniş pazar şehirlerinden yararlanmak, vakıflar ve benzeri kuruluşlar sayesinde, kolay geçim kapıları sağlamak gibi göze görünür çıkarlarla kendisini devletten hoşnut görmekte idi. Fakat, devlet siyasî yönetiminin kendisinden uzaklaşmasına Türk halkı o kadar alışmış idi ki, vezirleri ve öteki büyükleri, İstanbul'dan Anadolu'ya gelen bir sürü «iş erleri»ni, sancakbeyi, beylerbeyi ve bunların maiyyet memurlarını, kısacası, memleketi idare eden Hıristiyanlıktan dönme bütün yabancı yönetim kadrolarını hiç de yadırgamıyordu[1]. Ancak, bir cemaatler topluluğu diye kabul ettiğimiz Osmanlı İmparatorluğunda, siyasî düzeni yürüten kadronun millî olmayışına, yani Enderun Mektebi dediğimiz saray çevresi içine Türk halkın alınmayışına karşı sonradan bir tepki meydana gelmiş bulunduğunu, halk arasında anlatılagelen hikâyeler ve fıkralar ortaya koymaktadır[2]. İstanbul'un saray ve hükümet çevrelerinde, hatta

[1] 1453'den XVI. yüzyılın sonuna kadar geçen sürede devleti idare etmiş 48 vezirâzamdan yalnız 4'ünün Türk soyundan gelmiş bulunması, Osmanlı hükümetinin millî hüviyetini ne kadar yitirdiğini ifade eder: F. Braudel, La Mediterranée et Le Monde Mediterranéne, p. 526.

[2] Örneğin, güya bir adam kendini dinliyenlere, Osmanlı ordularının hep yenilmesinin ve idaresinin bir türlü düzelemeyişinin gerçek sebebini bildiğini söyler, o gün, «tebdil gezmekte olan» padişah da dinleyiciler arasında bulunmakta olup, kendisini ta-

askerler arasında, dönmelerin kaybetine bir çok lâflar edildiği[1], Türk asıllı aydınların, kölelikten gelip üste geçenlere karşı düşmanlık duydukları anlaşılmaktadır[2]. Buna karşılık, Türk soyuna yabancı olan Osmanlı aydınları da, özellikle Anadolu ahalisini her vesile ile yermişler, hele devlet düzeni bozulduğu zaman, saray ve hükümette kendilerine rakip gördükleri Türkleri gözden düşürmek için, bütün kötülüklerin sorumluluğunu onlara yüklemişler[3], Osmanlı Beyliğinin ilk zamanlarından beri öğüncekli bir anlamı bulunan «Türk» kelimesini, gene XIII. yüzyıldaki anlamına götürerek, kaba ve bir türlü uygarlaşmıyan insan niteliği kavramı olarak kullanmaya başlamışlardır[4]. İstanbul'da, kölelikten Enderun'a girip, oradan yüksek sınıfa geçen dönme zümresiyle aslı Türk olan büyükler arasında

nıtmadan hemen bu sebepleri öğrenmek ister, o da, vezirlerin hiç birisinin sünnetli olmadığını, bu şekilde içten Müslüman olmayan bu gibilerin devlet sırlarını düşmanlara söylediklerini iddia eder. Padişah vezirlerini muayene ettirdiğinde yalnız bir vezirin sünnetli bulunduğunu, ötekilerin ise gerçekleyin sünnetsiz olduğunu hayretle görür. Osman Ergin'in Maarif Tarihi s. 12'de de buna benzer örnekler var. Ayrıca, Rambaund'un da söylediği gibi (Histoire Generale, IV, p. 758), birçok yeniçerilerin görünüşte Müslüman, içten ise, eski dinlerine bağlı kaldıkları hakkında bir çok rivayetler vardır.

[1] Kanunî devrinin «Sarı Kâtip» lâkabı ile anılan bir divan kâtibi, görevden çıktığında, karşılaştığı dostuna «esir pazarından geliyorum» demek suretiyle, bütün divan heyetinin esirlerden kurulmuş olduğunu anlatmıştır. Bak. Hammer, C. IV.

[2] Bu türden aydınların başında gelen birisi ünlü Şeyhülislâm Kemalpaşazade'nin kendisinden başkası değildir. Yazdığı geniş Osmanlı Tarihi, yazarın kölelikten gelenlere karşı duyduğu tepkinin açık ifadelerini taşır.

[3] Bir örnek olarak: Kölelikten yetişme vezirâzam olan Lütfi Paşa, Osmanlı düzeninin bozulmasında tek sorumluların «Karamanî ve Acemler» diye adlandırdığı Anadolu halkı olduğunu söylüyor: Lütfü Paşa Tarihi, s. 46-47.

[4] Mevlâna devri Konya'sının kibar, fakat, İran-Arap hayranı kozmopolit şehir sosyetesinin Türk halkı hakkındaki küçültücü dilleri ile XVI. yüzyıl İstanbul kozmopolit sosyetesinin aynı nitelikte çekiştirmeleri arasında hiç bir fark yoktur.

karşılıklı kötüleme ve atışmanın varlığı inkâr edilmez bir gerçektir.

Türklerle dönmeler arasındaki bu çekişmeli ilişkiler önünde durumları garip görünen bir başka zümreyi de kaydetmek gerekir ki, onlar da, İran ve Arap memleketlerinden gelmiş, Müslüman, belki de kimisi Türk, fakat, Anadolu yaşayışına yabancı kalmış kimselerdir. Bunların en iyi örneğini bu sıranın tanınmış kişilerinden İdris-i Bitlisî' de bulurüz. Kendisinin Türklük karşısındaki tutumu, XIII. yüzyıldaki İbni Bibî'nin tıpatıp aynı idi[1].

Saray ileri gelenlerinden ve Osmanlı hükümet büyüklerinden ibaret, seçkin sınıf diyebileceğimiz bu Türk dışı topluluk içinde de, Kafkaslı, Arnavut, Boşnak ve başka «cinsler» vardı ki, ayrıca bu milliyetlerdekiler de birbirlerine karşı mücadele ve rekabet içinde bulunmakta idiler.

Kısacasını söylemek lâzım gelirse, Türklerle yabancı soydan gelen Osmanlı hükümet mensubu seçme zümre arasındaki çekişmeler, Türkler aleyhine olarak, örneğin XVII. yüzyılın başlarında, önemini kaybetmiş, Anadolu halkı çiftinden başka bir şey düşünmeyen, devlet muhtaç olunca, harplerde, uzak imparatorluk topraklarının kalelerini ve sınırlarını beklemekte harcanan «raiyyet» ve «raiyyet evlâdı» kişiler durumuna düşmüşlerdir[2].

[1] XVI. yüzyıl sonlarında da, Lütfi Paşa'nın tıpkısı kafada tarihçi Mustafa Âli'yi, İdris-i Bitlisî'ye benzer kişi olarak da Hoca Saadeddin'i bulacağız.

[2] Fransız TH. De la Vallée'nin bu konudaki fikirleri için «Hist. de la Turquie» adl eserinin giriş kısmına bakınız.

KISIM: II

GENEL EKONOMİK GİDİŞAT

A. DÜNYA TİCARETİ

1 — Avrupa'da Büyük İktisadî Devrim

Türkiye Anadolu ve çevresinde kurulduğundan beri, toplumumuzun uluslararası ekonomik hayatı üzerinde Hıristiyan Avrupa'nın etkisi çok geniş olmuş, hatta Yakındoğu'nun bu yeni devleti doğrudan doğruya Batı'nın ekonomik coğrafya sınırları içine girmiştir. Ancak, Selçukî Sultanlığı dönemine göre bu Yeniçağda Türkiye'nin anavatan toprakları çok büyümüş, devlet sınırları Ege Denizi kıyılarına ve oradan Rumeli'nin ötelerine dayanmış bulunduğundan dolayı, Türkiye'nin Batı Dünyası ülkeleriyle, yalnız siyasî ilişkilerini değil, ekonomik bağlarını da derinliğine ve genişliğine daha çok artırdığı görülmüştür. Onun için, 1453-1559 süresi Türkiye ekonomisini anlatmıya yarıyacak konulardan birisi de Avrupa'nın yeni ekonomik gelişmesini, burada, hiç olmazsa genel çizgileri ile, belirtmek olacaktır.

Gerçekleyin, Türkiye, kuruluşundan 1308'e kadar olan döneminde, Bizans ile uzun bir kara sınırı üzerinde daha çok pazarlama biçimi alış-veriş yapagelmiş, Doğu Akdeniz'e açılan Antalya, Alaiye (Alanya), Payas gibi limanlarından, Karadeniz kıyısında da Sinop'tan İtalyanlar ile (Venedik ve Ceneviz ile) kendi ayağında ticarî işlemlere

girişmişti[1]. 1308'den sonra gelen, en az 250 yıllık uzun bir tarih döneminde ise, bütün Ege kıyıları, Balkanlar, Akdeniz'in Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika kıyıları Osmanlı sınırları içine girdiklerinden, Avrupa iktisadî coğrafyasının kapsamında bulunan bütün bu bölgelerin ticarî işletmecileri de, iki taraftan birisi Hıristiyan Batı (*özellikle* İtalyanlar) olmasına karşılık, öteki de Türkiye olmuş bulunuyordu.

Görülüyor ki, bu incelediğimiz Yeniçağ Türkiyesi'nin ekonomik yaşantısı, pek geniş bir iktisadî coğrafya yüzeyi üzerinde, Batı ile hayli girdili-çıktılı ilişkileri gerektirecek duruma gelmiş bulunmakta idi. Bu yüzden de, onun iktisadî gidişatını izlerken, aynı konu içinde Avrupa'nın da bu sıralardaki ekonomik çabalarını, hele milletlerarası yeni icat ticaretini ana çizgileriyle bilmeye kesin zorunluk vardır.

Asya ile Avrupa arasında çok eskiden beri bağlantı yollarının gelip birbirlerine kavuştukları en önemli alan olarak bildiğimiz Akdeniz'de, özellikle bu denizin doğu bölgesinde, o sıralarda dünya ticaretinin kaynaştığı büyük büyük limanlar bulunuyordu ve uluslararası alışverişin yapıldığı başlıca pazarlar da, bu limanlarda ya da gerilerinde kurulmuş bulunmakta idi. Bunun doğal bir sonucu olarak da, bu çevre hangi devletin siyasî hâkimiyeti altında ise, sözünü ettiğimiz canlı alışveriş'in sağladığı ekonomik çıkarlar da o devletin hazinesine akmakta idi. Ortaçağların ilk yüzyıllarında Bizans İmparatorluğu'nun çıkarına işleyen Doğu Akdeniz pazarları örgütü, VIII. yüzyılın ortalarından itibaren de İslâm-Arap İmparatorluğu'na geçmiş, böylece, iktisadî çıkarlar da Bağdat'a yönelmişti[2]. Bu dönemde, Avrupa'nın Batı Akdeniz üzerine düşen eski Ba-

[1] W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age I. 546, 548, 550; F. Köprülü, Les Origines de L'Empire Ottoman, s. 35.

[2] H. Pirenne, Economic and Social History of Medieval Europe, p. 3.

tı Roma İmparatorluğu alanları büyük bir iktisadî bunaltı altına girdiklerinden, Batı Hıristiyanlığı'nın siyasî, iktisadî ve toplumsal düzeni derin değişmeler geçirdi. Örneğin, şehirlerin, ticarî canlılıklarıyle birlikte, siyasî güçleri de sönükleşti. Köy ekonomisi ve ona dayanan derebeylik ise, genel yaşantıya hükmedecek bir yaygınlık kazandığından, devlet düzeninde merkeziyetçi güç artık sınırları içinde bulunan toprakların her yanına doğrudan doğruya söz geçirme olanağını kaybetmiş bulunuyordu.

Fakirleşmenin etkisi ile, alış-veriş aracı olan para sisteminde de değişme olmuş, kullanılan para olarak da, altın yerine gümüş oturmuştu[1]. Batı Hıristiyanlığı dünyasındaki bu yeni oluşum, belki de, onu ileriki atılımlarına yöneltecek bir aşama idi. Gerçekleyin, Tuna-Ren yöreleri ile Avrupa karasının orta ve kuzey bölgeleri, tarihlerinde ilk kez uluslararası ticarete katılmakta, Hıristiyan Avrupa'nın kendi iç dünyasında önemli ekonomik coğrafya genişlemeleri görülmekte, Batı, kendi başına bir ekonomik bütün olma yolunu tutmuş bulunmakta idi[2].

XI. yüzyılın sonlarına doğru Hıristiyanların İslâmlar üzerine açtıkları uzun süreli «Haçlı Seferleri», kanlı savaşlar olmalarıyle birlikte, Hıristiyan Batı ile Müslüman Doğu arasında yeniden sıkı iktisadî ilişkilerin alıp yürümesine de az yaramadı[3]. Özellikle İtalyanlar, haçlı kafasını bir yana atıp, geniş bir deniz taşıtçılığına girişerek, Batı ile Doğu arasında pazar malları götürüp getirmeyi tekellerine geçirdiler. Bu sayede, birçok İtalyan şehirleri büyük birer ticaret merkezi olduklarından başka, İslâmların dokumacılığı örneğinde bir endüstri de, Floransa ve Toskana'da kurularak, hemen pek çabuk gelişmeye başladı[4].

[1] H. Pirenne, aynı yer, p. 5.

[2] H. Pirenne, aynı yer, p. 6-7.

[3] W. Heyd, aynı yer, I. p. 163.

[4] W. Heyd, Suriye şehirlerinin çok ileri bir endüstriye sahip olduklarını, Avrupa'ya bol işlenmiş mal sattıklarını söylüyor: Histoire du Commerce du Levand au Moyen Age, I. s. 180.

Onun için, Papa, Haçlı kavgalarında Müslümanları iktisadî yönden de ezmek amacını güderek, onlarla her türlü alışverişi yasakladığında, Venedik, bu kârlı işi bırakmaktan ise, Papa'nın yasaklama emirlerini kulak ardına atmayı çıkarına daha uygun buldu[1].

Avrupa'nın bir yandan kanlı-bıçaklı düşman olduğu Müslümanlarla, öte yandan, sıkı iktisadî ilişkiler kurarak, geniş çıkarlar sağlaması, örneğin, Doğu'nun dokumacılık zenaatını öğrenip, bu türdeki endüstrisinin mayasını kurması, hattâ İslâm şehirlerinin esnaflık, pazarlama ve benzeri düzenlerinin tıpkılarını İtalya'dan kuzeye doğru bütün Katolik Hıristiyan ülkelerine yayması, hiç şüphe yok ki, Lübnan-Suriye kıyılarında, geçici bir süre için de olsa, kurulabilmiş bulunan «Latin prenslikleri» ve İtalyan ticaretçileri eliyle olmuştu[2]. Batı Hıristiyanlığı, kendisininkinden çok üstün olan Müslüman uygarlığını gene bu kavgalı-gürültülü ilişkiler döneminde aldı ve onu ilerleterek, bugünkü çağdaş uygarlığına o yoldan ulaştı. Müslüman ülkeler ise, Hıristiyanlara kaptırdıkları, sözünü ettiğimiz uygarlıklarının o sıradaki kertesinde bile kalamadılar.[3] Ayrıca, İslâm Dünyası, Haçlıların yaptıklarından daha korkunç bir başka yakılıp yıkılma olayına daha uğradı: Moğol sürüleri, Müslüman ülkelerine birer çığ gibi inerek, yalnız bulduklarını yağma ile yetinmeyip, insanları da astılar, kestiler, ve kötülüğün her çeşidini yaptılar. O bozkır yığınlarının Hıristiyan ülkelerine saldıkları yayılma kollarının, Batı dünyasına olan zararları Rusya üzerinden Polonya ve Balkanlara da sarkmış olsa bile, o zamanın Avrupa'sında Hıristiyanlık gücünün merkezleri olan Orta ve Batı Avrupa devletleri bu yıkıcı elin etkilerinden uzak kaldılar. Ak-

[1] H. Pirenne, aynı eser, s. 18.

[2] W. Heyd, aynı yer I. 163.

[3] Avrupada, 1300 sıralarından itibaren, şehirlerin kuruluşunda Doğu'nun nasıl örnek alındığını H. Pirenne'in açıklamaları çok iyi belirtmektedir: La Fin du Moyen Age, p. 12-20 (L. Halphen, Peuples Civilisations VII).

sine, Mogolların hemen bütün Asya'yı birleştirmiş bulunan siyasî hâkimiyetleri, Avrupalıların Uzakdoğu'ya kadar olan bütün Eski Dünya ülkelerine kolayca girip çıkmaları olanağını yarattığı için, Batı'nın iktisadî genişlemesine az yardım etmedi[1].

Sözün kısası, Batılılar, Moğol yayılmasından hem ticarî çıkar sağladılar, hem de rakipleri olan Müslümanların ezilmeleri işlerine yaradı. Haçlı savaşları ne kadar kanlı geçmiş olursa olsun, Batı ile Doğu'yu yeniden kültürel ve ekonomik ilişkiler kurmaya yönelttiği için, hele Batılı Hıristiyan dünyası bu yoldan şimdiki çağdaş uygarlığını yaratacağı bir ortama girmiş oldu. Haçlı kavgalarının başından Ortaçağların bitimine kadar olan sürede Akdeniz ticareti, çoğunluğu ile İtalyanların — Ceneviz, Venedik ve Pizalıların — sanki tekellerinde gibi idi ve Marsilyalılar ile Barselonlular bunlara yeni yeni ulaşıyorlardı[2]. Venedik ile Ceneviz, Karadeniz'e de çıkarak, bu çevre limanlarını Asya karası içlerinden akıp gelen malların alınıp satıldığı birer işlek pazar biçiminde canlandırmışlardı. Moğolların Büyük Asya imparatorluğu topraklarında hüküm süren yol güvenliği, bir yandan Avrupalıların Çin'e kadar uzanmalarını olağan kıldığından başka Rusya içlerinden Basra Körfezi'ne kadarki geniş bir alanda, Doğu ile Batı'yı buluşturan limanlara ve pazar şehirlerine en uzak yerlerden pek çok kervanın korkusuzca akışıp gelmeleri ziyadesiyle kolaylaştı. Suriye'de Haçlı prensliklerinin, Çukurova'da Küçük Ermenistan'ın kurulmuş bulunmaları, Avrupalılar için Akdeniz'in doğu kıyılarını Ortadoğu ve Asya Dünyası'na açılan hayatî bir kapı durumuna getirmişti.

Doğu Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında kurdukları, geçmişte bir örneği bulunmamış bu sözünü ettiğimiz yasanlarla, bütün bu çevreleri kendi iktisadî işlemlerinin bir

[1] H. Pirenne, aynı yer, s. 230.

[2] H. Pirenne, Economic and Social History of Medieval Europe, p. 31; W. Heyd, I. p. 1.

örüsü biçimine sokan İtalyanlar, Roma'nın çökmesinden beri bağımsız devletlikten uzun bir süre için düşmüş bulunan memleketlerinin siyasî yönden olan bu kaybını, göz kamaştırıcı iktisadî yükselişleri ile sanki doldurmuşlardı. Bunların doğu limanlarından Avrupa'ya taşıdıkları ticarî mallar, ipek, parfüm, kıymetli kumaş ve özellikle sağladığı kâr yönünden büyük ticarî önem taşıyan baharat idi[1].

Venedikliler, Cenevizliler ve Pizalıların Doğu ile Batı arasında ticarî ilişkileri geliştirmekte yaptıkları değerli hizmetler kendi halklarını ve ülkelerini ondurmuş olsa bile, İtalyan topraklarının Avrupa iktisadî coğrafyasının doğrudan doğruya göbeğinde olması, ayrıca, din, sanat, edebiyat ve felsefece de Batı Hıristiyanlığının Roma'ya dönük bulunması dolayısiyle, Karadeniz'in kuzeyinden Mısır'ın İskenderiye dolaylarına kadar olan geniş bölgede geçtiğini söylediğimiz Doğu-Batı pazarlaşması ve onun beslediği deniz taşıtçılığı, İtalyan tüccar ve gemicileri eliyle, ister istemez, bütün Avrupa Hıristiyanlığı çıkarına işleyen bir iktisadî örgüt anlamı taşıyordu.

Kuzeyden güneye, Akdeniz ve Karadeniz çevrelerinin her yanını sarmış bulunan Venedik ve Ceneviz ticaret adamlarının, kendilerinden önce buralarda aynı işi yapmış başka milletlerin iş adamlarından büyük bir farkları vardı: Bu yenileri, ticaret ve ticarî taşıt işlerinde dünyanın daha önce hiç görmediği yepyeni teknik usuller kullanarak, milletlerarası ticarette olsun, iç ticarette olsun, gerçekten devrim yapmışlardı. Bankacılık, kredi, ticarî mektup, kâğıt para gibi alışveriş ve ticaretin öteki dallarında kullanılan yeni araçları, hele özel kişilerin birikmiş paralarını sermaye olarak bir araya toplamada gösterilen başarı, artık yeniçağlar Avrupa'sını, dünyanın öteki karaları karşısında, sırrına akıl ermez bir ticaret sihirbazı yapıyordu. Bu sayede, büyük servet toplayan tanınmış kişiler, geliştirdikleri alış-veriş tekniği ile sermayelerine büyük pa-

[1] H. Pirenne, La Fin du Moyen Age, p. 228.

ralar kazandırmada o kadar başarılı oldular ki, krallar bütçelerinin açığını böyle türemiş kişilerden aldıkları ödünçlerle kapattılar.

Modern çağ toplumlarının ilerlemesinde, felsefe, bilim, sanat, edebiyat alanlarının yıldız kişileri gibi, ticaret ve ekonomi alanının da ünlüleri böyle ortaya çıktı ve ticarî kazanç çevrelerini sanki avuçları içine almışcasına, toplumun ekonomik yaşayışına hükmeder güçte kişilerin uğraşı demek olan «iş adamlığı» böyle doğdu. Bu yeni türeme iş adamlarının, bir Ortaçağlar yapıtı olan «esnaflık» ile hiç ilişikleri yoktu. Artık, bir ülkenin, ortaçağlar yaşantısını eskitip, yeniçağlara geçmiş olduğunu gösteren, onun, yeni felsefe, yeni edebiyat, yeni sanat yaratıcısı büyük kişileri yanında, tanınmış, iş adamı niteliğini kazanmış insanlarının da bulunmayışı olamaz idi[1].

Bu yeni uygarlığa açılan yolda, İtalyanların arkasından gelen Alman, Hollandalı, Belçikalı, Fransız, İngiliz v.b. Avrupa halkları, gemi işletmeciliği ve pazar pazar yeliştirme ticaretini kolayca kavrıyarak, kendileri de aynı işlere sarılmakta gecikmediler. Bunlardan da, iş adamları ortaya çıktı. Örneğin, Kuzey Denizi ve Baltık Denizi kıyılarını ikinci bir Akdeniz'e çeviren, Avrupa ticaretini Rus ülkesinin içlerine kadar ilerleterek Batı Hıristiyanlığının dünya ekonomisi üzerindeki hâkimiyetine, bu biçimde, kuzeyden çalışan ünlü Alman Hans ticaret kurulu düzeni[2], deniz taşıtçılığında, daha XIV. yüzyılın başlarında kendisini göstermiş ve Flaman limanlarında Ceneviz ve Venedik gemileriyle karşılaşır olmuştu[3]. Bundan sonra, İspanyol, Portekiz, Flaman, İngiliz ve arkalarından kuzeyde İskandinav ülkelerinin gemiciliği doğuyor, böylece, Avrupa bütün kadrosu ile dünyanın daha geniş bölgelerine açılarak,

[1] H. Pirenne, La Fin du Moyen Age, p. 230-232.

[2] Bertrand Gille, Histoire Economique et Sociale de la Roussie, p. 39-40.

[3] H. Pirenne aynı yer, aynı sayfa.

İtalyanların eski Akdeniz'ine, ondan daha canlı yeni Akdeniz'ler katıyorlardı[1].

İtalyanların Doğu ile kurdukları ekonomik ilişkilerinden Avrupa'ya kazandırdıkları yalnız dış ticaret ve gemi işletmeciliği değildi. Bunun arkasından gelen daha önemli bir iktisadî devrim, o zamana kadar Doğu ülkelerinin ustalığında bulunan dokumacılık endüstrisinin Avrupa'da da kurulması idi. Gerçekleyin, Venedik ve Cenevizlilerin ticarî kazanç çabalarının bir sonucu olarak, İtalya'nın Floransa, Toskana gibi kuzey bölgelerinde, XIV. yüzyılda, dikkati çekecek güçte bir dokuma sanayii boy gösterivermişti[2]. Kuzeyden Alpleri aşıp, İtalyan pazarlarına akışan Almanya ve öteki ülkelerin tüccarları, burada, artık yalnız Doğu'dan gelmiş malları değil, İtalyan yerli dokumalarını da bulmaya başlıyorlardı[3]. Avrupa'nın bu iç ticaretinde Venedik ve Cenevizlilerin üstünlükleri ve satıcılık tekelleri uzun sürmedi. Dokuma sanayii Fransa'ya ve oradan Flandre'a geçti. Özellikle bu son bölgenin dokumacılığı, Kuzey İtalya'yı gölgede bırakacak bir gelişme kaydetti. İngiliz koyunculuğunun ünlü yünlerinin Flaman dokumacıları için hayatî bir hammadde olması dolayısıyle, İngiliz koyun üreticileri ve yün tüccarları bu sayede büyük kazançlar sağlamıya başladılar. Onun arkasından, İngilizler, kendi yünlerini kendileri işlemek üzere, Londra'da çuha sanayiini kurarak dünyaya ün salmış kumaş endüstrisinin sahibi olmayı başardılar. Bu durumda, Britanya yünlerinden yoksun kalan Avrupa karası kumaşçılığı önemli bir hammadde bunalımı geçirdiği gibi, İngiliz yün tüccarlarını dışarıya yün satmaktan alıkoymak da, bu ülke kralı için önemli bir sorun oldu. Daha XIV. yüzyılın ilk yarısında, İngiliz Kralı II. Edvard, yerli kumaşları rekabetten ko-

[1] H. Pirenne, aynı yer, p. 21-26 ve 232.

[2] W. Heyd, İtalya'da 1300 sıralarında kurulan ipek dokumacılığı, o zaman ancak Avrupaya mal satabiliyordu: aynı eser, II. p. 4.

[3] H. Pirenne, aynı yer p. 230-232.

rumak için, İngiltere'ye yabancı kumaşın sokulmasını yasaklamış bulunuyordu[1]. Fransa Kralı XI. Louis de, Fransız mallarının reklamını yapacak ilk sergiyi İngiliz başşehri Londra'da açacak kadar bilinçli bir iktisat politikası güttü[2].

Artık Avrupa'da, her devletin kendi ülkesinde milli bir ekonomi siyaseti uygulaması gerektiği ortaya çıkmış, böylece, her kral ve onun hükümeti memleketin ticaret ve endüstrisini geliştirecek tedbirleri almayı baş görev sayar olmuştu. Çünkü, bütçenin denkleştirilmesinin vergi kaynaklarının zenginleştirilmesi ile olağan kılınacağını çağın maliye uzmanları salık veriyorlardı[3]. Şu halde, milletlerarası iktisadî ilişkilerde her hükümetin kendi sınırları içinde uyguladığı merkantalist ticaret sistemi böyle ortaya çıkmıştı. Bu oluşumlar sonucu olarak, Batının, Dünya ticaretinde yeri olan devletlerin bu işi ustalıkla yürüten ticaretçi sınıfları en güçlü biçimde doğmuşlardı. Bunlar, hiç de ortaçağlar'dan sürüp gelen «esnaf»tan dönme değillerdi. Bundan böyle, modern çağlar'ın sağlam ekonomili devletleri kadrosunda yer almak, artık, ticaret ve endüstri yaratıcısı bu yeni tip «iş adamları» sınıfına sahip olma koşuluna bağlı bir şeydi[4].

Denizcilik ve ticaret alanında İtalyanların peşinden gelen Almanların Hans Ticaret Birlikleri, giderekten ustaları olan Venedik ve Cenevizlileri de geçerek, Avrupa'nın ticaret ve para işletmeciliğinde sanki devrim yaptılar. Bir konfederasyon biçimine dönüşen Hans'ın, Danimarka, İsveç, Norveç ve Rusya içlerine kadar uzanan kolları, buralarda yeni yeni pazar şehirleri kurarak, Avrupa'nın Dünya ekonomisine hükmedecek gücünü yaratmada en büyük atı-

[1] H. Pirenne, Economic and Social History of Medieval Europe, p. 221.

[2] H. Pirenne, aynı yer, p. 222.

[3] H. Pirenne, aynı yer, p. 233-235.

[4] H. Hauser, Les Débuts de L'Age Moderne, p. 49-50.

lımı yaptıkları gibi[1], Anvers, Bruges, Londra, Lizbon limanlarında doğan milletlerarası yeni ticarî hayatın orta direği oldular. Bunlar, sermaye teşkili, bankacılık, kredi, ticarî senet v.b. ekonomi (ticaret ve maliye) tekniğine ait usulleri bütün bütün geliştirdiler. Öteki Avrupa ülkelerinin ticaretçi sınıfı onların izinde harekete geçmeyi geciktirmediler. Akdeniz, pazarları ve ticaret trafiği en çok olan tek çevre olmaktan çıktı. Baltık, Kuzey Denizi, Atlas Denizi'nin Avrupa kıyıları, bu bakımdan onu geçtiklerinden başka, dolaşan gemilerin, milletlerarası iş yapan büyük sermayeli tüccarların yığıldıkları canlı limanlar ve pazar şehirleri yönünden, yukarıki denizler dolayları Akdeniz'i çok geride bıraktılar[2]. Artık, Yeniçağların başında, Modern Avrupa, sanatı, edebiyatı, felsefe ve akılcı bilimi yanında, bunlarla atbaşı giden bir de teknik ekonomi düzenliği kurmuş bulunuyordu. Böylece, Avrupa dışı ülkelerin erişemiyeceği bir uygarlık yaratmış bulunan Batı Hıristiyanlığında, endüstri, ticaret ve öteki ekonomik güç merkezleri, kuzeye, Almanya, Hollanda, İngiltere, Fransa, İskandinavya çevrelerine kaymış, bir zamanlar dünyanın en işlek pazarlarını kurmuş olduğu için herkesi kendi ayağına çeken İtalya, artık bu yeni merkezlerin karşısında gerilemiş, Toskana'lı ve Floransa'lı eski büyük sermayecilerin yerlerini Alman ve öteki Alp gerisi memleketlerin iş adamları tutmuştu. Almanların, artık İtalya'yı yok etmeleri değil, tersine, bunların oralara inmeleri durumunun olağan hale gelmiş bulunması, bu eski zengin ülke için, Avrupa dünyasının ekonomik yönetim tahtından düşmekte olduğunun belirdiği kanısını veriyordu. Bundan böyle, İtalya pazar ve limanlarının yerine kuzey kıyılarını, özellikle Anvers ve Lizbon'u koyan Alman iş adamları ve sermayecileri, dünyanın bu en işlek iki liman-ticaret merke-

[1] Bertrand Gille, Histoire Economique et Sociale de La Roussie, p. 37-38.

[2] H. Pirenne, aynı yer, p. 224-226.

zinden, Portekizlilerle işbirliği halinde, Hindistan'a açılır olmıya başlamışlardı[1]. Artık Avrupa'nın dünya ticareti önderliğini sanki İtalyan'lardan kapmış bulunan Almanların, bir yandan Baltık kıyılarına, Rusya içlerine, ve oradan Rusların işbirliği ile Ortaasya'ya, o bir yandan, Kuzey Denizi kıyıları, İngiltere, İspanya ve Portekiz'e yayılmaları, bütün bir Avrupa'da, Dünya ticaretine atılma ve ünlü iş adamları yaratma işini her toplum için ilerlemenin baş koşulu yapmış bulunuyordu[2].

Batı Hıristiyanlığı toplumları kadrosuna giren hemen bütün ülkelerin uluslararası ticarete bu denli ilgi duymaları, ve bunun için gerekli olan alışverişçi ya da pazarcı sınıfların kolayca doğması sonucu, eskiden ancak İtalya'nın birkaç şehrinde görülebilen fuarlara ve büyük pazarlara Fransa, Almanya, İngiltere, Hollanda, Belçika, İspanya, Portekiz, hatta Rusya v.b. ülkelerde daha canlı örnekleriyle rastlanır oldu. Bu yenilerinde büyük para alışverişlerinin, fiyat belirtme işlemlerinin yapıldığı borsalar kuruldu. Bu gibi yerlere Avrupa'nın her yanından koşup gelen tüccarlar ve büyük bankerler, öne sürdükleri milyonlarına önemli kazançlar sağlattırıyorlardı. Büyük işleri çevirmekte kullanılacak sermayeyi teşkil edebilme yolunda da yeni adımlar atıldı. Prenslerin ve öteki zengin özel kişilerin, biriktirip de bir iş gördüremedikleri paralarını, iş adamlarına çalıştırmaya vermeleri doğal bir davranış oldu. Bu iş adamlarının, başkalarının birikmiş paralarını çalıştırmada gösterdikleri ciddilik, bütün vatandaşlarda da büyük güven yarattığından, elinde üç-beş kuruşu biriken kişiler, bu gibi ticarî ortaklıklara katılmak için büyük arzu göstermiye başladılar. Böylece, milyonlarca insanın elindeki küçük para birikintilerinin toplanması ile büyük anonim ortaklıklar ve sermayeler doğdu. Artık, herkese güven vermek, iş adamı için vazgeçilmez bir iş ahlâkı ol-

[1] H. Hauser, aynı yer, p. 334.

[2] H. Hauser, aynı yer, p. 231-232.

muş, bu sayede kurulan büyük sermayeli şirketler geniş işler çevirme olanağına kavuşmuşlardı[1]. Demek ki, bundan böyle dünya ticaretindeki Avrupa üstünlüğü, yalnız tüccar sınıfının değil, toplumları oluşturan bütün vatandaşların işe katılmalarının bir sonucu idi. Halbuki, Avrupa ülkeleri dışında hiç bir toplum bu biçimde bir «paraya para kazandırma» bilincine ermiş değildi.

Avrupa karasında Yeniçağlara girilirken gördüğümüz bu çapta bir pazar, fuar, borsa alışverişinin milletlerarası ve iç pazar piyasalarının elden ele dolaşacak olan geçerli paralarında bir yetersizlik ve darlık yaratacağı ortada idi. Ayrıca, Rönesans ile değişen dünya görüşü, zevkleri de değiştirmiş, insanı dünya nimetlerinden faydalanmada sanki tutkuya kaptırmış, buna göre de, para kazanma bir hırs halini almış idi. Yaşama zevki, onun kat kat üstünde para kazanmayı kamçılamakla, Avrupa'nın iktisadî hayatında bir patlama olmuş bulunmaktaydı[2]. Bu durumda, dolaşım parasının ekonomik patlama ile atbaşı gitmesi, yani hacminin kabarması gerekiyordu. Bunu sağlıyabilmek için de, kıymetli maden üretimini artırma olanakları araştırılmış, oldukça başarılar da elde edilmiş ise de, bu konuda gerekli miktarı elde etmeye ulaşılamadığı görülmüştü. İtalya'dan Fransa, Flandre, İngiltere v.b. ülkelere yayılan endüstri hayatı, gerek yurt içi ve gerek devletler arası rekabete varacak seviyeyi bulup da, Avrupa'nın her devleti için, ticaret ve endüstrisinin himaye edilmesine ve gelişmesine yarıyacak olanakların sağlanması millî bir politika biçiminde kalıplaştıktan sonra[3], bir önceki dönemin kıt kanaat kalıplı alışverişinde kullanılan paranın, derinliğine ve genişliğine bu derece boy atan bir ekonomiye de yeteceği düşünülemezdi. Krallar ve prenslerden zengin ailelere ve bütün halk sınıflarına kadar yayılan «birikmiş para-

[1] H. Hauser, aynı yer, p. 338-340.
[2] H. Hauser, aynı yer, p. 305-306.
[3] H. Hauser, aynı yer, p. 48-51; H. Pirenne, Economic and Social History of Medieval Europe, p. 221.

larını sermaye teşkiline yatırma» hevesleri de piyasanın gittikçe artan para ihtiyacını bir süre daha karşılamış olmakla beraber, Avrupa, XV. yüzyılın sonlarına girerken, gene de oldukça ağır bir para bunalımına sürüklenmekten kendisini kurtaramamıştır. Şu para darlığının, alışveriş dünyası ve halk yığınları üzerindeki etkisi, gıda ve öteki maddeler fiyatlarında göze batacak ölçüde bir düşüş meydana gelmesi biçiminde olmuştu[1]. Satıcı için çok yıkıcı olan, para sahibine göre ise ucuzluk denen bu ekonomik olayın en ağır dönemi XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başları idi. 1493'ten 1520'ye değin uzayan sürede, Yeni Dünya'dan (Amerika'dan) Avrupa'ya kıymetli maden taşınması henüz fiyatları yükseltecek genişliğe ulaşmamış bulunuyordu. Fakat, bu son otuz yıla yakın sürenin arkasından gelen dönemde de, öncekinin tersine, altın ve gümüş akını ihtiyacın da üstüne çıkmıştı[2]. Amerika'nın, özellikle güney bölgesinden, İspanyollar ve Portekizliler eliyle Avrupa'ya taşınan altın ve gümüşler, yukarıdan beri endüstri ve ticaret hayatında çılgınca bir çalışım dönemine girmiş olduğunu söylediğimiz Batı Hıristiyanlığında kıymetli maden kümelemelerinin birdenbire çok kabarmasını sağladığından ötürü, bu kez de, 1525 sıraları öncesinin tam tersine bir iktisadî olay olup geçmeye başlamış, cepleri para dolu alıcıların doldurdukları pazarlarda fiyatlar çabucak fırlamış, 1559 sıralarının ticaret dünyasında ne bulursa yutan bir Avrupalı alıcılar zümresi her yanı kaplamıştı.

XV. yüzyılın sonları Avrupa'sındaki para darlığı ve bu yüzden görülen fiyat düşüklüğü, Batı toplumlarının alabildiğine endüstri, pazar, fuar, bankacılık v.b. ekonomik alanlarda örneği görülmedik genişleme hamleleri yapmakta bulunmalarından doğmakta olup, bunlar zorlu bir gelişmenin habercisi bulundukları gibi, 1525'ten sonra başlıyan fiyat

[1] H. Hauser, bu sırada gümüşün satın alma gücünde çok yükselme olduğunu söylüyor: aynı yer, p. 53.

[2] H. Hauser, aynı yer, p. 305.

yükselmeleri de, kıymetli madenlerin bollaşması üzerine, zengin alıcıların bütün pazarlara yayılmaları demek olduğu için, bu da gene Batı'nın iktisadî alanda yeni bir ilerleme kaydettiğinin göstergesi idi. Şu halde, Batı dünyası önce ucuzlama (fiyatlarda düşme) ve onun arkasından bir pahalılık dönemi yaşantısı sıralamakla, büyük iktisadî atılmalar yapmakta olduğunu gösteriyordu ki, onun bu başarısı, kendisini milletlerarası alışverişin sömürücü patronu yapmış oluyordu ve bu çeşit patronluk kadrosu da, onu yaratan koşulların bir gereği olarak, ancak Hıristiyan Avrupa dünyası toplumlarına açık idi; onların dışında kalanlar, yani Asya ve Afrika toplumları ona hizmet etmek, o zenginleştikçe kendileri fakirleşip, hep böyle bir giderlikte yaşamak zorunluğu altında bulunuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu ve onun ile birlikte bütün İslâm dünyası da, doğal olarak, bu ikinci dünya içinde kalmakta idiler.

Bu konuda sözün kısası şudur ki, Haçlı Seferleriyle birlikte İtalyanlar Avrupa'nın dış dünya ile olan ticaretine yeni bir biçim vermişler, gemiciliği ve ticarî eşya taşıyıcılığını geliştirmişler, bu sayede ülkelerine dünyanın serveti aktığı için, İtalya çok zengin olmuş, pazar şehirleri ve endüstri merkezleri Yeniçağlara has bir çehre ile doğmuş, Avrupa'nın öteki bölgeler halkları, özellikle Almanlar, güneye akmışlar, sermaye getirmişler, İtalya'da gelişmiş olan yeni iktisadî hayat, bütün usul ve örnekleriyle, gittikçe kuzeye de geçmiş, bankacılık, ticarî senet, kredi, borsa işleri, pazarcılık, liman işletmeciliği ve hele dokuma sanayii, Fransa, Flandre, İngiltere gibi yerlere sıçradığından başka, bütün Avrupa ticaretinin milletlerarası işletmeciliğini İtalyanlardan Alman iş adamları kapmış, ticaret bilgi ve tekniği bu sonuncuların elinde daha ileri biçime girmiş, Alman Hans ticaret örgütleri, Rusya içlerinden[1] Atlas Denizi'nin İberik ve Kuzey Denizi kıyılarına, İngiltere içlerine

[1] Peter I. Lyashchenko, History of the National Economy of Russia, p. 166.

kadar geniş bir bölgenin deniz ve kara ticaretini ele geçirmiş, öteki milletler, Hollanda, İspanya, Portekiz, İngiltere, İskandinavyalılar ve Danimarkalılar onların peşinden iş adamlarını ortaya sürmüşlerdir. Flandre ile İngiltere'nin kumaş ve öteki dokumacılıkları İtalya'nınkini çok geçmiş, böylece, Batı Hıristiyanlığının bütün devletleri birbirleriyle bir milletlerarası ticarî kazanç yarışına girmişler, ilerlemenin birinci koşulunun, ekonomik alanda millî politika izlemek olduğu ortaya çıkmış, Amerika karası'nın bulunması ile, Avrupa iktisadî merkezleri daha da kuzeye ve batıya yayılmış, ticaret trafiğinde Akdeniz ikinci sıraya düşerek, Baltık Kuzey Denizi, Atlantik öne geçmişler, böylece de, en büyük ticaret limanları kuzey ve batı kıyılarında doğmuşlardır.

XVI. yüzyılın ortalarında, artık, Avrupa karası dünyanın öteki karaları karşısında çok ileri bir iktisadî bütün biçime girmiş, üzerinde yaşamakta bulunan Hıristiyan milletler, sanat, edebiyat, felsefe, bilim dallarında gerçekleştirdikleri büyük devrimi, ekonomik usulde de daha üstünü ile yapmayı başarmışlardır.

Artık bu sıralarda, Doğu pazarları bile Batı ülkelerinden gelen işlenmiş eşya ile dolmuş, Avrupa dışı toplumlar, Hıristiyan ülkeler endüstrilerinin hammadde yetiştiricileri durumuna girmiye başlamışlardı. Toplum yaşantısında, bütün öteki örgütlenmeler gibi, ekonomik hayatın da bilimsel ve teknik usullerle düzenlenmiş bir örgüt haline gelmiş bulunduğu görülüyordu. Rönesanstan ve onun yarattığı yukarıda adları geçen yeni örgütlenme hareketlerinden, en ufak biçimde bile olsa, haberleri olmamış bulunan Doğu toplumları, elbette Batının yeni ticaret ve iktisadî işletmecilik metodunu kavrayamazlardı. O halde, Avrupa dışı bütün ülkeler Hıristiyan Batı iş adamlarının servet üretme bellekleri olmuş bulunma kaderine boyun eğmek zorunda idiler ve uzun yıllar boyunca da öyle olmuştu.

Dünya uygarlığında başka örneği görülmedik yeni bir

çağ açan Batı Hıristiyan dünyasının bu yolda harcadığı çabalarında, kendisine gerekli olan sermaye gücünü yığmasında Avrupa dışı dünya toplumlarını ve onların iktisadî değerlerini, servet kaynaklarını kullanabilmek için geliştirdiği siyasî ve askerî düzen, dünyanın küçük Avrupa'ya boyun eğip, bu amaca kullanılmasında en başta gelen faktör olmakla beraber, bu konu bizim araştırma sınırımız dışında kaldığı için bilgi vermiyoruz.

2 — *Doğu Akdeniz Çevresinde İktisadî Sönükleşme*

Doğu ile Batı arasındaki ticarî alışverişin büyük bir kazanç alanı olduğu, bunu ele geçirmek ya da rakibini bu kazançtan yoksun bırakmak amacı ile Ortaçağlarda bile devletlerin birbirleriyle çekiştikleri biliniyor[1]. Batıda bütün Avrupa ile Doğuda Hint ve Çin'i de kapsayan Asya'nın ticarî malları Ortadoğu ve Yakındoğu ülkeleri liman ve pazarlarında karşılaşıyorlar, böylece, özellikle Akdeniz ve çevresi memleketleri, bu durumdan, aracı olarak, geniş ölçüde yararlanıyorlardı.

Bizans ve Abbasî imparatorluklarının kurdukları iki büyük siyasî düzen, Akdeniz ve yanlarında milletlerarası alışverişe en uygun koşullar sağlamış, bu sayede, Ortadoğu, hele Doğu Akdeniz ülkelerinin ekonomi ve ticaret örgütleri çok gelişmiş, ortaya çıkan büyük şehirlerde kurulmuş canlı pazarlar bütün dünyadan buralara alıcı ve satıcı çeker olmuştu. Ortaasya, Rusya, İskandinavya, hattâ Almanya bile uluslararası ticaretin kaynaştığı çevreye yabancı değillerdi. Dünya çapında bir alışveriş ortamı yarattıkları görülen İslâm devletlerinin kullandıkları paralarının çok uzak ülkelere kadar geniş ölçüde yayılmış bulunması bunu ispatlıyordu[2].

Doğu Akdeniz ve dolaylarının (Abbasî ve Bizans alan-

[1] W. Heyd, aynı eser I. p. 6-12.

[2] W. Heyd, aynı eser I. p. 52 ve 58.

larının) iktisadî ve ticarî yönlerden bütün dünyayı etkilerine alabilmelerinin koşulları aşağıdaki biçimde kolayca sıralanabilir:

1 — Abbasî ve Bizans devletlerinde, ticarî ulaşım ve alışveriş için birinci koşul olan her türlü güvenlik sağlanmış bulunmakta idi.

2 — Uluslararası ticaret ve alışverişin en önemli ilkesi olan ticaretçi sınıf bu iki ülkede, özellikle Abbasî İmparatorluğunda türemiş olup, bütün atılganlığı ve cesurluğu ile dünyanın öteki ülkelerindekilerden çok üstün çalışıyor idi. Bu suretle, Doğu Akdeniz ülkeleri, yalnız aracılıktan değil, kendi atılgan tüccarlarını ve iş adamlarını dünyanın dört yanına koşturarak ticaret mallarını üretildikleri yerlerden kendi elleriyle getirmelerinden de çok kazanmakta idiler.

3 — Öyle görünüyor ki, önceleri lüks kumaşlar Hindistan'ın, ipek de Çin'in çıkardıkları iki önemli ticaret malı iken, Araplar kumaşları, İranlılar da ipekleri, kendileri çıkarmayı düşündükleri için, aracılıklarına ve dünyayı dolaşan tüccar niteliklerine bir üçüncüyü, yani kıymetli kumaş dokumacılığını ve ipek üretimini katmak sayesinde, Suriye, Mısır, Irak gibi Arap ülkeleri dokuma endüstrisinde, İran bölgesi de ham ipek üretiminde büyük gelişme sağladılar. Bu tür endüstri, doğal olarak, Bizans'a da geçmekte gecikmedi[1]. Fakat, Çin ve Hint, eskiden beri, kendilerinin tekelinde bulunan ipek, yün ve pamuk sanayiinin bu biçimde Orta ve Yakındoğu'da da kurulmuş bulunmasından ne kadar zarara uğradılar, bu konuda bilgimiz yoktur[2].

4 — Doğu ile Batı arasındaki ticarî alışverişte aracılık, pazardan pazara koşuşturan atılgan ticaret sınıfı, bü-

[1] W. Heyd, aynı yer, I. p. 52.

[2] Bugün Anadolu halkı arasında «bulunmaz Hind kumaşı» deyimi, o devrin Hind'den gelen çok göz alıcı ve pahalı kumaşlarının tarihî izleri olarak, bir şeyin çok değerli ve elde edilmesinin pek zor olduğunu ifade için kullanılır.

tün dünyada en güçlü devlet parası sahipliği gibi koşulların bir sonucu olarak büyük liman ve pazar şehirlerinin doğmuş bulunması.

İşte Doğu Akdeniz ve çevresini, daha doğrusu Abbasî ve Bizans İmparatorluklarının kapsadıkları Yakın ve Ortadoğu'yu iktisadî yönden mutlu kılan, dünyanın öteki yerlerini alışveriş yapmaya onların ayağına çeken başlıca koşullar bunlar idi. Şu noktaya da önemle değinmeliyiz ki, pek çok mal sürümünün kolayca yapıldığı pazarları yaratan ve ayakta tutan tüketim yığınları sanıldığı gibi hep Batıda ve Doğuda değil, bu iki büyük devletin kendi kalabalık insanlı, gelişmiş bölgelerinde idi de. Pek uzun sürmüş olmasa bile, bir ara Bizans ve hele Abbasî İmparatorluğu her yönden uygarlığın en ön sırasına ermişlerdi.

Öyle görülüyor ki, XI. yüzyıl süresince Abbasî ve Bizans devletlerinin her ikisinde de siyasî düzen bozulmaya başladı[1]. Adı geçen yüzyılın sonlarına doğru ise, Batı Hıristiyanlığının Müslümanlar üzerine açtığı Haçlı seferleri, yalnız yıkıcılığı ile değil, olumsuz iktisadî etkileriyle de Doğu Akdeniz'in çöküntüye yüztutmasını hazırladı[2].

Gerçekleyin, Haçlı kavgalarının daha ilk döneminde, hem Bizans'ta hem de İslâmların Doğu Akdeniz yöresinde «Latin Devletleri» kuruldu. Böylece, Yakındoğu'nun siyasî hayatı artık onarılmaz biçimde karıştı. İslâm ülkelerinin, Haçlı kavgaları sürerken, bir de Moğol yayılmasına uğraması, dünya ticaretini Müslümanlar lehine işleten siyasî düzeni kökünden değiştirdi. Artık, güçlü devlet düzeninden yoksun bulunan Müslüman ve hatta Bizans, Haçlılar döne-

[1] Abbasî İmparatorluğu'nun uzak bölgelerinde kendi başlarına hareket eden valilerin, bağımsız devlet kurarak, Bağdat Halifesini nasıl sadece adı var durumuna düşürdüklerini biliyoruz. Bizans İmparatorları da aşağı yukarı başka türlü değillerdi: Bak. A.A. Vasiliev, Hist. de L'Empire Byzantin, p. 455-457.

[2] XII. yüzyılın sonlarına doğru başlayan Moğol yayılması da, sanki Haçlıların işini bütünler gibi, İslâmlara onlarınkinden daha ağır bir yıkıcı felâketi yüklemişti.

minin canlılaştırdığı Doğu-Batı alışverişinde kârlı iş yapma olanaklarını böylece kaybetmiş bulunuyorlardı.

Haçlı kavgaları döneminde, Doğu ile Batı'nın iktisadî ve ticarî ilişkilerine İtalyanların yepyeni bir canlılık verdikleri doğru ise de[1], önceleri, İslâmların ve Bizanslıların da çıkarlarına gibi görülen bu yeni alışverişin eskilerinden önemli başkalığı, Batılıların, bu kez, Doğuluları tam bir sömürü düzeni altına almaları biçiminde olması idi[2]. Çünkü, Hıristiyan Avrupa, bu kez Doğunun pazarına yalnız mal almıya gelmiyor, onun uygarlığını da Batı ülkelerine taşıyordu. Hıristiyan Batı'nın yeni doğan ticaretçi ve işadamı sınıfı karşısında, Doğunun eski üstat ve güçlü sınıfı artık yoktu; sadece yerinde alışveriş yapan uyuşuk yaşantılı esnafı vardı. Bu boşluktan yararlanan İtalyan tüccarları ve öteki iş adamları, Doğu Akdeniz yöresi devletlerinden kopardıkları «serbestçe ticaret» imtiyazları sayesinde de kendilerine yeni yeni kapılar açtırmış bulunuyorlardı[3]. Bu arada, doğal olarak, Batı, Doğu'nun zenaatına el almış, örneğin İtalyanlar Toskana, Floransa v.b. yerlerde pek hızlı gelişen bir dokuma sanayii kurmayı başarmışlardı[4].

Bu durum, vaktiyle İslâmların Hind kumaş ve dokumalarının sadece alıcıları iken, sonradan aynı malların en-

[1] W. Heyd'in sözünü ettiği büyük ticarî ve sınaî gelişme (Bak. adı geçen eser, p. 164, 180) Batı endüstrisinin güçlenmesinden önce idi.

[2] Haçlı seferleri üzerine başlıyan bu yeni canlı iktisadî ilişkilerin Doğu zararına işliyen gidişatını ve sonuçlarını hesaba katmıyan bütün Batılı yazarlar, söz konusu ettiğimiz bu yeni tür alışverişin Doğu'ya getirdiği canlılık ve kârlı ticareti öve öve bitiremiyorlar: Bak. Heyd, I. 163, 164, 180, L. Bréhier, Vie et Mort de Byzance, p. 342.

[3] Vasiliev II, 215 ve 217.

[4] Gerçekleyin, daha 1219 sıralarında, sözü geçen Avrupa malları, Bizans pazarlarında Doğu'dan Türkiye yoluyla gelen mallara kolayca rekabet etmekte idiler: Bak. Vasiliev, II. 227.

düstrisini kendileri de kurarak, onları zarara sokmalarının tıpkısı idi.

Şu halde, Abbasî, daha doğrusu İslâm ve Bizans siyasî düzenlerinin bozulması bu ülkelerdeki büyük şehirlerin iktisadî ve sosyal güvenliklerini sarsmış, ticaret sınıfını doğuran ve yaşatan ortam donuklaşmış, Batı'da doğmuş bulunan yepyeni özgenlikteki pazarlardan İslâmların haberi olmamış, Bizans tüccarları bile bu yeni alışveriş dünyasına katılamamışlar, ellerindeki endüstrinin daha üstünü Avrupa'da da kurulmuş, böylece, Doğu Akdeniz dünya ticaretini kendi çıkarına işletme koşullarını kaybetmiştir[1].

Yakındoğu ve Ortadoğu'da olup geçen bu olaylar dünya ticaret ilişkilerini sağlıyan yol ağlarının da ister istemez değişmesi sonucunu verdi[2]. Moğolların yayılmaları ve o arada Almanların Avrupa'nın ticaret alanlarını Rusya içlerine doğru genişletmeleri, Ortaasya ve Doğu Asya'nın mallarını, Batı'ya taşıyan yeni yollar açılmasını sağladı. Karadeniz, Akdeniz'in içeri sokulmuş bir uzantısı olmaktan öte giderek, birçok kara yollarını birbirlerine bağlıyan canlı ticaret limanlarının yer aldığı deniz biçimine dönüştü. Doğu ile Batı arasında Haçlı seferleri ile başlıyan yeni dönem ekonomik ilişkilere ne yönden bakılırsa bakılsın, araştırmaların ortaya koyduğu gerçek şudur ki, Akdeniz için önceleri pek yararlı ve mutlu olan bu alışveriş, giderekten Batı Hıristiyanlığı tarafından tam bir sömürü ticaretine çevrilmiş, gerek Müslüman ve gerek Bizanslı halk bunu anlamakta gecikmemişler, ancak, yapılacak bir şey de kalmamış idi.

Bizansın ve hele Abbasîlerin Yakın ve Ortadoğu'daki toprakları üzerinde sonradan onların yerine kurulmuş bulunan daha küçük ölçüdeki devletler, kendi yeni siyasî

[1] Bak. L. Bréhier, Vie et Mort de Byzance, s. 293, 432.

[2] W. Heyd, adı geçen eser, p. 64.

güçleriyle ne kadar elverişli iktisadî düzen de yaratmış olsalar, dünyanın Batı Hıristiyanlığı çevresinde kurulmuş bulunan yeni sömürü merkezlerine dönük bilimsel doğuşlu ekonomik sistemini kavrıyacak ya da onun Avrupa dışı ülkelerden servet emici yepyeni icat ticaretine karşı, geleceklerini güven altına alacak yaratılışta değillerdi. Bu Yakın ve Ortadoğu devletleri, kuruluşları yönünden, genç olmakla beraber, ülkelerindeki ekonomik örgütler Ortaçağ biçimlerinin uzantısı idiler. Böylece, İtalyanlar, kullandıkları yeni icat ticaret tekniği ile, bütün Akdeniz ve Karadeniz bölgelerini sömürüp, kendi ülkelerini zengin ediyorlardı. Bizanslılar gibi Konya Selçukluları, Mısır Memlûk sultanları, Suriye melikleri de Ceneviz ve Venedik tüccar ve iş adamlarına verdikleri ticaret ve işletme imtiyazları ile sömürüyü kolaylaştırmakta idiler. Buna karşılık, Yakın ve Ortadoğu esnafında, geleneksel usulleri bırakıp, yeni ticaret tekniğine alışarak, Batı sömürücülüğünü normal alışveriş ilişkisine çevirecek en küçük bir uyanma belirtisi görülmemekte idi.

Batı Hıristiyanlığında geliştirilen yeni iktisadî usulün gerek Bizans ve gerek bütün Yakındoğu İslâm ülkelerindeki ticarî çalışımları önce buralardaki endüstrileri yarı ölü hale düşürme sonucunu verdi. Örneğin, Mısır ve Suriye limanlarına Doğu malları yüklemiye gelen İtalyan tüccarları, satınalma işinde bir zamanlar sırf altın ve gümüş harcamaktalar iken, XIV. ve hele XV. yüzyıllarda, artık Avrupa'nın, özellikle kendi ülkelerinin endüstri eşyasını getiriyorlar ve onu satarak Doğu mallarını, böylece, bir çeşit takas ile sağlamış bulunuyorlardı. Bu durum, bir yandan İslâm devletleri hazinelerini ve para piyasalarını altın ve gümüş gelirinden yoksun ederken, öte yandan da, yapılmış yerli ürünler yerine, Avrupa endüstri mallarının geçmiye başlamaları ile, Doğu'nun ünlü kıymetli kumaş endüstrisi alıcısız kalmakta idi. Gerçekleyin, «Frenk malları»nın, daha ucuz, belki süslü-püslü görünüşte olmaları sürümlerini yerli dokumaların üstüne çıkardığından, tez-

gâhlar kapanmakta ve fıkaralık alıp yürümekte idi ve daha XV. yüzyılın ilk yarısı içinde, felâket iyice ayan-beyan olmuştu[1]. Son araştırmalar, böylece, İslâm ülkelerindeki iktisadî çöküntünün Amerika karasının ve yeni deniz yollarının bulunmasından çok önce başladığını ortaya koymuş bulunmaktadır.

Ancak Batıyı çok zengin kılan ve ticaretini bütün yeryüzüne yayarak kendisine geçmişlerde görülmedik bir güç kazandıran bu coğrafî keşifler de Doğu'nun körcükmesinde, Batıya karşı olan kavgasını sürdürmemesinde ve ona karşı koyacak bütün olanaklarını kesin olarak yitirmesinde son vuruş olmuştu. Hatta, bu buluşlar dünya ticaret trafiğinin ağırlığını Atlas Denizi'ne kaydırdığı, Avrupa'nın batı ve kuzey kıyıları bu değişiklikten çok elverişli durum kazandıkları için, Yeniçağlar dünya ticaret akımlarının gerek trafik ve gerek yüklü alışveriş merkezlerinin kuzeyde ve batıda toplanması ile, yalnız Doğu Akdeniz değil, Batı Akdeniz, bu arada en çok İtalyanlar da, İslâmlar kadar olmasa bile, eski iktisadî varlıklarını kaybetmekten kendilerini kurtaramadılar[2]. Osmanlı Devleti'nin bütün Akdeniz ve Karadeniz'e yayılması ise, İtalyanları tarihî sömürü alanları olan doğudaki eski Bizans-İslâm toprakları ticaret olanaklıklarından yoksun bıraktı. Rönesans hareketini başlatmak suretiyle, çağdaş Avrupa uygarlığında, Hıristiyan Batı'ya hocalık etmiş bulunan İtalyanların sonradan bu yolda geri sıralara düşmelerinin nedenini, her halde, bir yandan Doğu'yu elden çıkarırken, öte yandan da, Atlas Denizi yollarına uzak kalmalarının ekonomik gidişlerine iki yanlı olumsuz etkilerinde aramalıdır.

[1] Geniş bilgi için şu önemli araştırmaya bakınız: E. Strauss, Prix et Salaires A l'Epoque Memlouke, La Revue des Etudes İslamiques, Année 1949 (örneğin, İskenderiye'nin XVI. yüzyıl başında 14000 olan kumaş dokuyucu sayısı 1434'te 800'e inmiş bulunuyor idi); Mısır'ın tanınmış kumaşları o devir Türkiye'sinde de az sürüm yapmıyordu: A. Eflâkî, adı geçen eser II. s. 375-379.

[2] G. Lefebvre, La Revolution Française, p. 13, 19.

Doğu Akdeniz, daha doğrusu Bizans ve Yakındoğu İslâm ülkelerinin yakınçağlar başında uğradıkları ekonomik vuruş hakkında verilen bilgi şu gerçeği ortaya çıkarıyor ki, Osmanlı Türkiyesi, büyük imparatorluğunu kendisinden önce iktisadî gücü ve ticarî kabiliyeti iflâs etmiş bölgeleri kapsıyan bir alanda kurmuş oluyordu.

Öte yandan, Orta Avrupa'ya kadar girmeyi ve Kuzey Afrika'ya yayılmayı başarmış bulunan bu Yeniçağ imparatorluğunun, geçmişteki Doğu devletlerinden farklı olanaklar elde etmiş bulunduğu ortadadır. Onun yeni Avrupa karşısındaki durumu aşağıda ayrıca söz konusu edilmiş bulunuyor.

3 — Türkiye'nin Uluslar Arası Yeni Durumu

Haçlı kavgalarının başladığı XI. yüzyılın sonu sıralarında, Abbasî-Bizans bölgelerinin siyasî düzeni, geçmiş dönemlerdeki kadar olmasa bile, gene de iyi idi. İlk adımlarda Doğu'yu kana bulayan bu savaşların hızı kesildikten, şaşkınlık geçip, ortalık yatıştıktan sonra, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında yeni bir ticarî ilişki başlayınca, geçici bir iktisadî mutluluk da doğmakta gecikmedi[1]. Fakat, bu kez, Batı Hıristiyanlığının, ekonomik çalışım ve uluslararası ticaret işine yepyeni bir teknik uygulamıya başlaması, bir de, Doğu'da gördüğü kimi ekonomik-toplumsal örgütlerin çok benzeri örneklerini kendi memleketlerinde daha gelişmiş biçimleri ile kurmayı başarması, Avrupa'yı bu uzun savaşlardan çok kârlı ve güçlü çıkarmış olmasına karşılık, Doğu'nun işi ters gitmiş, Akdeniz'e çevre olan Arap bölgeleri, Selçukî Türkiyesi ve Bizans, tarih yaşantılarının her yönden en bunalımlı çağına gelip çatmışlardı. Bunun en önde gelen nedeni, her halde, Batı Hıristiyan dünyasının, yeni ekonomi ve ticaret tekniği ile Doğuya uy-

[1] Bu konuda A. Toynbee'nin görüşü için Bak. **Civilisation on Trial, p. 185.**

guladığı sömürü düzeni olmalı idi. Son elli yıldan beri tarihçilerin bu adları geçen ülkelerin tarihleri üzerinde yaptıkları geniş araştırmalardan elde ettikleri bilimsel gerçek budur[1].

Selçukî Sultanlığı sona ererken, Türkiye'de ne siyasî bir düzen ve ne de doğru-dürüst işliyen ekonomik bir örgüt vardı[2]. Arap ülkelerindeki devletler ve Bizans, bu çöküşün kalıntıları altında tarihin karanlıklarına gömülürken, Türkiye'nin kendisini böyle bir son bulma akıntısından kurtarması, hatta anavatan sınırlarını daha da genişleterek, eskisinden çok güçlü bir derneşim düzeni biçiminde hayata yeniden doğması, hiç şüphesiz ancak Türk halkının kendi toplumsal özgenliği sayesinde mümkün olmuştu. Moğolların, Anadolu Selçukî Siyasî Düzeni'ni ortadan kaldıracak davranışlara başladıkları 1280 sıralarından Türklerin Rumeli'de iyice yerleştikleri ve Topal Timur'un Anadolu'yu kapladığı 1402'ye dek olan Türkiye tarihinin siyasî olayları gözden geçirilir ise, bu gerçek kolayca anlaşılacaktır[3].

XIII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın başına kadar geçen sürenin Türkiyesinde, siyasî hayata hükmetmiş bulunan Anadolu beyliklerinin içinden birisi olan Osmanlıların, ötekilerini yutarak ve Rumeliye de yayılarak kurdukları büyük imparatorluğun uluslararası iktisadî ve ticarî ilişkilerindeki gidişatını daha başından doğru izliyebilmek için, Orta ve Yakın Doğu'nun yukarıda incelenen olumsuz ekonomik durumunu, bu yaşayışın sonuçlanma biçimini, hiç olmazsa ana çizgileriyle göz önünde tutmanın zorunlu olduğu ortaya çıkıyor. Çünkü, bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu, bu çöken devletlerin, ekonomileri ve ticaret-

[1] Geçen iki bahse ve Türkiye'nin sözünü ettiğimiz dönemi için de, bu eserin I. cildine bakınız.

[2] W. Heyd'in bahsettiği, Antalya ve Alaiye limanlarındaki işlek ticaret ve alışveriş hayatı Arap ülkelerinin çökmesi ile elbette çok zayıfladı. Bak. yazarın adı geçen eseri s. 534, 546, 550.

[3] Bu süre, yani Anadolu beylikleri dönemi demek olan 1402'ye kadarki Türkiye olayları için bu eserin I. cildinde geniş bilgi vardır.

leri sömürücü Batı'nın uyruğu olmuş toprakları üzerinde kurulmuş bulunuyordu. Daha doğrusu, Osmanlılar, topraklarına yayıldıkları Doğu Akdeniz, Karadeniz ve çevresi devletlerden ekonomik düzen diye bir şey almamışlar, bütün buralarda, kendilerinden çok önce, ağları her yana dalbudak salmış İtalyan ticaret kolonileri ve onların güçlü iktisadî işletmecilikleri ile karşılaşmışlardı[1]. Fatih İstanbul'a girerken, Bizans'ın bu ünlü başşehri, sanki İtalyan (Ceneviz ve Venedik) ticaret ve iş adamlarının kendi insafsız çıkarlarına işlettikleri çok büyük bir sömürü pazarı idi[2]. Bizans'ın siyasî gücünü iyice kaybetmiye başladığı XIII. yüzyıldan 1453'e kadar olan sürede, İstanbul'un, hâlâ büyük şehir niteliğini koruyabilmiş bulunması, bizce, Venedik ve hele Cenevizlilerin burada sürdükleri ustalıklı pazar alış-verişi sayesinde idi.

Karadeniz çevresinin, özellikle kuzey kıyı limanlarının Osmanlı yayılmasından önceki parlak pazar ve ticaret düzenlerindeki büyük gelişkinliği sürdürenlerin de gene İtalyanlar olduğunu o dönemin çağdaşı olan Türk tarihçileri sezmişler ve üzerinde durmuşlardı. Örneğin, Kemalpaşazade, Fatih Sultan Mehmed'in Kefe'yi, II. Bayezid'in Akkerman'ı İtalyanlardan almalarını kaydederken, buraların, bütün Avrupa ve Asya tüccarlarının buluştukları çok büyük birer pazar olduklarını önemle belirtmekten geri kalmıyordu[3]. Batılı yazarlar ise, Türklerin bütün Karadeniz çevresinden Venedik ve Cenevizlileri sürüp çıkarmaları-

[1] Fazla bilgi için Bak. Pirenne, La Fin du Moyen Age (Peuples et Civilisations VII), p. 228-230.

[2] İtalyanlar Doğululara ve öteki pazarcılara karşı olan rekabet çekişmelerinde kendilerine Bizans'ta üstünlük sağlayan ticarî imtiyazlarını, bu İmparatorluğun Latinlerden İstanbul'u kurtarma çabalarına giriştiği ve bu yüzden de ezgin halde bulunduğu XIII. yüzyılın birinci yarısında almışlardı: Bak. Vasiliev, II. p. 215 ve 227.

[3] Bak. adı geçen tarihçinin «Tarih-i Âl-i Osman» adlı eseri (Ş. Turan yayımı) yazması: Millet Kitaplığı Ali Emirî Yazma. Nr. 31, Vr. 90 b, ve Nr. 32, Vr. 32 a.

nın İtalya ile birlikte Avrupa ticareti için de hayli zarar verici olduğunu ileri sürmektedirler[1]. Gerçekleyin de, baba-oğul bu her iki padişahın başarı ile yürüttükleri şu siyaset İtalyanların geniş sömürü ağlarını yitirttiği için, onlar bundan ağır bir vurgun yediler. Fakat, bütün Avrupa hakkında aynı sonuç çıkarılamaz. Ceneviz ve Venediklilerin Karadeniz'den çıkarılmaları, sanılanın tersine olarak, Almanların pek işine yaramıştı. Çünkü, çok daha öncelerinden beri Batı Avrupa ticaretini Rusya içlerine doğru uzatmaya, dolayısıyle de, Karadeniz limanlarına akan malları, Rus tüccarlarının da yardımı ile, Doğu-Batı yönlü bir yola çevirmiye çalışan Alman Hanse ticaret örgütü ve onlar ile işbirliği yapan Ruslar, bu akımın güneye bağlı kalmasını sağlıyan en güçlü rakiplerinden böylece kurtulmuş oluyorlardı. Öte yandan, eskiden beri Kafkasya, Ortaasya, Rusya, Litvanya, Polonya, Macaristan, Romanya gibi ülkelerin gelip pazarlaştıkları, inip bindikleri Karadeniz limanlarına bu yönlerden gelen yollar sönükleşince, bu değişiklikten Türkiye'nin geçit ticareti de büyük kayba uğramıştı. Bu arada, Rusların Batı Hıristiyanlık dünyasının yeni ticaret ve ekonomi kümesine, toplum olarak da, ileri Batı kadrosuna katılmakta bulunmaları dolayısıyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği için bu da büyük bir tehlike tohumunun çimlenmeye konulması demek idi[2].

Görülüyor ki, İtalyanların Karadeniz'den çıkıp gitmeleri, bu ticaret çevresindeki uluslararası pek canlı alışveriş düzenini sanki yüzüstü bırakmış oluyordu. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan topluluklar içinde Venedik ve Ceneviz ticaret ve iş adamlarının yerini tutacak, ya da Batının yeni ekonomik ve ticarî bilgi ve tekniğinden

[1] D. M. Vaughan, Europoe and Türk, p. 68-76.

[2] Bertrand Gille de Almanların Avrupa ticaretini Rusya içlerine doğru ilerletmelerinin Rusları Batıya bağlamaya başladığını ifade ile, Türkiye'nin bundan zarar gören bir duruma düştüğünü ortaya koymaktadır: Bak. Histoire Economique et Sociale de La Roussie, p. 37-38.

haberli, onlarla satıcı ve alıcı olarak boy ölçüşebilecek bir ticaretçi sınıf yoktu. Sözün açığı, Karadeniz'in İtalyanlardan temizlenmesi, bu denizi siyasî yönden bir Türk gölü yapmıştı ama, gidenlerin boş kalan ticaret tezgâhlarını işletecek, Yeniçağ pazarcılık tefinin önünde oynar bir Türk ulusal ticaret sınıfının türeyemeyişi yüzünden, ekonomik bir gelişme söz konusu değildi. Tersine, yeni yaratılan bu durum, Batının kuzeyden doğuya uzattığı Alman-Rus köprüsünü işletmiye hizmet etmiş olması yönünden, Türkiye'nin geleceği için çok olumsuz bir tarihî akım ortaya çıkarmakta idi.

Japonya'dan ağrı, bütün Asya'nın Batı ile olan ticarî alışverişlerini ve öteki ilişkilerini sağlıyan Akdeniz ile, onun uzantısı Yakın ve Ortadoğu ülkeleri yollarına rakip olmak üzere, Polonya-Rusya-Güney Urallar ve Hazer Denizi uzantısı üzerinden de doğuya ulaşma yollarının eskiden beri arandığı, Hunlar ve Göktürklerin başlayıp, Bizans, Moğol, İtalyan v.b. ulusların sürdürdükleri gayretlerle bu konuda önemli ilerlemelerin geliştirildiği biliniyor. Orta Asya yolunu güvenli ve sürekli işler biçime kavuşturarak Volga ırmağına ve Karadeniz iskelelerine indiren Altınordu Devleti'nin bu işini bütünlemesinde Rusların ticarete duymaya başladıkları büyük ilginin rolüne değinmeliyiz. Almanların, epeyden beri Baltık yöresi boyunca ilerleterek Kiev ve Novgorod'a ulaştırdıkları Avrupa-Asya kuzey ticaret yolu Rusların eliyle, Urallar güneyi ve Orta Asya yollarına bu suretle bağlanmış oluyordu[1]. Bu olayın tarihî önemi, yalnız Rusların çok erkenden Avrupa'nın yeni ticaret tekniğine ve iktisadî usullerine alışmakla işe başlamalarında değil, aynı zamanda Almanlarla sarmaş-dolaş olmıya başlamalarıyle, bir devlet olarak da, Batı kadrosu ve kültür çevresi içinde yer almalarında idi[2]. O

[1] Geniş bilgi için Bak. W.E.D. Allen, Problems of the Turkish Power in the Sixteen Century, p. 5-16.

[2] Bak. Bertrand Gille, Hist. Economique et Sociale de la Roussie p. 37-38.

halde, şu iyice görülüyor ki, Alman ticaretçilerinin ve öteki Batılıların Rusların içine dalmaları, bunun karşılığında, onların da Avrupa'ya gidip gelmeye başlamaları, bu memleketi hem yeni ekonomik kavrama yatkın toplum niteliğine çekmiş, hem de devlet oluşumu Batı örneğinde gelişmiye başlamıştır. Bunun Türkiye tarihi yönünden değerlendirilmesi, Batı'nın, bu suretle, Osmanlı siyasî ve iktisadî birleşik gücünü Balkanların ve Karadeniz'in kuzeyinden de sarmakta bulunması biçiminden başka türlü yapılamaz.

Rusların, yeniçağ Avrupa'sının uluslararası sömürücü kadrosuna girmeleri, Altınordu ve öteki Türk-Tatar toplumlarına da aynı kapıyı açma olanağını yaratmadı. Onlar, ancak Rusların sömürüsüne yarıyan ülkeler kertesinin altında kaldılar. Batılı kimi yazarlar, Asya'nın bütün Türk-Tatar devletlerinde görülen siyasî parçalanma ve iktisadî çökme olaylarından söz ederken, Osmanlı-Türk İmparatorluğu'nu da bu olayların toptan etkilediği genel bir Türk dünyası alanı içinde saymaktadırlar. Şu halde, onlara göre, Türkiye'nin XVI. yüzyıl ortalarından başlayan gerilemesi, doğudaki Müslüman-Türk yenilgisinin doğal bir uzantısı oluyor idi[1]. Bizim kanımıza göre ise, Osmanlı Devletini de, öteki İslâm-Türk, ya da Tatar dünyası ile birlikte aynı koşulların yarattığı bir ortak çöküntüye sürükleyecek ne kültür, ne de bilinçli din ve milliyet ilişkileri kurulmuş değildi. Türkiye'nin doğu ve kuzeydoğu Türk-Tatar toplumları ile doğru-dürüst tanışıklığı bile yoktu. Aydınlarımızın ise, bu eski soy yakınlarına karşı olan duyguları çok olumsuzdu. Osmanlı sultanlarının Türk-Tatar hanları ile ilişkileri de Hind, İran, Arap ülkelerindeki hükümdarlar ile olanı kadar bile gelişkin değildi. Hele, yeniçağların Batı Hıristiyanlığı karşısında varlığını koruma olanakları bakımından, Osmanlı padişahlığı Türk-Tatar hanlıklarından çok ayrıksı bulunuyordu. Osmanlı-Türk Devleti'nin

[1] Bak. W.E.D. Allen, adı geçen eser, p. 18.

gelişkinlik çağındaki siyasî ve iktisadî olanaklarını gözden geçirdiğimizde bu gerçek açıkça görülecektir.

Gerek Doğu Akdeniz, gerekse Anadolu ve Bizans bölgeleri gibi, ekonomisi çökmüş, Batı'nın sömürü örüsü kapsamına girmiş yerleri, kendi tek siyasî birliğine sokmuş bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun yarattığı bu yeni durum, Avrupa'nın çağdaş devletleri yamacında Türkiye'ye öncekilerinden farklı olanaklar sağlamadı mı? Elbette 1453-1559 arası döneminde, örneğin, 1450'den beri, Osmanlı-Türk gücünün ulaştığı sınırlar, geçmiştekine bakılınca, Türkiye'yi Batı ile, yalnız kavgada değil, ekonomik ve kültürel alışveriş gibi olumlu ilişkilerde de çok elverişli duruma getirmiş bulunuyordu. Çünkü, daha baştan beri, Türklerin sınırdaş oldukları, ya da yönetimlerine aldıkları Hıristiyanlar ile olan komşuluklarına kendilerinden önceki Müslümanlardan çok farklı bir anlam verdikleri görülmekteydi. Onun için, Macaristan'a kadar girip Avusturya, Polonya ve Almanya ile, Dalmaçya kıyılarından İtalya ile, Batı Akdeniz ve Kuzey Afrika'dan da İspanya, Fransa ve Portekiz ile karşı karşıya gelen Türklerin, Hıristiyan dünyasına Arapların verdiğinin tıpkısı korkuyu duyurmak değil, tersine olarak, çok yumuşak görünmelerinin etkisiyle, bu ülkelerin, savaş, barış, ticarî ilişkiler bakımından Osmanlı Hükümeti ile olan işlemlerinin birbirlerine karşı olanlarından başka türlü olmadığı ortaya çıkmıştı. Şu halde, Avrupa'nın içine girmiş bulunmalarından dolayı Türklere karşı ne bir Haçlı düşmanlığı, ne de Hıristiyanlığın aforozu söz konusu değildi. Ayrıca, Türkiye'de azınlık yaşantısı süren Hıristiyan halkın gördüğü, Müslümanlarla tam eşitlik işlemi ve can, mal, ırz güvenliği, öteki Hıristiyanları da imrendirir olmuştu[1].

En elverişli kara ve su yolları Osmanlıları Avrupa'nın hemen bütün yeni doğmuş pazarlarına ve endüstri alanla-

[1] H. Hauser, adı geçen eser, C. VIII s. 393.

rına, önemli tüketim merkezlerine kolayca ulaşma durumuna sahip kılınış bulunuyordu. Örneğin, Akdeniz üzerinden Marsilya, Venedik, Ceneviz ve Balkanlar ile, Tuna yolu üzerinden Avusturya ve bütün Orta Avrupa, Karadeniz limanlarından Doğu Avrupa ve Baltık yöresi, Türk ticaret kollarının kolayca uzanabilecekleri yerlerdi. Selçukî dönemi Anadolu endüstrisi ile Bizans'ın Marmara, Ege ve Rumeli çevreleri endüstrisi, Osmanlı yayılması sonucu, aynı siyasî sınırlar içinde birleşmiş güçlü bir sanayi bütünü oluşturdukları için, Türkiye, öteki Müslüman ülkelere, örneğin Mısır, Suriye ve Irak'a bakaraktan, yeniçağ'ın ilk yüzyılı içinde de bu bakımdan Avrupa ile atbaşı gidebilecek nitelikte bulunuyordu. Öyle ki, XVI. yüzyılın ortalarında bile, Batıya pek çok Türk malı satılabilmekte idi. Arap ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na katılması da Türk ürünlerine yeni pazar olanakları sağlamış sayılmalı idi. Karadeniz'in kuzey ve doğu iskelelerinden başlıyan yollar da Türk ekonomisini Rusya, Ortaasya ve İran ticaretine bağlıyordu. Demek oluyor ki, Türkiye, geçmişte yerlerine kendi imparatorluğunu oturttuğu Araplar ve Bizanslılardan çok üstün koşulları ele geçirmiş olduğu gibi, Batı'nın karşısında da, onların sömürüsü olmak değil, çağdaş ekonomik atılışlarında, Batı Hıristiyan dünyası ile atbaşı gidebilecek olanaklara sahip idi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve onun kurucu gücü Türkiye'nin, bu yeni dönemde, yani yeniçağlar'ın ilk yüzyılında, ekonomik koşullarının olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya sermiş bulunuyoruz. Bundan şu iyice anlaşılmış oluyor ki, Batı Hıristiyan dünyasının geliştirdiği yeni ekonomik ve uluslararası çağdaş alışveriş hayatında, Türkiye'nin olanakları, kendisini, sömürü ülkesi olmak değil, onlarla atbaşı giden gelişmiş ve güçlü bir devlet yapmıya yetecek durumda bulunmuştur. Fakat, Batı ile aynı hizada giden bir ekonomik gelişmişliğin gerçekleşmediği, hattâ XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nin ve onun her yönden tek dayanağı Türkiye'nin ekonomik çöküntü düze-

yinde bir başıboşluğa yuvarlandığı da bilinmekte olduğuna göre, bunun nedeni üzerinde düşününce, şu sonuca varılıyor ki, Türk toplumunda, Batı toplumlarını yeni ekonomik ve uluslararası ticarî atılımlara götüren ticaretçi sınıf ve iş adamları türünde kişiler doğmamıştır. Böylece, örneğin, Fatih ve oğlu Bayezid zamanlarında, Venedik ve Cenevizliler Karadeniz'den kovuldukları, Akdeniz'de birçok imtiyazlarına son verildiği vakit, onlardan boş kalan yeri dolduracak ve bu çevrenin uluslararası ticaretini yürütecek iş adamları kalmadığı için, Osmanlıların siyasî zaferleri, ekonomik yönden, belki de kendilerine zarar getirmiş gibi bir terslik yaratmıştır[1]. Gerçi araştırmalar, Osmanlı ülkelerinden birçok ticaret gemilerinin Mısır, Kuzey Afrika, Kuzey Karadeniz yönlerinde ticaret yolculuğuna çıktıklarını, bu adı geçen yerlerde Türkiyeli tüccarların pazar alışverişlerine katıldıklarını gösteriyor. İtalya'nın kimi şehirlerinde esnaflık yapmakta bulunan Türk kolonisine bile rastlanmıştır[2]. Fakat, bunlar Avrupa'nın çağdaş ticaret ve iş adamları tıpkısından kişiler olmayıp, sınırlı yerlerde, Ortaçağ geleneklerine göre çalışanlardı. Osmanlı uyruğu Rum, Ermeni ve Yahudiler de, «yeni Batılı ticaretçiler»e benzemiyorlardı ve Doğulu birer tefeci idiler. Hele Türk toplumuna bir türlü kaynayamadıkları için, millî özgenlikten de yoksun idiler.

Özetleyin, Osmanlı Türkiye'sinin siyasî gücünün yayıldığı Bizans ve Arap alanları ekonomik yönden de çoktan çökmüş ülkelerdi. Ekonomi ve ticaret hayatında yepyeni bilimsel usuller uygulamakta bulunan İtalyanlar, bütün buralarda, pek ustalıklı bir sömürü ağı kurmuşlardı. Bu tür öğretide de onların peşini bırakmıyan Avrupa'nın batı, kuzey ve hatta doğu bölgeleri halkları, ekonomik örgütlerini ve ticaretlerini hızla geliştirerek, uluslararası

[1] W. E. D. Allen, adı geçen eser, p. 16.

[2] Prof. Dr. Ş. Turan'ın şu makalesine bakınız: **Venedikte Türk Ticaret Merkezi**, Belleten, XXXII, s. 247.

alışveriş pazarlarını kendi yörelerine çektiler. Böylece, Akdeniz, artık dünyanın tek pazarlama çevresi olma ayrıcalığını kaybetti. Atlantik, Kuzey Denizi, Baltık Denizi de hep birer yeni Akdeniz oldular. Epey eskiden beri hep güçlenegelmekte olan Alman-Rus ticarî bağlantısı, Karadeniz'e gelen yolları geniş ölçüde Batı'ya ve Orta Avrupa'ya yöneltti. Venedik ve Cenevizlilerin Türklerce bütün Karadeniz çevresinden çıkarılmaları da bu sözü geçen yol değişimini hayli kolaylaştırdı. Çünkü, İtalyanların yerini tutacak bir ticaret ve iş adamı sınıfı Osmanlılarda yoktu. Görülüyor ki, Türklerin Karadeniz'de ulaştıkları askerî zafer Rus ticaret ve ekonomisini Avrupa'ya daha sıkı bağlama sonucu verdiği için, kendilerinin zararına olmuş, Ruslar siyasî yönden de geleceklerine elverişli adımlar atma olanağına kavuşmuşlardı. Çünkü, Avrupa kültürüne Rusya kapıları ekonomik ve ticarî akımlar gücü ile açılmış oluyordu.

Türkiye'nin kendisi, Karadeniz'in bütün çevresine, Batı Akdeniz'e ve Orta Avrupa'ya kadar çok geniş alanlara yayılarak pek elverişli kara ve su yollarını ele geçirmiş, geniş ölçüde üretim yapan ileri bir endüstriye de sahip olmuş bulunduğu halde, Batının uluslararası ekonomik ve ticarî yeni alışveriş sisteminden habersiz olduğu için, onun borsa ve pazar işlemlerine usta alışverişçi olarak katılmak değil, Avrupa'nın sömürü örüsü içine düşmek zorunda kalmıştır. Çünkü, Türk toplumunda ya da Osmanlı İmparatorluğu'nda, çağdaş ticaret ve iş adamı sınıfını türetecek ortamın doğması söz konusu olamazdı[1].

Amerika karasının Batı Hıristiyanlığı'nca bulunması ile bütün Akdeniz'in, özellikle doğu kesiminin uluslararası

[1] Kimi Ermeni, Rum ve hele Yahudilerin kredi, ticarî mektup v.b. işlemler yaptıkları, Batı Avrupa'nın yeni açılan büyük pazarlarına da gidip geldikleri biliniyor ise de, bunların Osmanlı ekonomisini geliştirecek bir millî sınıf yaratmaları kabil olmamıştır.

ticaretine yeni bir ağır vuruş indi[1]. Çünkü, Avrupa'nın ticaret trafiği geniş ölçüde Atlas Denizine döndü ve uygarlık tarihinin eski biricik orta denizi biraz daha sönük ve ıssız kaldı. Gerek bu yüzden ve gerekse Portekizlilerin Afrika güneyinden Hint Denizi'ne ulaşmalarıyle, İtalyanlar bile uluslararası ticaretlerinden önemli zararlara girdiler[2]. Arap ülkelerinin (Irak, Suriye, Mısır v.b.) geçit ticaretinden yüzyıllar süresince elde ettikleri kazançları çok düştü[3]. Doğu Akdeniz'in bu kaybını önlemek için, önce İtalyanların ve sonra Türklerin Süveyş'ten Kızıldeniz'e bir kanal açma çabaları olumlu hiç bir sonuç vermedi[4].

Avrupalı yazarlardan kimisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılın ortalarından başladığını sandıkları ekonomik ve siyasî çöküntüsünün nedenlerini araştırırken, bu olayı Türk-İslâm dünyasında epeyden beri süregelmekte olan genel bir gerilemenin doğal sonucu saymaktadırlar. Örneğin, Rusya'nın Orta Asya içlerine doğru yürüttüğü ticarî ve siyasî yayılması, Türk dünyasını kendisinin sömürü örüsü içine alması dolayısıyle, bundan Osmanlı İmparatorluğu da etkilenmiştir[5].

Portekizlilerin Afrika güneyinden Hind Denizi'ne girmeleri de, Doğu Akdeniz ve Anadolu yollarının ticaret trafiğini azaltmış olarak, Osmanlıların ekonomik çıkarına zararı dokunmuş bulunuyordu[6]. Birçok tarihçiler, Hıristiyan Avrupa'nın Ümit Burnu'ndan Umman ve Hind denizlerine yayılmalarını Osmanlıların, Batılılarca doğudan kuşatılmalarına çalışma biçiminde anlıyorlar[7]. Ünlü İngiliz

[1] Ord. Prof. Dr. H. Ziya Ülken, Türkiye Çağdaş Düşünce Tarihi C. II, s. 14.

[2] H. Hauser, adı geçen eser (Peuples et civilisations VII), p. 60, D. M. Vaughan, ad geçen eser, p. 98.

[3] H. Hauser, aynı eser, s. 59.

[4] W.E.D. Allen, Problems of the Turkish Power in the Sixteen Century, p. 12. D.M. Vaughan, adı geçen eser, p. 100.

[5] W.E.D. Allen, aynı eser, p. 15 ve arkası.

[6] D.M. Vaughan, aynı eser, p. 98.

[7] A. Toynbee, Civilisations on Trial, p. 186-187, D.M. Vaughan, adı geçen eser, p. 98, W.E.D. Allen, adı geçen eser, p, 1. ve 2.

tarihçisi A. Toynbee ve onun görüşüne katılanlar, bu varsayımı tarihî bir gerçek olarak savunduklarına göre, Batılı Hıristiyanların yalnız ekonomik değil, siyasî amaç ile de Türkleri vurmak istediklerini ileri sürmüş bulunmaktadırlar[1]. Halbuki, Avrupalıların Afrika güneyinden Doğu'ya yayılma hareketlerinin yeni bir haçlı kavgasına giriş olduğunu doğrulayacak olaylar geçmemiştir. Öte yandan, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını Doğu Afrika ve Umman Denizi'nden ötede Hindistan karasına yayma niyetinde olduğunu gösteren hiç bir kanıt yoktur.

Avrupa'da gerçekleşen yeni ekonomik ve uluslararası ticarî atılımın, Yakın ve Orta Doğu'da, Karadeniz ve Akdeniz alanlarında, bu bölgeler halklarının zararlarına yaptığı olumsuz değişikliği, Arap-Bizans ve özellikle Türkiye bölgelerinin bu gidişat içindeki durumlarını yeterince ortaya koyduktan sonra, «Ortaçağ esnafı» düzenini sürdürüp giden Osmanlı iktisadî ve ticarî yaşayış eylemlerini ana çizgileriyle belirtmek bu konuya açıklık getirecektir.

Türkiye'nin ekonomik düzeni, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, hele uluslararası ticaret yönünden, önemli bir değişme geçirmemiş, Ortaçağ özgenliğini (Selçukî Türkiyesi dönemindeki ana yapısını) koruyagelmişti. Gene eskiden olduğu üzere, Devlet toplumun iktisadî ve ticarî alandaki çalışmaları ile ancak bu tür işlerden alacağı vergiler yüzünden ilgilenmekte, bir de, kişiler ya da kurumlar arasındaki esnaflık ve alış-veriş kurallarına aykırı anlaşmazlıklara «olagelen» düzeni kesinlikle koruma ilkesi güdümünde karışmakta idi. Ülke ekonomisinin gelişmesi ve ekonomi ya da endüstri uygulamalarında yapılacak yeniliklerin devleti de güçlendireceği, siyasî geleceğin iktisadî yaşantının gittikçe daha canlı ve atılımlı gidişat tut-

[1] H. Hauser ise, yeni yol arayıcılarını bu çabaya iten nedenin, Mısır-Venedik tekelinin işlettiği Akdeniz yolunun doğudan gelen ticarî eşyayı Avrupa'ya çok pahalıya satmakta bulunması olduğu görüşündedir ki, bizce doğrusu budur: Bak. yazarın adı geçen eseri, p. 53.

turmasına bağlı bulunduğu konusunda, Osmanlı büyükleri ya da aydınlarının bir bilinçleri bulunduğunu gösteren hiç bir belirti yoktur[1].

Halbuki, Türkiye'nin, artık, kapı bir komşusu olmuş bulunan Avrupa devletlerinde, yukarıdan beri üzerinde durduğumuz ekonomik atılım ve devrim her ülkenin kralını ve hükümet büyüklerini derinden etkilemiş, devletin, siyasî olduğu kadar ekonomik bir bütünü ifade ettiği bunların kafasına iyice yerleşmişti. Onun için, krallar tüm iktisadî güçleri millîleştirme, iç ticareti ve yerli endüstriyi geliştirme, dış ticareti ülkenin çıkarları yönünden yapılan anlaşmalara göre yaptırma, öteki devletlere yollanan elçilerin, yalnız siyasî değil, iktisadî ve ticarî ilişkileri de ustalıkla yürütecek kişilerden seçilmesi v.b. konuların devlet işi olduğunu kabul ediyorlardı. Devlet varlığının devamının yalnız askerî güce değil, ekonomik sağlamlığa da bağlı bulunduğu, Batıda, artık doğal bir kanı idi[2].

Görülüyor ki, büyük sermaye birikimini sağlıyan iş adamlarından ve çağdaş ticaretçi sınıftan yoksun olan, devlet politikası ve görevleri içine de bir türlü giremiyen Türkiye ekonomisinin, öyle Ortaçağ gidişatını sürdürdükçe, uluslararası alışverişte başarılı olması imkânsızdı. Buna karşılık, millî endüstrinin değerli ürünlerini, özellikle yünlü, ipekli, keten, pamuk v.b. dokumalarını dışarı pazarlara alıp gidenler, çoğunlukla, yabancı tüccarlardı. Bir zamanlar Türkiye piyasalarında çok az sürüm yapabilen «Frenk Malları», XVI. yüzyılın başlarından beri çoğalmıya başlamış, bu yüzyılın ortalarından sonra ise, yerli yapımı malların karşısına tehlikeli bir rakip olarak dikilmişti. O kadar ki, kimi İranlı tüccarlar, kendi ülkelerinden getirdikleri ham ipek ve ibrişimleri, Bursa ve İs-

[1] Ne tarihçilerin eleştirileri, ne Lütfi Paşa'nın «Asafnamesi» türündeki yakınma ve salık verme eserlerinde, ne de ferman, hüküm, buyrultu v.b. resmî yazılarda bir devlet ekonomisinin varlığından söz edilmiş olduğuna rastlamıyoruz.

[2] H. Hauser, adı geçen eser, p. 51.

tanbul'dan geçirerek, ta İtalya'ya, «Frenk Çuhaları» ile değişmeye götürüyorlardı[1]. Hiç şüphesiz, bu tür işlemlerin ortaya koyduğu bir gerçek, eskiden Bursa ipek endüstrisini besliyen «Acem ibrişim ve ham ipekleri»nin, Yavuz Selim'in ünlü Çaldıran Seferinden bu yana, gittikçe artan bir hızla Avrupa piyasasına kayması idi. Adı geçen padişahın, Şah İsmail'i yenebilmek için İran'a uyguladığı iktisadî ablukanın bunda birinci etken olduğu gerçek olmakla beraber, Amerika'nın bulunması sayesinde, cepleri altın ve gümüş dolu, satınalıcı durumuna gelmiş bulunan Avrupalı hammadde toplayıcılarının, İranlı ipek satıcılarına Türk alıcılarından daha yağlı müşteri gözükmeye başladıklarını da unutmamalıdır.

Türkiye'nin Doğu ile alışverişi, bir tek ham ipek satınalmak değildi. Arap ülkelerinden ve Hindistan'dan pek çok lüks kumaşlar, baharlı maddeler, Rusya'dan ise, kürk, esir (köle ve cariye) gibi pahalı şeyler durmadan gelmekte, karşılığında yalnız altın ve gümüş yollanmakta idi.

Kısacası, Amerika'nın kıymetli madenleri Avrupa'ya dolup taştıktan sonra, ve 1559'a kadar olan sürede, Batı'dan Türkiye'ye, genel olarak mal karşılığı altın ve gümüş dolmakta, fakat, Osmanlı ülkelerinden Doğu'ya giden kıymetli maden miktarı bu gelenlerden çok üstün sayıyı bulmakta idi. Demek ki, Türkiye, kıymetli madenlerin bollaştıklarından dolayı çok ucuzladıkları Batı ile, azlıklarından ve geleneksel bir mücevher düşkünlüğünden ötürü çok pahalı bulundukları Doğu ülkeleri arasında kalmıştı. Kimi endüstri mallarını, fakat daha çok kendisine lâzım olan hammaddeleri, hatta etlik hayvan ve öteki besin maddelerini (özellikle hububatı) sürekli darlığa rağmen kıyılarına yanaşan Avrupalı gemicilere satarak sağladığı altın ve gü-

[1] Bursa, Ş. Sc. A. 73/82 Vr. 11. a : 9 Rebiulevvel 967 (1 Aralık 1559) yılgünlü hüccet, bir İranlı tüccarın, kendi memleketinden getirdiği önemli miktarda ipeği, İtalya'da «Ankonya nam şehirde çukaya değişmek için» yolladığını tespit ettiğinden başka, bir önceki hüccet de bunun tıpkısıdır.

müşü, yetmedikleri için içerden de ekledikleriyle, Doğu ülkelerine akıtması Türkiye'nin uluslararası ticarette iflâs yoluna girdiğini ifade ediyordu. Devlet, çok erkenden, bunu sezmiş ise de, elinden bir şey gelmemişti. Daha Kanunî Süleyman'ın son yıllarında, Türkiye, artık kendi ihtiyacı olan gıda ve hammaddelerini bile zengin Avrupalı'ya satmaktan kendini alamıyan fakir bir ülke idi. Bu böyle olduğu halde, fakir kitlelerin üzerinde, çok üstün servetlerin sahibi saray, devlet ve hükümet büyükleri, şehirlerde rastlanan tekleme tefeciler ve benzeri zenginlerin düşkün oldukları lüks Doğu kumaşları, kürk ve baharat gibi maddeler için memleketin kıymetli madenleri Rusya, İran ve Hind yönlerine doğru akıp gitmekteydi. Ülkede darlığı çekilen pek çok hammadde ve koyun, hububat gibi gıda maddeleri de zengin Batılılara satılmaktaydı. Bu durumda, Doğuya karşı kıymetli maden, Batıya karşı da endüstri ve gıda hammaddeleri yasağı uygulama işi sürekli bir politika haline geldiyse de, bundan hiç bir etkili sonuç alınamadı.

Devletler ve milletler arası ticaretin, yukarıda belirtildiği biçimde, Osmanlı İmparatorluğu zararına hızlı bir gelişme dönemine girmesine rağmen, hem devlet büyüklerinin, hem de inceleme konusu yaptığımız çağ aydınlarının bu durumdan tamamen habersiz kalışları, Batı ile olan ilişkilerin yalnız savaşma alanında kaldığını, türlü yollardan Türk hizmetine giren pek çok Batılı Hıristiyanın da Avrupa'yı Türklere bütünüyle tanıtmakta yararlı olmadıklarını ifade eder.

Bu incelediğimiz dönemden dört yüzyıl önce, Avrupa'nın millî toplumları ile atbaşı giderek siyasî-millî bütünlüğünü gerçekleştirip Doğu'nun bu bakımdan tek devleti halinde modern milletler dünyasına katılmayı hakkıyle başarmış bulunan Türkiye, Osmanlı rejiminin şu sırasında, artık, kıymetli maden darlığı yüzünden para sistemi altüst olmuş, iç pazarlarında zengin Avrupalı alıcılara karşı kendi ülkesinin ürünlerini bile alıp kullanma ola-

naklarından yoksun bir sömürü ülkeleri kadrosuna girilecek kapıya gelip dayanmıştı. Hele Kanunî Süleyman saltanatının sonlarına doğru Batı'nın her yönden olan baskısı Türkiye üzerinde ayan-beyan görülmekteydi.

B. OSMANLI SINIRLARININ BÜYÜMESİ DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İKTİSADÎ DÜZENİ

1 — Ziraî Durum:

Türkiye'de tarımın millî ekonomi yönünden büyük bir önem taşıdığı bilinmektedir. Bu işletme alanı, memlekette ekincilik, bağcılık ve hayvancılık diye başlıca üç bölüm türünde gelişmişti ve Osmanlı vergi kanunları da buna göre düzenlenmiş bulunuyordu.

Az yağışlı Türkiye'de, devletin iktisadî gücünü esas itibariyle ziraatın teşkil etmiş olması dolayısıyle, bu alandaki işleyişi bilmenin tarihin her kolu için büyük bir önemi vardır.

Hayvancılık eskiden beri Doğu Anadolu'nun göçebelerine ve Türkmen halkına dayanan bir iktisadî işletme alanı idi. Bu bakımdan Diyarbakır, Erzurum, Urfa çevreleri pek tanınmış olduklarından başka, bu bölgelerden göçebeler Orta ve hatta Batı Anadolu'ya doğru yayıldıkça, buralarda da sürüler besleme işi büyük ve geniş bir iktisadî üretim halini aldı[1]. Hayvan besleme çiftliklerinin (bu arada özellikle hassâ çiftliklerin) önemlerine işaret olunmalıdır. Çünkü, bu iş, ziraattan daha verimli ve çok kazançlı oluyordu[2]. Üsküdar'dan başlıyarak, Anadolu'nun içlerine ve

[1] Örneğin, Bursa çevrelerinde bulunan Akçekoyunlu aşiretinin ne kadar çok koyun beslediği bellidir ki, devlet bu aşiretin «âdet-i ağnam»ını ayrı bir «mukataa=kesim» halinde vergilendiriyordu: Bursa Ş. sc. Nr. 4/4 Vr. 135 b. ve 136 a.'daki 1 Cemaziyülâhir 889 (26 Haziran 1484) yılgünlü kayıtlar «koyun âmilleri»nin topladıkları vergi paralarını sicile geçirmektedir.

[2] Uludağ dolayısıyle koyunculuğa pek elverişli olan Bursa yakınlarında beslenen «miri» ye ait koyunların miktarı on binleri

İstanbul surlarının dışından Rumeli yönlerine doğru, «ekâbir» tarafından kurulan çiftliklerin en büyük kazanç kaynağı, şüphesiz zahireden daha çok, buralarda beslenen hayvan sürüleri idi. Balıkesir, Manisa, Aydın, İzmit çevreleri ve hele Uludağ yaylaları dolayısıyle Bursa sancağı binlerce sürülerin beslendiği pek canlı koyunculuk alanları idi. Hatta, bu yüzden Marmara çevresinde çobanlık, «Kefere leventleri ile karşılanan pek mühim bir iş konusu» durumunda bulunuyordu[1]. Hassa koyun sürülerinin miktarı ise, elde olmamakla beraber, her halde yüzbinler idi ve bunların beslenme tarzı, bir yandan hassâ mer'a ve çiftliklerde doğrudan doğruya davar yetiştirilmesi, öte yandan da, Hıristiyan koyuncularla ortaklık yapılması suretinde koyun üretimi idi[2].

Bursa, Edirne ve hele İstanbul gibi büyük şehirlerin geniş çapta et tüketmekte olmaları, ayrıca, memlekette dericilik zenaatının çok ileri bulunması, hayvancılığı pek kazançlı kıldığı gibi, bir yandan Şam-Kahire ve öte yandan Batı Akdeniz yönlerinde yapılan hayvan ve ürünleri satışı göçebe halkın ve çiftlik işleticilerinin sürülerini çok de-

aşıyordu. Örneğin, burada, «mirî koyunlara» bakan «koyun subaşısı» değişirken, eskisi yeni gelene, 26 Ramazan 889'da (18 Eylül 1484'de) 6758 «sağmal» ve dişi toklu ve kısır ve 4241 toklu ve 309 öğeç ve erkek toklu, ceman 11308 koyun teslim etmişti: Bursa Ş. sc. Nr. A 4/4 Vr. 210 a.

[1] Örneğin, 25 Muharrem 899 (6 Kasım 1493) yılgünlü bir hüccette «Karaca bin Dimitri ve İstimat bin Yani ve Karaca bin Todoros ve İlyas bin İlyas ve İbrahim bin Stefonos ve İstefan bin... (8 Hıristiyan kişi): Oruç bin Hoca Mehmed zimmetinde ergeç güttüğümüz ücretten 9040 akçemiz vardı. Hâliyâ meblâğ-ı mezburi vasisi Hacı Mustafa bin Oruç Gazi elinden bi-kusur alup kabzettik» diyorlar: Bursa Ş, sc. A 11/10 Vr. 182 a. Öte yandan, bu çevrelere bu kadar «Arnavut keferesi»nin çobanlık için yığılmalarının asayiş ve güvenlik yönlerinden XV. ve XVI. yüzyıllarda büyük sorunlar yarattığı hakkında şer'iyye sicillerinde ve mühimme defterlerinde pek çok belge vardır.

[2] Ortaklık koşulları ile hassa koyun besliyen Hıristiyanlar Bursa'ya yağ v.b. hayvan ürünleri satmıya geldiklerinde, kendilerinden narh ve pazar başları alınmaması gerektiğini ileri sürüyorlardı: Bursa, Ş. sc. A. 42/48 Vr. 56 a.

gerlendirmekte idi. Beslenen hayvan cinsleri, başta koyun ve sonra keçi olmak üzere, sığır (karasığır), manda (susığırı), at, katır, eşek ve benzerleri idi.

Hayvancılığın Türk halk hayatında bu kadar yaygın oluşuna aşiret ve Türkmen geleneğinin etkisi bulunmakla beraber, memleketin coğrafî koşulları da bu işe elverişli bulunuyordu. Hayvan yetiştiriciliğinin devlet kazancındaki yerinin ne olabileceğini belirli bir biçimde anlatmak güçtür. Çünkü, örneğin, limanlardan ve karayollarından dışarı çıkarılan hayvan sayısı hakkında bir bilgi elde etmiş değiliz. Bununla beraber, Türkiye'nin dışarıya deri satışı memleketin ticaret hayatında hayli önemli bir yer tutmuş olarak geçmektedir[1]. Rumeli'den ve Anadolu'nun güney limanlarından Batıya, yağ, peynir gibi maddelerin de yollanmış olacağını sanıyoruz. Çünkü, İstanbul pazarlarında bu sözü geçen koyun bölgelerinin yağlarına rastlamamaktayız.

Hayvancılığın kişi kazançlarındaki değerine gelince: Köylü-kentli bütün Türk halkının günlük geçimlerinde, süt ve yoğurdun önemi bilinmektedir. Onun için, her ailenin malı-mülkü arasında sırf kendi ihtiyacı için birkaç inek, koyun ve keçi gibi sağmal beslediğini görmekteyiz[2]. Yerinde de sözünü edeceğimiz üzere, hayvancılığın pazar ticaretinde oldukça hareketli ve yüksek fiyatlı bir alım-satım konusu olduğu biliniyor. Deve, at, katır, eşek gibi taşıma işlerinde kullanılan hayvanların ve tarımda çekme gücünden yararlanılan camuz (susığırı) öküzün (karasığırın) pazarlarda yüksek değerleri olduğu görülüyor[3]. Kısa-

[1] Derilerin dışarıya satılmasının XVI. yüzyılın ortalarından sonra yerli deri eşya yapımcılarını zor duruma sokmuş bulunduğu sürekli yakınmalardan anlaşılmakla, devlet dışarıya ihracı yasak maddeler listesine deri ve sahtiyanı da eklemekte gecikmemiştir.

[2] Bursa'da ve İstanbul'un bir semti olan Üsküdar'da bile, her evin birkaç sağmalı, özellikle ineği olduğu, kadıların tuttukları «tereke defterleri»nin incelenmesinden kolayca anlaşılıyor.

[3] Fiyat bahsine bakınız.

cası, bu hususta şunu söylemek yerindedir ki, ikliminin kuraklığı ve doğal âfetlerinin çokluğu bilinmekte olan Anadolu'da, eve girmedikçe hiç de güvenli olmıyan toprak ürünü yanında, hayvan ürünü (süt maddeleri, yün, deri) Türk halkı için ikinci bir geçim dayanağı teşkil edegelmiştir.

Gerek giyim eşyası ve gerek besin ve taşıt ihtiyaçları yönünden pek önemli olan Anadolu hayvancılığına «hayvan kırgunu» diye adı geçen hastalığın büyük telefat verdiği çok oluyordu. Böyle hallerde, Gelibolu-Ege yolları ile Rumeli'den ve Sinop-Köstence yolu ile de Romanya ve Bulgaristan'dan geniş çapta hayvan getirilip, yeniden üretilmekte idi. Görülüyor ki, öte yaka (Rumeli), hayvan ihtiyacı yönünden de Anadolu'ya yardımcı oluyordu. Ayrıca, İstanbul, Edirne, Bursa gibi büyük şehirlerin kasaplık hayvan ihtiyaçları da, çoğuncası önemli bölümü ile Rumeli geçesinden sağlanmaktaydı[1].

[1] Rumeli'den Anadolu'ya koyun geçirme izne bağlı olup, zamanın büyükleri bundan çok çıkar sağlıyorlardı. Onlar belli kontenjanlarda koyun getirme hakkına sahip olduktan sonra, bunları ikinci ele devretmekteydiler. Örneğin, Fatih Mehmed'in halası Selçuk Hatun Gelibolu'dan yılda 14 bin koyun geçirme hakkı almıştı. Kendisine, bu hakkı satın alanların üç yıl için 1479'da ödedikleri «mukataa=kesim hakkı»nın 42 bin koyun karşılığı 26500 akçe olduğu görülüyor. 1485'de Selçuk Hatun'un yıllık hakkı 10 bin koyun idi ve bunun da üç yıllığını 15 bine satmıştı: Bursa Ş. sc. A 3/3 Vr. 62 a. ve a./4/Vr. 463 a. Müderris Vildan'a da Gelibolu'dan bu geçeye 3000 koyun geçirme izni verilmişti ve bunu örneğin 1486'da ikinci ele yıllığını 6000 akçeye satıyordu: Bursa Ş. sc. A, 5/5 Vr. 107 a. Kasaplık koyun darlığı çeken şehirlerden birisi olan Bursa için Rumeli'den getirilmesine izin verilen koyun miktarı 1511'de 113.000 ve 1512'de 80.000 olup, kadı bunları getirterek, kasaplara paylaştırıyordu: Bursa Ş. sc. A, 20/23 Vr. 14a, 26 b ve 274. Koyun dağıtımının kasaplara değil, icarlarındaki kasap dükkânlarına bağlı kontenjanlara göre yapıldığı bilinmektedir. Örneğin, 1516 Martbaşı (evahir-i Muharrem 922) yılgünlü bir kayıtta «Nişancı Bey Hazretlerinin 5000 koyun hisseli» bir kasap dükkânından söz ediliyor ve bu hisseyi celepkeşlerin değil, kasapların getirmesinin şart olduğu açıklanıyor: Bursa Ş. sc. 21/27, Vr. 271, 15 Temmuz 1518 (8 Şaban 924) yılgünlü bir belgeden de Rumeli'den getirilecek koyun miktarının

Özetleyin, tarımın birinci çeşidi olarak aldığımız hayvan yetiştiriciliği alanında koyunculuk en önde gelmekte, Marmara çevresi, özellikle Bursa yöresi, bu bakımdan pek canlı bir hayata sahip bulunmakta idi. Aşiretler, «ekâbir çiftlikleri» ve «hassa = mirî» koyun ortaklığı ya da teşkilâtı bu çevrede yüz binlerce koyun üretmekte idiler. Bu kadar geniş ölçüdeki davarcılığın gerektirdiği çobanlık ve öteki sürü hizmetleri işinde, genel olarak, Hıristiyan kimselerin kullanıldıkları dikkati çekiyor. Bunun sebebi de, herhalde onların Türklere kıyasla daha az ücretle yetinmekte bulunmaları olsa gerektir[1].

Bağ-bahçe tarımı, kurak Türkiye'de, bütün halkın işi olmaktan çok, sulama olanaklarının bulunduğu bölgelerde, özellikle şehir ve kasaba insanlarınca yapılıyordu. Hele büyük kentlerin dört bir yanı, toprağın elverişliliği ölçüsünde, bostan, bağ ve meyveliklerle kaplı idi. İstanbul, Bursa, Edirne gibi kalabalık şehirlerin çevrelerine düşen yerlerde bu çeşit üretimden pazarları ve kapanhanlarını dolduracak ölçüde bol ürün elde ediliyordu[2]. Buralarda, bostan ve bahçe olarak kullanılan toprakların bir kısmı Türk fethinden önce olduğu gibi, Rum ahalinin elinde kalmakta devam ettiği, önemli bir kısmının ise «ekâbire» geçtiği, kimi yerlerin de, bu kişilerce vakıf haline konduğu, böyle yerleri Rumların icar edip, sebzecilikte kullandıkları görülü-

Bursa'daki (mülkiyeti devlet büyükleri ya da vakıf kurumlarında bulunan) dükkânlara «hisseler» biçiminde bağlanması yüzünden, kasapların buralara yüksek kiralar verdiği, böylece, Bursa halkının sözü geçen dükkân sahiplerine gereksiz paralar ödedikleri görülüyor. Örneğin, Mahmud Paşa, iki dükkânını, sahip olduğu koyun hissesi sayesinde, yıllığı 16.000 akçe ile kiraya verebilmekteydi: Bursa Ş. sc. A 25/28 Vr. 51 a.

[1] Marmara'nın güney ve doğu çevrelerini kaplayan «ekâbir çiftlikleri» ile dolu bu geniş bölgede «kefere» çobanların aşırı kalabalık yaratmaları asayiş için çok zararlı olmuştu ki, iç düzen incelenirken göreceğiz.

[2] Bütün büyük şehirlerde birer «sebze ya da meyve kapanı» vardı ve satılmıya gelen meyve ve sebzeler, burada kantara vurulup resimleri alındıktan sonra, dükkânlara dağıtılıyordu.

yor. İstanbul'un Anadolu yakasında, Üsküdar, Gebze, ve hatta İzmit'e kadar uzanan topraklar, hep bu durumda işletiliyor, icarcılar, başşehrin geniş olan sebze ve meyve tüketimi sayesinde, icarlarını ödedikten sonra, çok da para kazanıyorlardı[1]. Bağcılık da sebzecilikten geri değildi. Yaş ve kuru üzüm, rakı, şarap[2] elde etmek üzere yetiştirilen bağlar, şehirlerin ve yakın köylerin etrafında süslü ve yeşil alanlar halinde idi. Ayrıca, bağcılığı geliştiren bir cihet de, bağ dikmek, ağaç yetiştirmek ve duvar çevirmek gibi emeklerle, tarlanın mirî toprak durumundan kurtarılıp, mülk haline geçmesi kuralı idi. Sadece icarcı durumunda olan kimse bu suretle elindeki toprağı «imar etmiş» olacağı için, mirî tarlayı mülkiyetine geçirmiş oluyordu. Türk toprak hakları anlayışındaki bu özelliğin uzun bir süre bağ ve bahçeciliği geliştirmiye hizmet ettiği bir gerçektir. Ağaç dikme ya da öteki yoldan «toprağın şenlendirilmesi» nin, daha doğrusu insan emeğinin toprağa ayrılmaz bir biçimde katılmasının, tarlayı, dolayısıyle memleketi, bağbahçe yetiştirmek, ev-bark yapmak ve öteki yollarla bayındır kılacağı açık olmakla beraber, bu işlemde raiyyetin çıkarı ile sahib-i arzınki (dirlik sahibininki) arasında tam bir çelişme vardı. Çünkü, ekin ve otlak alanları olarak kullanılan yerler, yukarıda anlatılan işlemlerden geçerek mülk haline geçince, dirlik sahibi, öşür, çift resmi, otlak resmi gibi, toprağın mirîlik niteliğine bağlı vergileri alamıyacağı için, zarara giriyor, raiyyet ise, istediğinde para ile satabileceği bir mülke kavuşmuş oluyordu. Gerçekten,

[1] Sebzeciliğin bağcılıktan daha kârlı olması dolayısıyle, Üsküdar'da kimi kişilerin bağları söküp, yerine bostan ektikleri görülüyordu: İstanbul Müftülüğü Arşivi, Üsküdar Ş. sc. Nr. 6 Vr. 145.

[2] Şarap içme Müslümanlıkta yasak olduğu için, bu içki Türk halkı tarafından değil, ancak Hıristiyanlarca yapılmakta idi. Bununla beraber, şehirlerde «bekâr odaları», han, meyhane ve bahçelerde yeniçeri, levend, sipahi gibi, hele ergen hayatı sürenler de şarap içmede Hıristiyanlardan geri kalmıyorlardı. Onun için, şarap yapımı «keferenin kendi öz ihtiyacı»nın çok üstünde idi.

timarlı sipahilerin ve öteki dirlik sahiplerinin bu konudaki yakınmalarına ait örnekler az değildir[1].

Özetleyin, Türkler Anadolu'ya geldiklerinden beri, buradaki yaşantılarında, yerleşik hayata geçen halk ve özellikle şehirli Türkler için bağ ve bahçe yetiştirmenin büyük bir önemi vardı. Şehirlerin çevrelerindeki bağ ve bahçeler aynı zamanda birer dinlenme ve eğlence yerleri, refahlı ailelerin yazlıkları gibi idi. Bağ-bahçe yapılmış toprakların mülk sayılmasının etkisiyle, gerek Hıristiyan, gerek Müslüman ahali için bir veya birkaç bağ-bahçe sahibi olmak arzusu pek genelleşmiş bulunuyordu. Devletin ve halk çoğunluğunun hayatında, toprağın verimli ya da verimsiz olduğuna göre, geniş etkisi olan bir ekim çeşidi, hiç şüphesiz, ekincilik (hububat ekimi) idi.

Birkaç sağmal hayvanından elde ettiği süt, yoğurt, peynir ve bağ-bahçesinden topladığı ve ekmeğine katık olarak kullandığı meyve-sebze ürünleri yanında, geniş Türkiye halk kitlesinin esas yiyeceğini ekmeğin ve öteki

[1] Örneğin, bu biçimde iki dirlik sahibinin 1547'de Divan'a yaptıkları yakınma üzerine Edremit ve Ayazmend kadılarına yollanan hükme bakınız: «Darende-i ferman: Cafer ve Ferhat nam kimesneler dergâh-ı muallâma gelüp şöyle arzeylediler ki, bunlar zikrolunan kadılıklarda timar mutasarrıf sipahiler olup ve dahi defterde yazulu raiyyetlerinden bazı fevtolup evlâd-ı zükûrlarından ve karındaşlarından kimesneleri kalmayup tasarruflarında olan yerleri kanun üzere tapuya müstahak oldukta mücerred zikrolan yerlerin içine bazı yemiş ağaçları dikilmek ile mülkümüzdür deyu akrabaları tapuya vermelerine mâni olurlar imdi buyurdum ki hükm-i şerifimle vardıklarında ihzar-ı husemâ kılup bu hususta onat veçhile hak üzere teftiş ve tefahhus eyleyüp göresiz zikrolunan raiyyetleri fevt olup evlâd-ı zükûrlarından ve karındaşlarından kimesneleri kalmayup tasarruflarında olan yerleri kanun üzere, tapuya müstahak oldukta bil'fiil defter-i cedid-i hâkanîde mülk-i mukarrerleri olmayıp ziraat ve hiraset olunup, öşrü müteveccih olur yerler iken mücerred içlerine bâzı yemiş ağaçları dikilmek ile ol veçhile tapularına mâni olurlar ise men ve defedüp kimesneye şer'e ve kanuna muhalif iş ettirmeyüp onun gibi yerlerü bunlara hükmeyliyesiz ki kime dilerler ise tapuya vereler»: Topkapı Müzesi Edremit Ş. sc. 52/1189 Vr. 128 a. Evahir-i Cemaziyulâhir 954 (19 VII. 1547).

unlu besinlerin teşkil etmiş bulunduğu bir gerçektir. Anadolu'nun, dolayısıyle Türkiye'nin hayatında bu kadar önemli olan ekin, daha genel deyimi ile tarım işi, devleti, hem kendi çıkarlarını gözetleme, hem de halkın çalışmalalarını sulamada faydalanmaları, devlet karışsın ya da karışmasın koymaya ve bunları açık kanunlar şeklinde ifadelendirmiye zorlamış, hattâ tarım halkı arasında da, ziraat hayatını düzenleyici birçok görenek ve gelenekler meydana gelmiştir. Örneğin, iklimi kurak olan, dolayısıyle, su darlığı yüzünden ürünü sulama konusunda zorluk ile karşılaşılan yerlerde, akarsulardan herkesin bağ-bahçe ve tarlalarını sulamada faydalanmaları, devlet karışsın ya da karışmasın, birçok ince kurallara bağlanmıştır. Hemen her yerde sulama işleri nöbet (sıra) usulünde düzenlenmiş bulunuyordu. Hatta, işin başına da yer yer «sulama subaşıları» tayin olunmuştu. Herhangi bir sudan kimin kaç gün veya günde kaç saat faydalanacağı tespit edilmiş bulunmakta idi. Devlet de üründen alacağı payının (öşrün) nisbetini tarlanın sulu ya da kıraç oluşuna göre tayin etmekteydi. Konya vilâyetinde (örneğin Çumra'da) tam sulak yerlerin ürününden bir yarısı öşür olarak devlete alınıyordu[1]. Gerçekleyin, İslâm vergi kurallarınca da, ürünün yarısının öşür olarak alınmasının olağanlığı ileri sürülmüştür[2].

Ekinciliğin halk hayatı için biricik geçim sağlama işi bulunması, devletin mülkü sayılan bütün tarım topraklarından hazineye akan çeşitli vergiler (aslında bunlar icardırlar) halindeki gelirin azalmaması, hatta artması, belki de memlekette kıtlığı önleme amacı, hükümeti tarlaların ekimini düzenleyici tedbirler almıya zorlamış olacaktır. Örneğin, her çiftçi ailesinin tasarrufuna verilecek (icarına kullandırılacak) çiftlik denen bütünün 80-150 dönüm arasında teşkil edilmiş bulunması, köylünün, ekimine bu

[1] Konya (Karaman) vilâyetinde sulanan topraklar «suğla» diye geçmekte ve ürünün yarısı öşür olarak alınmaktadır. Örneğin şu vesika; Konya Müzesi Konya Ş. sc. 1/b, 3/1. s. 32 ve 33.

[2] Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s. 21.

biçimle verilmiş çiftlik tarlalarını, onun özürsüz olarak, üstü üstüne üç yıl «boz» bırakması halinde, tasarruf (süresiz kullanma) hakkını kaybetmesi gibi kanun kuralları, toprakların hepsini ekmiye çiftçiyi zorunlu kılmak ve toprak ağalığına da engel olmak amaçlarını gütmüş olmalıdır[1]. Ayrıca, hayvanların otlatılması sırasında ekin ve ürünlerin zarar görmemesi de, gerek hükümet ve gerek halkça, birtakım tedbirlerle sağlanmış bulunuyordu.

Özetleyin, bütün bu örnekler ve burada sözü geçmiyen daha birçokları ispat etmektedir ki, Türkiye'de ve özellikle Anadolu Türkiye'sinde, tahıl ziraatının millî ekonomi ve halk geçimi yönünden hayatî bir değeri vardı.

Yağları ve lifleri için ekilen bitkilerin iktisadî önemlerini de burada belirtmek gerekir. Bu alanda en çok kendir, kenevir, pamuk, susam gibilerin geniş kazançlı birer pazar malı olduklarını söylemeliyiz.

Bu incelemesini yaptığımız dönemde, hayvan yetiştirme, bağ-bahçecilik ve bitki ekimlerinde, tarımın ilerleme ya da gerileme olayı, bu üç üretim çeşidinin birbirleri karşısında artma ve eksilme nispetleri hakkında rakamlara dayanan açıklamalar yapmıya imkân yoktur. Ancak pazar satışlarından veya kadıların tuttuğu «tereke defterleri»nden topladığımız bol fiyat listelerine bakarak, hükümler

[1] 1485 Ocak ayı yılgünü (29 Zilhicce 889) ile Bursa şer'iyye siciline geçen bir anlaşmaya göre, İnegöl çeltiğini «mukataa»ya tutan Ahmed Bin İlyas «ikrar edüp etti ki iş bu hâmil-i hüccet azatlu Abdullah oğlu Doğan'ın bir çiftlik yeri yanında olan iki çiftlik yerimi mezbur Doğan'a bitarık'ul-muzaraa verdim ki eküp biçip ziraat edüp ne hasıl olur ise sülüsün ol alup sülüsânın ben alam dedi ol dahi tasdik eyledi». Bursa Ş, sc. A 4/4 Vr. 263 b. Bilindiği üzere, gerçek mülk sahibi devlet ve icarına işletmeci de çiftçi=köylü olan Türk toprak hukukunda, tarlayı icarına doğrudan doğruya devletten alan kimse, onu başka birisine ortağına ya da başka suretle işletmiye vererek kendisi aracı durumuna giremez. Yukarıda, böyle bir durum ortaya çıkmakta ise de, bunun nedeni, iki çiftlik tasarruf eden Ahmet Bin İlyas devlete ait çeltik mukataasını tuttuğu için, bu durum toprağını kendisinin işletmesine engel sayılmasıdır.

çıkarabiliriz. Örneğin, büyük şehirlere ve limanlara götürülmeleri kolay olan ürünlerde, zamanla açık fiyat artmalarını ve bu alanda doyurucu bir kazanç sağlamakta olduğunu görebilmemize karşılık, zahire (özellikle arpa ve buğday) fiyatlarında aynı yükselme kaydolunmamıştır. Bununla beraber, kıyı şehirlerinde, hele Ege yöresinde, tahıl fiyatları da, herhalde memleket dışına satışın kolaylığından olacak, her zaman yüksek fiyat seviyesini sürdürmüş, hatta, zamanla yükselme bile olmuştur. Buna karşılık, Orta Anadolu'da ürünlerin normal, hele biraz bol elde edildiği yılın satış fiyatları çiftçinin emeğini hiçe çıkaracak derecede düşüyordu. Kıtlık ve kötü bitim yıllarında da bunun tersi olmakta, zahire fiyatları birden birkaç katına çıkıvermekte idi[1].

Anadolu'nun tarım üretiminde, kötü etkisi kimi kez bir âfet biçimini alan olaylar, kuraklık, dolu veya su vurgunu, don kesmesi, çekirge ve benzeri böceklerin akını, isyan, göçler, bulaşıcı hastalıklar, çiftlik hayvan sürülerinin zararları gibi doğal ve toplumsal düzensizlikler, herhalde, zaman zaman üretimi azaltıcı etkenler olarak karşımıza çıkıyorlar ki, bunları iktisadî darlık bölümünde genişçe kaydedeceğiz.

2 — *Esnaflık Usulü Zenaat ve Alış-Veriş*

Kitabımızın inceleme sınırları içinde olan tarih süresinde, yani XV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen zamanda da Türkiye'nin zenaat ve alışveriş hayatı denince, gene, sanki tekelci bir zümre olan «esnaf» karşımıza çıkmaktadır. Batı dünyasında gelişmekte olan ticaretçi sınıfın (burjuvazinin) fonksiyonunu Osmanlı şehirlerinde «esnaf» loncaları görüyordu.

Başta bir usta ve yanında çıraklarıyle gerçek bir hocatalebe grubunun temsil ettiği Osmanlı Türkiyesi esnafını,

[1] Fiyatlar bahsine ve bu konudaki kimi maddelerin fiyat grafiklerine bakınız.

endüstrici ve alış-verişçi diye, ikiye bölmek mümkün ise de, bunların hepsi esnaf sayılıyorlardı ve bu iki zümreyi birbirlerinden ancak kendi özel dernekleri ayırabilmekteydi.

Esnaf teşkilâtı denince, şehirler ve kasabalar akla geldiğine göre, hammaddeyi, üreticiden ya da toptancıdan alıp, işledikten sonra satmak, şehire çevresinden veya uzaklardan gelen gıda, giyecek ve diğer maddeleri toptancıdan alarak, kadı'nın narh verme suretinde tespit edeceği bir kâr ile, dükkânında satmak esas işleri olduğuna göre, esnafın alışverişteki rolü, üretici ve toptancı ile kendi ihtiyacı için mala istekli olan alıcı arasında aracı durumunda bulunmaktan ibaret oluyordu. Ancak, bu aracılık, esnafın kendisine gelen hammaddeleri işledikten sonra, pazara dökme suretinde olduğu takdirde, işe endüstri çalışımları da giriyordu demektir.

Dışarıdan gelen veya yerli olan ham ve işlenmiş eşya ve besin maddeleri elbette ilk satıcıdan son alıcıya «esnaf» eliyle geçiyordu. Gerek endüstricinin, gerek sadece alımsatımcı olarak mal işliyen ve pazarlık işlerini ellerinde tutan esnafın «lonca» dediğimiz meslek dernekleri halinde teşkilâtlandırdıklarını biliyoruz. Fakat, malı ilk satıcıdan son alıcıya geçiren kademeler arasına, esnaf dernekleri dışında kalan toptancı tüccarları, taşıtçıları, büyük para ve kredi işinde komisyonculuk yapan Yahudileri, kapan hanlarını işletenleri de katmak lâzım gelir.

Toptancı tüccar adı altında, hanlarda odalar ve depolar kiralayıp, malı kendisi getirterek, ya da getirenlerden devralarak, esnafa dağıtanları anlıyoruz. Bunlar yerli ve ecnebi kimselerden ibaret idiler. Ecnebi olarak, İranlı (Acem), Hintli, Frenk (Avrupalı) olanların adları geçip durmaktadır[1]. Taşıyıcılar, hep yerli olup, başta özellikle

[1] İran'da üretilen işlenmemiş ipek ve ibrişimlerin, Bursa pazarlarına getirilip satılması çok kârlı bir iş idi, ve bu alanda uğraşan tüccarlar da Avrupalı, İranlı, Türk veya Osmanlı uyruğu gayrimüslim kişilerdi.

uzak taşıma için katır olmak üzere, at, deve ve eşeklerden kurdukları kervanlarla tüccarların mallarını, kira karşılığında, bir şehirden diğerine taşıyorlardı. Çoğuncası mal sahibi ya da adamı da kervanın üzerinde bulunmakta idi. Güvenlik bakımından kervanların birkaçı bir arada kalabalık kafileler halinde yolculuk ediyorlardı. Kervancıların yollarında en çok mal taşıdıkları şehirler, doğudan batıya, Bağdat, Tebriz, Diyarbakır, Erzurum, Şam, Halep, Harput, Sivas, Tokat, Kayseri, Konya, Ankara, Bursa, Afyon, İzmir, İstanbul, Edirne, Selânik, Filibe, Belgrat gibi büyük çaplı pazar yerleri ve ticaret merkezleri idi[1]. Bu devrin işlek limanları olan Payas, Antalya, İzmir, Selânik, İstanbul, Sinop, Trabzon iskelelerine de uzak yerlerden kervanlar gelmekte ve karşılıklı tüccar malı taşımakta idiler. Uzak şehirler veya memleketler arasındaki bu mal alıp verme işinde toptancı tüccar ve kervancılara Yahudi maliyecileri de katmak lâzımdır. Bankacılığın ve krediye dayanan alışverişlerin bulunmadığı XV. ve XVI. yüzyıllar Türkiye'sinde, örneğin Bursa ya da İstanbul'dan Mısır, Halep, Şam gibi büyük pazarlara mal satın almıya gidecek tüccarın, kâğıt paranın olmadığı o devirde, yüzbinlerce akçeyi alıp beraberinde götürmesinin, hem yük olarak ve hem de yolda eşkiyalara soyulma tehlikesi yönünden çok güç bir iş olduğunu anlamak zor değildir. Fakat, böyle büyük merkezlerde, sanki bir bankanın kolları gibi çalışan Yahudi zenginler birbirleriyle anlaşmış olmalıdırlar ki, İstanbul'dan ya da Bursa'dan oralara gidecek tüccar, götüreceği parayı buradaki bir Yahudiye yatırarak, ondan, gideceği yerdeki ortağı Yahudiye kadı önünde yazılmış bir mektup götürüyordu. Vardığı yerin kadısı önünde mektubun birinci Yahudiye ait olduğunu ispatlamak zorunda olan tüccar, bunun üzerine, ikinci Yahudiden sözünü ettiğimiz parayı eksiksiz alarak, istediği malı satın alabilirdi. İki ortak Yahudi böyle bir havale işinden elbette yüzde hesabı ile

[1] Bak. Başlıca ticaret yolları, harita: II.

bir kâr alıyorlardı. Bununla beraber, Yahudilerden böyle uzak şehirler ve memleketler arasında ticaret yolculuğu yapanlara da az rastlanmıyordu.

Yukarıya kaydettiklerimizle Türkiye'nin zenaat ve alışveriş yaşayışını anlatmış bulunuyoruz. Şimdi de, konumuzun esası olarak, bu alanlardaki iş hayatının iktisadî değerlerini göstermemiz gerekmektedir. Önce zenaatı (endüstriyi) ele alalım:

İktisadî gidişatını burada konu olarak aldığımız devrin Türkiye'sinde, oldukça ileri sayılabilen bir sanayi hayatının var olduğunu delilleri ile göstereceğiz. Endüstrinin memlekette yayıldığı yerleri, çeşitlerini ve işledikleri malın kalitesi yönünden önemlerini anlatmadan önce, onun kuruluş biçimini hatırlatmalıyız.

Esas dalını dokumacılığın ve deri işlerinin oluşturduğu, madenî bölümün bunlardan sonraki sırayı aldığı Türkiye endüstrisinin çoğu çeşidi, Anadolu'ya has karakteri ile buranın eski halkı Hıristiyanlardan, özellikle Rumlar ve Ermenilerden süregelmiştir. Türkmen halkın, halı ve kilim gibi, İran'dan getirdikleri yün yapımı işler ve belki gene kimi Türk-İslâm esnafın Anadolu Selçukî Sultanlığı'nın ilk devirlerinde İran, Suriye ya da Irak'tan getirdikleri lüks dokumalar Türkiye dokumacılığını daha çok çeşitlendirmiş ve ilerletmiş olabilir[1].

Ege, Marmara doğusu, Rumeli ve ortaçağlar ölçüsüne göre tam bir sanayi şehri olan İstanbul, millî sınırlar içine girdikten sonra, Türkiye'de hele dokuma zenaatinin geniş çapta büyüdüğü bir gerçektir. Çünkü, saydığımız yerlerde oldukça ileri bir Bizans endüstrisinin bulunduğunu görüyoruz[2]. O halde, zamanına göre ileri bir zenaat yaratılmasında yerli Hıristiyanların etkisi, biri Selçukîler ve

[1] Bundan önceki devir için I. cildin ilgili bahsine bakınız.

[2] Bizans için bak. The Cambridge Economic History of Europe V. II. p. 86-106.

ötekisi de Osmanlılar devrinde olmak üzere, iki kademeli sayılmak gerekir. Yalnız, deri işletmeciliğinde Türk-İslâm ülkelerinin Anadolu Türklerine, dokumacılığa bakarak, daha çok etkide bulunduklarını tahmin etmekte hata yoktur sanırız. Çünkü, doğuya gittikçe, hayvancılığın ve hele Türkmenlerde deri eşyanın çok kullanılır olması, dericiliğin gelişmesini zorunlu kılmıştır. Konya, Kayseri, Diyarbakır gibi eski Türk şehirlerinde debbağlığın (deri işletmeciliğinin) daha güçlü «esnaf-ahi gelenekleri» ile işlemekte olmasının görülmesi de buna işarettir.

Maden işleme zenaatı da, özellikle başlıca bakır ve demir ocaklarının Anadolu'da olması sayesinde, Türkler Anadolu'ya gelmeden önce yerli Hıristiyanlarca geliştirilmiş olup, bu incelediğimiz devirde hâlâ yerli ihtiyaçları karşılayacak güçte bulunuyordu.

Buraya kadar olan izahlarımızda, alışveriş ve zenaatın kadrolarını ve tarihî kuruluşları yönünden olan durumlarını kaydetmiş bulunuyoruz. Şimdi, bu iki alanı doğrudan doğruya iktisadî birer konu olarak göz önüne sermek gerekir. Önce zenaat işlerini ele alacağız.

Madenî işler zenaatı: Şehirlerde demirci esnafı, işliklerinde (atelyelerinde), balta, kazma, tırpan, kürek, nal, mıh gibi daha ziyade çiftçileri ilgilendiren avadanlıkları ve bıçak, kama, yatağan ve benzeri kesici âletleri ve silâh olarak kullanılan şeyleri yapmakta idiler. Bakırcılar esnafı çoğuncası kap-kacak yapımı ile uğraşıyorlardı. Her iki esnaf için ayrı ayrı çarşılar vardı ki, günümüzün şehirlerinde, «bakırcılar» ya da «demirciler» çarşısı adlarındaki semtler bu esnafa ait ilişkilerin toplandığı yerleri ifade ederler.

Öyle sanıyoruz ki, Türkiye demircilerinin işledikleri, devletin de silâh yaptığı ham demir büyük çoğunlukla Bilecik demir ocaklarından, bakırcıların işledikleri ham bakır da Kastamonu yanındaki Küre Bakır Madeni ocakla-

rından elde edilmekte idi[1]. Osmanlı Türkiyesi maden ocaklarının ürettiği demir ve bakırın memleket ihtiyacından fazla olduğu bilinmektedir. Çünkü, Anadolu'dan çok miktarda demir ve bakırın kervanlarla İran'a yollanmakta bulunması bunu göstermektedir[2]. Avrupa madenciliğinin bu sıralarda kaydettiği gelişme karşısında, Türkiye madenciliğinin, rekabete dayanamıyarak, gerilemiye başlaması ise, ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendisini iyice gösterecektir[3]. Bu alanda konumuzun izahını kısaca şu sözlerle keselim ki, Türkiye'nin iktisadî hayatında devlet ihtiyaçlarını karşılama yönünden büyük bir önem taşımakta olan madenî eşya zenaatları alanında, memleket dışına, İran'a yollanan bakır eşya ve nal-mıh'tan başka kayda değer işlenmiş mal çıkarılamamakta idi. Esnaf loncaları arasında da demir işleriyle uğraşanlardan yalnız «demirciler esnafı» sözü edilir bir varlık gösterilebilmişti[4].

Türkiye'de çok gelişmiş endüstri kolu olarak bilinen deri işleri hakkında verecek daha çok bilgimiz vardır. Bir kez, XV. ve XVI. yüzyıllar Türkiye'sinde, zamanın ölçülerine göre «kasaba» çapını aşan hemen bütün şehirlerde «debbağlar esnafı» öteki esnaf kollarının yanında önemli bir yer sahibi idiler. İstanbul, Edirne, Kayseri, Ankara, Bursa, Konya ve benzeri birinci sınıf şehirlerde deri işleri

[1] Türkiye'deki madencilik için şu etüd: Dr. N. Çağatay, Osmanlı İmparatorluğundaki Maden İşletme Hukuku, DTCFD. C. II, Sayı: 1.

[2] Yavuz Selim, İran'a iktisadî abluka uyguladığı vakit, Şah İsmail'i ve İran hükümetini o ülkede bulunmayan bu iki maddeden yoksun kılmak üzere, doğuya bunların sevkini yasaklamıştı. Bak. Hoca Sadeddin, «Tac'üt-Tevarih».

[3] Burada özellikle kaydı gereken şudur ki, «Macar bakırları», Küre bakırlarına Anadolu'da bile öldürücü bir rekabet yapıyordu.

[4] Larende'de (Karaman'da) top dökülmek üzere, anlaşılan, İstanbul'dan Bursa yolu ile gönderilen 23 İstanbul kantarı kalay ile birlikte 8 kantar çelik de vardı. Bu olaya ait belgeden öğreniyoruz ki, İstanbul'da devlet hesabına çalışan demirciler ham demiri çeliğe de çevirebilmekte idiler: Bursa Ş. sc. Nr. A 5/5 Vr. 37 b, 4 Rebiulevvel 891 (10.III.1486).

zenaati buraların ticarî hayatına canlılık veren birkaç üretim dalından biri bulunuyordu. Onun için, şehirlerin pazarlarındaki ham deri alım-satımı, hükümetin narhı düzenleme ile durmadan uğraştığı sorunlar arasında olarak görülmektedir[1]. Ayrıca, kasaplarca kesilen hayvanların derilerini debbağlara, hiç bir yakınma nedeni bırakmadan dağıtmak da, hele Avrupa'dan Türk derilerine fazla alıcının çıkmaya başladığı XVI. yüzyılın ortalarından sonra, önemli bir iş haline gelmişti. Debbağlar dağıtımdan aldıkları, ya da şurdan burdan buldukları ham derileri debbağhanelerde sahtiyan ve köseleye çevirmekte ve bunlara piyasanın istediği renkleri verdikten sonra deri işleri ile uğraşan esnafa satmakta idiler.

Deri işleriyle uğraşan esnafı da, ayakkabı çeşitlerini yapanlar ve hayvan mutabiyesi dikenler diye iki kola ayırmak gerekirdi. Bunlar da kendi kolları içinde, mutabiyenin ya da ayakkabıların türlerine göre, gruplara ayrılıyorlardı.

Deri eşyanın narhı tespit olunurken, bu esnafın çıkardığı malların da fiyatları belirli şekilde kadı defterlerine geçirilmekte, böylece, malın kalitesi ve verilen emeklere göre, hem alıcı ve hem malı işleyen satıcı için aldanma önlenmeye çalışılmakta idi.

Türkiye'de endüstri denince, son olarak anlatacağımız dokumacılık ise, pek gelişmiş bir seviyede bulunuyordu. Bu sanayi kolu halk kitlelerinin bütün giyim ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, dışarıya da satış yapabilmekte idi. Bu endüstri türünü, kendir, kenevir, pamuk gibi bitki liflerini hammadde olarak kullanan, yünleri kumaş haline getiren, ham ipek ya da ibrişimleri lüks giyim-kuşam eşyası halinde işleyen başlıca üç kısım olarak düşünmek lâzım-

[1] Örneğin, 20 Ramazan 906'da (9 Nisan 1501) Bursa Mahkemesince deftere geçen (Ş. sc. Nr. A, 17/17 Vr. 1 b) «Suret-i Kanunname-i Sultan Bayezid» başlığı altındaki yazı, bu şehir «ehl-i hırfet»inin kadı önünde muhtesip ile uyuşarak, inceden inceye tespit ettikleri her kalite ve çeşitteki deri ve deri eşyanın fiyatlarını kararlaştırıyor.

dır. Bunlardan keten - kenevir ve hele pamuk gibi pek geniş çapta bitki liflerini iplik haline çeviren ve ikinci safha olarak da bunları çok çeşitte bez ya da diğer giyim eşyaları yapan dokuma kolu, bütün Anadolu'da pek yaygındı. Ege çevresi, İsparta-Afyon-Akşehir yöresi geniş biçimde pamuklu dokumacılığı ile uğraşıyorlardı. Hele Denizli'nin çarşaf, tülbent[1], buğası ve astarlıkları Türkiye'nin her yanında pek tanınmış bir üne sahip bulunuyorlardı. Halep-Şam-Antep yöresinin de lüks dokumalarını zengin alıcılar her yerde ararlardı. Erzincan, Tokat ve Amasya çevresi bezleri de pazarlara dökülecek kadar çok çıkarılmakta idi. Hele keten dokumacılığı Anadolu'da pek ileri gitmiş bulunuyordu. İstanbul'da da güçlü bir keten endüstrisinin varlığı Üsküdar'dan Pendik'e doğru uzanan topraklarda geniş keten ekiminin yapılmasından ve pazarlarda hararetli bir keten alım satımının görülmesinden anlaşılıyor[2]. Bütün Ege çevresinde, Kastamonu'da ve daha başka yerlerde de kendir işleri, keten ipliği yapımı ve keten bez dokunmasının çok yaygın olduğuna şüphe yoktur. Pamuklu dokumalarını, coğrafî bölgelere ayırımları yönünden, Yeşilırmak, Güneydoğu Anadolu, Kayseri-Akşehir arası, Denizli-İsparta yanları ve bir de Ege yöresi malları diye tanımlamak gereklidir.

Bursa'nın ipekli endüstrisi de, Ankara'nın sofları gibi, çıkardığı ipek kumaşların türleri, özel desenleri ve güzellikleri ile dünyada önemli bir yer tutuyordu[3]. Bu gelişmişlik ham ipek ve ibrişim alışverişini Bursa ticarî hayatının en başta maddelerinden biri yapmıştı. İran'ın birkaç bölgesinden elde edilen ham ipek ya da ibrişimler, çıktıkları

[1] Tülbent, erkeklerin o devirde başlarına sardıkları bir tür sarık.

[2] İstanbul Müftülüğü Arşivindeki Üsküdar Ş. sc.'nin gözden geçirilmesi bu yakınlardaki keten ekiminin genişliği ve önemi hakkında geniş bilgi verir.

[3] Bursa muhtesibi, bezazsistan ve bezazhane'nin, «vala ve tafta ve kemha ve kadife ölçücülüğü»ne gündeliği 10 akçe ile bir kişiyi tayin ediyor: Bursa Ş. sc. A. 5/5, Vr. 367 a.

yerlerin adlarını alarak fiyat derecesine girmekte ve Bursa'nın ipek endüstrisini, sanki tek başlarına, beslemekte idiler. İran'ın ipeklerini Bursa'ya taşıyan İranlı, Avrupalı (frenk), Yahudi ve az sayıda Türk ipek tüccarları, şehrin ipek alışverişinde ve hatta para el değişiminde büyük role sahip bulunuyorlardı[1]. Bursa'nın geniş ipek endüstrisine ham ipek ve ibrişim yetiştiren daha az önemde bir yer olarak, Mora = Güney Yunanistan'ın da adı geçer[2].

Yünlü kumaşlara gelince, bu alanda İstanbul ve Selânik çuhaları hem üretimdeki genişlik ve hem de kalite üstünlüğü yönünden başta geliyorlardı. Bursa'nın yünlü kumaşlarına da her pazarda rastlanmakta idi ve bu büyük ipek şehrinde çuhacılık da, XVI. yüzyılın ikinci yarısı içinde buranın Yahudilerince kurulacaktı. Ankara'nın ise, özellikle tiftikten (keçi kılından) yapılan «sof» adındaki kumaşları, gerek renk çeşitleri ve gerekse dokunuşlarındaki ustalıkları ve desen incelikleri ile bütün dünyaca tanınmış bulunuyordu. Bu ürün en çok Avrupa'ya (başta İngiltere ve Hollanda'ya) ve Arap memleketlerine pek çok satılmakta idi.

Deri ve dokuma zenaatlarının bu derece ilerlemişliği, doğal olarak, başka bir zenaatin gelişmesini etkiledi ki, o da boyacılıktı. Derilere istenen rengi vermek, kumaşları zevke göre çeşitli desenlerde boyamak, Türkiye'de debbağlığın ve dokumacılığın ileri gittiği yerlerde, bunlarla atbaşı giden bir de boyacılık zenaati geliştirmişti. Kesin

[1] Bursa'nın âdeta candamarı olan ipek sanayiinde İran'ın bu anlatılan önemini iyi hesap edemediği anlaşılan Yavuz Selim, 1516'da Şah İsmail'in memleketini ablukaya alınca, bundan Bursa'nın ne acıklı bir duruma düştüğü üzerinde «iktisadî darlık» bahsinde geniş bilgi verilmiştir.

[2] Mora'daki dirlik erbabı ve başka resmî hizmetliler halktan öşür olarak ibrişim de almakta veya ipek yetiştiricileriyle yaptıkları ortakçılıktan paylarına düşen ipekleri Bursa pazarına yollayıp sattırmakta idiler. Örneğin, Mora Sancağı Beyi Ali Paşa, bu biçimde, Bursa'ya ibrişim yollamıştır: Bursa Ş. sc. A 18/17. Vr. 289 a.

surette biliyoruz ki, Avrupa saraylarından bile kumaşlarını boyatmak için büyük zahmetlerle Türkiye'ye başvuranların bulunduğu emsalsiz kumaş ve deri boyacılığı, özellikle Edirne ve Bursa'da, hiç olmazsa III. Murad devri sonlarına kadar dünyadaki eşsizliğini korumuştur[1].

XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan süre içinde, dünyadaki benzerlerine göre ileri de sayılan Türkiye endüstrisinin Avrupa'daki Yeniçağ gelişmelerine ayak uyduramayışı yüzünden, rekabete hiç girişemiyerek, adım adım sönmeye doğru yönelmesi de gene bu sıralarda başlamıştı. Bunun bilinmekte olan birinci nedeni, Türk pazarlarında yerli sanayiin ihtiyacı olan hammaddeleri, Avrupalı zengin alıcıların, üstün fiyat vermekten çekinmiyerek, toplamıya koyulmalarıdır. Bu da, ilk görünüşte Avrupa'nın Amerika'yı buluşundan, dünya ölçüsünde büyük ticarî işlere girişmesinden ileri geliyordu. Fakat, Batının sanayi alanındaki gelişmesi bu keşiflerden ve Amerika'nın işletilmesinden çok daha önce başladığına göre[2], Avrupa sanayiinin, Türkiye için, gerek hammadde kapışması ve gerek yapılmış malını daha ucuza satması biçiminde başlıyan rekabet gücünü, onun yeni ticarî ve malî usullerinde, özellikle iş adamı dediğimiz endüstrici ve ticaretçi sınıfın türemeye başlamasında aramalıdır[3]. Hind, İran gibi Doğu ülkelerinden ve Arap memleketlerinden, Türkiye'ye eskiden beri gelmekte olan kumaşlara ve öteki işlenmiş mallara gelince, yerli dokumacılığın yüzyıllar süresince bunlarla ayarlı bir gelişme olanağı sağladığını kabul etmek gerekir. Esasen, doğudan Türkiye'ye giren mallar, cins bakımından az sayıda ve zengin insanların kullandıkları lüks

[1] İngiliz, Avusturya, Polonya saraylarına ait lüks kumaşların Bursa boyahanelerine boyanmıya yollandıklarını ilerde örneklerle göstereceğiz.

[2] H. Pirenne, Economic and Social History of Europe. (İndeks'teki İtaly kelimesine bakınız).

[3] Bir örnek olarak İtalyan endüstri ve ticaretindeki gelişmeyi söyleyebiliriz: Bak. The Cambridge Economic History of Europe II., p. 387.

şeylerdi. Çoğunu kumaşların teşkil ettiği bu türlü ticarî eşyanın Avrupa'da da büyük bir şöhreti vardı[1]. Bununla beraber, şunu da söyliyelim ki, Türk endüstrisi Hind ve Arap mallarına rekabet edecek lüks kumaşlar çıkarmayı da bir yana itmiş değildi. Bursa, İstanbul, Edirne ve Rumeli'nin kimi yerlerinde çıkan çuha, kutnu, tâfta, vala ve benzeri yüksek kaliteli ve pek zevkli kumaşlar doğudan gelenlerden hiç de geri değildi[2]. O halde, Türkiye endüstrisinde Doğu rekabetinin etkisi bulunmadığına göre, XVI. yüzyılın ortalarında başlıyan gerilemede Batının rolü olduğu açık bir gerçektir ve bu da, hammadde fiyatlarındaki müthiş yükselme suretiyle, yerli sanayiin yeni fiyatlardan hammadde satın almakta zorluk çekmesi biçiminde ortaya çıkmış bulunuyordu. Avrupa'dan gelme işlenmiş mallar, özellikle «frenk kumaşları» daha Selçukilerden beri, yüzyıldan yüzyıla, oldukça az artan bir miktarda olarak Türkiye pazarlarında alıcı bulmaktaydı. Fakat, bunun yerli zenaat üzerinde gelişmeyi önleyici hiç bir etkisi görülmemişti. Batı, hele İtalya, zenaat hayatımıza ancak Türkiye'deki hammaddeleri toplayıp götürmek suretinde musallat olmuş bulunuyordu. O halde, mesele Türk endüstrisinin, hem de kendi pazarında, neden hammadde alımında çok uzaktan gelen bir müşteri ile rekabete giremediğini bilmekten ibaret kalıyor. Bunun cevabı da, Avrupa'ca Amerika'nın bulunması ve diğer yeni keşifler sayesinde

[1] Sonraları bu dokumalar Avrupa'da da yapılır olmuş ve hatta kumaş cinsleri doğudaki adlarını sürdürmüşlerdir. Bak. H. Pirenne, adı geçen eser, p. 145.

[2] Bursa kumaş dokumacılığı ve öteki zenaatların XV. yüzyıl başlarında da çok gelişmiş bulunduğunu Seyyah Bertrandon de la Broquière, 1432'deki görgüsüne dayanarak kaydediyor: Bak. Voyage d'outremer, p. 134. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Bursa *endüstrisinin çok ileride bulunduğunu ise, o devre ait elimizdeki* şer'iyye sicilleri sayesinde çok iyi biliyoruz. Örneğin, Bursa Muhtesibinin kumaş ölçücülüğü için 15 akçe gündelikle bir adam tutması dolayısıyle kadı defterinde bu işlemi kaydeyleyen şu belgeye bakınız. Bursa Ş. sc. A 5/5, Vr. 367 a, (4 Recep 892 = 1487 Haziranı).

altın ve gümüşün Batı Hıristiyan ülkelerinde ölçüsüz derecede artması, bu arada, yeni malî usullerin de geliştirilmesi, ekonomiye yeni birtakım kurallar uygulayarak toplum gücünü topyekûn üreticiliğe dönüştürmek gibi büyük gelişmelerin ortaçağ esnaflığına sadık kalan Türk zenaat ve ticaret hayatında hiç bir uyarıcı etki yapmamış bulunması biçiminde olabilir.

Bununla beraber, çağının Avrupa sanayiinden hiç de geri olmıyan, hatta birçok kollarda ondan da ileride bulunan Türkiye zenaatının, bu incelediğimiz sıralardan itibaren, adım adım geri kalmasında hammadde satınalma güçlüğünün etkisini fazla mübalâğa etmemek gerekir. Türk endüstri hayatının ilk gerilemesinde, üretiminin pazarlarda Avrupa mallarına, kalite ya da fiyat yüksekliği gibi alanlarda yenilmesi söz konusu olamıyacağına göre, hiç olmazsa XV. ve XVI. yüzyıllarda Türk endüstrisinin Avrupa'nınkine yenilmesi değil, onun ilerlemesine ayak uyduramaması olayı göze çarpmaktadır. Bunun da sebebi, Türk esnaf loncalarının hep ortaçağlar kurallarına bağlı kalmalarında ve bir de Türk-Osmanlı pazar sisteminin serbest gelişmeyi engelleyici bir karaktere sahip olmasında aranmalıdır. Örneğin, önce esnaf loncalarının bir çeşit tarikat-ocak disiplini içinde, her zenaat ya da ticaret maddesi dalına göre sayısı belirli dükkânlarda, sayıları sınırlı usta ve çırak dışına çıkamamaları, ustaların çıraklarını yetiştirmede ya da onları «başka çıkarma»da belki de meslek kıskançlığı duymaları, zenaat ve ticaret alanlarında kaliteli işçi ve ustanın bol sayıda üretilmesine engel olmuş bulunmalıydı. Hele işlenen malların boyut, şekil[1] ve kalite

[1] Boğası ve astar dokuma zenaatı çok gelişmiş olan Hamid (Isparta) sancağı kadılarına 913 Cemaziyulâhır (1507) yılgünü ile yazılan bir fermanda «bura cellahlarının boğasıyı normal 7.5 arşun ve astarı 8 arşundan kısa boya düşürdüklerinin şikâyet edildiği, Divan-ı Humayûnda toplanan (bu metain aldı satıcıları) kimselerin bu eksikliği tespit ettikleri» kaydolunarak, normal uzunlukta işlenmesine dönülmesi istenmekte idi. Bursa Ş. sc. A. 33/21, Vr. 177 b.

bakımından çok ince kurallarla tayin ve tarif edilmiş olmaları, mal yapıcılarına mallarını daha çok ve daha üstün fiyata satma olanağını bırakmadığı, ya da çok sınırladığı için, yapıcının işlenmiş mallarını müşterinin kesesine veya zevkine göre geliştirebilmesi hemen hemen önlenmiş durumda idi.

Alışverişte mal fiyatları, yapım-pazarlama emeği ile ona ödenecek para arasında karşılıklı kıymet denkliğine göre belirmediği ve narh hükümet (kadı) kararı ile kesildiği için, Türkiye şehirlerinde zenaat ve ticaret hayatı sanki donmuş olarak sürüp gitmekte idi. Çünkü şehir ileri gelenlerinin ve fiyatın resmî teklifçisi olan muhtesibin telkinine göre kadı tarafından kararlaştırılan fiyat seviyesi, «fakir-fukara»nın alım gücüne göre belirmekte idi. Zaten zenaat erbabı olsun, satıcı esnaf olsun, büyük sermaye ile çalışmadıkları, ağır sermayeli ortaklıklar (şirketler) da türemediği için, narh verilirken yapıcı ve satıcının yalnız emekleri hesaplanıyordu. Yerinde ayrıca göstereceğimiz üzere, «İşlik = imalâthane» ve dükkânlar, hükümete, şehir örgütlerinin türlü kollarına, çok kez miktarları geleneğe ve özel anlaşmalara bağlı pek çeşitli vergiler de ödemekte idiler. Böylece, ne satıcılar ve ne de zenaat sahipleri sermaye yığmak fırsatına hiç bir zaman ulaşamıyorlardı. Elimizde bulunan tereke (miras) defterlerinde, birçok zenginlerin servetleri akçe cinsinden hesaplanmıştır. Bütün XV. ve XVI. yüzyıllarda bu konuya ait gördüğümüz örnekler arasında, zenaatkâr veya dükkâncı olanlarına çok az rastlamamız, Avrupa'da ticaret erbabının büyük sermaye yığmalarına, krallara borç para verecek güçte zenginleşmelerine karşılık, Türk esnafının ancak kıt kanaat yaşıyacak kazanç ile yetinmek zorunda kaldıklarını kesin surette göstermektedir[1].

Endüstrinin işliyeceği hammadde ve satıcı dükkânlarına mal sağlama işi de ticareti geliştirecek erginlikte de-

[1] Sosyal kademe şemasını inceleyiniz: Şema I.

ğildi. Örneğin, debbağlar işliyecekleri ham derileri kasaplardan almakta idiler. Debbağlık işlerinin duraklamadan yürümesini kolaylaştıracak biçimde bir deri toplama ticareti doğmamış görülmektedir. Halbuki, deri ticaretinin, gerek tüketim ve gerek debbağlık zenaatı yönlerinden büyük bir önem taşıdığını, bu maddeye ait narh işlerinin çoğu zaman özel fermanlarla düzenlenmesinden anlıyoruz[1].

Endüstrinin yün ve dokuma kolu da öyle idi. Mal işlemeciliği, dükkândan hammaddeye kadar uzanan örgütü içinde, kademe çalışımlarıyle hiç bir bağ kurmuş değildi. Özet olarak, Türkiye'de endüstri, tamamen ortaçağlardaki hali ile, yani dükkânın eşiğinden içerdeki düzen ile yetinmekte devam edip gitmekte idi. Hammaddenin çıktığı yerden işlenmiş malın harcadığı yere kadar olan mesafedeki safha çalışmalarını birbirlerine bağlayıcı bir işletmeler zinciri aslâ kurulmuş değildi.

3 — Açık Pazarlar, Kapan Hanları ve Toptan Ticaret

Ticaret eşyası ya da maddelerinin ilk sahiplerinden dükkânlara ve perakendecilere geçmelerinde, pazar, han gibi yerlerin ve buralardaki alışveriş şeklinin Türkiye iktisadî tarihi yönünden bilinmesinde kesin bir zorunluk vardır.

Günümüzün belediye iktisat müdürlerine benzerlikleri bulunan «muhtesip»lerin kontrol ettikleri bu toptan alım-satım yerleri ve meydan pazarlarının ticaret hayatı, şehirlerde ve özellikle bunların büyük olanlarında, çok hararetli geçmekte idi. Burada, Türkiye'nin han ve pazarlarını bilindikleri ölçüde belirteceğiz.

Selçukîlerden beri, Konya, Kayseri, Sivas gibi yerlerde, haftanın ve yılın belli günlerinde meydan pazarları kurulduğuna dair açık kayıtlara rastlanmakta ise de, anlata-

[1] Şu ferman suretine bakınız: Beyazıd Kütüpanesi, Veliyüddin Efendi Nr. 1970, Vr. 83 b. (bir yazma risale).

cak yeteri kadar bilgimiz yoktur. Osmanlı rejimi altında açık pazar alışverişlerinin daha ilk zamanlardan itibaren hararetle devam ettiğini ve özellikle Osmanlı-Bizans sınır boylarında, iki taraftan gelen alıcı ve satıcıların aralarında geniş bir mal değiş-tokuşu yapıldığını en eski Osmanlı kaynakları sık sık kaydediyorlar[1]. Bu incelediğimiz sıralarda, Osmanlı şehirlerinde, kasabalarında ve hatta kimi köylerde ya da birkaç köyün arasında seçilen elverişli yerlerde, pazarlar kurulduğuna dair bilgimiz mevcuttur. Örneğin, 1529 Temmuz'unun son günlerinden birinde İstanbul'da açık pazar kurulduğu bir alacak davası dolayısıyle geçen «İstanbul pazarı günü» deyiminden açıkça anlaşılıyor[2]. Gebze'de de gene geniş alış-verişlerin yapıldığı diğer bir pazar kuruluyordu[3].

Şehirlerin alışveriş işlemlerinden hazinenin alacağı vergileri düzenlemek üzere, haklarında özel kanun çıkarılan açık pazarların en işlek olanlarına, öyle sanıldığı gibi büyük şehirlerde değil, buralara yakın kasabalarda rastlanmaktadır. Çünkü, büyük ticaret merkezlerinde bu devirde gelişmiş olduklarını gördüğümüz büyük hanlardan her biri, bir ya da birkaç maddenin dağıtım yeri olma imtiyazını elde etmiş olduğundan dolayı, bu gibi şehirlerde genel pazarların durmasına mülk sahipleri ya da vakıf idareleri, imtiyazlarına dayanarak, engel olmakta idiler. Çünkü, açık meydanlardaki haftalık ya da aylık pazarlar ve yıllık panayırlar bütün maddelerin alıcı ve satıcılarını daha geniş biçimde bir araya topladıkları için, hanların depoluk ve toptan alım satım işleri çok daralmakta idi.

[1] Şu etüdümüze Bak. Belleten C. XIII. Sayı 51; Neşrî Tarihi, I, s. 44. Ayrıca İbni Kemal, Fatih Millet Kitaplığı, Ali Emirî yazma, Nr. 25, Vr. 43.

[2] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. Nr. 6, Vr. 86 b'de koyun satışından kalan 8 bin akçelik alacak davasına ait hüccet.

[3] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. Nr. I, Vr. 96'da bu pazarın bacı (resimleri) konusunda subaşı ile halk arasında çıkan anlaşmazlık üzerine yollanan evail-i Ramazan 922 (1516 Ekimi sonu) yılgünlü hüküm.

Özet olarak, yukarıda sözünü ettiğimiz üzere, İstanbul gibi çok büyük bir şehirde yeter derecede canlı bir ya da birkaç açık pazar bulunsa bile, bütün Türkiye için düşünüldüğü zaman, önemli ticaret merkezlerinde yükselen büyük hanlar yüzünden, açık pazar alışverişi biçimindeki ticarete yer verilememiş, ufak tefek maddelerin satışından ibaret olmuş veya tamamen ortadan kalkmış durumda idi. Ancak, ot, saman gibi hayvan yemleri geniş yer kapladıkları ve fiyatça da çok düşük oldukları için, hanların bunları da tekellerinde dağıtıma tâbi tutmalarında kâr görülmemiştir. Canlı hayvan alım satımı da, gene imkânsızlıklar yüzünden, açık pazarlarda yapılıyordu. Bu sebepten dolayıdır ki, Türkiye'nin tarihî büyük şehirlerinde «Samanpazarı», «Odunpazarı», «Koyunpazarı», «Atpazarı», «Balıkpazarı» gibi semt adları o günden bu güne yaşayıp gelmektedir[1].

Kapan hanlarına gelince, her biri tek bir cins ticaret maddesinin toptan satışı ya da dağıtımına hizmet edecek kapalı birer pazar yeri görevi yapan bu çeşit yapıtlara, Anadolu'da, Selçukî'ler devrinden beri rastlanmaktadır. Ancak, «kapan hanları» bütün karakterleriyle Osmanlılar devrinde, özellikle Fatih'ten itibaren gerçek birer tarih anıtı çapında ortaya çıkıyorlardı[2]. Bu, bir yandan, devletçe mirî toprakların artık vakfa bağlanmaktan esirgenmesi üzerine, hayır sahiplerinin, kurdukları hayır kurumlarına sürekli *gelir kaynakları bırakma* çabalarından ileri gelmekte, diğer taraftan da, Selçukîler devrinin kervan tica-

[1] Pazarlama ve toptan satış yerleri hanların avluları olduğu bilinen kimi maddelerin günümüzde adlarını taşıyan semtlere gelince, bunlar ya Tanzimat'tan beri konmuş olabilir; ya da o maddenin dağıtımı yapılacak bir han yapılmamış olmasından ileri geliyordu.

[2] Şehirlerin surlar içinden henüz dışarı taşmadıkları devirlerde akşam, yani şehir kapıları kapandıktan sonra gelen yolcuların geceyi geçirmeleri için kale kapıları dışında kurulmuş bulunan «müsafir hanları»nı (şehir içlerinde de rastlanıyor) «kapan hanları» ile karıştırmamalıdır.

reti yerine, Osmanlıların çağında, artan tüketici kitlelerinin yarattıkları alışveriş kalabalığı sayesinde, şehirlerin toplayıp dağıtma işlerinin pek canlı hale gelmesi ile, önemli maddelerin elden ele devri pazar hizmetlerini çok arttırdığı için, pazarlıkların kapalı yerlerde geçmesi halinde büyük kazanç sağlanacağı anlaşılmış olmakla, ünlü «han içi» alım satım sisteminin bu işlere çok elverişli olması, han yapımını teşvik etmiş bulunmakta idi[1].

Eskiden beri ünlü birer ticaret ve endüstri merkezleri olarak bilinen Anadolu şehirlerinde, bugün hâlâ kullanılmakta olan, ya da yıkık duruma düşmüş bulunan birçok örneklerini gördüğümüz ünlü hanların kuruluş biçimlerini gözönüne getirmek, bunların yapımına ticarî madde dağıtımı işinin ne kadar etki yaptığını kolayca anlatabilecektir.

Genel olarak, kapalı dört dikey çizgi üzerinde yükselen kale kadar sağlam duvarların dışarıdan ayırdığı bir alan düşünelim. Han'ın dış görünüşü çok yüksek tutulmuş tek katlı bir yapı biçiminde olup, dışa dönük yüzleri çoğuncası sokağa açılan dükkânlarla çevrilidir. İçerideki görünüş ise, ortada dikdörtgen biçiminde üstü havaya açık bir avlu ve onun etrafını altlı-üstlü odaların kemerli kapı ve pencereleri ile onların önünde koridor biçiminde dolaşan bir çeşit çevreli sahanlık alır. Bütün malların kantarlanması ve alışveriş açık avluda geçer. Her han bir tür malın kapalı pazar yeri olma görevini fermanla tekeline geçirdiği için, burada toplanıp perakendecilere ve esnafa satılan ticaret maddesi başka yerde pazarlanamaz ve top-

[1] Selçukî dönemi Türkiye'sinde pek canlı ve birinci sıra oldukları halde, Osmanlı Türkiye'sinde gerilemiş ya da İmparatorluk ölçüsünde gelişmemiş bulunan şehirlerde büyük hanlar doğmamış, buna mukabil, bu devirde önemleri artmış bulunan şehirlerde kurulmuş bulunan büyük hanlar, bugün bile Türkiye'nin belli başlı anıt binalarından olmuşlardır. Birinci türdeki şehirlere, yani ticareti gerilemişlere Konya, Kayseri, Sivas örnekleri verileceği gibi, ikinci türdekilere de, Tokat, Ankara, Afyon, Bursa, Edirne ve İstanbul şehirleri örnek verilebilir.

tan satışı yapılamaz. Hanlar, toplayıp dağıtma işini yaptıkları malın adını alırlar; örneğin, satılan şey un ise, o han «un kapanı»dır. Eğer sebze satılıyorsa, «sebze hanı» ya da «sebze kapanı», «pamuk hanı», «pirinç hanı», «ipek hanı» hep bu maddelerin yüklerle gelip toptan satışlarının yapıldığı yerleri anlatırlar.

Kapan hanlarını (yani pazar yeri görevi yapan hanları), fermanlarla kendilerine verilen belirli maddelerin toptan alınıp satıldığı yerler olarak incelemeden önce, buraların, yapıyı kuran sahiplerine veya sahiplerince bağlandıkları hayır kurumlarına getirdikleri kira ya da baçlarını düşünmek gerekmektedir. Bu konuda daha eskilere ait bilgimiz yok ise de, örneğin, II. Bayazit devrinden itibaren olan zaman için han kiraları hakkında elimizde hayli rakamlar vardır. Bir kapan hanının yıllık kirası o kadar büyüktür ki, bundan faydalanmak için, başta devletin kendisi olmak üzere, padişahlar, valideleri ya da vezirler ve benzerleri bile, büyük paralar harcıyarak, geniş hanlar yaptırmışlardır. Bu alanda vereceğimiz kimi örnekler daha açık bir fikir vereceklerdir:

Zenaat ve ticaretin son derecede canlı olması sayesinde, geniş bir mal alım satımının yapıldığı Bursa'da yükseltilmiş bulunan büyük hanlardan sadece «kapan» adını alan ve herhalde sebze kapanı olduğu anlaşılan bir hanın 890 Hicrî yılı Zilkadesi sonundan (1485 Aralık'ı 8'inden) tutulan üç yıllık icarı 800.000 akçe olup, bugünkü rayiç ile yaklaşıklayın 4.000.000 lira demekti[1]. «Mirî = hassa» (devletin mülkü) olduğu görülen «Han-ı Cedid»in icarı hakkında birkaç rakam vermek yetecektir. Hicrî 897'den (1492'den) az önce, ya da o sırada yapımı bitmiş bulunan ve 900.000 akçeye mal olduğu sanılan bu hanın aynı yıl zilkadesi ortasından başlıyan bir yıllık icarı 90.000 akçe idi[2]. Başka bir örnek, «Galle = Zahire Kapanı»nın 909 hic-

[1] Bursa Ş. sc. Nr. A 4/4, Vr. 447 a.
[2] Bursa Ş. sc. Nr. 8/8, Vr. 216 a.

rî yılı zilkadesi başından (1504 Nisan'ı 16'sından) tutulan icarının üç yıllığı 450.000, yani seneliği 150.000 ve aynı hanın 25 Safer 917'den (1511 Mayıs'ı 23'ünden) başlıyan üç yıllık icarı, «11 kez 100.000» (yani 1.000.000) akçeyi buluyordu ki, bu sonuncusu, bugünkü rayiç ile 6.000.000 liraya yaklaşmakta, böylece, adı geçen hanın yıllık icarı yaklaşıklayın 2.000.000 lirayı bulmakta idi[1]. «Han-ı cedid = Yeni Han»ın 10 Rebiulevvel 910'da (1504 Temmuz'u 21'inde) başlıyan üç yıllık icarı da 250.000, yani yıllığı, yaklaşık olarak 85.000 akçe idi ki, bugünkü değeri ile yarım milyon liraya varıyordu[2].

Buraya şunu da ekliyelim ki, bir han yaptırılamayışı yüzünden, pazarlama biçimindeki alım satımları kapalı yerlerde tekele alınamamış olan maddeler, açık pazarlarda ya da şurda-burda, dağınık bir halde elden ele geçiyordu. Örneğin, Bursa'da, «galle = zahire» pazarlaması için, böyle bir toptan alım satımı tekeline alan bir hanın yapılmadığı sıralarda, zahireciler, «muhtekir» denen kişilerin kendi özel evlerine, ya da ambarlarına yığdıkları zahireleri, onlardan yüksek bedellerle alarak, dükkânlarını işletmekteydiler[3].

Kısacası, «kapan hanları», yahut sadece «kapanlar», işlek ticaretin şehirlerinin alışverişlerinde ve pazar hayatında çok önemli ve karakteristik birer kurum olarak incelikleriyle bilinmedikçe, Osmanlı Türkiye'sinin şehirlerindeki iktisadî çalışımları bütünü ile kavramak mümkün değildir. Selçukî Türkiye'sinin iktisadî yaşantısında «kervansaraylar» ne ise, Osmanlı Türkiye'sinin iktisadî hayatında da «kapan hanları» odur.

[1] Bursa Ş. sc. A 19/19, Vr. 3 b. ve A 20/23, Vr. 18 a.
[2] Bursa Ş. sc. Nr. 19/19, Vr. 340 b.
[3] 15 Ramazan 901 (28 Mayıs 1494) yılgünlü bir hüccet, galleyi evlerinde ya da ambarlarında depo eden «muhtekirler»in «galle âmili»ne resim vermek zorunda bırakılmalarına karşılık, bunlardan alarak dükkânlarında perakende satış yapmakta olan «gallfuruşlar»ın resim ödemiyeceklerine ait bir kadı hükmüdür. Bursa Ş. sc. Nr. A 26/11 Vr. 302 b.

Alışveriş hayatını belirttiğimiz bu çağda, toptancı ticaret dediğimiz zaman, gıda maddelerinin şehir pazarlarına ve dükkânlara geçirilmesinde toplayıcılık ve dağıtıcıya vericilik çalışımları, bundan başka, hammaddelerin sağlanması ile zenaat erbabına (ya da mal işleyicilerine) satılması, bir de, dışarıdan gelen malları depolarda yığarak, perakendecilere verme işleri kastolunmaktadır.

Bir yandan yağış düzeni yetersiz ve uygunsuz olan, öte yandan nüfus sıklığı da birbirlerinden çok farklı bölgeleri kapsıyan Türkiye'de, yiyecek maddelerinin ve doğal olarak başta hububat ve kasaplık hayvanların, ihtiyaç oranında toplanıp şehir pazarlarına ve perkendeci dükkânlarına ulaştırılması çok önemli bir sorun teşkil ediyordu. Haddinden çok büyük merkezlerin toplandığı Marmara çevresinde, kasaplık koyun, ekmeklik buğday ve öteki zahireler üzerine yapılan alışverişler, kısa süreler içinde darlıkların etkisinde kalarak bir vurgunculuk halini alması ile, toplumsal hayatı sarsıyordu. Böylece, bu bölgelerde, örneğin, zahire alışverişini soygun kazancı biçiminde yürüten bir zümre türemişti ki, zamanının dilinde bunlara «muhtekirler» deniyordu. Yani, sermaye sahibi birtakım kimseler, halktan topladıkları zahireleri anbarlarına yığmak suretiyle, ellerinde kalan miktarı azaltıp darlığın başladığı kanısını edindikten sonra, pazarlara zahire akıtacak boruların muslukları sanki ellerinde olarak, hiç de doğal olmıyan bir pahalılığı kolayca yaratmakta idiler[1]. Hele ürünün gerçekten az olduğu yıllarda «muhtekirler», zahi-

[1] Sözünü ettiğimiz besin darlığının bu devirde henüz sürekli olmayışı dolayısıyle, «muhtekirler»in hükümetçe kovuşturmaya uğradıkları görülmüyor. Ancak, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren kıtlık sık sık gelmekte idi. Hattâ sürekli de oluyordu. Onun için, «muhtekirlerin» vurgunculuğu geniş yakınmalara sebep olmakta gecikmedi. Çünkü, bunlar yalnız pahayı çığırından çıkarmakla kalmayıp, ellerindeki zahireyi gizlice «frenk gemilerine» yükleyip dışarı çıkarmaya başladılar. Bu durumda hükümet «muhtekirlere» karşı sert bir mücadele açtı.

re depolarını açarak büyük paralar kazanıyorlardı[1]. Uludağ ve çevresindeki bol koyun sürüleri et tüketimine yetmediği anlaşılan Bursa şehri, etlik ihtiyacı için Rumeli geçesine başvuruyordu. Ancak, o yandan beri geçeye hayvan getirmek hükümetçe yasaklanmış bulunmakta idi ve Gelibolu'da sıkı bir kontrol idaresi kurulmuş bulunuyordu; Anadolu'nun pek muhtaç olduğu hallerde, Rumeli'den, koyun, öteki hayvanlar ve hatta zahire getirebilmek için, hükümetin izni gerekliydi. Şehire et yetiştiremiyen Bursa kasapları işletmekte oldukları dükkânlarına mülk sahiplerince bağlattırılmış olan kontenjan miktarınca koyunu Rumeli'den getirme izni alabilmekteydiler. Bu izinli koyunlar Gelibolu'dan geçerken, hükümet koyun başına belli bir «baç» alıyordu. Şunu da söylemeli ki, Rumeli'den koyun geçirme izni, herkese değil, ancak tanınmış kimselere, yani kasap dükkânlarını işleten kasaplara değil de, bu dükkânların, çoğu «ekâbir» olan, mülk sahiplerine veriliyor, onlar da ellerindeki kontenjan vesikalarını doğrudan doğruya kasaplara ya da ikinci aracılara satıyorlardı[2]. Bursa şehri için Gelibolu'dan koyun geçirme izni alanlar, bu koyunlar için hükümetin kendilerinden almakta olduğunu söylediğimiz baçları bu hakkı devrettikleri kişilerden ziyadesiyle çıkarmış oluyorlardı ki, sırasına göre, bu bir çeşit maaşları yerine geçmekteydi. Örneğin, 1486'da Kadı Vildan'a «hükm-i pâdişahî ile sadaka olunan» üç bin koyunun «resmi = bacı» bu kadı tarafından 6.000 akçeye bir

[1] Muhtekirler ve bunların bu ticaretten devlete ödedikleri kazanç vergisi hakkında bir üstteki alt notta sözü geçen hüccette geniş bilgi vardır.

[2] Bursa kasap dükkânlarının koyun kontenjanına ait şu rakamları vermek bize yeter bir fikir edindirir: Bursa Ş. sc. A 3/3 a. Vr. 62a.'da, 1479 (23 Zilhicce 883) yılgünü ile kayıtlı hüccet. Fatih'in halası Selçuk Hatun'un Gelibolu'dan yılda geçirmiye hakkı olan koyun miktarı 40 bin; Ş. sc. A 4/4 Vr. 463a.'da 1485'de (21 Zilhicce 890), bu yıl için 10 bin; Ş. sc. A. 21/27 Vr. 271'de, 1516 (922 Muharrem sonu) yılı için «Nişancı Bey Hazretleri»nin Bursa'daki bir dükkânına 5000 koyun geçirme izni verilmiştir.

kimseye «mukataa'ya = kesime» verilmişti[1]. Görülüyor ki, Rumeli'den yılda 10.000 ile 14.000 baş koyun'luk kontenjan kendisine 20 - 28 bin akçelik bir gelir sağlıyacağına göre, bu çok önemli bir para sayılırdı.

Zahire ve etlik hayvandan sonra, toptan ticareti önemli olan öteki mallar şehirlere endüstri için getirilen hammaddeler, giyecekler, baharat ve şeker gibi şeylerdi. Bu incelediğimiz çağ için, durumunu en iyi bildiğimiz Bursa şehrinde ipekli kumaş endüstrisi çok ileri olduğundan dolayı, ibrişim ticaretinin büyük bir yeri vardı. Yunan yarımadasında üretilen ibrişimler Gelibolu geçidinden ve İran ibrişimleri de Erzurum-Tokat-Amasya-İznik yolundan Bursa'ya gelerek «Mizan Hanı»na yıkılmakta, burada tartılıp baç ödendikten sonra, ipek dokuyan dükkânlar bunları tüccardan satın almakta idiler. İbrişim çıkaran yerlerden, bu maddeyi Bursa'ya getirmek suretiyle, Türkiye'de toptan ipek ticareti yapanların çoğunluğunu «frenk tüccarları» ile Yahudiler, ikinci derecede İranlılar ve sonra Türkler teşkil ediyorlardı. İpek tüccarları, ibrişimleri mizan hanlarına getirdiklerinde, tarttırıp «mizan resmi» adı ile bir vergi ödüyorlardı. 28 Muharrem 890 (14 Şubat 1485) tarihli bir hüccette Bursa Mizan Mukataası 5.400.000 akçe tutulabildiğine göre, aynı yıl, 800 lüdre, veyahut bunun gram cinsinden eşiti olan 256 kilogram ibrişimden 18.368 akçelik bir mizan resmi alındığını bildiğimiz için, Mizan Hanı'nda üç yılda tartılan ibrişim miktarının, 1.010.526 kiloyu ve bir yılda ise, 336.842 kiloyu aşmakta bulunduğunu hesaplamak kolaydır[1]. XV. yüzyılın sonlarındaki ticaret dünyasında, yılda işlediği ibrişim miktarı 336,842 kiloyu aşan bir ipek dokumacılığı bu alanda elbette çok

[1] Bursa Ş. sc. Nr. A 5/5, Vr. 107 a.

[2] Bursa Ş. sc. A 4/4, Vr. 402 a; buradaki sicil kaydında, 800 lûdreden, yani grama çevrilmişi ile 800 × 100 × 32 = 256 kg. ibrişimden 1868 akçe resim alınması gerektiği tespit olunuyor. Bundan hareket ile üç yıllık resimlerin toplamı demek olan 5.400,000 akçenin, 1.010.526 kg. ve 336 gr. lık bir ibrişim satışından elde edilebileceği hesap ile anlaşılır.

büyük bir gelişmişliğin ifadesidir. Böyle büyük hanların kurulduğu, önemli ticaret merkezleri sayılan şehirlere, memleketin dört bir tarafından veya yabancı diyarlardan gelen mallar, han odalarında yerleşen toptancı tüccarlar tarafından belki aynı hanın alt katındaki depolardan perakendecilere, yani o cins malın satıcısı durumunda olanlara verilmekteydi. Örneğin, Gediz şapları ya da herhangi bir tuz ocağında çıkarılan tuzlar, kendi satış bölgeleri içinde bulunan yerlerde satılmaları şartı ile, birer mültezime veriliyordu. Bu maden ve benzeri maddeleri mültezimler kendi «örüleri» (satış tekeli ellerinde bulunan bölge) dışında satamazlardı. Böylece, Bursa'da yalnız Gediz şapları satılacak, başka ocaklardan buralarak şap getirmek yasaklanacaktı. Yasak kurallarını uygulamak için, hükümetin kendisi, veya anlaşmaya göre mültezim «yasakçılar» tutmakta idi.

Sözün kısası, bu incelediğimiz sıralarda da, bir önceki devirde olduğu gibi, memleket dışından ya da içinden aldıkları malı, büyük şehirlere getirerek satan toptancı bir zümre vardı ki, bunlara zamanının dilinde «hacegân = tüccarlar» deniyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz büyük ticaret hanlarındaki altlı üstlü odalardan birisi depo, öteki de yatıp kalkma ve pazarlık yeri olarak bu tüccarlar tarafından kullanılmaktaydı.

4 — Türkiye Derneşiminde Paranın Yeri

a) Paranın Kesimi ve Eldeğişimi:

Osmanlı İmparatorluğu Türkiye'sinin bütün bir tarihi süresince olan dirlik ve düzenlik yaşantısını doğru olarak belirtmekte bize en doğru yöntemi para kesme ve onun eldeğişimi olayını bütün incelikleriyle ortaya koyma olanağı vermektedir. Burada ele aldığımız 1453 ile 1559 arasındaki yıllar için, önceki zamana bakarak, bu konuda bol belgelere ve çok geniş bilgiye sahip bulunduğumuzdan dolayı Osmanlı malî sisteminin anlaşılmasında ana sorun olan

«para işleri»ni burada elden geldiği kadar geniş bir biçimde belirtmek gereğini duymaktayız. Hem, bu suretle, her devlette sağlam paranın ancak sağlam ekonomiye dayanabileceğini, ya da tersi bir deyişle, sağlam ekonominin sağlam para yaratacağı kuralının burada da hükmünü yürüttüğünü görmüş olacağız.

1453'den önceki çağı anlatırken, gerek Selçukî ve gerek Osmanlı rejimleri dönemlerinde Türkiye'de uygulanan para sistemini yeterince anlatmış bulunuyoruz[1].

Orada Selçukî maliyesi «ana parasının», en iyi devrinde, aşağı yukarı 3.213 gramlık «Dirhem» denen bir madenî para olduğunu, bu paranın yarısı ağırlığındaki gümüş sikkeye de «Nısfiye» adı verildiğini, Selçukî ekonomisi bozuldukça, «Dirhem» ve «Nısfiye»nin de, bu bunaltılarla atbaşı olarak, eski ağırlıklarını sürdüremiyerek, örneğin dirhemin II. Mesud zamanında 2.41 grama düştüğünü, Osmanlı düzenliği kurulduğu sıralarda da, memlekette şiddetli bir gümüş darlığı bulunması dolayısıyle, bu devir Türkiye'sinde, «ana para» olarak son Selçukî nısfiyesinin aynı ağırlığında bir gümüş sikke demek olan «Akçe»nin icat olunduğunu rakamlara dayanarak belirtmiştik. O halde, Osmanlı Türkiyesi ekonomisinde malî hesap ölçüsü olarak iyi bilmemiz gereken «ana para»nın akçe denen gümüş bir sikke olduğunu, yani Osmanlı dönemi «devalüasyonu»nun, Selçukî dönemi «ana parası» gümüş Dirhem'in ağırlığını bu ikinci dönemde tam yarıya indirmek biçiminde yapıldığını hatırlatacağız.

Selçukîlerde olduğu gibi, Osmanlılarda da devlet topraklarının birçok bölgelerindeki şehirlerde ve kasabalarda padişah adına para kesecek «darphaneler» kurulmuştu. Bunların belirli bir sayısı yoktu. Zaman zaman kimi şehirlerdeki darphaneler kapatıldığı gibi, kimi yerlerde yenisi açıldığı da oluyordu. Fatih Sultan Mehmed'den başlamak üzere, Kanunî Süleyman saltanatı sonlarına kadar bu alan-

[1] Bak. bu kitabın I. cildi.

da hep artış görülmüştü ve Türkiye'de birinci derecede işlek olan darphaneler İstanbul, Edirne, Bursa, Tire, Amasya, Ayasluğ, Serez (Rumeli geçesinde) şehir ve kasabalarında bulunuyordu. Yalnız başşehirde bir tek darphane bulundurmak ve para kesme işini göz önünde buradan yönetmek yerine, denetimi güç ve birbirlerinden uzak şehirlerde, hatta kimi kez hiç de önemli olmayan ufak-tefek kasabalarda darphane açmanın maliyecilik yönünden hem faydalı, hem de zararlı yanları vardı. Örneğin, ayrı yerlerde kesilen akçelerin, şekil bakımından, birbirlerinden ayrıksı oluşları ve hele gümüş miktarına hile edilerek resmîsinden hafif akçelerin piyasaya sürülmesi devlet ana parasının değerinde (altın ve eşya fiyatları itibariyle) karışıklık yaratıyordu. Eski akçelerini ya da gümüş külçelerini darphaneye getirip yeni akçeye çevirmek istiyenler (bunda zorunluk da vardı, çünkü eski akçe hemen yasaklanıyor ve gümüş yasağı bu maddenin ticaret eşyası olarak kullanılmasını imkânsız kılıyordu) darphanedeki para kesme sırasında zarara girmekteydiler[1]. Faydalı yanlarına gelince, «Akçe kesme fermanı» çıkar çıkmaz, memleketin bütün bölgelerinde birden, yeni akçeler piyasaya çıkmakta, elinde gümüşü ya da eski akçesi bulunanlar bunları hemen yakınlarındaki darphanelerde yeni akçe haline getirtmekte idiler. Bu sayede, yeni akçenin mümkün olan çabuklukla her tarafta birden bollaşması sağlanıyordu. Darphanenin yalnız İstanbul'da bulunması halinde, ağırlığı yerine göre değişmiyen, ince bir teknik ile aynı biçim ve güzellikte sikke kesmek akçenin değeri yönünden de daha güvenli olur idiyse de, devrin ulaştırma zorlukları yüzünden, bu halde, yeni akçenin bütün memlekette eski-

[1] Paris Millî Kütüphanesi, Türkçe yazmaları, No. 30, Vr. 23 b'de tıpkısı bulunan ve Serez Darphanesi Emîni'ne verilmiş bulunan akçe kesilmesine ait «nişan-ı hümayûn»un okunması, darphanelerde ne kadar hile ve kötülükler olduğu ve bunlara mani olmak için Kadı, Emîn, Sahib-i Ayar ve üstadlardan ibaret kurulun birbirlerini kontrol için ne kadar dikkatli davranmıya zorlandıkları hakkında iyi bir fikir vermektedir.

sinin yerini alabilmesi yıllarca sürebilirdi. Ayrıca, para kesme usulünden bahsederken anlatılacağı üzere, sikke darbı yolu ile, devlet kendisine küçümsenemiyecek bir de gelir sağlamakta, bu işlemin her safhasında hazineye önemli miktarda akçe girmekteydi. Bu bakımdan da, her bölgenin başlıca şehirlerinde ya da kasabalarında darphane bulundurmak bir çeşit vergi alma kapısı halini almış bulunuyor idi[1].

Bu devirde ve gerçekten eskiden kalma bir geleneğe göre, daima «100» dirhem saf gümüş esas alınmakta ve bundan ne kadar akçe elde edileceği, bu yüz rakamının akçenin ağırlığını teşkil edecek olan krat sayısına bölünmesinden çıkacak sayı ile anlaşılmakta idi. Örneğin, 1451'de Fatih Sultan Mehmed adına çıkan akçelerden Bursa Darphanesi'nin damgasını taşıyan 5 3/4 krat (1.15 gram) ağırlığındaki akçenin kesilmesi için yapılan şu «100 dirh. gümüş: 5 3/4» veya grama çevirdiğimizde «320.7-1.15» işleminden elde edilen 279 veya 280 rakamı, padişahın fermanına «100 dirhem gümüşten 280 akçe kesile» deyimi ile giriyordu[2]. İkinci örneğe de, Kanunî Süleyman'ın her halde son yıllarında, Konya Darphanesi'nde kesilen 3 krat ağırlığındaki akçeyi alalım: 100 dirh. gümüş/3 veya gram cinsinden olarak, 320.7/0.6 nın çözülmesinden 534,5 veya tam rakam ile, 535 sayısı bulunuyor. O halde, bu ağırlıkta akçe kesilmesi için darphanelere yollanan ferman, «100 dirhem gümüşten 535 akçe kesile» biçiminde olacaktır[3].

[1] Her bölgede derphane bulunması kişiler elindeki gümüşlerin çabucak akçeye dönüşerek tedavüle çıkmasını da çok kolaylaştırıyordu.

[2] Paris, Bib. Nat. Manuscr. Turc. No. 39, Vr. 31 b.'de, bir darphane hükmünde: «kanun üzere ve yüz dirhemden üç yüz otuz akçe kesile ki adı Muhammed Hanî ola» deniyor. Bunun tarihi 1451'den çok sonra olmalıdır. Çünkü, burada akçe yüz dirhemden 280 yerine 330'a çıkmıştır.

[3] «1544'de, carî akçenin» 100 dirhem gümüşten 425 ya da 426 akçe keşilmiş biçiminde olduğu gümüş yasakçıları tarafından bir davada mahkeme önünde tartılarak tespit olunuyor: Bursa Ş. sc. Nr. A 42/48 Vr. 72 a.

Osmanlı para kesme işleminde bilinmesi en önemli olan, darphanenin çalışma tarzıdır. Her darphanenin yönetimine, ulûfe ile (gündelikle) veya götürü suretinde (iltizam üzere) yetkili bir emin tayin olunuyordu. Darphaneye gelen gümüş ve eski akçeleri eriterek, «100 dirhem gümüşten çeşni tutturup», bundan emrolunan miktarda akçe kestiren bir «sahib-i ayar» ile bir de «üstad» vardı. Gelen gümüşlere hile olmaması, yani gümüşlerini akçeye çevirmek üzere nöbete (sıraya) giren kimselere herhangi bir haksızlık edilmemesi için, bunlara, darphane emini ile kadı tarafından tayin olunan ikinci bir «emin» de katılacaklardı. İşte sahib-i ayar ve üstad, gelen gümüşleri, bu iki emin'in gözleri önünde, akçe haline getirmekteydiler[1].

Yeni akçenin kesilmesinden itibaren, bütün memlekette eski akçe ve gümüş külçe ile alışveriş yasaklanıyordu. Bu durumda, herkes, elindeki «satı-pazar» aracı olan akçe ile, avani dışındaki gümüşleri getirip, darphanede hemen yeni akçeye çevirtmek zorunda idi. Bütün memleket, darphaneler sayısınca «örülere» (bölgelere) ayrılarak, «eski akçe ve gümüş yasağı» hakkındaki hükmü, yahut «yasağ nişan-ı hümayunu»nu uygulama yetkisi her bölgenin darphane eminine veriliyordu[2]. Darphane eminleri, bölgelerinin

[1] Bak. Paris, Bib. Nat. Manuscr. Turc. No. 39. Vr. 23 b. ve 28 b. (bu belge H. İnalcık tarafından, Osmanlı Kanunnamesi adlı eserde, ves. 14, s. 21'de yayınlandı).

[2] Kesilen yeni akçeyi Anadolu vilâyetlerine dağıtıp, eski akçe toplamıya memur olanlara da «darphane âmilleri» deniyordu. 16 Ocak 1478'de (11 Şevval 882'de) bütün Anadolu sancakbeylerine ve kadılarına hitaben yazılıp, «darphane âmilleri» Bergamalı Hacı Sinan ve Akçeci Emir Sarraf adlı şahısların eline verilen bir hükümde bunların Anadolu vilâyetlerine yeni akçe götürdükleri kaydıyle, «buyurdum ki her biriniz taht-ı hükümetinizde olan şehirlerde ve pazarlarda çağırasız eski akçe ile ayruk satupazar ve muamele etmiyeler her kim edecek olursa bu maslahata yürüyen kulum bulıcak kendünün gereği gibi hakkından kendü iradesi ile sarrafa gümüş ve akçe getürürse anların kestüğü yüz dirheme ikiyüz seksen akçe üzere akçelerin vireler bu bapta amillerüme ve sarrafa gereği gibi muavenet edesiz kim gelip her dirhemine ikişer akçe üzere akçesin vireler ve her kim

her tarafına, özellikle işlek ticaret yollarına ve merkezlerine «yasakçılar» yollayıp, icabında, yükleri, tüccar odalarını, dükkânları ve hatta şüphelendikleri evleri arayarak, «kalp akçe», «eski akçe» ve «yasak gümüş» yakalattırmakta idiler. Kalp para kesene, idama kadar giden pek ağır cezalar veriliyor, veya kolu kesiliyordu. Ayrıca, böylelerinin malları da müsadere edilerek, bir yarısı hazineye öteki yarısı da «darphane âmili»ne[1] kalmakta idi[2]. Görülüyor ki, her darphane ferman olunan yeni akçeyi kesme işine başlayınca, herkes elinde bulunan eski akçeleri darphane âmilliğine veya doğrudan doğruya darphane idaresine ileterek yeni akçeye çevirtmek zorunda idi. Gümüş sahipleri de, külçelerini getirip sıraya girerek akçe kestirebilirdi. Akçe kesme işini, darphane emini ile kadı tarafından tayin olunan temsilcisinin önlerinde, «sahib-i ayar», fermanda verilen ağırlık ve ölçüye uygun biçimde yapıyordu. Eski akçeler ivedilikle toplandıklarına göre, en kısa zamanda bunların eritilip yeni akçeye çevrilmeleri zorunlu olduğundan başka, istiyenlerin ellerindeki gümüş külçelerini akçe yaptırmaları olanağı da vardı[3]. Fakat, darpha-

memleketümde yeni akçe carî ola...» Bursa Ş. sc. Nr. A, 3/3, Vr. 53.

[1] Darphane âmili, yeni akçeyi dağıtan ve darphanenin «örüsünde» eski akçe yasağından doğma işleri gören kimsedir.

[2] Kalp akçe kesen üç kişinin idamları hakkında belge, Bursa Ş. sc. Vr. A 5/5, Vr. 218 b, (21 Zilkade 891 yılgünlü kayıt), 8 Safer 902 = 16 Ekim 1496 yılgünlü bir kayıtta da kalp pul kesenin kolu kesilmiş olduğu görülüyor: Bursa Ş. sc. Nr. A 26/11, Vr. 399.

[3] 1451'de Fatih tahta oturduğunda, yeni akçe kestirme hükmü diye gösterilen, gerçekte 1478'e ait olan bir fermanda, Anadolu darphanelerinde gümüş külçelerin «evvelki âdet üzere» (herhalde babası zamanı kastolunuyor) her 100 dirhemine 285 akçe ödenmesi (Rumeli geçesinde 281-283 arasında değişik) ve yeni akçenin ise 100 dirhem gümüşten 330 adet çıkacak biçimde olması emrolunuyordu: Paris, Bib. Nat. Manuscr. Turc No. 39, Vr. 31 b. Görülüyor ki, darphaneye gelen gümüşlerin her 100 dirhemine ancak 285 yeni akçe ödenmekte, fakat, bunun 330'u 100 dirheme eşit olduğuna göre, hazine % 14 gibi bir kâr sağlamak-

neye gümüş geldikçe kesilen akçeler, sonraki yılların değil, fermanın kesilmesini emrettiği yılın tarihini taşıyorlardı[1].

Yeni akçe ellerde dolaşmıya çıktıktan sonra, eski akçe yakalandığı takdirde, sayı hesabınca değil de, tartılmak suretiyle, bir dirhemine iki akçe verilmekte, yani alışverişten kaldırılmış kaçak akçenin her 100 dirhemine 200 yeni akçe ödenmekte idi. Böyle, eski akçe sahipleri, eğer yeni akçe ilk kesilirken eski akçelerini kendileri teslim ederlerse, gümüş kayıpları eski akçe ile yenisinin vezin farkı kadar olduğu halde, eski akçenin tedavülü yasağı başladıktan sonra yakalanırsa, bir dirhemine iki akçe ödendiğine göre, eski akçe sahibinin kayıbı (yahut devlet hazinesinin kazancı) 1451'den 1559'a kadar olan yıllar süresinde % 40'dan % 53'e ve daha fazlasına kadar artan bir fark meydana getirmiş olarak görülür. Şu işlemlere dikkat edilirse, anlaşılacaktır ki, her akçe değişmesinde devlet vezni küçülttüğünden dolayı, akçe sahipleri kendi arzuları ile eskisini yenisi ile değiştirdiklerinde, hükümetin çıkarına % 10-14 kayıba uğruyorlar, akçeleri ellerinden yakalanmak suretiyle alınırsa, hemen bu kayıp % 40-53-55'i buluyordu[2]. Aslında, bu hiç de adaletli olmayan bir vergi alma

ta, ya da kişiler getirdikleri gümüşten bu kadarını resim olarak bırakmakta idiler.

[1] Öyle görülüyor ki, bugün katologlarda rastladığımız aynı tarihli, fakat ağırlık ve şekilleri birbirlerinden bazan çok farklı akçeler bu anlatılan, her gümüş geldikçe sikke kesilmesi yüzünden meydana gelmekte idi. Hele aynı yılgünlü akçelerin ağırlıklarındaki farklılık, darphane teknikçilerinin az gümüş kullanması yüzünden idi.

[2] El konan eski akçeler tartılarak, bir dirhemine 2 akçe verme biçimindeki cezalı tarife, akçe hep küçülmekte devam ettiği halde hiç değişmemiştir ki, burada Osmanlı gelenekçiliğinin körü körüne sürüp gittiğini görürüz. Buna göre, örneğin, 1478'de, bir kimsede 1451'in 280 akçesi bulunmuş olsun; bu 100 dirhem gümüşe eşit olup 1478 akçesinin 330'una eşit iken 200 akçe ödendiğine göre 130 akçe ceza ödemiş oluyor ki, bu da % 40'a eşittir. El konan akçelerden alınan ceza miktarı, örneğin, Kanunî Süleyman'ın 1521 yılgünlü akçe kesiminde daha da büyümüş oluyor. Çünkü, yakalanan yasak akçe tartılıp, her 100 dirhemine gene

usulü idi. Yeni kesilmiye ferman çıktığında, sanıldığı gibi işe büyük gümüş stokları ile girişilmiyor, ilk elde darphane âmiline ancak yüzbin akçe ya da biraz fazla «sermaye» vermekle yetiniliyor idi ve darphaneye özel kişilerce gümüş külçe ve eski akçe sökünü başladıktan sonra, emin kendisine ödünç verilen bu sermayeyi hazineye geri vermek zorunda idi[1]. Sözün kısası şu ki, devlet kendi siyasî hâkimiyet sembolü olan sikkeleme (yani damgalama) hakkını kullanması yanında, para kesme işini darphanelerinde yaptırarak, bir yandan elde dolaşan paraların sabit ağırlıkta olmasını sağlamakta, ekonomik çalışımın kişiler arasında zorunlu kıldığı alışveriş işlerini düzenleyici bir rol oynamakta, öte yandan da, yukarıda anlattığımız üzere, hazine özel kişilerdeki gümüşlerden her akçe kesiminde bir çeşit vergi almak yoluyla kazançlı çıkmakta idi.

Osmanlı maliyesinin en önemli işlerinden olan «akçe darbını» böylece anlatmış olduktan sonra, gene sikke darbı içinde olan «pul», daha az kullanılan başka bir terim ile, füls[2] —yahut mankur— kesme işlemini de bütün bilinen yönleriyle anlatmak gerekmektedir. Türkiye'nin incelediğimiz malî ve ticarî hayatında, mal değerlendirmesinin ana ölçüsü olarak, akçe, satın alınacak maddeye bedel olması bakımından, günlük alışverişin önemli konularından olan

200 akçe ödenmiştir. Halbuki, bu gümüşün yeni akçe değeri 428 olacaktı. Demek 228 akçe eksik aldığına göre, alınan ceza akçesi % 53'ü aşmış oluyor.

[1] 8 Cemaziyülevvel 889 (1484 Haziran'ı) yılgünlü bir mahkeme kaydında Bursa'da olan darphaneye «...Bundan akdem verilen yüzbin akçe sermayeyi kabzetmeye varid olan ulûfecilerden Hızır ikrar ve itiraf edip etti ki meblâğ-ı mezburu mezkûr darphaneye emîn olan iftihar'ül ümenâ'il-muharrirîn Mevlâna Şemsüddin ve Sahib-i Ayar Ali Bali ve Âmil Hoca Satı ve Hacı Halil ellerinden bîkusur ve bîküsür alup ve kabzeyledim Hazana-i Âmireye isal etmek içün dedi...»

[2] Bursa halkı arasında şu söz, bugün tarihî anlamı bilinmeden şimdi yaşamaktadır: «füls-i ahmer'e muhtaç oldu». Bu sözle ifade edilmek istenen, bir kimsenin meteliğe muhtaç olacak derecede fakirleşmiş olduğudur. Gerçekleyin füls (yani pul) bakırdan yapılan en küçük para değeri idi.

birçok ucuz fakat zorunlu maddelerin üstünde kaldığı için, zorluklar doğmakta idi. Örneğin, bir akçe bir ekmeğin bedelinin çok üstünde bir para birimi olduğuna göre, fırından ekmek almak istiyenin işini «ufaklık» olarak bakırdan kesilmesi eskiden beri gelenek olan düşük değerli «pul=füls» çözmekteydi. Gerçekleyin, özellikle yiyecek şeyleri satın almakta, gümüş olan akçe işe yaramıyordu. Çünkü bu gibi maddelerin dirhem ya da okka değerleri akçeninkinden çok düşük idi ve gümüş olarak da, daha küçük bir para birimi yoktu. Onun için, günlük milyonlarca akçelik toplamlara varan küçük alışverişlerde bu bakır «pullar» ufaklık olarak kullanılmakta idi.

Gümüş akçenin, yukarıda sözünü ettiğimiz düzen içinde, kesilip dağıtılması yanında, «pul» da ayrı bir örgüt eliyle ve başka bir kurala göre «pul darphanelerinde» kestirilip, «pulcular» tarafından kendi iltizam bölgeleri içindeki kasaba ve şehirlere, pazarlara yollanarak «esnaf'a bozdurulmakta» idi. Pul, vezni (yani sikke haline gelen bakırın ağırlığı) bakımından iki türde yapılagelmiştir. Bir çeşidinde, bir dirhem bakır bir pul oluyor ve değeri yönünden de, 8'i (birer dirhemlik damgalanmış sekiz bakır parçası) bir akçeye eşit sayılıyordu. Bir dirhem bakırdan üç adet olarak kesilen ikinci çeşit pul, bu hali ile birinciden üç kez küçük demek olup, ancak 24 adedi bir akçeye eşitti[1]. Pul'u darphanede kestirip vilâyetlerde akçe karşılığında esnafa dağıtmak yoluyla tedavüle çıkarma işi hemen çoğuncası iltizam koşullarına göre bir «pul emini»ne verilmekte, o da,

[1] Bursa Ş. sc. A, 3/3 Vr. 27'deki bir kayıt'ta «Anadolu pulunu tutan Mehmed Oğlu Süleyman meclis-i şer'e hazır olup etti kim bundan akdem vekilim Mustafa oğlu İskender benden vekâletle Mehmed oğlu Hacı Yadigâr'a ve Hoşkadem oğlu Pir Mehmed'e 881 Receb'inin gurresinden (20 Ekim 1476'dan) üç yıla Kastamonu vilâyetinin pulculuğunu 19 bin akçeye mukataaya vermişti. Şöyle ki varanlar ol vilâyetlerde padişahımızın emri üzerine bir dirhem bakırdan bir mankur kestürüp sekizin bir akçeye ve bir dirhem bakırdan üç mankur kestürüp yirmi dördün bir akçeye bozduralar...»

iltizama aldığı bölgesinin sancaklarını «pul âmilleri» denen ikinci el mültezimlere satmak suretiyle darphanelerde kesilen pullar memleketin her yanına böyle dağılmakta, bunları akçe ile değişmek zorunda olan esnaf, alışverişlerinde, pulları yukarıdaki değerlerine göre ufaklık olarak kullanmakta idiler ve gerçek (bakır külçe) değerlerinden çok yukarıda, yani devletin biçtiği itibarî değerleriyle esnafa «satu-pazar»da sanki zorla kullandırılmakta idi.

Akçe kesme işinde, her padişahın tahta çıktığı ya da kendi adına olan akçenin üzerine koydurduğu belli bir tarih bütün saltanat süresince, ya da yeni akçe kesilme yılına kadar darphanelerde değişmeden kullanıldığı halde, pul kesmede böyle bir sabit tarih kullanıldığı yoktu. Her pulcu veya pul emini iltizam fermanını aldığı yılı kestirdiği pula koydurduğu için, bugün kataloglarda aynı padişahın devresine ait birçok tarihli pul (mangur) nümunelerine rastlanmaktadır[1]. Hatta, pulculara verilmiş bulunan pul kesme ve pul bozdurma hükümlerinin kimilerindeki açık ifadelerden anlıyoruz ki, pulcuların çoğuncası üç yıllık olan iltizam süreleri içinde kaç kez pul kestirebilecekleri de açıklanmış bulunmakta idi[2]. Her yeni pul kestirildikçe, üzerindeki tarih değişiyor ve eski tarihlisi tedavülden düşüyordu. Pulcu, yeni tarih ile kestirdiği bu pulları, hemen adamları ile iltizam bölgesinin her tarafına yollayıp dağıttırmakta ve elindeki «padişah hükmü»nün verdiği yetki gereğince, eski pulları da hemen «iptal ettirmekte» idi[3]. Şu halde, her yeni pul kesimi pulcuya önemli kazanç

[1] Örnek için bakınız: İsmail Galip Bey, Takvim-i Meskûrât-ı Osmaniye Kataloğu s. 42 ve devamı (Fatih devri mangırları).

[2] Örneğin, böyle hükümlerden birinde, kendisine pulculuk verilen kimsenin, iltizam süresi içinde her yıl bir defa pul kestirme şartı vardı: Bursa Ş. sc. A 7/7, Vr. 62a. (Bununla beraber, «üç yılı iki sikke üzere» dendiği de görülür ki, böyle halde, pul mültezimi üç yılda iki kez pul kestirebilecek demekti).

[3] Nişan-ı hümâyun oldur ki: Anadolu Vilâyeti pulun tutan âmil Dergâh-ı Muallâma gelüp yasakname talep eylediği ecelden iş bu hükm-i hümayûnu verdim ve buyurdum ki varup emrim

sağlıyordu; halk da, değersiz pul ile alışverişe zorlanarak, soyuluyordu. Bu yüzden birçok direnmelerle karşılaşan hükümet, 1495'de çıkardığı bir ferman ile «füls kat' olunmak ref'olundu» diye kadılara emir bile vermişti[1].

Sikke kesme konusunda, akçeden büyük değer taşıyan alışveriş araçları olarak, öteki gümüş ve altın sikkelerden de söz etmek gerekirse de, bu sonuncuların darphanelerde nasıl kesildikleri ve para piyasasına ne yol ile sürüldükleri üzerinde hemen hiç bilgimiz yoktur. Yalnız, Fatih dönemine ve büyük bir ihtimal ile 1477 (Hicrî 883) veya 1478 sıralarına ait bir «altun yasağı hükmü»nde, «altuncu ve sarrafların» ellerindeki altınları darphaneye getirdikleri takdirde, «100 miskal altundan 129 flori kestirüp, 125 florisin ıssına virüp 4 altunun darphane resmi» olarak hazineye alınmasına dair kesin bir hüküm vardır[2]. Para değeri akçeden defalarca büyük olan gümüş ve altın sikkelerin tedavüldeki durumlarını ise ayrıca inceliyeceğiz.

Osmanlı Düzenliği'nin darphane kurumunu ve sikke kesme işlerini anlattıktan sonra, sıra para sisteminde bunlardan da önemli bir konu olan «akçenin tedavülü=eldeğişimi» sorununa gelmiş bulunuyor. Kişilerin birbirleri ile olan iktisadî ilişkilerinde ve alışverişlerinde adına «para» dediğimiz aracın nasıl bir hayatî rolü olduğunu söylemeye bile lüzum yoktur. Hele devlet denen siyasî kuruluş için parayı sanki bir orta direk olarak nitelemek hiç de mübalâğalı değildi. Böyle oluşu dolayısıyle de, bir devletin parası sağlam olduğu nispette, ekonomisi, hükümet düzeni ve toplumunun da sosyal yaşamı sağlam yürümekte olacaktır.

üzere yılda bir sikke edüp üç yılda üç sikke ola ziyade olmuya mezkûr sikke ile olan pulla satu-pazar ve muamele edeler ve mezkûr Anadolu şehirlerinde ve bazarlarında filcümle pul bozan yerlerde ve kasabalarda eski pulu battal ettire eski pulla kimesne satu-pazar ve muamele eylemiye»: Bursa Ş. sc. A 7/7, Vr. 105 b. 28 Muharrem 894 (1 Ocak 1489).

[1] Bursa Ş. sc. A 11/10 Vr. 73a.

[2] Paris, Bib. Nat. Manuscr, Turc, Nr. 39, Vr. 1 ve 2 (Kanunname-i Sultanî ber Muceb-i örf-i Osmanî).

Sağlam paranın devletin dış itibarını da yüksek tutmakta en büyük güç olduğu tarihteki birçok örnekleriyle bilinmektedir.

İşte Osmanlıların «ana para»sı olan akçenin bu incelediğimiz zaman süresince olan tedavülü = eldeğişimi seyrini bu yönlerden izliyerek, Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve politik yaşantısını daha doğru tarihî hükümlere bağlamak istiyoruz.

Bundan önceki dönemin para sistemini incelerken, devlet «ana para»sının (Selçukîler döneminde dirhem'in ve Osmanlılar döneminde akçe'nin) gümüş ağırlığını sabit bir seviyede tutmanın mümkün olmadığı 1327'den 1451'e kadar geçen sürede, akçenin, az da olsa, hissolunur derecede küçüldüğünü, örneğin 1.2 gramdan 0.95 grama düştüğünü göstermiştik. Fatih, kendisi taht'a geçtikten sonra, bu ağırlığı da koruyamıyarak, belki 1470'den sonra 100 dirhem gümüşten 330 adet akçe kestirmek suretiyle, babası zamanındaki ağırlığı devam ettirmenin mümkün olmadığını itiraf etmiş oldu[1]. Yeni yeni fetihleri ve devlet yönetimi bakımından başarısının üstün olduğunu kabul ettiğimiz bu padişahın otuz yıl olan saltanatı devrinde kesilen akçelerin ağırlık grafiği hep düşerek gitmiştir. Örneğin, 1470'deki ortalama ağırlık, 100 dirhemden 356 (yani, bir akçenin ağırlığı 0,9 gram) adet kesilecek derecede küçülmüştür. II. Bayezid tahta geçtiğinde, 100 dirhem gümüşten 428 akçe kestirdi (ağırlık 0.75'e düştü.) 1512'de tahta geçen Yavuz Selim döneminin ortalama akçesi 100 dirhemden 458 adet çıkacak biçimde (ağırlık 0.7 gram) küçülmüş bulunmakta

[1] Kitabımızın I. cildinde, H. Ethem Bey'in kataloguna göre, Fatih'in ilk sikkesini (1451) 100 dirhem gümüşten 315 adet kesmiş olarak tahmin etmiştik. Paris Millî Kütüphanesindeki Türkçe Yazmalar Katalogu Nr. 39, Vr. 31b'deki bir darphane hükmünde 100 dirhem gümüşten 330 akçe kesilmesi emrolunmuş bulunuyor ki, bu belgenin tarihi herhalde 1451'den sonraları, belki 1470 veya 1471 olmalıdır.

idi[1]. Bu konuda düzenlenen kataloglar ancak ele geçen akçeleri kapsadıkları için, zaten pek karışık ve gelişigüzel kesilen akçelerin şimdiki örneklerinden çıkardığımız 100 dirhem gümüşten ne kadar akçe yapılmış olduğunu gösteren grafiğin bizi aldatmış olabileceği düşüncesiyle, burada, daha doğru sonuç vermesi bakımından, bir de ferman ve benzeri belgelerden elde edilen rakamları sıralıyacağız:

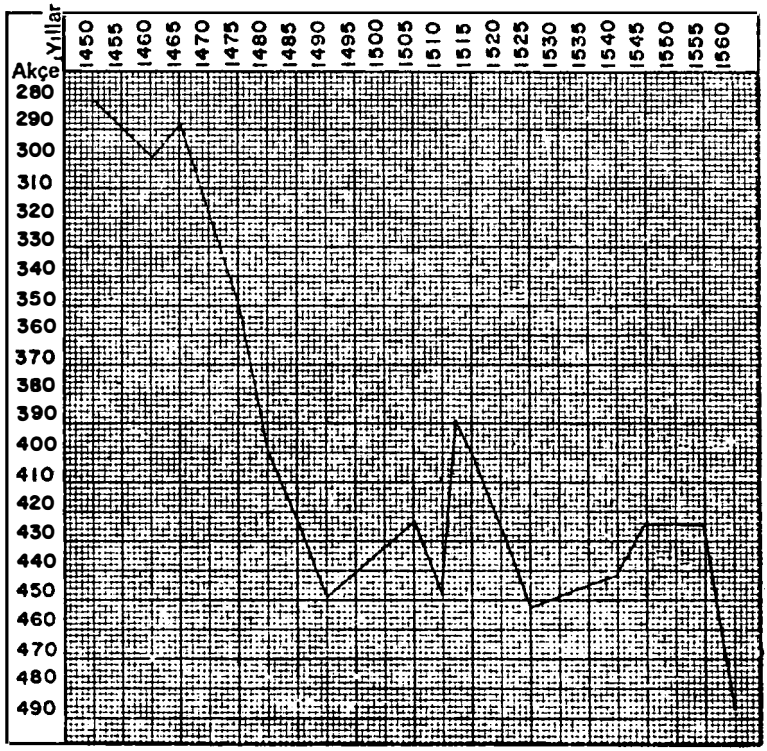
II. Murad'ın son yıllarına dek ve Fatih'in ilk zamanlarında, normal olarak, her 100 dirhem gümüşten genellikle 280 akçe kesilmiş olduğu bir gerçektir. 1462'de, tedavülde bulunan akçenin 100 dirhem gümüşten 291 çıkacak biçimde kesilmiş olduğu da gümüş külçe fiyatlarından kesin surette anlaşılmış oluyor[2]. 100 dirhem gümüşün, 1471'de 330, 1485'de 350, 1487'de 360, 1489'da 450 (bu rakam doğru ise akçenin çok küçüldüğünü ifade eder), 1509'da 426, 1513'de 390, 1515'de 400, 1527'de 454, 1543'de 448, 1544'de 426 akçenin kesilmiş olduğu anlaşılıyor[3].

Kanunî Süleyman'ın 1520'de kestirdiği akçe, babasınınkinden farklı değildi. Fakat, kataloglardaki örneklerine göre, bu padişahın saltanatı sonlarına doğru kesilen akçeler, gene 1520 tarihini taşısalar bile, ağırlıklarının 100 dirhemden 490 (her biri 0.65 gr.) hatta 535 (her biri 0.6 gr.) ve 538 (her biri 0.55 gr.) akçe çıkacak biçimde çok düşürülmüş olduğu görülmüştür. II. Selim ve ondan sonra gelenlerin dönemlerinde, akçenin daha fazla küçültülmesi, kullanılmasını olanaksız kıldığından, bu durumda, bakır karıştırılarak «mağşuş akçe» çıkarma yoluna sapıldığını, böylece, bu tarihî gümüş ana paranın değerlendirmelerde ana ölçü

[1] Bu rakamlar İ. Galip ve H. Ethem Beylerin kataloglarında krat olarak tespit olunan akçe ağırlıklarının 100 dirhemden kesilen akçe miktarı esasına çevrilmeleri yolu ile elde edilmişlerdir. Bak: Yüz dirhem gümüşten kesilen akçe miktarını gösteren grafik I.

[2] Bursa Ş. sc. A 1/1, Vr. 9'daki bir tereke hesabından 2680 dirhem gümüş külçe'ye 8000 akçe karşılık gösterilmiştir.

[3] Bak: Yüz dirhem gümüşten kesilen akçe miktarını gösteren grafik I.

Grafik I: 1450'de 100 dirhem gümüşten 280 akçe kesilirken, 110 yılda aynı miktar gümüşten gittikçe daha çok akçe kesilmek suretiyle, bu tarihî Osmanlı parası çok küçüldü ve değeri de o nispette düştü.

olmak niteliğini yitirmesine doğru adım atıldığını kaydetmeliyiz.

Ağırlığından bütün yüzyıl süresince hep kaybettiğini rakamlara dayanarak ispatladığımız akçenin bu derece küçülmesi, onun elbette tedavül değerini sarsıyor, ne eşya fiyatları ve ne de altın değeri itibariyle, akçeyi sabit veya hiç olmazsa belirli biçimde düşen bir para halinde piyasada tutmak mümkün olmuyordu. Onun için, zaman zaman özel kişiler ve hatta devletin resmî vergi memurları, büyük

toplamlı para hesaplarında, senetleşmelerde ve benzeri hallerde altın esası değerlendirmeyi tercih ettiklerini, yani akçeye güvenlerinin kalmadığını ortaya koymuşlardır.

İtibarî değere dayanan para usulünün kullanılmadığı bu devirde, kıymeti ancak kendi gümüş ağırlığından gelen Osmanlı ana parasının bu biçimde her yeni kesilişinde, biraz daha gümüş vezin eksikliğine uğraması, başka başka darphanelerde ve hatta aynı darphanede kesilenlerinin de, ayrıca şekil ve ağırlıkça birbirlerine uymamaları, bu sikkeyi kendi gümüş değeri ile değil, sanki padişah buyruğu ile geçen zoraki bir tedavül aracı yapmıştı[1]. Bu yüzden de, yalnız geniş alışveriş sahipleri değil, hatta, günlük ihtiyaçları için çarşı-pazar'a çıkanlar bile bundan sızlantılı idiler. Büyük maliyeci ve sarraf kimseler, özellikle Yahudiler, bu durumu çok ustalıklı bir biçimde vurgunculuk için kullanmakta hiç fırsat kaçırmıyorlardı. Bu gibilerin akçenin ağırlığındaki kararsızlıktan faydalanmakta başvurdukları usuller, akçe kenarlarını kırparak gümüş elde etmek[2], «muskul-ağır» akçe kestirip dışarıya gümüş kaçakçılığı yapmak[3], akçenin altın karşısındaki değer değişikliğinden yararlana-

[1] 1543'de (950 Ramazan'ında), Bursa Darphanesi Âmili Mehmed ve Emîni Mustafa, «Bayram Bin Musa nam sarraf Yahudi'nin» Hasan Bin Mürsel adlı Acem'e «1100 muskul» (ağır) akçe verdiğini tespit ile mahkemeye getirip üç kez tarttıklarında, her 100 dirhemi 404, 405, 406 akçe çekmesi üzerine, Bursa'da bulunan «Müslüman ve Yahudi sarrafların ellerinde olan akçeleri dahi» getirtip veznolundukça, bazısı 445 ve bazısı 440, bazısı 443 ve bazısı 448 gelmişti: Bursa Ş. sc. Nr. 42/48, Vr. 105a.

[2] Bursa, Ş. sc. A 5/5 Vr. 48; A 35/35, Vr. 392. Akçelerin kenarlarını kırparak gümüş elde etme olayına bundan sonra, yani XVI. yüzyılın ortalarından itibaren pek çok rastlanacaktır. Gene Yahudi maliyecilerin başvurduğu devlet hazinesini soyma demek olan şu yolsuzluk ile hükümet başa çıkamıyarak, selâmeti ancak mağşuş akçe kesmekte bulmuştur.

[3] «Muskullanmış» akçe, tedavülde olan resmîsinden daha ağır olanına verilmiş ad olmakla beraber, bu türlü akçenin gerçek durumu belli değildir. Öyle anlaşılıyor ki, saf gümüşün ve eski akçenin dışarıya yollanmasının yasak olması karşısında, halis gümüşü carî akçe haline getirerek dışarıya (özellikle İran'a) yollamak bunda esas neden idi.

rak, altın-akçe değiş-tokuşunu ticaret haline getirip halkı aldatmak yolu ile, akçe değerindeki kararsızlığı bütün bütün arttırmaktı.

Akçe tedavülünün düzenli gitmesine karşı çıkan engellerden birisi de, yabancı paralardı. Efrencî, Engürüsî, Eşrefî[1], Mağribî gibi altınlar, ya da Acem akçesi, Gümüş Sultanî ve benzerî gümüş paralar zaman zaman Osmanlı akçesinin yerini alıyorlardı. Örneğin, 1514 (H. 920) yılının para işlemleri incelendiğinde, alacakların ve tereke bedellerinin hesaplanmalarında Eşrefî'nin ve hattâ gümüş dirhem esasının kullanıldıkları oluntusu ortaya çıkmıştır[2]. Arap ülkeleri ve Diyarbakır yöresi alındıktan sonra, hükümet, oraların geçer para geleneklerine uyarak, Osmanlı akçesinden daha ağır Suriye akçesi, Diyarbakır akçesi gibi adlarla, belki o bölgelerde kullanılacak paralar kestirmiştir ki, bunlar da Anadolu ve İstanbul pazarlarına gelmekte gecikmedikleri için akçe bu yönden de sarsıldı. Hele kalpazanların şurda burda çıkardıkları kalp akçeler de piyasayı bütün bütün şaşırtıyordu.

Hükümet, akçenin itibarını korumak ve geçerliliğini düzeninde tutmak için, malî ve iktisadî olmaktan ziyade zorlamaya dayanan tedbirler aldı: Örneğin, kalp para kesme olaylarında suçlunun bütün malını hazineye ve yasakçıya pay ettikten başka, kendisini de kesinlikle idam ediyordu[3].

Akçenin tedavülünü hükümet kararına göre yürütmek ve itibarını korumak üzere, şaşmadan uygulanan esas ted-

[1] İsmail Galip Bey'in katalogunda bu konuda (s. 53-55 ve 80-81) altınlar hakkında verilen bilgiler çok kez yanlıştır. Örneğin, «Eşrefî» denen altın Türkiye'de daha Fatih Mehmed devrinde bol bol bulunmakta, 1472'de 42 akçeye geçmekte idi. Bursa Ş. sc. A 3/3, Vr. 116a.

[2] Bursa Ş. sc. 22/24'de, bu türlü para işlemlerine ait dolu örnek var: Vr. 172'deki belge bunlardan biridir.

[3] Busa Ş. sc. A 5/5 Vr. 218b. Burada geçen bir belgede, 1486'da (891 Zilkadesinde), yakalanan üç kalpazanın mallarına el konarak yarısının hazineye, diğer yarısının da âmile (yani gümüş yasakçısına) verildiği açıklanmıştır.

bir, «eski akçe ve gümüş yasağı» idi. Giderek, «ham gümüşün» kullanılması sınırlandırılmış ve dışarı yollanması da yasak olunmuştu[1]. Sarraflara, işlemeleri için (belki her gün) ancak ikişer yüz dirhem (640 gr.) gümüş izni verilebiliyordu. Yeni akçe ortaya çıktığından itibaren, elinde eski akçe ya da ham gümüş olan kişi, götürüp, darphaneye veya «akçe âmiline=yasakçıya» teslim etmek zorunda idi. Şu tedbirleri etkili bir surette uygulamak için, geniş bir «gümüş yasağı» örgütü kurulmuş bulunuyordu. İşin başında da Bursa Darphane Emini vardı. Bu görev kendisine çoğuncası ulûfe ile değil de, «iltizam üzere» verilen emin, bir yandan darphanede hilesiz akçe kesilmesi için, yerinde anlattığımız kurul'un başında çalışırken, öte yandan da, «gümüş yasağı» ve darphaneler bakımından bölgelere ayrılmış bulunan Anadolu'nun her tarafına âmiller yolluyordu. Fakat, şunu kaydetmeliyiz ki, gerek emin ve gerek onun gümüş yasakçıları (gümüş âmilleri) arada bu işi kötü bir kazanç yolu olarak kullanmakta idiler. Esasen, gümüş yasakçılığı ve akçe darbında halkın uyduğu kural ve ceza hükümleri adalete hiç de uygun değildi. Bir defa, gümüş ve eski akçe yasaklandığı halde, sahibine çok az bir bedel

[1] Bursa Ş. sc. A 50/27, s. 271: 19 Şevval 934 = Temmuz 1528: «Bursa Kadısına ve Bursa Darphanesi örüsü olan yerlerin kadılarına malûm ola ki; haliya Bursa Darphanesi Emîni olan Mahmud bâb-ı saadet meabıma gelüp darphane-i mezbure örüsü olan yerlerün halkı ellerinde olan eski akçelerin sarraftan yeniye istibdal etmeyüp aleniyen eski akçe ve Diyarbakır akçesiyle bey' ve şira ederler ve zikrolan yerlerde bazı kimesnelerin ellerinde dahi ham gümüş bulunup darphaneye götürmeyüp harice iledüp satarlar ol ecilden darphane mahsülüne zarar mürettip olur diye bildirdi. İmdi buyurdum ki kulum Ali hükm-i hümayûnum ile vardıkta her birünüz taht-ı kazanuzda onat veçhile yasak edüp kimesne eski ve Diyarbakır akçesiyle bey' ve şirâ etmeyüp her şahsın elinde bulunan eski ve Diyarbakır akçesin sarraftan veya darphaneden yenüye istibdal ettüresiz Eylemeyüp yasaktan sonra eski ve Diyarbekir akçesiyle bey' ve şirâ edenlerün akçesin girift ettirüp kanun üzere darphaneden her dirhemine ikişer akçe verdiresiz eski ve Diyarbekir akçesi ve ham gümüş zannolunan yükleri ve dükkânları ve odaları sizin marifetiniz ile arattırasız...»

ödeniyor, ele geçen gümüş ya da eski akçeye sanki elkonuyordu. Kendi arzuları ile getirip teslim edenler de gene gümüşlerinden önemli bir kısmını kaybetmekte idiler. Öyle sanıyoruz ki, akçenin esas para ölçüsü olarak kullanıldığı Türkiye (Rumeli de kapsamında), bu paranın gerek kıymet kararsızlığı ve gerek yasakçılık kurallarının uygulanması yüzünden alış-veriş hayatında hükümetin ve hatta onun «iş erleri» ile olan malî ilişkilerinde çok sıkıntı çekmesine karşılık, devletin uyruk memleketleri bu yönden daha rahat idiler. Çünkü, oralarda, yerli gelenek ve görenekler göz önünde tutularak, ona göre ayrı biçim ve ağırlıkta akçe kesiliyor, ya da yerli paraların geçmesine izin veriliyordu[1].

Akçenin tedavüldeki kararsızlığını anlatacak daha kesin ifadeli bir miyar da bu Osmanlı ana parasının altın karşısında geçirdiği değer değişikliklerini izlemek olacaktır.

Tarihte, tanınmış büyük imparatorlukların (örneğin, Bizanslılar ve Abbasîlerin), kendi çağlarında, bütün ticaret dünyasında dolaşan üstün itibarlı altınları bulunduğunu biliyoruz. Fakat, Osmanlılar İstanbul'u aldıktan ve hatta Karadeniz'i bir göl haline getirdikten sonra da, yukarıda söylenen örneklerindekine benzer biçimde, milletlerarası üstün itibarlı paralara sahip olamamışlardır. Açıkçası Türk-Osmanlı İmparatorluğu, ömrünün hiç bir döneminde bu onmuşluğa erememiştir. Fatih Sultan Mehmed, hükümdarlığının son sıralarında altın para çıkarmış ise de, bu sikkenin «Frengî Flori» veya «Engürüs Florisi» karşısındaki tedavül gücü hiç de onlar derecesinde değildi. Eşrefi adı verilen bu yerli altının geçerlikteki değeri de, tıpkı akçeninki gibi, değişip duruyordu. Onun için, biz burada

[1] Örneğin, katalogların incelenmesi, Osmanlıların Arap memleketlerinde kestirdikleri gümüş paralarda, akçe vezni yerine, yerli görenekler etkisinde, farklı vezinler kullandıkları görülüyor. Hatta ağır vezinde oldukları için, Suriye, Diyarbekir akçeleri Anadolu'da çok itibar görmekte idi.

akçenin tedavülündeki kararsızlığını gösterme işinde, «Frengi Flori» diye piyasada nam alan Venedik altınını= dükasını esas alacağız[1].

Elimizde rakam yok ise de, II. Murad'ın son yıllarında, ya da Fatih'in tahta geçtiği sıralardaki akçenin gümüş ağırlığına göre, bir frengî floriye 38 akçenin bedel olması gerekir. Bursa'da, 1462 tarihli bir tereke sayımında, kadı, 172 adet floriyi 6900 akçe olarak hesaplamıştır ki, bu durumda, bir flori 40 akçeye geçiyordu demektir[2]. 1479'da «Mizan Mukataası»ndan elde edilen vergilerin hesabında, «efrenci», yani frengî flori ile «sultanî altun» 45 veya 46 akçe kabul edildiği gibi, «eşrefî» de 42 akçe gösterilmiştir[3]. Efrencî ya da frengî flori'nin 1486 da 48, 1487'de 49 akçeye çıkmış olmasına karşılık, eşrefî de 47'den işlem görmüştür. Sultanî, herhalde, flori ile başbaşa gidiyordu. 1489'da efrencî florinin 54'e geçtiği tespit olunmaktadır. Eşrefî de 52 akçe olmuştur. 1503'de efrecî ve sultanînin 53 akçe ol-

[1] Paris, Manuscr. Turc. Nr. 39, Vr. 1-2'deki tarihsiz bir altın yasağı hükmündeki «İstanbul ve Edirne'de olan frengî flori darphanesin dutan akçeci emîn yasakname talep ettiği ecelden darende-i misal-i şerif kulum eline hükm-i cihan mütaımı verdim ve buyurdum ki, Edirne'nin ve Siroz'un altuncuları ve sarrafları ne mıktar altun alurlarsa ve isterlerse darphaneciye götüreler gayrı yerde satmıyalar eğer frengi flori iri altun olursa yüz miskal altundan yüzyirmidokuz flori kestirüp yüz yirmibeş florisini ıssıne verup dört florisin darphane resmi ala narh bunun üzerine ola...» diye bir ifade geçtiğine göre, Batıdan gelen floriler satın alınarak, aynı adla, fakat padişah damgası ile, şüphesiz vezni de düşürülerek, yeniden kesiliyordu. Bahsolunacağı üzere, piyasada «eksik vezinde» olduklarından bahsile 3-5 akçe aşağısına geçen floriler bunlar olacak.

[2] Bursa Ş. sc. A 1/1, Vr. 9

[3] Bursa'da geçen «Eşrefî ve Sultanî» adlı altınların Mısır altınlarından Türk sikkeleri arasına geçmiş oldukları tahmin olunabilir. Kimi kayıtlarda «eşrefî» kelimesine «mağrib» kelimesi de ekleniyordu ki, bu, Kuzey Afrika'dan gelen altın sikkenin ifadesi olsa gerek ve herhalde gene Mısır yolu ile olmalı. İ. Galip Bey ise, bu altın isimlerinin Türkiye'ye Yavuz Selim zamanında geldiğini söylüyorlar ki (s. 53-55 ve 80-81) kesinlikle yanlıştır. Çünkü, bu altın sikkeler daha Fatih devrindeki Türk para piyasasında pek bol kullanılıyordu: Bak. Bursa Ş. sc. A 3/3, Vr. 116a.

masına karşılık, eşrefî 51 idi[1]. Bundan kısa bir süre sonra 54 ve arkasından 55 akçe olan efrencî (sultanî de onun tıpkısı), 1513'e kadar bu seviyede tutunmuştur. Eşrefî ise, herhalde vezninin ya da ayarının devletçe düşürülmüş olmasından dolayı, tersine olarak, 51'e ve 50'ye inmiş, 1513' den itibaren de 45 akçede duraklamıştır. Bununla beraber, alışverişte, 1510'dan beri bu 45 akçelik eşrefî yanında, bir de 40'a gidenini görüyoruz. 1501 yılından itibaren karşılaştığımız Engürüs florisinin akçe değeri 52, 53, bir ara 50 ve 1513'de gene 53 idi. 1514'de frengî florinin 53 akçeye düşmesine karşılık, eşrefî'nin bundan sonraki seyri incelemeye değer biçimde bir yol izlemiştir. Örneğin, 1514'e kadar 45 akçe'ye geçen birinci çeşidinin yanında, bundan sonra, piyasada karşılaştığımız ikinci çeşit, aynı yıl, 35-38 arasında alınıp verilmiş, 1518'de frengî flori 50 akçe iken, bu sonuncu eşrefî'nin ancak 30'dan gittiği görülmüştür[2]. 1521'de frengî flori ve sultanî altınları gene 55 ve hatta 1514'de 56 iken, bu ikinci cins (herhalde Osmanlı darphanelerinin sık sık vezin değiştirerek kestiği) altın 36 ve sonra 40, tekrar 36'dan 35, 31 ve 30'a doğru değişerek düşmeler kaydedip durmuştur.

1526'da, efrencî veya frengî flori 59 akçeye çıkarken, buraya dek bu altın ile birlikte seyrettiğini gördüğümüz

[1] Alışverişlerde sözünü ettiğimiz altınların burada gösterdiğimizden 1 akçe aşağı ya da yukarı olduklarına rastlanıyorsa da, bu bir ihtikâr farkından başka bir şey olmasa gerek.

[2] Yavuz Sultan Selim'in İran ile çatışacağı sırada, bu memleketin iktisadî ablukası için aldığı tedbirler ve nihayet Şah İsmail ile savaşa kadar varan siyaseti Türkiye'nin ekonomisinde de geniş çapta bir bunalımın doğmasına sebep olmuştur ki, bunu kendi konusu içinde ayrıca inceliyeceğiz. Burada şunu kaydeyliyelim ki, para tedavülünde bu bunalımın etkisi, akçenin alışveriş'te sanki ortadan kalkması biçiminde olmuştur. Gerçekleyin, terekelerin yazılmasında, alacakların veya borçlanmaların sözleşmelerinde ve benzeri işlemlerde altın para «eşrefiye» ile, gümüş para «dirhem» (yani gümüş külçe) kullanıldığı hayretle görülür. Bu yıla ait bu türden işlemlerle dolu şu deftere bakınız: Bursa Ş. sc. Nr. A 22/24, Vr. 127-172.

sultanı altını ancak 57 akçeye çıkabilmiş, ondan sonra 55, 56, 59 gibi rakamlarda gezip durmuş, frengî flori ise, düzenli bir artma ile 1531'de 60 akçe'ye çıkmış, sultanî aynı yıl bu altın ile bir seviyeyi tutmuştur. Frengî florinin bundan sonra 60'da sımsıkı tutunduğu görülmekte idi. Altın paralarla akçe arasındaki değer ilişkilerinin yıllardır bu kadar kararsız gitmesi ve hükümetin de buna hiç bir şey yapamaması, en ziyade esnaf ve tüccarı birbirleri ile anlaşmazlıklara ve alışveriş ve öteki para işlemlerinde kişileri birbirlerine karşı güvensizliğe yönelttiği için, Bursa esnaf ve tüccarları, 1544 yılında (24 Zilhicce 950'de) toplanarak florinin 60 akçeye karşılık tutulmasını resmen kabul ve bu kararı kadı'nın defterine geçirmek suretiyle, altın-akçe değer değiştirme karışıklığını kesin bir biçimde giderdiler[1]. Öyle sanıyoruz ki, sultanî de aynı değerde geçmeye kabul olunmuştu. Bir flori'nin 60 akçe olarak tayin olunan değeri piyasada tutundu ve hiç olmazsa, tahminimize göre, 1561'e kadar pek de değişmeden bu çizgide karar kıldı.

Alışverişlerde, akçeden daha büyük bir gümüş para türü vardı ki, gümüş sultanî, ya da «sultanî fıdda» adını alıyordu. Altın sikkeler gibi, bunun da ağırlık ve ayarının sabit tutulduğunu, tedavül değerinin 7.5'den başlayıp 10 ve nihayet 12 akçeye kadar çıkmış olmasından anlıyoruz[2].

c. *Faizine Para Alıp Verme İşlemleri*

Faiz türlerinden yüzde usulü: İslâm dinince faizciliğin (murabahacılığın) pek günah olduğu hakkında Türk halk

[1] Bursa ticaret erbabının ve eşrafının altın-akçe rayiç barışıklığını önlemek üzere toplanıp, altın-gümüş ilişkilerinin olağan rayicine göre, flori'yi 60 akçe olarak tespit ile kadıya defterlettikleri karar için bak. Bursa Ş. sc. A 42/28 Vr. 29a. (24 Zilkade 950=17 Şubat 1544).

[2] İsmail Galip Bey'in, Fatih sikkeleri arasında «10» akçelik olarak gösterdiği (bak s. 41 ve Nr. 71'de) ve adını veremediği gümüş sikke türünün bu olduğu ortadadır.

yığınları arasında yaygın bir inanç doğmuş bulunduğu bilinmektedir. Halbuki, bu kitabın araştırma sınırlarını teşkil eden 1453 ile 1559 tarihleri arasındaki zamanın bizce bütün derinlik ve genişlikleriyle bilinen para işlemleri arasında faizcilik pek önemli yer tutmaktadır ve buna karşı, toplumda «günah» yönünden en küçük bir tepkinin gösterildiğini belirten bir belgeye rastlanmıyor. Bunun tersine olarak, birikmiş paraların, sahiplerince bir emek ile birleştirilmeksizin, kendi başına kazanç sağlıyan bir araç olarak kullanılması işlemine, dince «mubah» sayılmakta bulunmasının kesin işareti olmak üzere, «muamele-i şer' iyye» adı veriliyordu. Faizci ile faizli para borçlusu arasında yapılan senetleşmelerde yıllık fayda'nın (faiz tutarının) sanki verilen nakit borç yanında, borçluya ayrıca satılan bir «çuha» (kumaş) bedeli imiş gibi gösterilmesi suretindeki danışıklı ve kapalı sözleşmeler, kadı önündeki resmî senetleşmelere ancak XVI. yüzyılın ortalarından sonra giriyordu. Aslında, bu türlü sahtecilik bu sıralardaki sosyal ve ekonomik sıkıntıdan yararlanarak ortaya çıkan din yobazlığı baskısı karşısında, «murabahacının = tefecinin» kendisini gizlemesi yolu olarak kullanılmakta idi.

Faiz işlemlerini incelerken de göreceğimiz üzere, kişilerce faize yatırılan paraların, getirecekleri «fayda = faiz» yönünden, iki çeşit işletme biçiminden birinde çalıştırıldıkları görülmektedir. Birinci çeşitte, işletilen para doğrudan doğruya para sahibine kazanç sağlasın diye faize yatırılmakta idi. Kendilerine kazanç getirmesi için ellerindeki birikmiş parayı faizli borca verenler, hemen çoğu zaman resmî faiz fiyatına, o zamanki deyimle, «şer'î fayda» miktarına hiç razı olmuyorlardı. Faize para veren ve faizle para alan kimseler resmî bir sözleşme yapmak istedikleri takdirde, kadıya gitmek zorunda kaldıklarından, hükümetin tayin ettiği % 10-15 (o zamanki ifade «onun onbir» veya «onun onbir buçuk» biçimindedir) çızısını aşabilmek için, faizciler, şer'î olanağının çok üstünde faizle para verdikleri borçlularını bu yüksek faizi ödemeye mecbur ede-

cek yolu bulmakta güçlük çekmemişlerdir. Hemen bütün Türkiye'de, faiz sözleşmeleri kadı defterlerine geçirttirilirken, şer'î sınırı çok aşan faizi kadının gözünden saklıyan hile biçimleri birbirinin tıpkısı idi[1]. Örneğin bir kimse ötekine faizle 5000 akçe verecek olsa, eğer aralarında kararlaştırılan «fayda=faiz fiyatı», hükümetin genel bir fermanla tespit ettiği haddi aşıyorsa, böyle halde, «asılmal=faize verilen para», elden (nakten) verilen borç ve bunun aralarında kararlaştırılan yıllık faiz tutarı da, sanki borçlanan kişiye veresiye satılmış çuha'nın aynı süre sonunda ödenmesi gerekli bedeli imiş gibi taraflarca ikrar ve deftere öyle geçiriliyordu. Böylece, borçlu, gerçekte 5000 akçe alıp, buna bir yıl sonunda bu paranın faiz tutarı olan 1500 akçenin (%30 gibi fahiş bir miktarın) eklenmesi ile, 6500 akçe borçlandığına dair senet vermiş oluyor, fakat, bu ek para faiz değilmiş de, bir sene sonra ödenecek bir kumaş (hemen hep de çuha) bedeli imiş gibi, kadı'nın gözünden ve hükümet yasağından saklanmış oluyordu[1]. Hükümetin fer-

[1] Faizcinin şer'î ve kanunî hadden yüksek bir fiyatla faiz'e para vermekte anlaştığı borçlusunu kadı önünde ifade etmeye zorunlu kıldığı ve kadı'nın da deftere geçmekte sakınca görmediği biçim şöyle idi: «Veçh-i tahrir oldur ki Kariye-i Eşekviranından Elhac Sinan Bin Kemal meclis-i şer'e bilesince Kariye-i Kemerden Mehmed Bin İsa Bezirgânı ihzar edüp şöyle dedü ki sene 928 Cemaziyülâhirinin gurresinden (1522 Nisanı 28'inden) 8000 akçe karzdan ve 1600 akçe kumaş pahasından akçem var bir yıl vâde ile tarih-i kitaptan dedikte merkum Mehmed mezbur Elhaç Sinan'ı kelâmında tasdik edüp mesfur Elhac Sinan talebiyle sicile kaydolundu». Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. 42/1178. Vr. 20b. Görülüyor ki, 8000 akçeye 355 günlük bir yıl için kesilen fayda = faiz tutarı olan 1600 akçe danışıklı olarak kumaş bedeli olarak gösteriliyor. Çünkü faiz % 20 olup, bu da şer'î fiyatın çok üstünde, tam iki katıdır.

[2] Başka bir örnek için: Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. 42/1178, Vr. 29a'da kayıtlı kısa bir hücceti verelim: «Vech-i tahrir budur ki, Yusuf Bin Abdullah El'vasî li-yetime-î Mustafa Bin Mehmed meclis-i şer'e gelip dedi ki mezbur yetimenin bende olan akçesinden sana bin yüz akçe karzdan ve çuha bahasından 165 akçe verdim yıl vâde ile deyicek merkum Sinan mezbur Yusuf'u kelâmında bilmuvahece tasdik edüp mezkûr Yusuf tale-

manla sınırlandırdığı faiz fiyatı en yüksek olarak % 15'i geçmediği için (% 20'ye kadar çıktığı çok az görülmüştür), halk kitlelerinin büyük bir para darlığı çektiği Türkiye'de, böyle düşük bir fiyatla parasını faize verecek özel kişilere çok az rastlanmakta idi. Faizcilerin büyük çoğunluğu (ki, fahiş fiyatla faizcilik edip bu yoldan zengin olmayı iş edinmiş olanlara rıbahor denmekteydi) % 20-50 arasında değişen fiyattan aşağı inmemekteydiler. Şu halde, şer'î miktarın çok üstünde olan faiz işlemlerini kadı'ya defterletmek mümkün olamıyacağı için, resmî fiyat üzerinden yapılan faiz sözleşmelerine ait hüccetlere çok fazla örneğimiz yoktur. Buna karşılık, vakıf paraların faiz işlemlerinin hep de resmî faiz fiyatları üzerinden yapıldığına ait kadı defterlerinde sayısız belgeler bulunmaktadır[1].

Sözün kısası, hükümetin «şer'î had» diye, fermanla tespit edip yayınladığı ehven bir faiz fiyatı bulunduğu halde, buna ancak hayır sahiplerince ayrılan vakıf paraların işletilmelerinde uyulmakta[2], fakat, kendilerine yüksek ka-

biyle sicile kaydoldu evail-i Cemaziyülâhir 928». (1522 Nisan'ı başı). Burada faiz fiyatı % 15'i buluyor.

[1] Örnek için tipik bir belge: «Veçh-i tahrir-i sicil budur ki Merhum Süleyman Ağa Mütevellisi olan Heybet (?) Bin Abdullah meclis-i şer'e kasaba-ı Üsküdar'dan Davud Paşa Mahallesinden Hacı Mustafa Bin İsa mahzarında şöyle takrir-i meram kılup etti ki mezkûr Hacı Mustafa etyab envalinden dört bin akçe ifraz eyleyüp beni mütevelli tayin edüp şart eyledi ki her on akçesin onbir akçe üzere istirbah oldukta sene-i kâmilede dörtyüz akçe hasıl olur zikrolan dörtyüz akçeden mârifet-i mütevelli ile Süleyman Ağa Mescidinden her kim müezzin... bâde salavat'ülfeğr kelam-ı kadimden alâ veçh'il-mushaf'us-şerîf bir aşere kıraat eyleyüp sevabın bana hibe eyliye mukabele-i? bir ayda yirmişer akçe verildiği takdirce sene-i kâmilede üçyüz akçeye mutasarrıf ola bakî kalan yüz akçenin kırk akçesine iki balmumu alınıp berat vaktinde birisi Davut Camiinde ihrak oluna ve birisi Süleyman Ağa Camiinde ihrak oluna ve kırk akçe dahi cihet-i tevliyet için sarfoluna...»: İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. Nr. 5, Vr. 105a (Gurre-i Muharrem 934 = 27 Eylül 1527).

[2] Hayır işleri için ayırdıkları paralarının faizlerini cami, medrese hizmetlerine türbelerinde Kuran okutmaya bağlıyanlar olduğu gibi, mahallelerinin avarız vergisini ödemiye ayıranlar da

zançlar sağlamak amacı ile para işletenler, çoğu borçtan bunalmış kişilerin kabul etmek zorunda kaldıkları insafsızca yüksek tutulmuş yıllık faizleri bu kişilere sözleşme ile yükleyebilmek için, gerçek borç'un yanına, ayrıca, sözde kumaş satmışlar gibi, bir de onun bedelini (aslında kanun dışı olan yıllık faizi) eklerler ve sonunda ikisini birlikte borçludan kolayca alırlardı[1]. Böylelikle, «muamele-i şer'iyye» sınırlarını aşmadan faizine çalıştırılan paralar, sadece hayır sahiplerince vakıflara bağlanan miktardan ibaret kalıyordu. Türkiye'de hüküm süren ağır para darlığı karşısında, vakıf paraların da, vakıf sahibinin tayin ettiği «şer'î had» de kalamıyarak, zamanla %20'ye ve daha yukarılara faize verilir oldukları, bunun doğal bir sonucu olarak, bu çeşit paraların faiz işlemlerinde de, «rıbıh=faiz fiyatı» deyimi saklanarak, faiz tutarının borçluya satılmış gibi gösterilen kaftan ya da çuha pahası biçiminde yükletildiği ve kadı defterlerine böyle geçirildiği görülüyor[2]. Şunu da kaydetmelidir ki, iki taraf arasında gizli kararlaştırılmış olan insaf dışı yüksek faiz tutarlarının, borç senetlerinde «asıl mal»ın yanısıra borçluya satılmış gibi gösterilen bir eşya-

az değildi. Örneğin, Edremit'in Hacı Turgut mahallesinden Memi oğlu Mahmud adlı birisi «kendi halis malından» 300 akçeyi ayırıp, «onu on iki hesabı üzere» bir mütevelliye teslim etmiş ve hasıl olacak faydasını kendi mahallesine gelecek avarız vergisinin ödenmesine şart koşmuştu: Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. 42/1178, Vr. 158a, (evail zilhicce 943 = 11 Mayıs 1537).

[1] 1530 (H. 937) sıraları Üsküdar Mahkemesi kayıtlarında pek çok faiz işlemlerine rastladığımız Emîr Bin Mustafa (Emîr Bin çetmi-Hatemî) bir yandan faiz fiyatını yüksek tutarak, öte yandan ödeme süresini kısarak, faiz koşullarını bütün bütün ağırlaştırmıştı. Örneğin, Üsküdar Ş. sc. Nr. 7 Vr. 23'de 2000 akçeyi 6 ay için 200 akçeye faize vermişti ki, yıllık faiz fiyatı % 20'ye gelmiş oluyordu.

[2] Üsküdar Mahkemesinin, 1527'nin (H. 934) öncesi ve ertesi yıllarındaki faiz tescili işlemlerinde buna ait çok örnek vardır. Hele Deniz Çelebi adlı bir zenginin meydana getirdiği büyük ölçüdeki vakıf paraların faizi ile işletilmelerinde hep bu biçimden yararlanıldığı görülüyor: İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. Nr. 6 Vr. 114a. 125b (Burada 1000 akçenin yıllığı 150 akçe faiz olup, % 15 demek olur) Nr. Vr. 18b, 19, 22b.

nın bedeli olarak ifadesi öyle başarılı bir gelenek olmuştur ki, bir zaman sonra, «şer'î haddi» aşmıyan faiz tutarları bile bir kumaş ya da benzeri başka şey pahası olarak gösterilir olmuştur. Bunda, belki, faizciliğin dayanılmaz ezişi karşısında halk arasında, «dince faizin yasaklığı» biçiminde bir tepkinin de uyanmış olması etkili idi.

«Asıl mal»ın «faydası»nı «şer'î had»den fazlaya getirmekte kullanılan başka bir hile yolunun ödeme süresini kısaltmak olduğu görülüyor. Bu konuda kullanılan belli zaman «sene-i kâmile», yani 365 gün idi. Eğer bu kayıt konmaz da, «tarih-i kitap'tan bir yıl temamına dek», ya da «on iki ayda» sözü geçerse, doğal olarak, bundan Hicrî-Kamerî yıl anlaşılacağı için, faizci süreden 11-12 gün kazanıyordu. Zamanı kısmak suretiyle faizi yükseltme hilesi resmî sözleşmede çoğuncası şu biçimde gizleniyordu: Borçlu faiz parasını senetleşme günü aldığı halde, taraflar, bu alım-verim işini bir ya da iki ay önce yapmışlar gibi ifade ederek, kadıya bu biçimde defterletiyorlardı. Şer'î had dışında bir işlem şeriat temsilcisinin (= adaletin) gözünden böyle gizlenmiş bulunmakta idi[1].

Sözünü ettiğimiz dönemin bu türden faiz işlemlerine ait örnekler, mahkeme defterleri bugün elimizde olan Bursa, Edremit, Üsküdar ve başka şehirlerden bol bol verilebilir: 15 Mart 1480 (3 Muharrem 885) tarihli bir duruşmadan öğreniyoruz ki, bu sırada İbrahim oğlu Hacı Mehmet adında birisi Bursa'da faiz işlerine büyük paralar yatırmış bulunuyordu ve borçlandırdığı kişiler, borçlarını ödeyemeden, şuraya buraya dağılmaları üzerine, faizci, İstanbul'a giderek Anadolu kadılarına emir biçiminde yazılmış bir

[1] Örneğin, Edremit Mahkemesinde, 928 Cemaziyülahiri sonunda (26 Mayıs 1522'de) defterlenen faiz sözleşmesinde (ki yıllık faiz tutarı kumaş bedeli olarak 1600 akçe gösterilmiştir) borçlanma tarihi bir ay öncesi, yani adı geçen ayın başı olarak yazdırılmıştır: Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. 42/1178, Vr. 20b.

ferman alınış, borçlularını bulduğu yerde mahkemeye getirmek olanağını sağlamış idi[1].

Kanunî Süleyman saltanatının son yıllarında, Üsküdar'da rastladığımız Çetmioğlu diye tanınmış Emir Bin Mustafa'nın geniş çapta faizciliği sırasında, mahkemeye gelerek yaptığı faiz senetleşmelerinin incelenmesi, faizcilerin halkın para darlığından nasıl faydalandıkları hakkında iyi bir fikir verir. Çetmioğlu, borcu, çoğuncası, altı ay için veriyor, fakat yıllık faiz tutarını, «kaftan bahasından alımlı» olarak, «asıl mal»a zam suretiyle, deftere toplamını geçirtiyordu. Örneğin, 2000 akçeyi bir kimseye altı aylığına borca vermiş, borçluya gûya ayrıca sattığı kaftanın bedeli dediği 200 akçeyi de ekliyerek, kendisinden ancak 2000 akçe borç alanı altı ay sonra 2200 akçe ödeme yükümü altına sokmuştur. Bu durumda, şer'î had % 10 oladursun, gerçek faiz fiyatı bu türden bir hileli senet ifadesiyle % 20'ye çıkmış oluyordu. Aynı kişi, Osman adlı birisine, gene 2000 akçelik bir parayı bir yıla «muamele-i şer'iyye» ile verdiğinde, kaftan bahası ya da öteki kaçamak biçimler ile gizlemiye lüzum görmeden, resmî faizin yıllık tutarı olduğu açık ifadesiyle senetleşme defter olunmuş idi[2]. Başka bir örnek, Edremit'in Eşekviranı köyünden Kemal Oğlu Hacı Sinan ile Kemer Köyünden olan Bezirgân Mehmet arasında 15 Nisan 1522'de yapılan faiz senetleşmesidir. Hacı Sinan 8000 akçelik borç ve 1600 akçelik de kumaş verdiğini, ödeme süresinin (vadesinin) bir yıl olduğunu söylüyor, Bezirgân Mehmet de bu ifadeyi doğruladığından, sözleşme mahkeme defterine böylece geçiyor. Burada da kumaş bedeli olarak gösterilen 1600 akçenin 8000 akçelik «asıl mal»ın bir yıllık faiz tutarı (faydası) olduğunun bilindiğine göre, burada da yıllık faiz fiyatı tam olarak % 20 üzerinden

[1] Bursa Ş. sc. A 3/3, Vr. 257b. (3 Muharrem 885=15 Mart 1480).

[2] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. Nr. 7, 23a, 34a.

kabul edilmiş idi[1]. Faiz işlemlerinde vakıf paraların büyük bir yeri bulunduğuna şüphe yoktur. Bu sayededir ki, rıbahorların (fahiş faiz ile para işletenlerin) zulüm derecesini bulan bu yoldaki yeliştirmelerinin kötü etkileri önemli çapta azaltılmış olmaktaydı. Gerçekten, vakıf paralardan, «şer'î fayda» sınırı içinde, ya da az yükseği ile, para alarak ihtiyaçlarını sağlıyanların pek çok olduğu, kadılarca yapılan senetleşme işlemlerinden öğrenilmektedir. Örneğin, Deniz Çelebi adındaki kadı tarafından, 1525 sıralarında vakıf yapılmış büyük sayıda bir paranın, «şart-ı vâkıf» gereğince, % 15 faizine uzun yıllar Üsküdar çevresinin halkı tarafından ödünç alındığı, bu sıralardaki Üsküdar Mahkemesi defterlerinde kayıtlı bulunmaktadır[2]. Burada sözü geçen Kadı Deniz Çelebi gibi daha pek çok hayır sahiplerinin, cami, medrese ve benzeri kurumlara harcanmak üzere, onbinlerce akçeyi vakıf yaptıkları ve mütevellîlerinin de bu paraları şer'î faiz fiyatı ile çalıştırdıkları, kadıların bu konuya ait işlemleriyle iyice anlaşılıyor. Hatta, gene bu türe dahil olmak üzere, birçok mahallelerde bir bölük zengin ve hayır işlemeyi seven vatandaşların, oturdukları mahalle halkının hükümete ödeme zorunda oldukları «avarız akçesi» adlı vergiyi karşılamalarına yardım olmak üzere, binlerce akçeyi vakıf yaparak, getireceği yıllık faizin bu işe harcanmasını şart koştuklarını önemle söylemeliyiz. Bu konudaki pek çok örneklerden birisini burada kaydetmemiz yeter açıklıkta bir fikir verecektir:

Edremit'in Hacıtuğrul Mahallesi'nden Memi Oğlu Mahmut «kendi halis malından» 300 akçe, «on'u onbir üzere» (%10 ile) vakıf edip, elde edilecek faizin, adı geçen mahallenin halkına «avarız-ı divanî ve azab teklif olundukça ana sarf edip vefa ederse kendüler âsûde olup etmezse kifayet kadarı akçe zam ve ilhak ideler» diye şart koşmuş,

[1] Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. Nr. 42/1178, Vr. 20b (Evahir-i Cemaziyülahir 928).

[2] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. Nr. 4, Vr. 110b. Nr. 6. Vr. 114b, 125, b, Nr. 7. Vr. 18, b.

25 Nisan 1537'de ise, sözünü ettiğimiz vakıf kararını feshetmek üzere başvurduğunda mahkemece, reddolunmuştu[1].

Burada, bir de, ara faizciliğinin sözünü edeceğiz: Herhalde daha küçük paraları ilgilendiren bu çeşit faizcilik, miktar yönünden, resmî işleme bağlananlardan az değildi ve bu türden faizciliğe çoğuncası köylerde rastlanıyordu. Ellerinde bir miktar para toplanan kimi açıkgözler, özellikle yeniçeri ve acemi oğlanları, köylülerin sıkıntılı durumlarından faydalanarak, onlara pek fahiş faizlerle ödünç akçe arzetmekte idiler. Bu konudaki işlem tarafların kendi aralarında geçtiği ve resmî bir senetleşme olmdığı için ara faizciliği üzerine fazla bilgi veremiyeceğiz. Ancak, anlaşmazlık çıktığı hallerde mahkemeye kadar düşüldüğünden dolayı, az da olsa, bilgi elde etmiş bulunuyoruz. Örneğin, Üsküdar'ın Cenk köyünde Mahmut adlı bir yeniçeri, Marita (Marina) adlı bir Hıristiyan kadınını mahkemeye getirerek, bu kadının ölmüş bulunan kocasına sağlığında 500 akçe ile 150 akçe değerinde çuha vermiş idiğini iddia etmiş, Marita da böyle bir borçtan haberi olmadığını söylemesi üzerine, alacaklı yeniçeri kendisine yemin teklif edince, davalı kadın, bunu göze alamıyarak, mahkemenin 500 akçe ve 150 akçelik çuha bedelini ödeme hükmü vermesine yol açmıştı[2]. Burada, 500 akçenin faize verilen «asılmal», çuha bedeli diye gösterilen 150 akçenin de onun yıllık faizi olduğunu biliyoruz. Faizler hep yıllık hesaplandığına göre, burada örnek olarak verilen faiz işleminde faiz fiyatı yüzde 30'u buluyor ki, şer'î haddin iki katı sayılır. Başka bir örnek olarak, kadıyı Şeyhülislâm Ebüssuud'a başvurmaya zorlayan bir ya da birkaç faiz anlaşmazlığı vereceğiz. Anlaşıldığına göre, kimi kişiler, aralarında kararlaştırılmış

[1] Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. 42/1188, Vr. 158a. (Kimi kişiler yaptıkları vakıfları bir süre sonra kaldırmak istemekte ve mütevellierin itirazı üzerine mahkemelerce şeriatın bu konudaki hükümlerine uyularak reddolunmakta idi).

[2] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş: sc. Nr. 13, Vr. 26a. (Evasıt-ı Cemaziyülevvel 951 - 4 Ağustos 1544).

faiz fiyatı ile paralarını işletmiye verdiklerinde, borçlular, her yıl ödedikleri faizin toplamı asıl malın miktarını bulunca, buna göre, asıl malın ödenmiş bulunması gerektiğini ileri sürerek, borçlarının kalmadığını iddia ediyorlardı. Bu yüzden kimi kişiler mahkemeye düşmüşlerdi. Kadı bu tür davalardaki hükmünü bir fetvaya dayamak yoluna gitti ve yukarıda adı geçen tanınmış Müftü Ebüssuud'a şu soruyu yöneltti: «Davacının borçlusu olan davalı her yıl davacıya faiz diye bir miktar akçe verse, ama şer'î muamele olmuş olmasa, sonra, verdiğim akçeyi asıl mal'a say diyerek, asıl malı davacıya vermese, şer'ile davacının almağa hakkı olur mu, beyan buyurula». Müftü'nün karşılığı: «Alır; faiz borcum diye verdikten sonra, asıl mal'a sayılsın demeye hakkı olmaz» biçiminde çıktı[1].

XVI. yüzyılın ortalarına doğru, para darlığındaki pek hızlı artma ile atbaşı yürüyerek, fakir halka bir zulüm şeklini alan faizciliğe karşı hükümet çetin bir mücadeleye girmiş idi. Geniş «muamele» ile ün yapan «büyük ribahorların» adlarını tespit ettiğinde, böylelerini hemen İstanbul'a çağırıp, burada kasaplık yaptırmak Divan hükümetinin en sağlam cezalandırma yolu idi. Örneğin, 1543 ve sonraki yıllarda Gebze-Üsküdar çevresinde Çepnioğulları diye zenginlikleriyle tanınmış geniş bir akrabalar grubunun «muamele-faizcilik»leri herkesi borca sokacak derecede bir zulüm halini almış ve bunu duyan hükümet, hemen kendilerini İstanbul'a kasap yazmış idi ki, zamanının ribahorlarını batıracak yol bu oluyordu; çünkü, İstanbul kasaplığında iflâstan kurtulmak mümkün değildi[2].

[1] 1558 Ağustosu ve Eylülünde, Üsküdar Kadısının başvurması üzerine çıkan bu fetvanın aslı şudur: «Zeydin medyunu olan Amr her yıl Zeyd'e ribıh deyu bir miktar akçe virse ama muamele-i şer'iyye olmasa, sonra, verdiğim akçeyi asılmal'a tut deyüp, asılmal'ı Zeyd'e vermese şer'ile Zeyd almağa kaadir olur mu, beyan buyrula.»

«Alur, ribıhdan deynimdir deyu verdikten sonra asıl maldandır dimeğe kaadir olmaz» (İstanbul Müftülüğü Üsküdar Ş. sc. Nr. 15, Vr. 179.

[2] Üsküdar Ş. sc. Nr. II, Vr. 53b. Nr. 15, Vr. 174a.

Faizine ya da herhangi bir biçimde borç para alan bir kimse, alacaklının parasını ödemediği takdirde, eğer kefil «tutu=rehin» gibi garantiler evvelce sözleşmeye konmamış ise, borçluyu borcunu ödemeye zorlayacak tek yol, kendisini mahkemenin hapsetmesi idi. Ancak, borcunu ödeyemeyişinde gerçek nedenin tam yoksulluğu olduğu anlaşılırsa, ya da hapiste yatmasına engel olarak bir hastalığının bulunduğu anlaşılırsa, böyle bir borçluyu salıvermek gerekiyordu.

c. *Paranın Öteki Üretilme Şekilleri*

Birikmiş parası bulunanların, emeksiz olarak paraya para kazandırma ve paralarını üretme yolu yalnız faizcilik değildi. «Mudarebe», «selem», «murabaa» gibi çeşitli adlar alan usuller de ellerde birikmiş paraların üretilmesine yarıyan birer kazanç yolu idiler ki, şimdi burada kısaca onları belirteceğiz:

Paranın «mudarebeye verilmesi» suretiyle üretilmesi demek, bir kimsenin diğerine, ticaret yapabilmesi için ihtiyacı olan nakit sermayeyi, taraflarca sözleşmeye bağlanan belli bir kâr karşılığında vermesi demekti. Kullanılan deyimin anlamından da görüldüğü üzere, «mudarebe»ye verilen para, onu çalıştıracak olanın emek emeği ile birleşerek kâr sağlıyacak ve kazanç, sermaye sahibi ile para sahibi arasında paylaşılacak idi. Uygulamalarda gördüğümüz örneklerden anladığımıza göre, «mudarebeye verilen» sermayenin yarısı onu çalıştıracak olanın ve öteki yarısı da bu parayı sağlıyan kimsenin gibi kabul olunarak, emek sahibi, sermaye sahibini kâra ortak etmeyi kabullendiğinden başka, kendisine aitmiş gibi kabul olunan yarı sermaye için de, paranın gerçek sahibine faiz ödemeyi kabul etmekte idi. Örneğin, böyle bir işten dolayı 23 Mayıs 1482'de Bursa Kadısı önünde hesaplaşan iki kişinin, yani parasını mudarebeye veren ile onu çalıştırmaya almış olanın mahkemede tekrarladığı sözleşmelerinin burada kaydedilmesi, «mu-

darebe» suretiyle para üretmenin biçimi hakkında yeter bir fikir verecektir:

Bursa Mizan Âmili[1] Tanrıvermiş Oğlu Hasan, Abdullah Oğlu Hasan'a, «mudarebeye» 17.000 akçe vermişti. 6.200 akçelik bir de kumaş bedeli (bu sonuncu para, şüphesiz, sermayeyi çalıştıracak olanın sermayeyi verene sağlamayı yükümlendiği kârdan başka bir şey değildi) buna eklenmek suretiyle, ikinci kişinin borcu 23.200 akçeyi buluyordu. Sermayenin yarısı, borcu alana, ayrıca faiz ile verilmiş sayıldığı için, 1.500 akçelik de yıllık faiz tuttuğu hesaplanarak, sermayeyi çalıştırmıya alanın toplam borcu 24.700 akçeyi bulmuş olmakta idi[2]. Görülüyor ki, başkasından 17.000 akçelik bir sermaye alarak, ticarete girişen bir kimse, bu sermayeyi verene 6200 akçelik kumaş bedeli ve 1500 akçe de yıllık faiz adları altında 7700 akçelik bir kâr ödemeyi kabul ediyordu ki, bu da sermaye sahibinin hiç emek vermeden 17.000 akçesine %45 bir kazanç sağlatması ya da elindeki parayı başkasının emeği ile üretmesi demekti.

Birikmiş parası bulunanların, emek çekmeden onu üretmekte başvurdukları daha iki usul vardı ki, birisi «selem», diğeri de «murabaa» idi. Bu iki üretim türünü, para sahipleri, ancak köylerdeki çiftçi halk arasında kullanabiliyorlardı. Bunlardan «selem usulü» üretim şöyle işlemekte idi: Para sahipleri (ki, bunlar genellikle kapıkulları ve hele sipahilerle yeniçeriler, timarlı sipahiler, eski kadı, müderris, sancakbeyi vb. idiler), köylünün en çok paraya ih-

[1] Mizan Âmili, kantar ve öteki ölçülerden devletin alageldiği resimleri takdir ve tespit eden memura deniyordu.

[2] Bursa Ş. sc. Nr. A 7/7 Vr. 191a.da bu işleme ait sözleşme şudur: «...oldur ki, Mizan Âmili Hasan Bin Tanrıvermiş ikrar eyledi kim, Hasan Bin Abdullah'a mudarebeye onyedi bin akçe verdim ve altıbin ikiyüz akçelik kumaş verdim. Cem'an üzerinde yirmi üçbin ikiyüz akçe oldu. Asılmal'a ve benim hissem ribhından binbeşyüz akçe cem'an yirmi dört bin yediyüz akçe oldu. Yirmi bir bin beşyüz akçesini aldım. Bakî üzerinde 3130 akçe kaldı, ziyade nesnem kalmadı, dedi. Bu dahi onu tasdik eyledi.» (29 Rebiulâhir 890 = 15 Mayıs 1485).

tiyacı olduğu ilkbahar aylarından itibaren, ürünün harmana gelmesine değin geçen en sıkıntılı döneminde, onlara, tarımdan elde edecekleri maddelerle ödemeleri şartı ile borç para veriyorlar, yani ürün, henüz tarlada, bağda, bahçede iken, ya da yetişmemiş küçük yavru hayvan durumunda bulunduğu sıralarda satın almış oluyorlardı. Ortaya gelmeden önce bu biçimde satın alınan ürün ya da hayvan herhangi bir suretle ziyana uğrar, yani örneğin bir kaza, doğal âfet gelirse, köylüyü borçlandırmış olan için bu durumda elbette bir zarar söz konusu değildi. O halde, asıl köylü iki başlı ziyan ile batıyordu. Gerek Anadolu'da ve gerek Rumeli'de Müslüman ve Hıristiyan çiftçi halkı son derecede ezen bu «selem» usulü borçlandırmaya ait sözleşme örnekleri elimizde bulunmadığı için, burada daha ayrıntılı bilgi veremeyeceğiz[1].

Para işletmenin borçlanan yönünden en ağırı demek olan «murabaa»lık biçimine, Anadolu'nun doğu vilâyetlerinde rastlamaktayız. Mardin, Urfa, Diyarbakır, Malatya, Harput (Elâzığ) ve öteki çevrelerde «faiz» ve «selem» usulü borçlanma sanki bilinmemekte, parasızlıktan düzenini yürütemez hale gelen çiftçiler paralı kimselerden borç para alarak bunun karşılığında alacaklılarına «murabaa» olmak durumuna düşmekte idiler[2]. Alınan borcun miktarına, borç verenin insafına, borç alanın sıkışıklık derecesine göre, «murabaalığa kabul eden» ile «murabaalığa girenin» aralarında yapılması zorunlu olan sözleşme koşullarının birbirinden farklı olması yönünden, pek çok murabaa biçimlerini bilmekle beraber, «selem» sistemi para işletmeciliğinde olduğu gibi, bu usulde de XVI. yüzyılın birinci ya-

[1] XVI. yüzyılın ikinci yarısı içindeki «selem» işlemlerine ait bilgiyi III. cilde bırakıyoruz. Ancak şimdilik bu konuda bilgi için şu araştırmamızın adını vereceğiz: «Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Durumu», Belleten, sayı 55.

[2] Bu kelime Doğu Anadolu vilâyetlerinin halk dilinde «maraba» biçiminde bugün hâlâ yaşamaktadır.

rısına ait sözü geçen bölgede kadıların tuttukları defterlerin elimizde bulunmayışı yüzünden, bu konudaki senetleşmelerden örnekler vermek olanağımız yoktur[1]. Burada yalnız şu kadarını belirtmeliyiz ki, borcunu ödeyememe sonucu, murabaalığa giren çiftçinin çoluk ve çocuğuyla bütün kazancına alacaklı ortak olduğundan başka, herşeyi de gene alacaklının malı durumuna geçmekte idi.

D. DEVLET MALİYESİ

1 — Gelir kaynakları

a. Vergi Yerleri

Türkiye'nin Tanzimattan önceki vergiler düzeninin, devletin doğuşundan başlayıp 1839'a kadar gelişen bir geçmişi vardır. Bu konuda, ilk önce, hemen tıpkısı alınıp uygulanan örneğin, Büyük Selçukî İmparatorluğundan gelme olduğunu biliyoruz. Ondan sonra, yüzyıllar süresince daha birçok İslâm ve Hıristiyan ülkelerinin vergi usulleri, Türk vergi sisteminin olgunlaşmasında, daha çok türleri yönünden, etki yapmış bulundukları gibi, ayrıca, devletin yeni yeni halk kitlelerini idaresine alması ve birbirlerinden ayrıksı olan coğrafî bölgeleri zaptedişi de, sözü edilen kurulu düzene yeni yeni değişme ve eklemeler yapılmasını zorunlu kılmıştır. Devletin, vergi çıkarma bakımından, başlıca kaynaklarını, yüzyıllar boyunca belirmiş bölüntülerine göre gözden geçirdiğimizde, bu gerçek daha iyi anlaşılacaktır.

Hazineyi besleyen en büyük gelir yeri olarak ziraî işletme alanı:

[1] Selem gibi murabaalığın da XVI. yüzyılın ikinci yarısı içindeki şekilleri hakkında yukarıda adını verdiğimiz Belleten'deki makalemize bakınız.

Çiftçi halkın, toprağı ekip biçerek veya öteki yollar ile topraktan elde ettiği ürünlerin bir bölüğünü yahut bedelini devletin kendisine alması şeklindeki vergicilik insanlık tarihinde çok eski bir usul olmakla beraber, bu, İslâm Dünyasında, cihat ordularının Arabistan dışında giriştikleri yayılma hareketi sıralarında gelişmiş ve şekillenmiştir. Bilindiği üzere, İslâmlık, Mekke ve Medine çevresinden dört tarafa yayılmaya vè yaptığı fetihleriyle büyük bir devlet olmaya başlayınca, onun kurulu düzenlerinin bütün dallarında bu geniş siyasî kuruluşun işleyişini sağlıyacak gerekli değişiklikler yapıla yapıla erişkin bir hükümet düzeni meydana getirilebilmişti. Askerî harcamaları yollu yolunca yürütmek niyeti ile, yeni alınan toprakların «askerî iktâ» sistemine bağlanmaları buna verilecek başlıca örneklerden biridir.

Bu sistemin ana çizgileriyle belirli şekli, Devlet topraklarını bölmelere ayırarak herbirinin başına bir askerî-idarî valinin konması, buradaki vergileri toplama yetkisinin de, hizmetinin karşılığı olarak, valiye bırakılmasıdır. Yeni alınmış yerlere vali yapılan kimse, çok vakit orayı zapteden ordunun komutanı olan kişi idi. Devletin eski vilâyetleri haline gelmiş bölümlerin valilerine, sefere kendi masrafları ile çıkaracakları belli sayıda asker ve hazineye yılda ödeyecekleri götürü bir miktar para karşılıklarında, bu vergileri kendi hesaplarına toplama yetkisi verilmekte idi[1].

Sözünü ettiğimiz zaptolunmuş topraklarda devletin bu amaçla yarattığı kurallar ve onun uygulanma biçimlerinden çıkan yeni hükümet sistemleri İslâm toplumları tarihinin en önemli konularından birisidir. Bununla beraber, bu sorun bizim ele aldığımız devrin sınırları dışında kaldığı için, üzerinde fazla durmuyoruz. Burada bizi ilgilendi-

[1] «Askerî İktâ» denen bu sistem hakkındaki geniş bilgi için Prof. Dr. Osman Turan'ın İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı «İktâ» maddesine bakınız.

ren, Türkiye'nin vergi tarihi olup, bu cildin tarih sınırlaması için aldığımız 1453'den 1559'a kadar olan süredeki durumu izah edeceğiz[1].

b. *Ziraî İşletmeler*

İslâm ordularının açtıkları toprakların devlete (Mirî'ye) ait olduğunu kabul eden hukuk prensibi Büyük Selçuklular eliyle Yakındoğu'ya da getirilmiş, Anadolu ve çevresinde erişkin bir siyasî düzen olarak ortaya çıkan Türkiye Devleti'nin elinde pek ince ve kesin kuralları olan ileri bir kurulu düzen olmuştur. Konya Sultanlığı rejiminde de «iktâ» adı ile söylenen «mirî toprak sistemi», Osmanlıların Hükümeti'nde, belki Türkçenin resmî dil ilân olması sırasında, «timar» terimi ile ifade edilir olmuştur.

Şu halde, zaptedilen memleketlerin bütün yüzeyi, «Arz-ı memleket», yani devletin mülkü sayılmış olması sonucu olarak, buraların ahalisi ister eski yerliler, ister sonradan buraya göç etmiş Müslümanlar olsun, tuttukları topraklarda kiracı durumuna geçiyorlar, yahut fetihten önce böyle yerlerin dirlik-düzenlik yapısı derebeylik idiyse, devletin kendisi toprak ağalığını üzerine alıyor, çiftçi halk da güçlü özel kişilerin mülk topraklarında kölelik koşullarıyle çalışma yerine, kamu temsilcisi demek olan devletin toprağında icarcı oluyordu. Anlaşılıyor ki, özellikle Osmanlıların en önemli vergi kaynağı olarak değerlendirdikleri ziraî işletmenin temeli olan ekim topraklarından hazinenin çok sayıda adlar takarak topladığı vergiler aslında «icar=kira»dan başka bir şey değildir[2]. Ancak, devlet, bütün yurt topraklarının hakiki sahibi olarak, derebeylikten geçme bir etki ile, az çok kendisini kiracı halkın patronu da saymaktadır. Mirî toprak işletmesinin deyimlerinden

[1] Türkiye'nin 1453'den önceki vergi düzeni hakkındaki bilgi bu kitabın I. cildindedir.

[2] Bu konuda Ö.L. Barkan'ın açıklamalarına bakınız: Ziraî Ekonominin Hukukî Esasları, giriş kısmı.

olan «raiyyet» sözü, herhalde, sadece kiracı anlamında olmadığı gibi, «sahib-i raiyyet» deyimi de mülkünü kiraya vermiş olanı ifadeden çok başka anlamlıdır. Böylece, her iki deyim de, hukukî kavramlar olarak, mülk sahipliğinin ve kiracılığın hak ve ödevleri içine iki tarafın kişiliklerini, çok sınırlı ölçüde de olsa, sokmaktadır ki, vergi çeşitlerini incelerken, bunu daha iyi anlıyacağız.

c. *Ticarî ve Sınaî İşletme Vergileri*

Mirî toprak rejimine göre vergilendirme veya öteki yollar (örneğin kesim, yarıcılık gibi biçimlerde işlettirme) ile arz-ı memleketin, yani devlet topraklarının hazineye en önemli gelir sağlıyan bir kaynak olduğunu belirttikten sonra, ikinci bir gelir yeri olarak, şehirlerin her türlü alışverişlerinden ve öteki ticarî işlemlerinden söz edeceğiz. Devletin şehirlerde vergilendirdiği alışveriş ve kazanç sağlama gayesi ile giriştiği diğer işletmelerin başlıca alanları, endüstrinin her çeşidi, dükkâncılık, açık pazarlar ve haniçi (kapan) pazarları ve öteki ticaret türleri ve benzeri işlerdi.

ç. *Toplumda düzenliği korumak ve kişiler arasındaki ilişkileri kanun ve geleneklere uygun olarak yürütmek gibi, hükümet görevlerine giren işler karşılığında alınacak ücretlerin vergilendirilmesi:*

Bu vergi alanı şehir, köy ve göçebe hayatı süren toplulukların hepsini kavrayan bir gelir kaynağı idi ve koyduğumuz başlığın da anlattığı üzere, hükümetin işleri yürütme hizmetine bedel olarak alınmakta idi. Bu hizmet alanından elde edilen vergileri, birisi «cerime», diğeri «âdet» olmak üzere iki grupta toplıyabiliriz. «Cerimeler» İslâm ceza hukukunun verdiği cevaz ile suçun her çeşidinden ka-

nunda belirtilen usulüne göre alınır. «Âdet» grubuna giren vergiler ise, kişilerin aile veya öteki derneşim yaşayışları içinde birbirleri ile olan ilişkilerinin yarattığı oluntulardan eskiden beri yerleşmiş gelenek ve göreneklere göre doğmuş ve alınagelmişlerdir. «Cerimeler» olsun, «âdetler» olsun, genel bir deyim olan «rüsum» kelimesi ile adlandırılırlar. Böylece, «Rüsum-ı Örfiyye», devletin yürütme hizmetine karşılık, yani hükümetlik hakkı olarak aldığı bir vergi türü olmuş bulunmaktadır. Demek oluyor ki, mirî toprak düzenliğinin kapsadığı tarım işletmelerinden devletin aldığı, aslı «kira-icar»a giren vergiler ile, şehir ve kasabaların iktisadî çalışımlarından elde edilen «başlar» yanında, üçüncü bir vergileme kaynağı da, toplumdaki dirlik ve düzenliği sağlama karşılığında ve bu görevleri yapma sırasında alınan «rüsum-ı örfiyye» grubu içindeki vergiler idi.

d. Devlet ödevinin gerektirdiği hallerde, hükümetin kendisi veya memurlar, buyurulan görevi yerine getirmek için geniş ölçüde harcamalar yapacaklardır.

Memleket harbe girdiğinde, düzenlenen seferlerin hükümete ve bu işleri yürütmek için görevlendirilenlere yüklediği bütün levazımı tedarik işi elbette onlara olağanüstü para sarfını gerektirecektir. Bu gibi masraf kapıları açılışının yılı veya süresi belirli olmadığı için, bunlar «avarız» adını almaktadırlar. Gerek Selçukî ve gerek Osmanlı devri Türkiye'sinin malî düzeninde bu tür vergilerin «Tekâlif-i Divaniye» olarak bir grup teşkil ettiklerini biliyoruz. Bu vergilerin alınma zamanları ve miktarları olaylara bağlı bulunduğundan, kanunnamelerde belirtili biçimde yazılmamışlardır. Ancak sefer çıktığı zaman, avarız vergilerini doğrudan doğruya Divan döker, ve toplatılması için de, başşşehirden adamlar (mübaşirler=avarızcılar) yollardı. Tekâlif-i Divaniye'nin dökümünde, yani kişilerin «avarız» vergilerini ödemeye katılmalarında aranan şart, mülk

(emlâk ve arazi) sahibi olmalarından ibaret bulunuyordu[1]. Böyle, olaylar çıktıkça alınan vergiler, yalnız sefer masraflarını karşılamak için dökülen «avarız akçeleri» değildi. Memleket içinde pek çok hükümetlik işleri yapmıya yollanan iş erleri (memurlar) de bu görevin kendilerine yüklediği yolluk harcamalarını geçtikleri ve vardıkları yerlerin reayasına ödetirlerdi. Bu çeşit vergilendirmede de «avarız» daki prensip (mülk sahibi olma) esas alınıyordu. Yalnız, bunlar için reayanın ödiyeceği masrafı vergi ödeyicilerine döken, o yerin kadısı başkanlığında toplanmış olan yerli bir kurul (çoğu âyan ve eşraftan seçilme kimseler) idi.

Bu şekilde bir görevle şuraya buraya giden hükümet adamlarına ödenecek yolluk bedellerinin çoğuncası belli bir miktarı olmadığı için, özellikle XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, ağır salmalar yolu ile halkın soyulmalarına yol açan bir durum ortaya çıktığını sırasında göreceğiz. Buraya son eklenecek olan bir diğer ödeme konusu, ricale, sultana, hatta öteki memurlara misafirliklerinde ya da başka suretle halk ile görüştüklerinde, Selçukîler devrinden beri bir gelenek olarak sürüp gelen «peşkeş» verilmesi zorunluğuydu. Sultan başta olmak üzere, bir devlet büyüğü ve mansıp sahibi şehir veya kasabalardan birine konuk olarak inerse, veya herhangi bir nedenle halkın böyle bir büyüğü ziyaret töreni olursa, kendisine «peşkeş» sunmak riayet olunması gerekli bulunan bir gelenektir. Gerçi burada hazineyi ilgilendiren yön yoksa da, bu bir çeşit salma, mansıp sahibi veya ricalin kazançları arasına girdiği için, sonuç olarak, devlet ödemesinin bir yardımcısı sayılmak lâzımdır. Hele Konya Selçukî sultanları için «peşkeş» büyük bir gelir kaynağı idi ve en büyük değerde olanlarını da vezirler ve öteki rical sunuyor idi. Sultandan sonra ge-

[1] Devlet'in mülkü sayılan ekim topraklarını icar=kira karşılığı işletmiye alan bütün çiftçi halk avarız vergisi ödiyeceklerdi. Fakat, işletme hakkını almamış olup da, devlet ile sırf yarıcılık yapanlardan bu vergi alınamazdı: (Bak. Ö.L. Barkan, Osmanlı Kanunnameleri, s. 46, Karaman Kanunnamesi, bend: 16.).

len diğer her bir mansıp sahibine, kendinden küçük olan ve halkın ileri gelenleri ziyaret veya misafirliklerde «peşkeş» sunma ödevini yapmak zorunda idiler.

Osmanlıların yayılma devirlerinde, ganimetlerin bol olması dolayısıyle, «peşkeş»lere pek önem verilmemiş ve hele bu kelime sanki unutulmuş ise de, parasızlığın gelip çattığı XVI. yüzyıldan itibaren, «âdet» adı altında, küçüklerden ve halktan büyüklere, hem de rıayeti zorunlu olmak üzere, hediye sunulması, eskisi kadar olmasa da, gene canlandırılmıştır[1]. Bu yüzyılın ortalarından sonra, artık dirlik ve düzenliğin çökmeye başlaması ile birlikte alıp yürüyen «tekâlif-i şâkka» adlı salma usulü kullanılarak halkın hükümet adamları tarafından soyulması biçiminde, idareyi âdeta bir devlet zulmü haline getiren bu önemli ve kanun dışı davranışa «ehl-i örf» bu yoldan, yani, resmî vergiler dışında «âdet»» olarak para toplama geleneğinden girmişlerdir.

Hem şehirli ve hem köylü halk olarak toptan reaya diye adlandırılanları ödeyici durumuna getiren iktisadî oluntuları saydıktan sonra, bu iki sosyal-ekonomik sınıf dışında bırakılan «askerîlerin»[2], yani hizmetleri karşılığı geçim-

[1] Osmanlı padişahına düğünler ve öteki resmî kabullerde vezirler ve diğer ileri gelen davetlilerce «peşkeş» (hediyeler) sunulduğu bilinmekle beraber, (Bak. Celâlzade, Tabakat'ul-Memalik, Hekimoğlu Ali Paşa Kitaplığı, Nr. 797, s. 133: Ümera Kanuni'ye «peşkeşler» çektiler) halkın da bu sunmalara katılıp katılmadığı anlaşılmıyor. Şu bilinmektedir ki, büyük kişi küçüklere «ihsan»da bulunmasına karşılık, küçükler de büyüklere «peşkeş» çekiyorlardı.

[2] «Askerî» kişilerin «resm-i kısmet»leri için konan kanunnamede bu sınıfın kimleri kapsadığı belirtilmiştir (Bursa Ş. sc. A 43/49, Vr. 100a. Evahir-i Muharrem 945=22 Mart 1547). Kassam-ı Askerî kanunnamesi: Eşen sipahi tekaütlükten sonra birisine raiyyet olmadıkça gene askerîdir. Hassa kul ve cariyeler itaktan sonra askerînin taht-ı nikâhında ise askerîdir. Kaza ve tedris ve meşihat ve tevliyet ve nezaret gibi menaşıp atebe-i ulyaya mülâzemet ile verülür ise askerîdir. Askerînin bir derece evlâdı kimesneye raiyyet yazılmış değil ise ve karıları taht-ı nikâhlarında ise bunlar hep askerîdir. Askerî kulları itaktan sonra gene Askerî hizmetinde ve maişetleri olanlardan olup kimesneye

lerini devletten sağlıyanların ödedikleri vergiler de oldukça önemli bir gelir kaynağı olarak kaydedilmek gerekir. Dirlik tevcihlerinde ve tayin işlemi olurken, kendilerine verilen berat ve «tahvil» nişanları için «askerî»lerin ödemeleri gerekli olan «resimler» hazinenin gelirini kabartan vergiler olmuştur.

f. Devlet hazinesine gelir sağlıyan bir öteki kaynak da memleketin tabii zenginlikleridir. Her türlü maden, tuzlalar, göller, veya denizlerden elde edilecek bütün ürün, ister devletçe işletilsinler, ister «kesime» (mukataaya) verilsinler, buralardan elde edilen maddelerin satış veya dağıtımlarına, tekel ve bölgelere göre sınırlandırma suretlerinde birtakım satış usulleri uygulanarak önemli gelir sağlanırdı.

raiyyet yazılmış değil ise askerîdir. Sipahi ile evlenen raiyyet kızı askerîdir; bunların resm-i kısmetini kadıasker alır. Amma Askerîler nikâh ve itakname ve hüccat babında hangi canibe dilerse rücu ede (eski hal) ve her kime dilerse resmin vire diye kanun olmuştu; amma sonradan bunlar da kadıaskere tayin olundu. Şu halde askerî itakname ve nikâh içun müracaat ettiğinde, resimleri kadıasker içun alınır; kassam olmaz ise, kadı alup gelince teslim eder. Amma hüccet bâbında askerî muhtardır; kadim kanun bakîdir. Beratla doğancı olan ve kimesnenin raiyyeti bulunmuyan eşer yaya ve müsellem ve canbaz ve yürük ve tatar ve voynuk taifeleri dahi askerîdir. Velâkin bunlardan şol ki gani olup resm-i kısmetleri yüz ve yüzden ziyade ola kadıaskerindir ve yüzden aşağı vilâyet kadılarınındır. Bunların evlâtları ki kendilerinin silkinde ola kimesneye raiyyet yazılmış değillerse ve nikâhlı karıları dahi bunların hükmü gibidir. Doğancı birinin raiyyeti ise ve rüsum-i raiyyeti sipahiye veriyor ise doğancılık beratla veyahut çiftlik tasarrufu ile veya avarizden muafiyetle ise askerî değildir. Raiyyetle evlenen veya raiyyet silkine geçüp sipahi ile alâkası kalmıyan sipahi cariye ve kulları ve sipahi kızları ve kethüdalar ve rüsum-ı avarızdan muaf olanlar, ellerinde berat olsa da, askerî değillerdir. Menasıptan şol ki mücerred kuzât ilâmı ile verülir mülâzemete tevakkufu yoktur, ve cüz' ve nesh? ve yağcı ve küreci ve kadı naipleri ve sair halk gibidir, bunlar kadılarındır. Askerînin zevcatı dul kaldığında vefat etse ataları askerî ise kendüleri dahi askerîdir ve eğer ataları şehirlü ise veya taifesinden ise onlar dahi eyledir. Menasıptan üç akçe veya ziyade olanların rüsumu askerîdir; üç akçeden aşağı menasıbı olanlar kadılara aittir.

2 — Gelirin Görevler Yönünden Bölümlenmesi

Selçukîler devrinde olduğu gibi, Osmanlılarınkinde de, Türkiye'de kişilerden vergi almaya «cevaz» veren hukukî yolun doğrudan doğruya «şeriat» olduğunu biliyoruz. Buna göre, bir önceki bahiste sıraladığımız gelir kaynakları vergilendirilirken dayanılan malî prensip, şeriatın bu alandaki hüküm veya kaideleri olmuş bulunuyor. O halde, «reaya»dan alınan bütün vergiler, her ne şekilde ve ne yoldan alınırsa alınsınlar hepsi de esasında şer'îdirler.

Vergilendirme ve konan vergilerin toplanması usulüne gelince, bu tamamiyle teknik bir iş olup, bununla uğraşan ileri bir kurulu düzenin doğmasında, Türkiye'den önceki İslâm devletlerinin, Yakın ve Ortadoğu'da İslâmlar ve Türklerce kaldırılan öteki devletlerin, hele Bizans memleketlerinin vergi düzenleri geniş şekilde örnek olmakla beraber, zamanın değişen şartları ve hele Türkiye'nin siyasî ve sosyal hayatındaki sürekli gelişme başlıca rolü oynamıştır. 1453'den önceki durumunu birinci ciltte anlattığımız vergilendirme işinin 1559'a kadar olan gidişatını da burada, imkânlarımızın çok geniş olması dolayısıyle, hiç şüphe yok ki, daha incelikli bir surette anlatacağız. Yukarıda başlıca gelir kaynaklarını gösterdiğimiz Türk Maliyesi'nin vergilendirme usulü, kendisine, tabii olarak, devlet hizmetleri anlayışıyle birlikte, eskiden yaşamış öteki İslâm devletlerinden, özelleyin Büyük Selçuklu İmparatorluğu yolu ile geçiyordu. Pek gerilere gitmeden, Selçukî ve Osmanlı hükümetçiliklerindeki kamu hizmetleri anlayışını yukarılarda yeteri kadar kaydetmekle beraber, vergilendirmeyi, devlet hizmetine karşı reayayı ödevlendirme olarak izah yönünden burada o bilgileri hatırlamıya lüzum vardır.

Hükümdarlara ve vezirlere, devlet idaresinde zulümden kaçınmalarını, reayaya «adalet üzere» işlem yapmalarını öğütleyen sözlerin pek çoğunun doğu milletlerinin siyasî edebiyatlarından, İslâm yoluyla, Türkiye'ye de geçmiş olduğu bilinmektedir. Fakat, Osmanlı padişahlarında,

bir gelenek olarak, babadan evlâda geçtiğini gördüğümüz, halkı, rical ve ehl-i örf zulmüne karşı koruma taraflısı olma prensibi, öyle sanıyoruz ki, kendilerine Türk aşiret hayatındaki halkçılık ve koruyuculuk geleneğinin sürüp gelen bir mirasıdır. Böyle olduğu halde, Osmanlı Devleti' nin bütün bir düzenliği, bir tek iş, yani ülkeden daha çok vergi elde etme işi olarak düşünülmüş gibidir. Sanki, vergi almak, kamuyu idare için değil de, aksine, kamuyu idare vergi almak için bir konudur. Bu türlü bir hükümet anlayışı, sonunda, yalnız Osmanlı İmparatorluk topluluğunu çözülmeye sürüklemekle kalmamış, Türk toplumunu da kendi öz dirlik ve düzenliğini geliştirme kudretinden yoksun bir sosyal yapı halinde ömür sürmeye alıştırmıştır. Türkiye'nin vergiler düzenini bütün yönleriyle enine boyuna burada ortaya serince, şu garip hükümet sürme anlayışı çok daha iyi belirmiş olacaktır.

Devletin gelir kaynaklarının vergilendirilmesinde uygulanan malî usul, öteki Müslüman devletlere olduğu gibi, Türkiye'ye de «Şeriat»ten geçmiş bulunmaktadır.

Devletin toplumdan aldığı vergiler, «şeriatın verdiği cevaz»ın dışına çıkmamak üzere, hükümetin görevleri yönünden şu üç büyük bölüme ayrılmış bulunur.

1 — Rüsum-ı şer'iyye; 2 — Rüsum-ı Öfriyye; 3 — Tekâlif-i Divaniye.

a. *Rüsum-ı Şer'iyye (Şeriatlık Vergiler):*

Devletin, bu vergileri şeriatlık görevleri için aldığı meydandadır. Bir taraftan, mirî toprak sayılan «arzı memleket»in getirdiği icarlar veya «sahib-i arz»lık hissesi[1], öte taraftan, vaktiyle sadaka ve zekât, yani bir çeşit yardım iken, sonradan kişilerce, ticaretleri ve başka kazançları için, devlete birtakım «resimler» (baçlar) halinde ödenen

[1] Devlet'in (mirî'nin) olduğu kabul edilerek çiftçilere = köylüye işlettirilen topraklardan alınan icar = kira'nın kökü «haraç»a bağlanıyordu.

vergiler, hazinenin bu bölümdeki gelirini teşkil etmişlerdir. Şu halde, çiftçi reayadan gelen öşür, resm-i çift, resm-i ağnam ve ötekileri gibi vergilerle, şehirlerdeki ticarî çalışımlardan elde edilen bütün başlar, rüsum-ı şer'iyye de nilen vergiler bölümüne girerler.

b. Rüsum-ı Örfiyye (Ehl-i Örflük Vergileri):

Bu bölüm içine alınan vergiler ise, şeriat ve kanun hükümlerinin uygulanma ve yürütülmesi, kişilerin veya hükümetin, bir işeri eliyle görülmesine zorunluk duyulan günlük işlerinin gereği gibi yapılması, meselâ mahkeme hükümlerinin verilmesini sağlıyacak şartların hazırlanması veya çıkan hükümlerin uygulanması, dirlik ve düzenliğin korunması, başşehirden gelen bütün emir ve yasak gereklerinin yapılması ve başka işler, örf'ün (şer'in karşıtı) geniş hükümetlik anlamını ifade etmiştir. Bir atasözü «Şeriatın parmağı yok ki, haksızın sokup gözünü çıkara» demekle, şeriatın sadece mutlak doğruyu söyliyen, her zaman haklının tarafında bulunan, yürütme gücünden yoksun bir hakem olduğunu söylemek isterken, Türkçedeki «örflü adam» deyimi de, aksine, dediğini yaptıran, hükmünü kuvvetle yürütecek kudretteki kimseyi belirtmiştir. Devletin şeriatlık ve örflük fonksiyonları, halkın yukarıdaki sözleri ile ifadelendirdikleri kavramlara göre anlaşılmak gerekir. Gerek yüzyıllar süresince Türkiye'de bu konudaki davranışlardan, ve gerekse şeriatten geldiği kabul olunan kanun ve öteki kurallardan edindiğimiz kanıya göre, rüsum-ı şer'iyye, kesin olarak, şeriatın kendisi demek olan devletin, yahut onun malî yönden ifadesi olan «Beytülmâl»in geliri sayılmasına karşılık, rüsum-ı örfiyye yürütücülük ve uygulayıcılık görevleri demek olan örf'ün bu konuda gerekli olan hizmetlerine bedel olarak kabul edilir. Daha açık anlamı ile, hükümeti oluşturan bütün «hizmet kişileri»nin görev harcamaları reayaca ödenecek vergiler halinde değerlendirilmiştir. Böylece, örfî işleri

kendileri yapan «ehl-i örf», emekleri karşılığı, bu türe giren vergileri hak etmişlerdir. Rüsum-ı örfiyye bu şekilde belirdikten sonra, vergilerden hangilerinin bu bölüme girdiğini seçmek kolaylaşmaktadır. Rüsum-ı örfiyyenin başlıcaları, «cürüm ve cinayet», arûs, bennak, mücerret ve kanunnamelerde adları sayılan-sayılmıyan köy ve şehir'e göre türleri ve konuları değişen daha pek çok resimler (vergiler) dir[1]. Rüsum-ı örfiyye-yi kısaca şöyle özetliyeceğiz ki, devletin yürütme ve uygulama görevini yapmakta olan örf organlarınca bu hizmetleri için reayanın ödeyeceği bedel vergilendirilmiş ve bu bölümde toplanmıştır.

c. *Tekâlif-i Divaniye (veya Avarız-ı Divaniye):*

Devletin, yukarıda anlatılan bölümler çerçevesinde aldığı vergilerden eline geçen paralarla, ancak düzenli ve belirli görevlerinin harcamaları yapılabildiğine göre, önceden olup olmıyacağı, ve olacaksa, zamanı kestirilemiyen bir harbin karşısında kalındığında, gereken olağanüstü harcamaları karşılamak üzere, doğrudan doğruya Divanın kendisince, sefer vergileri diyebileceğimiz bir grup salmalar toplanmakta idi. Ne kadarlığı, tekrarlanma süresi ve çeşidi önceden belirsiz olduğu için, kanunnamelere geçirilmeyip, ancak sefer ilanında padişahın bu konudaki bir fermanı ile açıklanan «avarız» vergilerinin dahi, «hali vakti yerinde Müslümanların cihada manen yardım etmeleri» şeklinde bir Müslümanlık görevi sayılmaları ile, şer'î temele dayatılmış oldukları anlaşılıyor[2].

Görülüyor ki, «Avarız-ı Divaniye» vergileri varlıklı Müslümanların sefer (cihad) harcamalarında, devlete yar-

[1] Ancak, timar düzenini gözeten vilâyet kanunnamelerinde, «rüsum-ı örfiyye» adı ile seçilen vergiler burada bizim açıkladığımız bölümün bütün türleri değildir. Örneğin, «resm-i kısmet» ve «mahkeme harçları» rüsum-ı örfiyyeden oldukları halde, kanunnamelerdeki örfiyye anlamı bunları kapsamına almaz.

[2] Abdurrahman Tevfik Bey: Tekâlif Kavaidi.

dım etmeleri gereğinden hareketle, bir «sevap» işi olarak doğmuş görünüyor. Fakat, İslâm devletleri tarihinde düzenli maliye hayatı geliştikçe, reayanın isteğe bağlı yardım ödemeleri, yerine getirilmesi gerekli olan bir devlet ödevi şekline dönüştürülmüş oluyordu. O kadar ki, örnek olarak XV. ve XVI. yüzyılın Müslüman-Hıristiyan bütün Osmanlı reayası, vergilerin her çeşidini (cizye hariç) birbirlerine eşit şekilde ve resim-vergi adı altında ödüyorlardı. Demek, Türkiye'nin malî düzenini anlatırken, vergilerin konmasına esas olan prensipleri, hele İslâmî şekilleri altında izaha çalışmanın, Osmanlı vergi sistemindeki uygulama şeklini anlatmamıza fazla bir yardımı olmıyacaktır.

Devletçe salınan ve alımı da (sefer harcamaları için) devletin kendisince yapılan bu bölüm vergilerinin başlıcaları, Avarız Akçesi, Nüzül Zahiresi (veya bedeli), Kürekçi Akçesi gibi türlerdir.

Osmanlı malî tarihinde adları itibariyle pek kabarık bir sayı tutan vergi türleri, işte yukarıdaki üç bölüm içinde sınıflandırılmış bulunmakta idiler. Fakat, devletin yukarıda anlatılan esaslar içinde döktüğü vergilerden elde ettiği gelir ile, reayanın vergi diye ödedikleri birbirlerine katiyen eşit sanılmamalıdır. Biz buradaki anlatmalarımızda vergi düzenini devletin geliri yönünden ele almış bulunuyoruz. Aynı düzen bir de vergi ödeyenler açısından eleştirilirse, o zaman, vergileri bölümlere ayırmada bile farklı sonuçlara varılacak, meselâ hazine ile hiç bir ilişkisi bulunmayan «tekâlif-i şâkka» adlı bir grup vergi de dördüncü bir bölüm olarak sınıflandırmamızda yer alacaklardır. Fakat, vergilerin ödeyenler yönünden eleştirilmesi gibi çok önemli bir konuyu aşağıda ayrıca ele alacağız.

3 — Vergileme Usulü:

Tarihî oluşmasına göre kendisini bir şeriat kurulu düzeni sayan Türkiye maliyesinin, devlet gelirlerini bölümle-

re ayırırken nasıl bir yol tuttuğunu yukarıda incelemiş bulunuyoruz. Burada ise, vergileme usulünü yürüten kuralları belirteceğiz. Devletin kuruluşundan beri, Türkiye topraklarının «gaziler»in açtıkları yerler oldukları gerekçesiyle, devletimizde mirî toprak «rejiminin» uygulanmasını ve bunun geçmiş Türk-İslâm devletlerindekine göre çok geliştirilmiş olduğunu söylemiştik[1]. Evvelce, Osmanlı rejiminde daha da erişkin bir kurulu düzen olduğunu gördüğümüz mirî toprak sistemi ziraî işletmeciliğin maliye ve reaya yönlerinden ince bir hukuk kavramı içinde nasıl idare olunduğunu burada ortaya koyacağız.

Mirî toprağın işletilmesi: Bilindiği gibi, bir yer zaptolunduğu zaman devlet oraya hemen «tahrir» memuru yahut «il yazıcısı» yollayarak[2], oranın arazisini yazdırırdı. Osmanlı malî sözlüğünde «arazi tahriri» denen bu işlem ile bütün «mirî topraklar» 120-150'şer dönümlük «çiftlikler» halinde gruplandırılmış oluyordu. Bu şekilde, sayıları her bölgede binleri aşan bu çiftlikler, köylüye, ya yarıcılık esasına göre ekip biçmeye verilir veya devlet işletmeden elini çekerek, sadece öşür (ürünün bir kısmı), kesim (yılda belli nakit akçe) gibi ödentiler karşılığında icara verilirdi[3]. Ortakçılık yapılması halinde, toprak ve tohum devletin olmasına karşılık, emek ve koşum hayvanları ve öteki şey-

[1] Geniş bilgi için I. cildin ilgili bahsine bakınız.

[2] Vilâyetlere arazi yazmıya yollananlara halk «ilyazıcısı» demekle beraber (Bursa Ş. sc. Nr. A 4/4, Vr, 318b.), resmî yazışmada «muharrir-i vilâyet» deyimi kullanılmıştır.

[3] Mirî toprağın raiyyete (köyde oturan çiftçiye) öşür ya da yarıcılık yerine, «kesim=mukataa» biçiminde verildiğine bir örnek olarak Bursa Ş. sc. A 36/39, Vr. 155b'de kayıtlı, 5 Aralık 1533 tarihli bir belge gösterilebilir: «Sebeb-i tahrir-i hüccet budur ki, İnegöl Kadılığında Turgutelinde Göncü nam kariyede olan Bahadır ve İsa çiftliği demekle mâruf olan yerleri bi'tarik'ut-timar tasarruf eden Yayabaşı Mustafa Bin Abdullah şeriat mahfelinde ikrar edüp etti ki, zikrolunan iki çiftlik yerleri tarih-i kitaptan iki yıldan mukaddem işbu hâmil-i kitap Mehmed Bin Bayezid'e yüz akçe tapusun alup ve yılda üçyüz akçeye mukataaya verdim ki nice dilerse tasarruf ede, kimesne mani ve muzahim olmuya dedi bu dahi vicahen tasdik etti» (18 Cemaziyülûlâ 940).

ler de köylünün oluyordu[1]. Öyle sanıyoruz ki, «hassa çiftlik» olarak ayrılan yerler, değeri yüksek ve verimli olan topraklar idi. Hassa çiftliklerin bulunduğu bir köy timara verildiğinde, reayaca ekip biçilen böyle çiftlik tarlalarından çıkan ürünün yalnız ekici-ortakçı hissesinden öşür alınır, devlet hissesinden alınamazdı. Defterlere çiftlikler halinde geçirildiğini söylediğimiz «mirî toprakların», Osmanlı rejimi devrinde büyük çoğunlukla icara verilme suretinde işletildiklerini görüyoruz. Şu halde, «Mirî arazi rejimi» denildiği zaman, önemle belirtilmesi gerekli olan bu son usuldeki işletme olmuş oluyor ki, tarihte «Osmanlı timar sistemi» diye ün alan kurulu düzen de budur. Mirî toprakların icar yolu ile gelir kaynağı yapılması, yukarıda söylediğimiz «tahrir memurlarının» icarlık çiftlikleri, köylülere, tapu resmi karşılığında öşür, kesim ve ortakçılık biçimlerinden biriyle işlettirmek üzere vermeleri suretinde başlar. «Muharrir», her çiftliği, bu şekilde, tapu resmini ödeyen bir köylünün üzerine yazar. Böylece, devlet kendi mülkü olan «bir çiftlik yerlik» toprağın tasarruf hakkını, bu ödenen tapu resmi karşılığında, çiftçiye satmış olur. Bu durumda köylü, aldığı toprağın mülk sahibi olmadığı, sadece «tasarruf hakkını» aldığı için, onu başkasına satamaz veya devletin izni olmadan devredemez. Alıp satma (paraya değiştirme) hariç, raiyyete mülkiyettekine yakın bir faydalanma olanağı sağlıyan «tasarruf hakkı», bazı kayıtlayıcı şartlarla, miras olarak vereselere de geçerdi. Herhangi bir şekilde başkasına geçmiş ve taharrirde de yeni kişiye yazılmış bulunan bir toprak üzerinde eski sahip miras davası açabilirdi. Ancak, bu sınır da 20 yıl idi. Bunu aşmış ise, bu hak da kayboluyordu[2].

1 Selçukî devri Türkiye'sinde koşum hayvanlarını da devletin verdiği görülmektedir.

2 Örneğin, Hızır adlı birisi 1508'de Divan'a yaptığı şikâyette, Aydın adındaki kişiden bir yer aldığını ve son arazi yazımında da üzerine yazdırdığını, sonradan Aydın'ın kardeşi Hamza'nın, babalarından geçen bu yerin yarısının kendisine ait olduğunu ile-

Ekip biçme alanları dışında kalmış yerlere gelince, örneğin çayır ve otlaklardan koşum hayvanlarının ot ihtiyacına yetecek bölüntüler çiftçinin sayılmakla beraber, geri kalanları devletin, daha doğrusu «sahib-i arz»ın idi. Buraların çayır ve otları, ya hayvan besliyenlere satılır, ya da sahib-i arz (devlet veya dirlik sahibi) kendi hayvanlarını otlatırdı[1].

Şimdi, mülkiyeti devlette, tasarrufu köylüde olan arazinin «icar» şartlarına gelince:

Araziyi icara alan çiftçi «raiyyet» adını alır; icara veren kimseye (yani devlete) ise, «sahib-i arz» denir[2].

Tapu resmini ödeyerek çiftliği defterde üzerine geçirten ve bu durumu ile «raiyyet» olan icarcının devlete vereceği icar (topraklar Hıristiyanlardan alındığı ve geri kendi üzerlerinde bırakıldığı için haraç), «muaccele ve

ri sürüp el uzattığını anlatiyordu. Bursa Kadısına bu konu için yazılan fermanda belirtilen kural şudur: Hamza'nın «babam yeridir» demesi fayda vermez. Eğer defterde Hızır'a yazılmış ve davalı yer kendisine geçeli en az yirmi yıl olmuş ise, «hakk-ı karar» bunundur: Bursa Ş. sc. A 33/21, Vr. 289b. (2 Ramazan 913).

[1] Bursa Ş. sc. A 52/40, Vr. 34b. (Evahir-i Şaban 941 = 5 Mart 1535): «Sebeb-i tahrir budur ki, Kite Kazasında Sumla nam kariyeye berat-ı şerifle mutasarrıf olan Hüseyin Bin Üzeyir Bey Kariye-i Tekkeler'den Küşayiş Bin Hızır ile mahfel-i kazaya, hazır olduklarında mezbur Hüseyin Sipahi takrir-i dâva kılup etti ki, benüm berat-ı şerifimde bana timar kaydolunmuş çayırı el-halete-lhâzihî müşarünileyh Bahşayiş (Küşayiş) tasarruf edüp dahleder diyecek mezkûr Küşayiş'e sual aldukta tapulu çayırımdır deyü cevap verdikte mezbur Hüseyin Bey rençbere çayır yoktur ammâ öküz otluğu bir miktar otlak olur bu çayırı yediyüz akçeye âhar kimesnelere satar .bu kadar çayır yoktur diyecek mezbur Küşayiş'e öküz otluyacak miktar çayırın Küşayiş tasarruf etmek kanundur ve öküzden artan çayırı Sipahi Hüseyin tasarruf etmek kanundur bu minval üzere olmak kendüler talepleriyle deftere kaydolundu.»

[2] Devlet raiyyetin ödeyeceği icarı bir hizmetliye timar olarak verdiğinden, yanlış olarak «sahib-i arz»lık yetkisi de o kimseye geçmiş gibi kabul olunmuş, dirlik sahibine, hiç anlamsız olarak, bu sıfat da verilir olmuştur.

müeccele» olarak iki kısım olup, tapu resmi muaccele, işletilen arazini nürününden verilen öşür ve yılda nakit ödenen «çift resmi müeccele»dir. Aslında icarcı olduğu belirtilen köylünün mülk sahibine bunun karşılığında ödeyeceği icarın tek mîktar halinde ifade edilmiş olmayıp, çeşitli adlar altında vergiler biçimine sokulmuş bulunması yüzünden, çiftçinin devlet ile olan bu icarcılık alışverişi pek karışık hale gelmiştir. Bu yüzdendir ki, iki taraf arasındaki sözleşmeyi devlet, tek taraflı olarak, «kanunname» şekline koymuş bulunmakta idi ve burada, «raiyyetlik» ile «sahib-i arz»lık şartlarını inceden inceye tespit etmiş bulunuyordu.

Mirî toprağın kökü haraçtan gelen icarı, çiftçiden, iki ayrı grup halinde ve «vergi» adı altında alınmakta idi; birinci grup «hukuk-ı seriyye»den, ötekisi «rüsum-ı örfiyye»den ibaret bulunuyordu. Rüsum-ı Şer'iyye, köylünün elde ettiği ürünün, kanunnameye ve bölgesine göre, yarısı ile onda biri arasında değişen bir bölüğü olarak geçirilen devlet hissesini, maliyenin kendisi veya «dirlik», iltizam ve öteki suretle bu hisseyi alma hakkı verdiği kişiler aynen veya bedelini çiftçiden alırdı. Ürünün en az onda biri olan bu hisseye «öşür = onda bir» denilmekte olup[1], buna, dirlik sahibi sipahinin (süvari askerinin) beslediği atı için yem ödentisi olarak kırkta bir miktarında bir pay daha eklenmekte idi. Böylece, harmandan, öşür olarak onda bir değil, 1/10+1/4=4/40+1/4=5/40=1/8 alınıyor idi[2]. Köylünün, hukuk-ı şeriyye grubu içinde, öşürden başka, resm-i

[1] Devlet hissesi «öşür» (ondabir) adını almış olmasına rağmen, Harput (Elâzığ) vilâyetinde 1/5 ve hatta Karaman'da 1/2'ye kadar alındığı görülüyor.

[2] Öşür'e «sâlâriye» adı ile eklenen miktar 1/40 olduğuna göre, çiftçiden bu sonuncusu malının zekâtı olarak alınıyordu. Ancak, eğer üründen alınan pay öşür'ün iki katı olan hums, 1/5'i buluyor ise, salâriyenin (1/40'ın) alınamıyacağı 1540 yılgünlü Erzurum kanunnamesinde açıklanmıştır: Ö.L. Barkan, Osmanlı Kanunnameleri I. s, 65.

ağnam[1], resm-i kovan, resm-i bağ gibi daha başka vergiler de verdiğini sözümüze ekliyelim[2].

Rüsum-ı örfiyye'ye gelince, bunlar resm-i bennak, resm-i mücerred, resm-i arus ve benzerleridir. Mirî toprak kiracılarından alınan bu grup vergilerin, bütün reayanın ödediği aynı addaki diğer resimlerden olan özelliğini ayırmak üzere, raiyyetinkine «rüsum-ı raiyyet» de denmekteydi.

Mirî topraklar, belli dönümde tarlalardan kurulan çiftlikler halinde kendilerine verilen köylüleri, bu yerleri ekip biçmeleri ve diğer surette işletmeleri karşılığında, yukarıda kaydettiğimiz ödemelere bağlıyan bu mirî sistem, şüphesiz, mülk sahibini, yani devleti de, kiracı raiyyet karşısında, birtakım kayıtlar altına almakta idi. Örneğin, tapu resmini alıp da tasarrufunu devrettiği çiftliği çiftçiden istediği zaman geri alamazdı. Eğer kiracı toprağı üç yıl üstü üstüne engelsiz «boz bırakırsa», ancak o zaman devlet böyle bir yeri geri alarak, başka birine tapuya (tapu resmi karşılığı tasarrufunu) vermeye hak kazanmış olurdu. Boz bırakılma üç yıldan az ise, devlet veya onun dirlik sahibi mahsulün öşrünü alamamaktan gelen zarara karşı, böyle bir köylüden «çiftbozan akçesi» alırdı[3]. Tarlayı boş bırakan, eğer gidip başka birinin dirliğinde ekip biçmeye devam ediyorsa, öyle kimseden, çiftbozan resmi değil, iki kat öşür alınır, birisi, tarlasını bırakıp kaçtığı yerin dirlik sahibi-

[1] Ağnam (koyun) resminin de zekât olarak konduğu, birçok kez fetvalar ya da öteki yollar ile açıklanmış ise de, vergi konusu koyunların toprağın otundan ve suyundan yararlandıkları için beslendikleri yerin sahib-i arzına ödenmeleri gerektiği de kanunnamelere geçirilmiştir.

[2] Şer'î bir vergi olan «cizye», baş (kişilik) ödentisi olarak, rüsum-ı örfiyye'ye benzemesine karşılık, dirlik vergisi olarak kimsenin beratına konmayıp her Divan'a ayrıldığı için de «Tekâlif-i Divaniye» idi.

[3] Tarlalarını sebepsiz «boz» bırakan çiftçi'nin sahib-i arza ödediği yıllık tazminat (çiftbozan resmi) XVI. yüzyılda 75 akçe idi.

ne, yani sahib-i raiyyet durumunda olana, ötekisi de, yeni yerin dirlik sahibine (sahib-i arz'a) ait olurdu[1].

Mirî toprakların tasarrufu hakkı, buna sahip olanın erkek evlâdına da geçiyordu. Köylü öldüğünde eğer erkek çocuk bırakmamış ise, kızı «il verdiği tapu resmini vermek şartı ile» babasının topraklarını almak isterse, devlet veya onun vekili sayılan sipahi bu isteğe uymak zorunluğunda idi.

Raiyyet, elindeki toprağı şeneltmek (duvar ile çevirip bağ, bahçe dikmek veya ev yapmak gibi) suretiyle, buraya emeğini bağlarsa, artık bu «imar» görmüş yer onun mülkü sayılır; böylece, o burayı istediği gibi kullanır, satabilirdi de[2]. Sözün gelişi gereğiyle buraya şunu ekliyeceğiz ki, arazinin mülkiyeti devlete, tasarruf hakkının da çiftçiye ait olması gibi bir iktisadî özellik yüzünden Türkiye tarihinde tarla alım satımı diye bir işlem yoktur.

Şehirlinin kazancını vergileme; köycülüğün iktisadî düzeni «Mirî toprağa» dayandığı ve uğraştığı işler de hemen hemen ziraat olduğu için, köylünün gelirlerini şer'î ve örfî vergiler olarak bölümleme işleminin hiç de zor olmadığı görülüyor. Fakat, yaptığı işlerin çeşitliliği ve kendisine gelir sağlayan kaynakların pek karışık olması yüzünden, şehirlinin gelirini yukardaki bölümlemelere göre vergilendirmede devletin tuttuğu yolu anlamak ve belirt-

[1] 1533'de Atranos zaimi (subaşısı) olan Mirahuroğlu Mustafa'nın, kendi timarından gidip başka yerde ziraat edenler hakkındaki yakınmasına karşı, bu yer kadısına yollanan fermanda şöyle deniliyor: «Bunun raiyyetleri ziraata sâlih yerlerini tamam ekmeden varup âhar yerlerde yer tutup ziraat ve hiraset ederler ise tenbih ve tekid edesiz ki, tasarruflarında olan ziraata sâlih yerlerin tamamen ekmeden varup ahâr yerlerde ziraat ve hiraset ederler ise anun gibilerden iki öşür hükmedüp birin sahib-i arza ve birin sahib-i raiyyete alıveresiz»: Bursa Ş. sc. A 51/38, (eval-i Zilkade 939 = 25 Mayıs 1533).

[2] Gerçekleyin, Osmanlı dönemi Türkiye'sinin tarihinde tarla alım ve satımı hiç yoktur. Halbuki, insan emeğinin çakıldığı bağ-bahçe, dam gibi emlâkin alım satımına ait pek çok örneklere ve rakamlarına rastlıyoruz.

mek o kadar kolay değildir. Şehirliden, bir «reaya» veya «şehirli» kişi olarak değil de, yaptığı işler üzerinden alınan kabarık türdeki vergilerin hangilerinin şer'î, hangilerinin örfî olduğunu ayırmak ince ve yorucu dikkat harcanmasını gerektiriyor. Öyle sanıyoruz ki, şehirlerde, alınan vergilerin birçokları şer'î kurala göre konmuş olduğu gibi, bazıları da, Türk devrinden öncelerindeki oldukları şekilleriyle devam etseler bile, hiç olmazsa sözde izah yoluyla şer'iliğe uydurulmuşlardır. Örneğin, dışardan şehirlere satılmaya gelen her türdeki maddenin «yükü»ne takdir olunan giriş resminin «zekât» esasına göre malın bütün değerinin kırkta biri olmasına çalışıldığı sanılıyor. Han, hamam, dükkân gibi mirî veya vakıf emlâkin icara veriliş şeklinde, şehirler dışındaki mirî toprakların icar veya ortaklığa verişlerindeki usulün aynı olduğu tespit olunmuştur. Şu halde, bu çeşit emlâkin esas sahibi devlet veya vakıf idareleri olmakla beraber, böyle yerleri bir defa icara tutmuş olanlar da «tasarruf hakkına» sahip olmakla, mal sahibi olan devlet ya da vakıf idaresi kendilerinden buraları istedikleri zaman geri alamazlar. Böylece, icarcı, Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi, hangi din ve milliyetten olursa olsun, elindeki dükkân veya öteki icarhane üzerindeki tasarruf hakkını kendi arzusu ile ve hatta anlaşmalı bir bedel karşılığı devretmezse, icarını da ödüyorsa, kimse elinden alamaz[1]. Tarlanın tasarrufunu çiftçi başkasına devrederken, dirlik sahibi sipahinin veya vekilinin mahkemede hazır bulunması gerekli olduğu gibi, vakıf emlâkin tasarrufunu devrederken de «mütevelli»nin işlemde hazır bulunması ve devretmeyi kabul etmesi lâzımdı.

Yukarıda, Tekâlif-i Şer'iyye bölümüne giren vergilerin köy ve şehir iktisadî çalışımlarındaki uygulanma usulleri-

[1] İstanbul vakıf dükkânlarının icarcılarınca, tıpkı mirî toprakların şartları içinde tasarruf olundukları ve başkasına mütevellî rızası ile bir bedel karşılığı devrolundukları hakkında o zamanın şer'iyye defterlerinde pek çok işlem vardır. İstanbul Müftülüğündeki şer'iyye sicillerinden bu konuda pek çok örnek bulunabilir.

ni belirtmiş bulunuyoruz. Burada ise, mirî toprak kiracısı, yani raiyyet veya «şehirlü» ayırımı olmadan, daha doğrusu bütün reayayı ödeyici yapan «rüsum-ı örfiyye'yi» gözden geçireceğiz: Bu bölüme verilen adın anlamı da gösteriyor ki, buradaki vergilendirme, «hizmet karşılığı olmak gibi» bir prensibe dayanıyordu. O halde, bu grup vergiler, devletin resmî kişiliğine değil, hükümet edenlerin hizmetlerine bedel sayılmıştır. Böylece, toplum hayatına hukukî şekil veren «şer-i şerif ve kanun-ı münif»in emir ve yasaklarının yerine getirilmesi, kişiler arasındaki dirlik ve düzenliğin korunmasının hükümet adamlarına pek çok görevler yüklemekte bulunması dolayısıyle, bu uğurdaki emeklerinin bedelini vergilendirme işi kanunnamelerde yer almış ve bir düzene konulmuştur. Rüsum-ı örfiyye bölümüne giren ödemelere dikkat edilirse görülecektir ki, bu bölümün vergilerini ancak görevle ilgili olaylar yaratmakta, bütün reayanın belli zaman ve sürede ödeme yapmaları diye bir durum bulunmamakta idi. Örnek olarak: Resm-i arus, evlenmeler oldukça düğün sahibinden, cürüm ve cinayet resmi, suç işleyenden; resm-i yava veya kaçgun, yitik hayvanın ve kaçgın kölenin sahiplerinden alınırdı. Raiyyet durumunda olan çiftçilerin ödedikleri «rüsum-ı raiyyet», bölümlemede, «rüsum-ı örfiyye» sayıldığı gibi, reayadan, ancak vergilemeye giren olaylarda ilgisi bulunmuş olanların ödediklerini söylediğimiz yukarıdaki türden vergiler, gene bu bölüme girseler de, «rüsum-ı serbestî» diye ayrı ve özel bir grup teşkil ederlerdi. Demek, dirlik ve düzenlikle ilgili olaya adı karışan köylü veya şehirli herkesten, kanunname veya «olugelen» âdet'e göre alınan yukarıki vergilerin büyük bir çoğunluğu ehl-i örfe ödeniyordu. Bundan başka, köydekinden ayrı olarak, şehir ticaret hayatı buradaki hükümet görevlilerini «rüsum-ı serbestî» tertibinden vergi alınacak çeşitli olaylarla karşılaştırmakta idi ki, bu yoldan elde edilen gelir de az değildi. Örneğin, pazarların düzenliğine uymayan veya dükkânlarda usul dışı alışveriş eden, beledî yasaklara ve

kaidelere uymayanların ödedikleri cezaî resimler bu aradadır.

Telâlif-i Divâniye (Avarız Akçesi): Müslümanlardan bedence gücü ve kudreti yerinde olanlar «cihad'a» katılacakları gibi, mal ve mülk sahiplerinin de harcamalar yönünden buna yardım etmeleri Müslümanlık görevleri olarak ileri sürülmüştü. Hali vakti yerinde olanlardan istenen mal ve para yardımı zamanla ibadetlikten çıkıp, «Avarız-ı Divaniyye» yahut, «Avarız akçesi» diye devlete istediğinde ödeme zorunluğu bulunan ayrı bir vergi bölümü oldu. Görülüyor ki, bu bölüm içine giren vergiler de ötekileri gibi şer'î prensibe dayanmıştır. Bu türdeki vergilerin ödeyicileri «avarıza bağlı haneler = evlere ve toprağa sahip olan kişiler» idiler. Bundaki gerekçe, eve sahip veya toprak tasarruf eden kişilerin sefere malî yönden yardım edecek durumda olduklarının ancak bu türdeki emlâk sayesinde belli olduğunun düşünülmesi idi. Bundan anlaşılan şudur ki, mülkü olmıyan veya arazisi bulunmıyan «avarız vergilerini» ödemeye katılmıyacaktı.

«Avarız-ı Divaneye»nin vergilendirilmesine gelince. memleketten toplanacak bu türdeki vergilerin ne kadar tutacağını, açılacak sefer için bu bölümden ne kadar para, erzak veya öteki maddelere ihtiyaç duyulduğunun hesaplanması ortaya koyardı. Daha önce, mirî toprak yazar gibi, avarız haneleri de «tahrir» olunduğu için, şehir, kasaba ve köyde ne kadar «avarız hanesi» olduğu belli idi[1]. Buradaki hane sözü, tek ailenin oturduğu dam anlamına olan ev değil, emlâki bulunan ve arazi tasarruf eden kişilerden bir nispete göre tertiplenmiş, bekâr ve evli, belli sayıda bir erkekler grubunu ifade ediyordu[2]. Avarız hane-

[1] Örneğin, 1485 Kasımının 14'ü (4 Şevval 889) yılgünlü Rumeli tarafında tutulan «iş ve maslahat için» hane başına 15 akçe avarız istenmesine ait fermanda, Bursa şehrinin 5000 avarız hanesi olduğu kaydolunuyor: Bursa Ş. sc. A 4/4, Vr. 409.

[2] Bu sözünü ettiğimiz dönemin bir avarız hanesi kaç evli ve kaç bekâr erkekten tertip ediliyordu, bilemiyoruz. Ancak bir fi-

sine yazılacak erkek «kâr ve kisbe kaadir murâhik» yaşta olmalı idi.

Devletin, harp harcamalarını karşılamak üzere, emlâk ve arazi tasarruf eden erkek ödeyicilerden aldığını söylediğimiz bu bölüm vergilerinin başlıcaları, «Avarız akçesi», «Nüzül zahiresi» (veya akçesi) veya Kürekçi akçesi (bedeli), sekban veya sekban akçesi (bedeli)[1] ve başkaları[2]; her sefer için, bunların hepsi değil, ancak birisinin ve pek zorunlu hallerde ikisinin alınmış olduğunu kaydetmeliyiz.

Yukarıdan beri anlattığımız vergilendirme konusunu kısaca şöyle özetliyeceğiz: Osmanlı rejiminin en erişkin çağında, Türkiye'de uygulanmış malî düzene göre, üç bölümde toplanmış olan vergilerden rüsum-ı şer'iyye'yi, devlet, hiç bir karşılık hizmet belirtmeden, kendisinin şeriat olduğu gerekçesi ile almakta idi. «Hukuk-ı şer'iyye» genel adı

kir vermek için daha sonraki dönemden bir belge vereceğiz. 1604' de Balıkesir'in avarızı toplanırken çıkan bir şikâyet üzerine, tahrir memuruna «3 bennak ve 6 mücerred (yani 3 evli ve 6 ergen) bir hane hesabınca reayanın kudret ve tahammüllerine göre, tahrir edesün deyu» emir verilmiş olduğu belirtiliyor: Topkapı Müzesi, Balıkesir Ş. sc. Nr. 3, s, 264.

[1] Azaplık, devletin ulûfeli askeri niteliğini yitirdiğinden beri, harp zamanlarında lüzum duyulan azap kıtaları da, sekbanlar gibi avarız hanelerinden toplanan «azap akçeleri» ile sağlanır olmuştur. Örneğin, 1522 Mart'ında, Edremit, Balıkesir ve çevreleri kadılarına yollanan bir fermanda, her on üç haneden bir azap istenmişti: Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. 2. Vr. 113.

[2] Bir harbin, gerek hazırlığı, gerek devamı sıralarında, hatta bittikten sonra, devlete pek çok masraf kapısı açmakta olduğu biliniyor. Hazinenin nerelere vereceği hep belli olan yıllık düzenli gelirlerinden, ayrıca sefer masrafını da görmesi çok zordu. Onun için, bu beklenmiyen ağır masraf kapısına gerekli karşılık ancak «Tekâlif-i Divaniye» bölümünden üretilen vergi türlerinden elde ediliyordu. Örneğin, 1484 Mart'ı sonu yılgünü ile Bursa, Kepsut ve Gönen kadılarına yazılan mektupla evvelce Ahmet Paşa'nın Karaman seferi için «bennâlar ve neccarlar» toplattığı sırada, Bursa Kadılığında 5112, Kepsut Kadılığında 540, Gönen Kadılığında 1578 akçe «bakıyye» kaldığı bildirilerek, bu kez toplanıp yollanması isteniyordu: Bursa Ş. sc. A 4/4, Vr. 77a. Gemi, kale, su yolu ve benzeri devlet yapı veya onarma işleri için de usta, işçi, malzeme veya bunların bedelleri avarız hanelerine dökülerek elde edilmekteydi.

içinde biriken bu vergiler, doğuşları itibariyle, ya zekât ve sadakadan veya haraçtan çıkma idiler. Bu bölüm vergilerin sağladığı gelir doğrudan doğruya devletin sayılmıştır. Rüsum-ı örfiyye, reayadan hükümetin dirlik ve düzenliği koruma ve öteki yürütme görevlerine bedel olarak alınmakta idi[1]. Onun için, bu bölüme giren vergiler, vergilemeyi gerekli kılan işi yapmakta olan veya yapma yetkisi kendisinde bulunan kimselerce, kendi hesaplarına alınıyordu. Çiftçi halkın, üzerindeki «mirî toprak» dolayısıyle (yani raiyyet olarak) ödediği «rüsum-ı örfiyye», «rüsum-ı raiyyet» ve toplumda, kişilerin «rüsum» almayı hakettiren işi yapanlarından alınan vergiler de «rüsum-ı serbestî» özel deyimleri ile, bölümün genel çerçevesi içinde ayrıksı birer yer tutarlar. Her iki bölümdeki bütün vergilerin adları, nasıl ve ne zaman alınacakları, hatta pek çoğunun miktarları, «kanunnameler»de kesin ifadelerle belirtilmişti. Ödeyici ile toplayıcı arasında anlaşmazlık çıkması bu suretle önlenmiş oluyordu. Miktarlarını kanunnamelerde önceden tayin etmek mümkün olmayan vergilere gelince, toplayıcı gene de serbest hareket edemez, alacağı vergi için kadı veya naibinin karar vermesi gerekirdi. Rüsum-ı örfiyye bölümü içinde sayılması gereken bir hayli vergiler de vardı ki, aslında, bu gibi ödemeler devleti ilgilendirmediği için, onlara vergi demek bile doğru değildir. Fakat, ehl-i örf, her çevrenin geleneklerine göre şekli ve miktarı belirmiş olan bu ödemeleri reayaya yaptırırlardı. Hatta, ödeyicinin itirazı halinde, mahkeme bu konudaki geleneği «kanun» saydığı için, ödeyici aleyhine karar verirdi. Şu halde, devletin vergi düzeni içinde yer almıyan ve tamamen her çevrenin özel geleneğine göre ehl-i örfe ödenen bu «âdet»ler, sonuç olarak, devlet hizmetlisinin, resmî sı-

[1] Karaman Vilâyeti Kanunnamesi meydana getirilirken, «bid' at-ı merfua» adı altında kaldırılmış bulunan eski kanunname dolayısıyle, bu husus açıkça belirtiliyor: Ö.L. Barkan. Osmanlı Kanunnameleri, s. 43.

fatı dolayısıyle aldığı bir hak olduğu için, bu bölüm içinde kaydı gerekmiştir[1].

Maliye ilminin en zor işlerinden birisinin de, toplum kişilerinin vergi ödeyicilik durumlarını, kimlerin vergi dışı bırakılacağını, kimlerin ne ölçüde vergi vereceklerini, adalete uygun bir şekilde tayin edebilmek olduğunu biliyoruz. Bunun içindir ki, insanlık tarihinde, her devletin idare edenleri ile edilenleri arasında süregelen çekişme konularından en büyüğünü, vergilemenin haklı veya haksızlığı üzerindeki karşılıklı iddiaların teşkil etmiş olduğu, halk-devlet ilişkilerini bu olumsuz etkinin ağır bunalımlara çok çok sürüklediği bilinmektedir. Türk toplumunun iç tarihi incelendiği zaman, hükümet adamları ile reaya arasında bitmez tükenmez çekişmelerin kaynağının da hep vergi alıp vermenin yarattığı anlaşmazlıklar olduğu görülmüştür. Bu bakımdan Türk-Osmanlı vergi ödeyicisi niteliğini burada iyice belirteceğiz.

Yukarıdan beri anlattıklarımızdan beliriyor ki, temeli ya sevaba (zekât, sadaka, cihada yardım) yahut icar'a (haraç'a) varan bu vergiler düzeninde, kişinin ödeyici (mükellef) olabilmesi, yürür malının ve mülkünün bulunmasına bağlı idi. Demek oluyor ki, bu malî sistemde emek ve para doğrudan doğruya hiç bir vergilemiye girmemişti. Örnek olarak, gündelik ile çalışan işçiler, yıllık ücretle çobanlık ve çıraklık edenler ve buna benzer ötekileri, nakit para itibariyle zengin olanlar, ne yürür malları ne de mülkleri olmayışı yüzünden, hep vergileme dışında kalıyorlar idi[2]. Böylece, geniş faizcilik yaptıklarını gördüğü-

[1] Örneğin, yasakçılar, yasakçılık görevini yaptıkları sırada, bulundukları yerin esnafından ya da öteki iş sahiplerinden belli süreler için «yasakçı hakkı» alır idiler.

[2] Bütünü ile şeriat'a dayanmış bulunan Türk-Osmanlı maliyesi insan emeğini vergilemekten o kadar dışta tutmuştur ki, örneğin, mirî toprak tasarruf eden çiftçi, tarlayı duvarla çevirmek, bağ yapmak, ağaçlandırmak ve benzeri yollarla yeri «imar» etmiş bulunsa, böyle bir kamu malı, onu «imar» edenin emeği ile

müz toplu para sahibi «ribahorlar», vergileme konusu dışında kalma yönünden, işçilerle aynı işleme girmekteydiler[1]. Yani, sözün daha açığı, ödeyici (mükellef), ister mirî mülk işletsin, ister kendisine ait mülkü veya yürür malı bulunsun, aslında devletin sayılan coğrafî anlamdaki toprak (arz-ı memleket) ile bu varlığı kazanmasındaki ilişki dolayısıyle, bu yüküme girmiştir. Varlığı sadece bedenindeki çalışma gücü, cebindeki para ve öteki kıymetli eşyadan ibaret olan kişilerin vergilemede hesaba girmedikleri bu şekilde anlaşıldıktan sonra, yukarıdaki belirlememize göre anlaşılan ödeyiciliği (mükellefliği) aydınlatalım:

Reayadan (idare edilenlerden) olup da. vergilemeye konu olmuş varlığın sahibi bulunanlar, kanunnamelerin çizdiği şartlar içinde, devletin ödeyicisi idiler. O halde, reayalık anlamı dışında kalanlar (idare edenler = devlet hizmetlileri), yukardaki türde varlığa sahip bulunsalar da, ödeyici olmuyorlardı demektir ki[2], bu, reayadan sayılmıyan hükümet kişilerinin, padişahtan timar erine değin, hiç birinden vergi alınmaması anlamını ifade ederdi[3]. Vergi ödeyiciler, «raiyyet» ve «şehirli» olmak üzere, iki ayrı bölük

birleşmiş olduğu için, mülkü durumuna dönüşüyor, devlet kişinin emeğini gaspetmektense, kendi toprağını kişiye bağışlamayı göze alıyordu.

[1] «Cerime» niteliği taşıyan vergileme, doğal olarak, herkese uygulanır.

[2] Devlet hizmetlileri, yani bürokrasi, reaya sayılmadıkları için gerçi kanunnameler çerçevesindeki vergilerden kurtulmuşlardır. Fakat, görevlerinin gerektirdiği kimi işlemleri yaptırdıkça, kendilerinden ödemeler istenmekteydi: Örneğin, berat alma ya da yenilettirmedeki harçlar gibi.

[3] Vilâyetlerde köylere kadar uzanarak, hassa çiftliklerde ya da reaya'ya ait mera ve çiftliklerde, raiyyet'in tuttuğu işleri tutanların, örneğin koyun besliyen sipahi, yeniçeri, sancakbeyi v.b. leri'nin üretimleri önceleri kişisel ihtiyaçları içinmiş gib sayılarak vergi alınmaz iken, XVI. yüzyıl ortalarından beri, bürokrat sınıfının üretimlerinin bir hadden yukarısından vergi alınması fikri gelişerek, örneğin, 150 koyundan fazlası için ağnam resmi alınması kanunnamelere işlenmişti.

idiler[1]. Raiyyet (çiftçi) kitlesinin başlıca vergilerini «icar» köküne giden ödemeler teşkil ettiği için, devletin üründen aldığı vergi, % 12,5'dan başlayıp, % 50'ye kadar çıkıyordu[2]. Maliye, koyunları ve öteki hayvan ürünlerini ise, zekât nisbetine göre vergilendirdiğinden, % 2,5'u geçmediği hesaplanmıştır. Şehirlinin gelir veya kazancı zekât ve sadaka kökünden geldiği için, yüzdesinin çok düşük olacağı tabiî idi. Bunlar bize anlatıyor ki, Türkiye'nin burada anlatılan tarihî vergi sisteminin prensiplerine ve karakterlerine göre, ödeyiciler arasında bir adalet gözetilmiş olması söz konusu değildir. Ancak, Tekâlif-i Divâniye'de, ödeyiciler, «âlâ», «evsat» ve «ednâ» diye üçe ayrılmak suretiyle, servet dereceleri üzerinden vergi ödetilmeleri yoluna gidilmiş bulunulmakta idi. Türk-Osmanlı malî usulü, gelir kaynaklarının vergilendirilmesi itibariyle incelendiğinde, şu iyice anlaşılıyor ki, kişilerin üretim ve kazançlarında mirî toprak (daha doğrusu kamu malı arazi) bunu sağlayıcı bir araç yahut sermaye olarak kullanılmış ise, ödeyici kişiye uygulanan vergileme, yüzde itibariyle yüksek tutulmakta, eğer kazancın «arz-ı memleket» ile ilişkisi uzaktan ise, verginin nisbeti çok düşük bulunmakta idi. Şüphesiz, tarihin derinliklerinden gelerek, Türkiye'de geliştirilen böyle bir vergi sistemi, «şehirlü»nün mirî toprak tasarruf etmemesi, yani, raiyyetlik dışı kalmış olması, sadece bir reaya niteliğinde bulunması dolayısıyle, onu vergilemede, belki yalnız sadaka ve zekât alma yorumunun etkisinde kalındığı için, bu ödeyicinin servet ve kazancına göre devlete verdiği vergi çok hafif olmuş, hele nakit para sahibi, isterse resmî sözleşmelerle faizcilik etsin, hiç vergi vermez bir durum kazanmıştı. Reayanın ödedikleri

[1] Devletçe göçebe yaşayışlı olarak ayrı defterlenmiş bulunan reayanın ödeyicilik koşulları çiftçilerinkine benzemekle beraber, vergilerinin toplanma ve hazineye geçirilmesi usulünde ötekilerinkinden büyük fark vardı.

[2] Örneğin, Karaman'da çiftçi ürününün % 50'sinin öşür olarak alındığı görülmüştür.

vergiler, varlıklarının ve kazançlarının arz-ı memleketle ilişkileri yönünden karşılaştırıcı bir incelemeye alınırsa, ziraî ürünlerde en yüksek vergilendirmenin % 50'den başladığını, genel olarak % 12,5'dan aşağı düşmediğini, hatta raiyyetlik vergileri de hesaba katılırsa, çiftçi halkın kazançları üzerinden alınan vergilerin, ortalama olarak % 50'yi bulduğunu, buna karşılık, «şehirlü» ödeyicilerde, bunun en çok % 10'dan başlayıp hiç vergi vermemeye kadar düştüğünü görürüz. Ayrıca, hem raiyyet'te hem de şehirlide, varlık ve kazançların türlerinde de eşitli bir vergileme yoktur. Örneğin, raiyyetin işi yalnız koyunculuk olsa, bundan ancak % 2,5 ve toplayıcı harçlarının da hesaba katılması ile % 3 vergi ödemesi gerektiği halde, yalnız ekin ile uğraşanların bu tür ziraat ürününden en az % 12,5; öşür toplama ve hizmet hakkı da buna katılırsa, % 20 kadar bir vergi ödemek zorunda oldukları kabul olunabilir[1].

Görülüyor ki, vergi ödeyicisi durumunda olan reaya arasında, çiftçilerin maliye karşısındaki durumu daha ziyade «icarcı» gibi olduğundan, kazançlarının % 20'sine ve belki daha fazlasına kadar olanı ellerinden alınmakta, «raiyyet»likten çıkabilmeleri birtakım kayıtlar altında bulunmakta, buna karşı, şehirlinin varlık ve kazanç üzerinden ödediği vergi % 10'u zor bulmakta idi. Hele kiralık ev, dükkân, han, hamam gibi akarı için ödediği vergi hiç denecek kadar az ve nakit parası tamamen vergilendirme dışı idi. Şehirli, iş ve mesleğini istediği zamanda değiştirme hürriyetine de sahip bulunuyordu. Köylü ile şehirli arasındaki bu eşitsizliğin nedeni elbette insanlık tarihinin çok eskilerine kadar giden bir siyasî doğuş ve kuruluş işidir. Devleti ve hükümet idaresini şehir topluluğunun oluşturmuş bulunması, köy topluluğunun bu işte şehirden gelen

[1] Örneğin, Doğu Anadolu vilâyetlerinin çoğunda toprak ürününün % 20'si alınmakta idi. Çok az olmakla beraber, % 50'sinin vergi sayıldığı yerler de vardı.

siyasî güce ancak uyruk olma şeklinde boyun eğmesi, köylüye «raiyyet» adını taktırmış, onun «sahib-i raiyyet»i, yani ağası (bir çeşit patronu) tarihî çehresi ile beliren şehir gücü, kendi koşullarına göre yarattığı siyasî düzenin yürütücüsü olmuştur. Halbuki, şehirli kişinin ne sözde, ne de uygulamada bütün geçimini kiracılığına dayadığı böyle bir mülk sahibi yoktur[1].

Kişilerin vergi ödemesinden esirgenmeleri (muaf ve müsellem kılınmaları) biçimi: «Askerî genel deyimi içine giren büyüklü küçüklü bütün hükümet adamlarının, reaya sayılmadıkları için, vergi ödeyiciliği dışında olduklarını söylemiştik. Bir de, reayadan oldukları halde, kanunnamelere konan hükümler veya padişahın verdiği özel beratlar ile vergi ödemekten kurtulanlar vardı ki, memleket çapında sayıları hiç de az değildi. Bu şekilde vergi ödemekten esirgenenleri (muaf ve müsellem kılınanları), kendilerine devletin verdiği bazı hizmetler karşılığında kurtulanlar, ve hiç bir karşılık olmadan, doğrudan doğruya bağışlananlar (muaflar) diye iki ayrı bölümde toplamak yerinde olacaktır.

Devlet, köprü, yol gibi bazı yerlerin bakımı, boğaz, dar geçit ve öteki yerlerin yol kesme ve soygunculuğa karşı korunmaları, herhangi bir madenin işletilmesi veya hükümetin ihtiyacı olan herhangi bir maddenin bulunup istenen yere getirilmesi ve benzeri işleri, birkaç kişiye, gerekirse bir veya birkaç köy halkına, ödev olarak verirse, karşılığında, bu hizmetleri yüklenenlerden vergilerinin bir kısmının (örneğin, Tekâlif-i Divaniye) ve yerine göre bütününün alınmıyacağına dair ellerine bir berat verir. Bu gibileri, aslında, vergi yerine kamuya iş görüyorlardı demektir[2]. Bu şekilde, devletin bir hizmetini yapma karşılı-

[1] Şehirli, bir yolunu bulup, köyde arazi ektirip biçtirse de, «raiyyet» sayılamaz (kanun hükmü).

[2] Vergi dışı edilmeleri karşılığında, üzerlerine yüklenen bu işleri, ödeyiciler yapmak zorunda idiler. Örneğin, böyleleri, yükümlerinden vazgeçip, vergi ödemeyi tercih edemezlerdi.

ğında, kendilerinden vergi alınmıyanlardan başka, bir öteki zümre vardı ki, hiç bir karşılıksız olarak, vergilerin bir kısmından veya bütününden esirgenmişlerdi. Bunlar, genel olarak, tekke şeyhleri (daha doğrusu düâgûyan), vazife ve cihet sahipleri (müderris, imam, müezzin ve başkaları), Peygamber evlâdından olduklarına dair berat almış bulunanlar yani «Sâdât», sipahi oğulları, «mürtezika» (vakıflardan ulûfesi olan dul kadın, yetim ve öteki «fukara», ekâbirin çocukları gibileri idiler[1]. Her ne suretle olursa olsun, birçok insanların, vergilerin bir kısmından veya bütününden «muaf ve müsellem» kılınmaları, hele bu konuda berat koparanların sayılarının da, sırasına göre, artıp eksilmesi, vergi toplayıcılarını, özellikle bütün dirlik sahiplerini ve vergi iltizamcılarını (kesimcileri), reaya ile anlaşmazlığa sürüklüyordu ki, bundan sonraki bahislerde bu hususlaki olayları göreceğiz.

4 — Devlet Hazinesinin Harcama Usulü

a. Kamu Hizmetlerinin Finansmanı Şekilleri:

Burada sözünü ettiğimiz Türk-Osmanlı maliyesinin ortaçağlardan süregelen bir sistem olduğunu biliyoruz. Su halde, onun, bir eli ile toplayan, bir eli ile de harcıyan bir bütçe düzeni yoktu, demektir. Bunun yerine, sistemin karakteri icabı, kamu hizmetlerinin finansmanının, doğrudan doğruya nakit para ile değil, fakat, ödeyici üzerindeki vergilerin toplanması hakkının devletin işlerine (personeline) verilmesi suretiyle yapıldığını görüyoruz. Onun için, hazine harcamalarının (masraf bütçesinin) anlatılması, hizmet kişilerine veya kamu hizmeti gören yerlere, ver-

[1] Ayrıca, padişah takdir ettiği kişilere, hiç bir karşılıksız ve hayatları boyunca, hatta evlâttan evlâda olarak vergiden esirgeme beratı verebilirdi. Bu gibiler, her padişah değişmesinde beratlarını yeniletmek zorunda idiler.

gileri kendi özleri için toplamaları hakkının verilmesi işlemini belirtmek şeklinde olacaktır.

Yukarıda belirttiğimiz şekildeki finansman işlemleri yönünden, Türkiye'de devletin gördüğü kamu hizmetlerini başlıca üç büyük bölüme ayırabiliriz: 1 — Divan'ın görevi sayılan işler; 2 — Vilâyetlerin hükümet kurumlarında toplanan işler; 3 — Vakıf kurumları içinde yürütülen işler.

Divanın kendisince yürütülen işlerin başında, saray hizmetleri, Kapıkulu ocaklarına ait işlemler, ordunun sefere çıkarılması, kalelerin bekçiliği[1], devlet idaresinin merkeze yüklediği büro hizmetleri, vilâyet hükümetlerine emir verme ve onları kontrol etme gibi işlemler geliyordu. Bütün bu görevleri yapabilmek için kullanılan iş erlerinin büyük çoğunluğuna (örneğin kapıkullarına) gündelik (ulûfe) vermek, hizmetlerin gerektirdiği yiyecek, eşya, harp araçları ve öteki maddeleri satın almak gibi pek çok işler için nakit paraya ihtiyaç olacağı tabiî idi. Osmanlı maliye düzeninde, «mukataa = kesim»[2] dediğimiz vergi toplama dalı, Divan'ın nakit para ihtiyacını karşılamak amacı ile, devlet gelirinden bu işe ayrılan vergileri ve resimleri toplamak üzere kurulmuş bir düzen idi ki, yerinde ayrıntılarıyla anlatacaktır.

Vilâyet (taşra) hükümeti kollarına gördürülen işlerin finansmanı denince, bu idarelerde çalışan kişilerin, hizmet ve görevlerinin karşılığında, yıllık olarak hesaplanan ücret ve masraflarının kendilerine ödenmesi anlaşılır. Bu bölümdeki hizmet kişilerinin geçimlerini sağlıyan görevlerinin Osmanlı, maliye sözlüğündeki adı «dirlik» idi. Başta padişah ve vezirâzam olmak üzere, Divan'ın büro işle-

[1] Hazinenin çektiği para darlığının, XVI. yüzyıl ortalarında bir bunalıma dönüşmesi yüzünden, kale erenlerinin (erlerinin) ulûfe biçimindeki ödenmelerinden vazgeçilerek, dirlikleri bu sıralarda timara çevrilmiye girişilmiştir.

[2] Bu konuda maliye terimi olarak «mukataa» deyimi kullanılmakla beraber, halk, hatta kimi mahkemeler, bu deyimin tam Türkçesi olmak üzere, «kesim» sözcüğünü de kullanmışlardır.

rinde çalışan memurlar, vilâyet valileri (beylerbeyleri ve sancakbeyleri), Dergâh-ı Âlî çavuşları gibi hizmet kişileri ile birlikte, bütün timarlı sipahi askerleri, hep yıllık ücret ayırımlarının miktarına göre derecelenmiş birer dirlik sahibi idiler. Kadroları vilâyetlerin Türk halkından doldurulan timarlı sipahiliğin esasını teşkil ettiği bu türdeki askerî hizmetlerin, «timar sistemi» denen özel bir finansman şekli ile yürütüldüğünü biliyoruz. Sırası gelince geniş olarak anlatacağımız bu ödeme usulünün kısa ifadesi, «dirlik» sahibi olan devlet hizmetlisi kişilere, ücretlerinin nakit para ile değil, mirî toprak işletenlerden devletçe alınmakta olan vergi ve resimlerin yıllık olarak hesaplanmış belli miktarlarının ödeyicilerce kendilerine verilmesi şeklinde bir ödeme usulü ile sağlandığını görmekteyiz ki, aşağıda ayrıca incelenecektir.

Sosyal yardım ile halkın öğretim ve eğitimi, reayadan bu işlere katılacak hayır sahiplerinin bu yola yatıracakları para, mülk ve öteki yardımlarını da içine almak üzere, «vakıflar» dediğimiz kurumlar elinde yürütülüyordu. Aslında, sevap ve hayır işleme niyeti ile, özel kişilerce meydana getirilmiş olan vakıflar, devlete ait olan yukarıdaki hizmetlerin finansmanını da kendileri yapmış olsalar bile, bu konuyu devlet maliyesinin bir kolu olarak buraya geçirmemizin nedeni, bir yandan dirlik sahiplerinin «öz malı» imiş gibi padişahtan bir «temlikname» alarak vakıf yapmalarının uzun süre devam etmesiyle, devletin mirî topraklarından pek çoğunun «vakıf timar» haline gelmesi yüzünden, sözünü ettiğimiz hayır işleme görevlerinin bu yol ile devletçe ödenmiş olması, öteki yandan, vakıfların «murakabeleri» işlerinin de «maliyenin» ödevleri arasına girmesi gibi iki olaydır.

Kamu hizmetlerinin anlatılması çabasıyle yukarıda söylediklerimizin kısa özü şudur ki, hazineye, vergi ve «resim» olarak, reayadan akan bütün gelirler, bir taraftan toplayıcı, öte taraftan harcayıcı bir düzen yönetiminde olmayıp, alacaklarını hizmet yerlerine ve kamu işlerin-

de çalışan kişilere yüz eden bir malî metot kabul edilmiş bulunuyordu. Kökü hayli eskilere gitmekle beraber, Türkiye'de en çok Selçuklu ve Osmanlı rejimlerinde gelişmiş bulunan bu finansman usulünü oluşturan kollar da bütünüyle anlatılınca, Türk-Osmanlı malî düzeninin özellikleri iyice anlaşılmış olacaktır.

b. Divan'a Düşen Görevlerin Finansmanı:

Yukarıda anlattığımız görevleri Divan hükümetinin yerine getirmesi için nakit paraya ihtiyacı olacağı açıktır. Çünkü, bu hizmetlerin gerektirdiği öteberiyi satın almak, çalıştırılan iş erlerinin gündeliklerini (ulûfelerini) ödemek gerekirdi. Divanın, merkez hükümeti olarak, üzerine düşen işleri yapabilmesi için, ihtiyacı olan büyük toplamdaki nakit parayı sağlamak üzere, devlet gelirinden kendisine ayırdığı vergileri, gerek toplamadaki özellikleri ve gerekse türleri itibariyle, iki bölüme ayırmak mümkündür: 1 — Bir bölgenin tekâlif-i şeriyye ve tekâlif-i örfiyye bölümleri içine düşen bütün vergiler, hiç bir hizmet erbabına dirlik olarak verilmeyip, buranın büyük vergileri Maliyenin kendisine bırakılır. Bu demektir ki, böyle bir yerin dirlik sahibi hazinenin kendisidir. Böylece, geliri kimseye dirlik verilmeyip, merkez hükümetine, yani Divana bırakılan yerlere «mukataa» denir. Bu şekilde, hükümete nakit para kaynağı olsun diye, iktisadî iş çeşidi, ziraatı ve benzeri değerli yönleri itibariyle, memleketin en canlı yerleri mukataa olarak hazinede kalıyordu. Tuz, şap ve başka maddeler de bir çeşit tekel düzenliği altında satışa bağlanarak «mukataa» şeklinde işletiliyor idi[1]. Meselâ, çok yerde, Hıristiyanların şaraplarından alınmakta olan «resimler» bile «monopolye» şeklinde idare olunmakta idi[2].

[1] Batı Anadolu'da «Gediz Şapları» çok gelir sağlıyan bu çeşit mukataaların en önemlilerinden idi.

[2] Şarap satışlarının en önemli bir ticaret halinde bulunduğu, özellikle Hıristiyan reayanın kalabalık yaşadıkları yerlerde, ör-

Gerek idaresindeki kolaylık ve gerekse gelirlerindeki zenginlik yönlerinden, devlet için en değerli mukataaların şehirlerin ticarî ve sınaî işlerinden hazinece alınagelen resimleri toplama usulünü düzenliyen örgütler olduğunu görüyoruz. Bu gibi pek verimli vergileme yerlerini, devlet, hep mukataa olarak, kendisi kullanıyordu. Bunun için, Bursa, Ankara, İstanbul ve öteki büyük şehirlerin o kadar çeşitli resimlerinin ne sancakbeyine, ne beylerbeyine veya bir başka devlet büyüğüne dirlik (has) diye verildiği görülmemiştir. Demek, bu gibi yerlerin ticarî ve sınaî kollarından devletin aldığı birçok resimler, alındıkları iş dalının türüne göre, ayrı ayrı «mukataa»lar biçiminde gruplandırılmışlardır ki, bunlardan bazılarının hazineye ne büyük gelirler sağladığını anlamak için, burada rakamlara dayanan bazı örnekler vereceğiz:

Gerek endüstrisi, gerekse ticareti yönünden, Osmanlı Türkiyesinin, en kudretli birkaç merkezinden birisi olan Bursa şehrinin devlet hazinesine milyonlarca akçe getiren mukataalarından orta değerdeki birisi olan «bozahaneler» in 1476 yılı 28 Ocağından 19 Eylülüne kadar olan 7 ay 19 günlük[1] iltizam bedeli[2] 300.000 akçe idi. Bozahanelerin işletme bedeli yıllık olarak ifadelendirildiği takdirde, mukataanın devlete sağladığı gelirin 400.000 akçeyi aştığı anla-

neğin İstanbul'da ve Rumeli'nin kimi bölgelerinde, «resm-i hamr» denen vergiler monopolye biçiminde idare ediliyordu; iltizamını da çoğuncası Hıristiyan kişiler tutarlardı.

[1] Bursa Ş. sc. Nr. A 3/3, Vr. 5a.'da kadı tarafından bozahaneleri işletmeye tutan (iltizama alan) Koyun Alisi adlı kimse ile Câbi Mustafa arasındaki anlaşmazlık dolayısıyle, hicrî-kamerî yılgüne göre hesaplanan 300.000 akçelik iltizam süresi, «gurre-i Şevval 880'den 881- Cemaziyülâhiri gayetine kadar» olan 9 aylık bir zamandır.

[2] Bu mukataanın «iltizam üzere tutulması»: Genel olarak bir veya üç yıl süre ile isteklilerden en yüksek akçe yükümünü teklif eden bir kişiye veya birkaç ortağa verilir ve «mültezim=emîn» denen bu kişiler gerekli kefillerini de göstererek, boza dükkânlarını ya kendileri ya da onlardan icara tutanlar işletmiye başlarlar. Vergi düzeni anlatılırken vergi alma biçimi ayrıca anlatılacaktır.

şılır. Nitekim, Koyun Alisi ve kardeşi Nasuh'un iltizam süreleri bitince, aynı mukataa, bu kere «yevmî-günlük» hesabı ile 1250 akçelik kesime yeni bir kimseye verilmiş, bir üçüncü kişinin 22 akçe artırması ile, boza mukataası 1272 akçe günlük gelire yükselmişti. Böylece hazinenin Bursa bozahanelerinden elde ettiği yıllık para toplamı 464.280 akçeyi bulmuş oluyordu.

Gene Bursa'nın en zengin mukataalarından «Mizan-ı Harir» (ipek tartımı) işini tutan Simsar Murad oğlu İbrahim, önceki «âmil»in (yani mültezimin) tuttuğundan «400.000» ziyadesi ile, üç hicrî-kamerî yıllık süre için 5.400.000 akçeye kesime almış olduğunu 14 Şubat 1485 (28 Muharrem 890) tarihinde Bursa kadısına defterletiyordu ki, bundan, bu şehir ipek mukataasının bu sıradaki yıllık gelirinin milyon 800 bin akçeyi bulmuş olduğu anlaşılır[1]. «Bursa Kapanı Mukataası»nın da 1489'daki iltizam bedelinin hicrî-kamerî yıllığı 325 bin, galle (zahire) pazarınınki 103 bin, Bursa gümrüğününki 275 bin akçe olarak defterlenmişti[2]. Bu şekilde, Bursa'nın daha birçok diğer mukataalarının aynı yıl içindeki hazineye sağladıkları gelirin toplamı hesaplanmış olsa, bunun milyonlarca akçe tuttuğu kolayca görülür. Hele, Anadolu'nun başlıca ipek alım-satım pazarları olan Bursa, İstanbul, Amasya, Kastamonu, Trabzon, Tokat ve Gelibolu «mizanları»nın, birleştirilerek, tek bir mukataa halinde iltizama verilmesi ile, devletin bundan elde ettiği gelirin üç yıllık toplamı, 1496'daki hesaba göre, 7 milyon 550 bin, yani senede 2 milyon 775 akçeye yükseldi[3].

[1] Bursa Ş. sc. Nr. A 4/4 (28 Muharrem 890 yılgünlü belge).

[2] Mukataalar üçer yıllığına tutulmuş olup, bedellerinin tam rakamları: Bursa Kapanı 970 bin, Galle Pazarı 310 bin; Bursa gümrüğü 670 bin ki, bu üçünün toplamı 2 milyon akçeyi bulur. Bak. Bursa Ş. sc. A 8/8, Vr. 302a., 356, 414.

[3] Bak. Bursa Ş. sc. Nr. A 26/11, Vr. 355 a. (Evail-i Zilkade 901 yılgünlü kayıt). Mizan mukataasının iltizama verildiğine ait diğer birçok nişan, berat veya kayıtlarda Kastamonu geçmediği gibi, bazan da Gelibolu'nun dahi «Mizan mukataası» yerlerinden

Yukarıda prensiplerini ve kurallarını enikonu anlattığımız Osmanlı maliyesinin vergi konuları dışında kurulmuş olan bazı garip mukataaları olduğunu da söylemeliyiz. Burada bunlar arasından seçerek vereceğimiz bir örnek, devletin kamu hizmetlerini gelir sağlamıya nasıl âlet ettiğini ve hükümet işlerine ne türlü davranışların yön verdiğini bize çok iyi anlatacaktır.

Bilindiği üzere, maden işletmesi, yol, bina, kale ve öteki işleri, özellikle sefer düzenlemesinin gerektirdiği birçok hizmetleri, devlet, ya vergi ödevi olarak, veya kendilerine belli faydalar sağlama karşılığı, sancakların halkına yüklemekte idi. Şu halde, bu çeşit hizmetlerin görülmesi zamanı gelince, ya merkezden mübaşirler yollanıyor veya bu ödevlerin yapılacağı yerdeki hükümet adamlarından birisi bu işin başına getiriliyordu. Böyle kişiler, ister mübaşir olarak İstanbul'dan gelmiş, ister o yerden memur edilmiş bulunsunlar, ödevlilerden veya halktan bazı kimselerin verdikleri «rüşvet»i kabul ederek, böylelerini ödevlerinden esirgiyorlardı. Etraftan şikâyet olunan veya devlet işlerini aksattığı için hükümetçe hissedilen bu türlü olayların, rüşveti alan ve verenlerin sert bir şekilde cezalandırılmaları suretiyle önlenmesi gerekirken, işin kötüye kullanma yönü önemsenmiyerek, sadece maliyeye yeni bir gelir kapısı açılmış sayılıp, bundan yararlanmak üzere, bir «irtişa mukataası» kurulmuş bulunması olayının, eski hükümet rejimlerinin idare anlayışlarını en iyi şekilde belirten bir davranış olduğu ortadadır.

Bu çeşit mukataalara ait burada vereceğimiz en eski örnek, Fatih Sultan Mehmed'in son yıllarında, «Anadolu Vilâyetinde»[1] rastladığımız «yaya ve müsellem irtişa mukataası» dır[2]. Yaya ve müsellem yazma işinlerinde alıp yü-

sayıldığı görülmüştür: Bak. Bursa Ş. sc. A 17/16, Vr. 40a. (Evail-i Safer 904 = 1498 yılgünlü nişan).

[1] Bak. «Anadolu Vilâyeti irtişasını mukataa'ya tutan...» Bursa Ş. sc. A 5/5, Vr. 13.

[2] Yalnız yaya ve müsellem işinde değil, öteki işlemlerde de

rüdüğü anlaşılan rüşvet yolsuzluğunu mukataaya tutan Sandıkçı Mustafa Bin Mehmed'in, 1479 yılında, Bursa mahkemesine başvurup defterlettiği bu konudaki bir hesaplaşma sayesinde, sözünü ettiğimiz olayı çok iyi öğrenmekteyiz. Burada açıklandığına göre, «Anadolu vilâyetinde İshak Çelebi ve Sasabeyoğlu Çalapverdi ve Dursun Bey ve İlyas Bey yaya ve müsellem yazdığı vakitte vâki olan irtişayı» bu adı geçen kimse, yani Sandıkçı Mustafa mukataaya tutarak, kendisi de bölgesinin kazalarında «vaki olan irtişa»lardan bir kısımlarını ikinci kişilere «mukataaya» vermişti[1]. «Emin» de denen bu baş mukataacı veya onun adamları olan ikinci el mukataacıların işlemleri gösteriyor ki, yolsuzluğun işlendiği görevi yapmaya memur edilmiş olan kimsenin rüşvet aldığı anlaşılırsa, «irtişa» suretinde topladığı parayı mukataacıya teslim etmek zorunda idi[2]. Fakat, işin şaşılacak yanı şudur ki, «mürteşi» olarak, yani rüşvet yoluyla veya öteki suretlerle ahaliyi soyanlardan, aldıkları haksız paraların, yerine göre, bazan hükümete geçmek, bazan da soyulana geri verilmek üzere, kurtarılması eski bir usul olmakla beraber, şüphesiz, suç

irtişaya rastlanıyor. Örneğin, «...oldur ki, sene 887 ve 888 azap reisleri irtişasını ve azaplardan alınan bedel ve Kütahya ve Karahisar ve Hüdavendigâr ve Bursa (?) ve Sultanönü ve Karasi ve Biga sancakları kadıları naipleri aldığı irtişayı dutan Musa oğlu Mahmut ve Turgut Bin Mahmut ve Davut ve Karahamza Bin İbrahim şeriat mahfelinde ikrar edüp ettiler ki, işbu hâmil-i hüccet sâbıkan binbaşı olan Makramacı Şucaeddin bedel ağırlığından ve reis ağırlığından aldığı akçeler ki teftiş olunup yediyüz elli akçe zâhir oldu idi, meblâğ-ı mezburu alup kabzeyledik. Bâdelyevm mezkûrla bu taraflarda ve Kütahya Sancağında ve gayri de dâvamız ve nizamımız yoktur, dediler.» Bursa Ş. sc. A 4/4, Vr. 886 (19 Şaban 890 yılgünlü hüccet).

[1] Bu biçimde bir kişi büyük bir mutayaayı tutar, ondan sonra, onu daha bölgelere ayırarak ikinci kişilere verir ise, bu bölünmüş ve ikinci ellere geçmiş mukataaların her birine «pâre mukataası» denirdi ki, ilerde belirtilecektir.

[2] Bursa Ş. sc. A 3/3, Vr. 199a'daki 18 Ramazan 884 (3 Aralık 1479) ve Vr. 200'deki 25 Ramazan 884 yılgünlü hüccetlere bakınız.

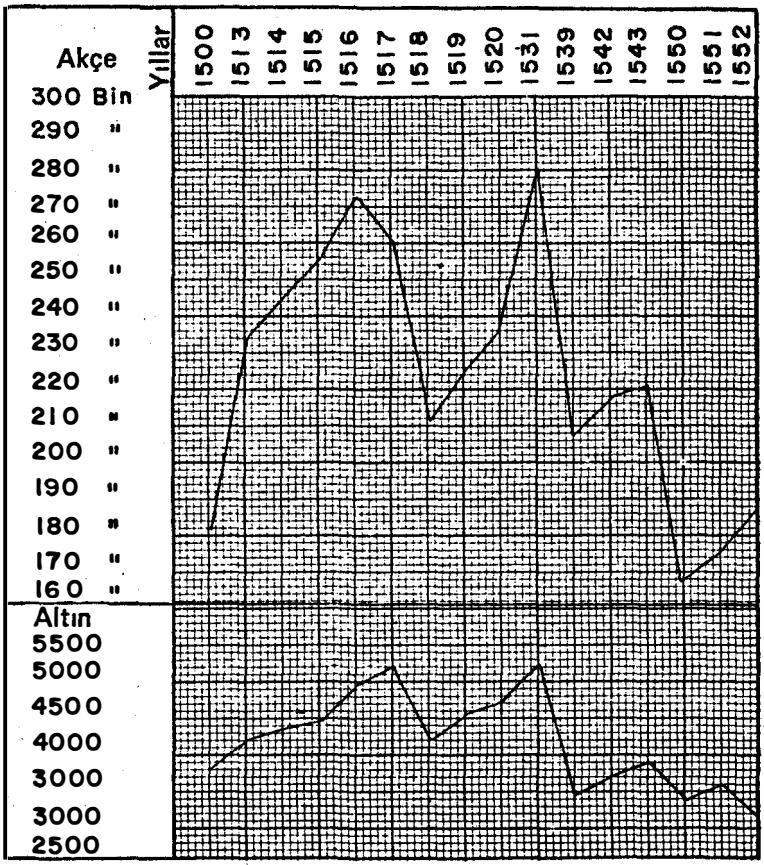
sayılan bu kötü işleri yapanlara ayrıca ceza verildiği görülmemiştir[1]. Çoğu zaman da, davacı durumunda olan mukataacı, yahut kendinden haksız para alındığını iddia eden kimse ile üzerine suç yükletilen kişi arasındaki dava hakiki bir çekişme şeklini alıyor ve araya kimi kişiler «muslihûn» (uzlaştırıcılar) biçiminde girerek, pazarlık ettirip, iki tarafı, belli bir miktar paranın geri verilmesi üzerinde anlaştırıyorlar ve kadı defterine de bu şekli ile geçiyor idi[2]. «İrtişa» işinde rüşveti verene yapılan işleme gelince, gene mahkeme kayıtlarından öğreniyoruz ki, mukataacılar onlardan da miktarları defterlenen paralar almakta idiler; ancak, bunda neyin ölçü tutulduğunu anlıyamıyoruz[3].

Sözün kısası, divan hükümeti, doğrudan doğruya ken-

[1] Şu belgeye bakınız: «Yaya ve müsellem irtişasın mukataaya tutan Sandıkçı Mustafa ikrar edüp etti ki, darendegân-ı mektup Kasımoğlu Yadigâr ve Musacaoğlu Hacı ve Bediroğlu Yusuf ve Süleyman Bin İlyas üzerlerine? ol hinde nefsinin yayalıktan tahlisi içün yaya yazmağa mübaşir olan kimesnelere ve süvarinüz Abdurrahman'a haylı nesne rüşvet verdünüz deyü dâva eyledim idi. El'halete-hâzihî mezkûr Yadigâr oğlu elli akçe ve Hacı seksen akçe ve Yusuf seksen akçe ve Süleyman altmış akçe verdiler ben dahî alup kabzedüp anlarun? bâdelyevm ol hususta dâvam ve husumetim kalmadı, dedi». Bursa Ş. sc. A 3/3, Vr. 233a. (17 Rebiulevvel 885 yılgünlü hüccet).

[2] Reayanın hükümet görevlilerince her fırsatta soyulmaları acı yakınmalara sebep olduğundan, «hukuk-ı fukaranın geri verilmesi» için çıkarılan fermanlara göre hareket eden kadıların önünde, sırf gürültüyü örtbas etmek amacı ile birkaç kişi uzlaştırıcı diye araya giriyorlar, fukaranın hakkı çok zaman gene alınamıyordu. Bu türlü soygunların suç sayılmayıp, sırf soygunun geri alınmasına çalışılması ile yetinilmesi biçimindeki olanlara ve bu biçim garip haklaştırmalara XVI. yüzyıldan itibaren çok rastlanır.

[3] Sancaklarda görevli «iş erleri»nin ve görevlerini kötüye kullanan ümeranın soygunculukları dayanılmaz hal alınca, halkın şikâyeti yükseliyor, bu durumda devlet idaresi, sorunu sadece bir alacak davası imiş gibi karşılıyarak, hakları gaspolunanların haklarının geri alınması emrolunuyordu. Bu sebepten dolayı, haksız para ve eşya alınması, angaryalar gördürülmesi yaygın idi. Bunu irtikâp edenlerin, haksız aldıklarını, zorlanırlarsa, en nihayet iadeden başka ceza görmeyişleri Doğuya özgü geleneksel hükümet düzeninin nasıl kokuştuğunun en iyi ifadesiydi.

Grafik II.

Bursa İhtisap Mukataası'nın gümüş ve altın olarak gelir seyri

disinin yapacağı devlet işleri için gerekli parayı, hazineye ayrılmış bulunan ve «mukataa» usulünce işletilmekte bulunan kaynaklardan sağlamakta idi. Bu görev için nasıl bir «toplama» düzeninin çalıştırılmış bulunduğunu gelecek ayrı bir bahiste yeteri ayrıntıları ile göreceğiz. Mukataaların çeşitlerini ve elde edebildiğimiz yıllık gelir rakamlarını göstermek üzere, malî bunalım bahsine koyduğu-

muz tabloların incelenmesi, Osmanlı maliyesinin en önemli kolu olan «mukataa kurulu düzeni» için çok iyi bilgi verebilecektir[1].

c. *Timar (Dirlik) Usulü Ödemenin Finansmanı:*

Devlet hizmetine giren kişilerden doğrudan doğruya padişah ve divanın emrinde çalışan iş erlerinin genel olarak «ulûfe» (gündelik hesabı ile elden para) aldıklarını biliyoruz. Ordu'nun «Padişah Leşkeri» kolundaki kapıkullarına yapılan hizmet ödemeleri böyle olup, hazinenin mukataalardan elde ettiği gelirin en önemli miktarını bu askerlerin «ulûfeleri» yutmakta idi[2]. Sancaklarda çalışan hükümet görevlilerine[3] ve ordunun «Kamu Leşkeri» kolunda bulunan kişilere ise, öteki herhangi bir elden para ödeme biçimi yerine, görevleri karşılığı, yıllık hesabıyle raiyyetten (reayadan değil) belli vergi ve resimleri kendi hesaplarına toplama hakkı tanınmıştı ki, Osmanlı düzenliğinde ücretlerin bu çeşit ödenmesi usulüne «timar» sistemi denmekte idi[4]. Hazinenin, «timar-dirlik» verme yolu ile, devlete hizmet etmelerini sağladığı kişilerin büyük büyük çoğunluğu ordunun «Kamu Leşkerleri» kolunu oluşturmakla beraber, padişah ve vezirlerin içlerinde bulundukları

[1] Osmanlı mukataalarından kimisinin 1559'a kadar olan gelir durumlarını gösterir grafiklerden yukarıdaki II. Nr.'lısını inceleyiniz.

[2] Osmanlı düzenliği, kuruluş döneminin sadeliğinden kurtuldukça gelişen ordu düzeni içinde ulûfeli askerlerin adı olan «Padişah Leşkeri» deyimi bırakılmış, onun yerine «Padişah Kulları» sözü geçmişti.

[3] Vilâyetlerde görevli bulunanlardan kadılar bile XVI. yüzyıl sonlarına kadar timar sahibi idiler. Mahkeme harçlarının «cihet» adı ile kadıların ve yardımcılarının ücretlerini teşkil etmesi yöntemi XVI. yüzyıl ile başlamıştır.

[4] «Timar» kelimesi, birçoklarının sandığının tersine, köylünün ziraatını gelistirmesine dirlik sahibinin kanat germesi kavramını ifade etmeyip, sadece sipahinin atının bakımı masrafı anlamına geliyordu. Arpalık, Yaşmaklık, Salâriye, Sâliyane gibi deyimler de aynı türden terimlerdi.

rical de yıllık tahsisatını, «dirlik» (has ve zeamet) olarak buradan alıyorlardı.

Selçukî ve Osmanlı Türkiye'sinin maliye ve özellikle vergi tarihinin en büyük konusu olmuş bulunan bu «timar sistemi»ni, devletin bir finansman metodu olarak, burada enikonu belirteceğiz.

İslâm devletleri tarihinde kökü çok eskilere giden ve Anadolu çevresinde, Türkiye'nin yeni bir devlet olarak gelişmesiyle birlikte, bu memlekette özel bir karakter kazanan «askerî iktâ»[1] kurulu düzeninin Selçukî Sultanlığı'ndan Osmanlı Padişahlığı'na geçiş sırasında, «timar» dediğimiz daha özel ve gelişimli yeni bir askerî-malî düzen durumuna geçmiş olduğu bilinmektedir. Fakat, doğrusunu söylemek gerekirse, «Konya Sultanlığı»nın Askerî ikta düzeni yeter derecede belli olmadığı gibi, «Beylikler Devri» dediğimiz sürede de bu kurulu düzenin geçirdiği değişiklikleri belirtecek vesikalar çok bol değildir. Ancak, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed zamanlarında yapılan «arazi tahrirleri» için tutulan defterlerden birçoğunun bugün elimizde bulunmaları sayesinde, hiç olmazsa Yıldırım Bayazid, hatta I. Murad devrine kadar geri giderek, «timarın» Selçukluların sonları ve Anadolu beylikleri zamanındaki ulaşmış bulunduğu yeni şekli esas çizgileriyle gün ışığına çıkarmak mümkündür. Hele, Osmanlıların saltanatı ele ta geçirdiklerinden itibarenki «timar» rejimini ise, kusursuz tespit edecek durumda bulunuyoruz.

Öyle görünüyor ki, Selçukî düzenliği Türkiyesinde, devlet, mirî toprakların önemli bir kısmını köylüye ortakçılık yoluyle işletmiş, öteki bir kısmını (herhalde büyük parçasını) çiftçilerin icarına vermiş, yani, tasarruf hakkını onlara bırakmış idi. İşte, devletin icarcısı (yani raiyyeti) onların hazineye ödiyecekleri (icar asıllı) bütün vergi ve resimler (tekâlif- şeriyye ve rüsum-ı örfiyye), ka-

[1] «İktâ» için, İslâm Ansiklopedisi'ndeki O. Turan'ın yazdığı maddeye bakınız.

nunnamelerle miktarca tespit olunarak, ödeme görevleri bu şekilde sağlam kurallara bağlanan köylülerden, gerek nakit ve gerekse ürün olarak elde edilecek gelirler, bir taraftan divana nakit para, öte yandan vilâyet askerleri ile idare adamlarına ve öteki iş erlerine de yıllık maaş olmak üzere, bölümlere ayrılarak, verilmiş idi. Genel olarak, rüsum-ı şer'iyyeleri, devlet hizmetlisi kişilere kendi hesaplarına, belli kurallar içinde toplanmak üzere ayrılan köylere «iktâ» denmesine karşılık, aynı şartlar altında gelirleri «Divan»a bırakılan köylere de «Divanî» yahut «Divan köyleri» adı verilmekte idi. Bununla beraber, hemen söyliyelim ki, ne iktâ sahipleri ve ne de Divan, kendilerine ayrılan köylerin her çeşit «rüsum»una (gelirine) sahip değillerdi. Köylerdeki dirlik ve düzenliğin sağlanması görevine bağlanan bir vergiler grubu vardı ki, maliye ifadesinde bunlar «rüsum-ı niyabet»[1] adını almakta idiler[2]. Şehirler dışındaki bütün dirlik ve düzenliği sağlama işi, köylere doğrudan doğruya sultanın yolladığı «naipler» eliyle sağlandığı için, yukarıda bu göreve bağlı olarak adları geçen resimleri de aynı kişiler toplayıp iç hazineye yollamakta idiler[3]. Osmanlılarda olduğu gibi, Selçukîlerde de, beratlarında «serbest» yazılı olan iktâ sahiplerinin köylerine sultan naiplerinin karışmadıkları, bu suretle, resm-i ni-

[1] Rüsum-ı niyabeti teşkil eden vergiler şunlardır: Cürüm ve cinayet resimleri, resm-i arûs, yava ve kaçgun resimleri v.b. asayiş görevleri içine düşen olaylardan alınan bütün tazminat ve cerimeler: Başbakanlık Arşivi, Tapu Defteri, Nr. 19. Vr. 25b. (Semendire Vilâyeti).

[2] Genel olarak, sancak merkezleri olan büyük şehirlerin «şehir niyabeti» kapsamına giren «resimlerini = vergilerini» Divan tarafından yollanan subaşı = zaim toplardı ve gelir hazineye ait idi; subaşı ise merkez hükümetinin ulûfeli bir memuru durumunda bulunuyordu. Küçük kasabaların ve serbest olmayan köylerin «il niyabeti»ni ise, sancakbeyinin kişisel adamı olan «il subaşısı» ya da «köy subaşıları» toplarlardı ve bu gelir de sancakbeyine ait idi: Bursa Ş. sc. A. 51/88, Vr. 40b. (Evasıt-ı Safer 938= 14 Ocak 1522).

[3] Niyabet düzeni için bu kitabın I. cildindeki ilgili bahse bakınız.

yabeti de kendilerinin aldığı gerçek gibidir. Yalnız, Osmanlı düzenliğindekinden ayrı olarak, şehirleri, subaşılar kendi dirlikleri olarak idare ediyorlar, her şehrin subaşısı, aynı zamanda oraya bağlı çevrenin de sancakbeyi yetkilerini elinde tutuyordu. Böylece, Osmanlı subaşısı, maaş olarak ulûfe alıp, başında bulunduğu şehrin dirlik ve düzenliğine bağlı rüsum-ı niyabeti (zeamet hasılatını) hazineye teslim eden bir mukataa emini (zaim) iken, Selçukî subaşısı, maaşını şehrin yukarıda türü yazılı gelirinin teşkil ettiği bir dirlik sahibi durumunda idi. Bilindiği gibi Türkiye topraklarının «mirî»lik düzeni Selçukî ve Beylikler devirlerinin fetihleri sıralarında kurulmuş, oldukça durgun geçen uzun bir süreden sonra, Osmanlılar zamanında devlet, yeniden fetihçi karakter kazanması dolayısıyle, askerî zorunluluk Anadolu'nun eski «iktâ - malikânî» ve «Divanî» şeklindeki vergilenme yapısını yeni şartlara uydurmak üzere, «arazi tahrirleri» suretiyle geniş değişikliklere uğratmıştır. II. Murad'ın sultanlığına kadar giden eski «arazi tahrir defterleri» nin gözden geçirilmesi, bunu kesin olarak doğrulamaktadır. Osmanlı «tahrir memurları»nın bu sözü geçen defterlere geçirdikleri bilgilerden öğreniyoruz ki, iktâ veya timar olarak kullanılagelen eski «yurtluk» köylerinin gelirleri, tahsis yönünden, iki türe ayrılmış bulunuyorlardı. Bir türü, «temliknameler» verme yolu ile, «malikane»ye çevrilip, eski iktâ sahiplerinin üzerlerine mülk olarak geçirilmiş, onlar da, kendilerine sultanın bağışladığı bu gibi yerleri ya çocuklarına bırakmışlar, ya da XIII. ve XIV. yüzyıl tarikatçılarının dinî etkisinde kalarak, cami, medrese ve öteki yerlere vakıf yapmışlar idi. Bu şekil vakfı yapan kişi, kurumun mütevelliliğini de evlâdına bıraktığı için, aileye ölmez bir de geçim kapısı kalıyordu[1].

[1] Başbakanlık Arşivi 1485 (H. 890) tarihli ve 19 Nr' lı tahrir defteri, Vr. 18b. de, Tokat Sancağı Dik Köyü'nün dirlik durumu kaydolunurken, buranın, ilk malikane-vakıf yapan kişiden bu yıla gelene kadar vereseleri arasında ne kadar parçalanmış olduğunu anlamak için, yalnız bir rub'unun (yani dörtte birinin) 432

İşte «Vakıf timar» deyimi ile defterlerde gördüğümüz dirlik yerleri bunlardı.

Fatih Sultan Mehmed'in 1455 yazında, Tokat vilâyeti için düzenlettiği tahrir defterinin gözden geçirilmesi, artık bu sıralarda eski sayılan Anadolu vilâyetlerinin dirlik ve vergi düzenliği hakkında ilgi çekici bilgi vermektedir[1].

Anadolu, bütünü ile «küffardan» açılmış memleket olduğu için, toprakları «mirî» (devletin) sayılagelmiş bulunmakta idi. O halde, Selçukî rejimi zamanında bütün köyler «iktâ-timar» düzenliği gereklerine göre vergilendirilmişti[2]. Devlet köylerin birçoklarını subaşıları ile sefere koşan atlı vilâyet askerlerine, maaşları yerine birer vergi toplama alanı, yani «dirlik» olarak verdiği gibi, öteki pek çok bölümlerini de, divanın para ihtiyacı için, hazine'ye ayırmıştı. Türkler yıldırım hızı ile Anadolu'yu aldıktan sonra, artık, oldukça belirleşen siyasî sınırları içinde başlıyan uzun duraklama devri, 1243'den itibaren, Selçukî Sultanlığı'nın Moğol boyunduruğuna düşmesinin yarattığı malî darlık, XIII. yüzyılın ikinci ve XIV. yüzyılın ilk yarıları süresince Türkiye'de görülen tarikatçılığın gelişmesi ve insan hayatında geçim kararsızlığı, şüphesiz, Selçukîlerin kurduğu iktâ-timar rejimini derin değişikliklere uğratmışlardı. İşte, Tokat vilâyetinde timar-dirlik kurulu düzeninin 1455'de gösterdiği durum, bu olayların etkileriyle meydana gelmiş bulunmalıdır.

Sözü geçen defterde, bir bir gösterilen dirliklerin her birine ait vergileme tablosu şu ana çizgileriyle belirmektedir: Her köyün vergi geliri, ikiye ayrılmış olarak, bir grubu «malikane», diğer grubu da «divânî timar» şeklinde

hisseye dağılmış bulunduğunu kaydetmemiz yeterlidir. Kanun kuralı olduğu üzere, adı geçen köyün vergilerinin üçte ikisi timarlık durumunu hep sürdürmüştür.

[1] Başbakanlık Arşivi, Tapu Defteri, Nr. 2 (bu defterin başına konan kısa bir yazının altındaki tarih, evail-i Recep 859 = Temmuz ortası 1455'dir).

[2] Toplu bilgi için; O. Turan, İ. A. İktâ maddesi.

kullanılmak üzere defterlenmiştir[1]. Divanî timar bir kişinin ve malikane de ötekinin üzerinde olursa, kanunnameye göre, verilmiş beratları gereğince bu kişiler, rüsum-ı şer'iyye veya bununla birlikte rüsum-ı örfiyye vergilerini, sahip oldukları pay oranına göre bölüşüyorlardı. Divanî timarın iki, hatta üç kişiye verildiğini gösteren örnekler de az değildir. Dirliğin malikane kısmı vereseler arasında bölüntüye uğradığında, böyle köylerin vergi gelirini birkaç timarlı ile birkaç da malikane hissecisi, birlikte toplayıp, paylaşmak zorunda idiler[2]. Pek bilgimiz yoksa da, bunun çiftçi için hiç iyi olmadığı, bundan başka, ortakları da anlaşmazlığa düşürmüş bulunduğu gerçektir. Dirliklerin «malikane» payları «mülk» sayıldıkları için, pek çoğu sahiplerince «vakıf» yapılmış idi. Şu halde, tahrir defterlerindeki köylerin adları önüne, «malikane vakıf» yahut «vakıf timar» yazılmasının nedeni anlaşılıyor[3].

Genel kurallara göre, defterlenmiş bir köyün ödeyeceği vergiler iki türe ayrılıyordu. Rüsum-ı şer'iyye ve rüsum-ı örfiyye türünden olanlar, divanî timar ve malikane (vakıf da olabilir) sahiplerince ellerindeki beratlarına göre paylaşılıyordu. Bir köyün hem «malikanîsi» ve hem de divanîsi aynı kimsenin elinde olabilirdi. «Malikanîsi ve divanîsi iki başlı filanın üzerindedir», şeklindeki kaydın an-

[1] Hemen bütün köylerin adları altına ilk önce bu bakımdan durumları yazılmakta idi. Bir örnek olarak: aynı defter, s. 94: «Kariye-i Taşlıöyük: Malikânenin nısfı evlâd-ı Muzaffer Veled-i Yakub Bey'in, nısfı evlâd-ı Hacı İvaz Paşa'nın, Divanî timar Ali

[2] Bir köyün malikanesine hisseleri oranında ortak olanlara Çelebi veled-i Muzaffer Veled-i Yakub Beyin».
ait bir örnek belge: «Kariye-i Todurga, malikânenin yüz hisseden altmış yedi hissesi Kutlu Hisar Begünün, bâki kalan otuz üç hissenin iki hissesi Pîr Ahmed Begün ve bir hissesi Hızır Paşa'nun ve bir hissesi Emîr Veled...; Divanî(si) hass-ı Pîr Ahmed Bey», aynı defter, s. 493.

[3] Vakıf timarın malikane timardan önemli farkı, birincinin bir hayır kurumuna Sultan tarafından bağlanmasıdır. Buna göre, vakıf timarda temlik işlemi yoktur ve böyle bir kurum sanki devlet düzeni olarak yürümektedir; sefer sırasında da sipahisi varmış gibi, yerine cebeli yollanacaktır.

lamı bu idi[1]. Rüsum-ı niyabet türünden olan vergileri ise, köyler ile kasabalarda, buraların dirlik ve düzenliğini koruma görevi, cerimelerinin aidiyeti yönünden üzerlerinde olan sancakbeyleri, kendi adlarına buraları tayin ettikleri subaşıları eliyle alıyorlar, şehirlerde ise, aynı tür vergileri doğrudan doğruya Divan'ın yolladığı resmî hükümet subaşıları hazine adına topluyorlardı. Büyüklerin ve yüksek askerî kişilerin, zeamet ve has olarak sahip oldukları köyler ve kasabalar, kendilerine, «serbest dirlik = serbest timar» kurallarına göre beratlanmış oldukları için, bu gibi yerlerin hem Divanî hisseleri ve hem de rüsum-ı niyabetleri her «serbest» dirliğin sahibince kendisine toplanırdı. Yani, bu gibi yerler, sanki ayrı ve bağımsız bölgelermiş gibi, sancakbeylerinin subaşıları ve öteki adamları hiç karışmadan, serbest dirliğin «zabitlerince», başka bir deyimle, dirlik sahiplerinin şahsî subaşılarınca (yahut voyvodalarınca) yönetiliyorlardı[2].

Şu anlatılanların gösterdiği üzere, mirî topraklardan alınmakta olan her türlü rüsum ve vergilerin bir türü «divanî» ve «malikanî» olarak, ayrı bir vergiler grubu teşkil etmiş olup, divanî olanı gerek askerî ve gerek sivil, fakat, çoğu hükümette görevli olan devlet hizmetlilerine yıllık ücretleri karşılığı verilmişti. Kişilere belki geçmiş hizmetleri veya takdir olunmaları ya da başka özellikleri için verilmiş bulunan «malikanîler», hep de dirliklerden çevrilme olduklarından dolayı, kendilerine bağlanan vergi

[1] Hem malikanîsi ve hem divanîsi aynı kişi üzerinde olana örnek, aynı defter, s. 256: «Kariye-i Yularcık malikanîsi ve divanî timarı Mahmud Veled-i Şerefeddin, iki baştan».

[2] Gelibolu subaşısı (zaimi) Mehmet, 1490'da Divan'a yaptığı yakınmada Gelibolu Kale erenleri timarlarının serbest olduğunu, çünkü evvelce Dizdar timarı bulunduklarını ileri sürerek, subaşının «cürüm ve cinayet ve resm-i arûs»dan ibaret «rüsum-ı serbestî»sine el uzattırmadıklarını ileri sürmüştü. Karşılık olarak kadıya yollanan hükümde, «dizdar timarı serbest olmak kanundur. Amma kale erenlerine geçincek serbestlik kalmaz», deniyordu: İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. Nr. I. Vr. 112 (evail-i Muharrem 896=1490 Kasımı ortaları).

türleri divanî grubun tıpkısı idi[1]. Dirlik vergilerinin öteki türü, yani, rüsûm-ı niyabet grubu ise, ehl-i örflük (polislik görevini yapanlara bırakılmış bulunuyordu. Şimdi, burada, «dirlik» olarak kullanılan birinci türdeki vergilerin ve toplum düzenliğini sağlama görevine karşılık tutulan ikinci türdeki vergiler demek olan rüsum-ı niyabetin nelerden ibaret olduklarını hiç olmazsa başlıcalarıyla burada ayrıntılamak yerinde olacaktır.

Arazi yazıcılarının, II. Murad ve II. Mehmed (Fatih) zamanlarında yazma işini yaparken tuttukları defterlere, reayadan alınacak vergileri yukarıda söylediğiniz esasa göre, ayrıntıları ile geçirdiklerini görüyoruz ki, uygulanan malî sistem öyle gerektirmiştir. Bu duruma göre. «divanî ve malikanî» grubunda gösterilen vergiler, şüphesiz mirî toprak tasarruf ettiklerinden dolayı «raiyyet» kadrosuna giren çiftiçi kitlelerin her yılın belli aylarında, kanunnamelerde belirtilen miktarlarına ve kurallarına göre ödedikleri vergiler idi. Kayıtlar gözden geçirildiğinde resimlerden (vergilerden) «divanî ve malikanî» diye sıralananların başında, genel olarak «öşür» gelmektedir[2]. Kimi yerde sekizde bir olmasına karşılık, kimi sancaklarda da yarıya kadar çıkabilen öşür adındaki ekin ürünü, divanî veya malikanî grubu vergilerini dirlik olarak alanlar için bu yoldan ellerine geçen yıllık maaş tutarlarının en büyük dilimi idi. Ekin türüne giren öşür ürününün arkasından gelenler, nakit para şeklinde alınan bağ-bostan resmi, resm-i kovan, resm-i bennak, resm-i mücerred, resm-i çift

[1] II. Murad ve Fatih devirlerinde yapılan arazi yazımları için tutulmuş tapu defterlerinin incelenmesiyle öğreniyoruz ki, kadıaskerler, kadılar, hatta kimi imamlar ve papazlar timar sahibi idiler: Başbakanlık Arşivi, Tapu Defteri, Nr. I. (II. Murad zamanı) s. 1, 80, 92, 159.

[2] Öşür kelimesi ürünün onda biri anlamına gelirse de. Türkiye'de, devlet bu kadarla yetinmiyerek, buna 1/40 eklenmiş; böylece en az 1/8'i kabul etmiş, kimi sancaklarda hissesini 1/2'ye kadar çıkarmıştır. İlerdeki bahislerde bu durum örnekleriyle belirtilecektir.

ve başkaları idi[1]. Dirlik sahibinin, raiyyetten, yukarda belirttiğimiz üzere, kanunnamelerin düzenlediği miktarda aldığı vergi ve resimlerden başka olarak, bir de bütün çiftçi ailelere, bağ, bahçe, tarla olarak verilmiş topraklar dışında kalmış bulunan, çayır, otlak, herhangi bir şekilde tek kalmış tarla gibi yerleri, yıllığına «kesime=mukataaya» vermek suretiyle, sağladığı geliri de kaydetmeliyiz[2]. Ürün, ya da nakit akçe olarak alınan «resimler=vergiler» yanında, bir de, dirlik sahibinin bir kısım işlerini, raiyyetine, ücretsiz olarak gördürmesini, kanunnameler kabul ve şeklini de tayin ettikleri için, çiftçinin ücretsiz yapmıya zorunlu bulunduğu bir çeşit angarya demek olan bu hizmetleri de divanî ve malikanî vergiler arasında saymak gerekir. Çünkü, bunlar raiyyete külfet yüklemesine karşılık, «sahib-i raiyyet»e (sahib-i arza) da büyük faydalar sağlamakta idi. Bir dirliği divanî şekliyle (timar, zeamet, has derecelerinden birinde) ya da malikanîliğini elde etmiş olarak «yiyen» kişinin raiyyetlerine, ücretsiz ve kanunnamenin yaptırmıya izin verdiği hizmetleri, kendi özü için yaptığı bağ ve bahçelerinin bakım işleri, «hassa çiftlik» işletiyorsa[3], burada yetiştirdiği ürünlerin kaldırılması, hayvan sürüleri için ot biçtirme, çiftçinin ürünlerinden alı-

[1] Bu grubun kapsadığı vergilerin sayısı ve çeşitleri, yetişen ürünlerdeki başkalıklar, çevrelerin gelenekleri, toplum hayatındaki ayrıksılıklar ve benzeri nedenlerle biri diğerinden değişik olarak görülüyor. Bu konudaki yeter örnekleri Ö. L. Barkan'ın yayımladığı Osmanlı Kanunnamelerinde bulmak güç değildir.

[2] Bu biçimde tek olarak, tapulama dışında, sahib-i arzın, sanki kendi öz mülkü imiş gibi, yıllığını «mukataaya = kesime» verdiğine ait birçok örneklere Bursa çevresinde rastlıyoruz. Evahir-i Şaban 941'de (5 Mart 1535'de) Bursa mahkemesinde geçen bir duruşmada (Bursa Ş. sc. A. 52/40 Vr. 34b). Kite'nin Sumla köyü sipahisi Bahşayiş adlı birisinin, çayırlara, «tapulu çayırımdır» diye sahip çıktığını iddia ile, kanunun «rençbere çayır yoktur amma öküz otlağı bir miktar otluk olur» demesi üzerine, kadı, çiftçinin çayıra sahip çıkmasını reddediyor.

[3] Köy arazisi yazılırken, bir kısım yerlerin, köylüye tapuya verilmeyip, «hassa çiftlik» olarak devletin elinde bırakıldığı biliniyor. Dirlik sahipleri, sırf kendi kişisel ihtiyaçları için ziraat

nan «öşür tahılları»nın en yakın pazarlara taşınması ve buna benzer işler idi. II. Murad ve Fatih zamanlarında tutulan «tahrir defterleri» incelendiğinde, Rumeli geçesindeki Hıristiyan raiyyete bu türden yüklenen ücretsiz hizmetlerin Anadolu'dakinden fazla olduğu dikkati çeker[1].

Niyabet vergilerine (rüsum-ı niyabete) gelince, bunlar ehl-i örfün görevleri içine giren ve düzenlik ile ilgili bulunan olaylardan elde edilmektedir. Örneğin, işlenen suçlar için suçlulardan alınan bütün «cerimeler», cinayetten alınan «kan resmi» (cinayet resmi), evlenmelerden alınan resm-i arûs (ya da gerdek resmi, ağırlık)[2], hep niyabet resimleri listesi içinde olduklarından başka, «koyun bacı» (resm-i ağnam) da, her yıl alınmasına ve ürün vergilerinden bulunmasına rağmen, niyabet resimleri içine katılmış

yapmak isterlerse, bu hassa çiftliklerden bir ya da ikisini ekip biçebiliyorlardı.

[1] Bu konudaki örnekler, Ö. L. Barkan'ın yukarıda sözü geçen eserinde ve Başbakanlık Arşivi Tahrir Defteri Nr. 1.'de bolca bulunur: Buralardan öğreniyoruz ki, her kasaba ya da köyün vereceği vergiler tür ve miktarları ile kaydolunurken, dirlik sahibinin istiyeceği «ırgat» sayısı, gördüreceği işin türü ile birlikte belirtilmiştir. Bak. Adı geçen defter, s. 70: «Hasshâ-ı Subaşı-i Kanine, nefs-i Kanine, bağ: ırgat 20, bağ: ırgat 6» ve öteki sayfalarda benzeri örnekler.

[2] Ağırlık, erkek tarafının, gelini almak üzere, kızın köyüne ya da semtine gitmesinde, orada ehl-i örfe ödediği bir «resim = vergi»dir; örneğin, 1500 yılı Haziran'ında (evail-i zilhicce 905'de) Bursa mahkemesinde geçen bir duruşmada, bir köyün kethudası olan Sifanyanos, Yani'ye «sen Sultan Mehmed evkafından iken, geldin Yıldırım Vakfından Balyanun'dan bir kız aldun. Senden kanun üzere ağırlık vardı. Mütevelli benden aldı. Ben dahi senden talep ederim deyicek mezkûr Yani etti ki, ben aldığım kızım ebesi Sultan İmareti Vakıfından alınmıştır. Adı Serite Binti Yorgi, anun kızı Kali Binti Yani, anun kızı İrni Binti Yani-i diğerdir. Öyle olsa, Sultan Vakfının kızı Sultan (vakfına) alındı. Bundan ağırlık lâzım gelmez deyicek, mezkûr kethuda, zikrolan İrni kızın ceddesi Sultan Vakfından olduğuna inkâr eyledi...»; tanıklar davalının sözlerini doğruladıklarından, kadı «ağırlık» talebini reddeyledi: Bursa Ş. sc. A 15/15, Vr. 271b

bulunuyordu[1]. Koyun sürülerinin, kışları, içine girdikleri ağıllar veya yazları, otladıktan sonra dinlendikleri «eğrekler» (tarla ya da çalı-çırpı ile çevrili yerler) için alınan «ağıl» ve «eğrek» resimleri de bu türün kapsamında idi[2]. Rüsum-ı niyabet olarak ehl-i örf'e giren daha bir çok resimler vardır: Bâd-i havâ adı altında toplanan bu resimler, «resm-i yava» ya da «kaçgunluk resmi», ibak resmi ve ötekiler. Burada başlıcalarını saydığımız vergi türlerini, bu anlattığımız kuralları içinde, mirî toprak rejiminin uygulandığı köyler halkı, daha doğrusu mirî toprağı işleyen ve onunla geçinen raiyyet sınıfı ödüyordu. Şehirlere gelince, malikanî ve divanî grubundaki vergiler buralarda oturan halkı ilgilendirmiyordu. Şehirlinin ve şehirde oturanların, iktisadî (ticarî ve sınaî) alandaki kazançları üzerinden, türlü adlarla ödedikleri «resim» ve «baçlar», genel olarak, «mukataa» sayılmış ve Hazine-i Hümayunun en önemli gelirini teşkil etmişti ki, ayrıca anlatılacaktır. Devlet, köylerdekinden ayrı bir düzen ile şehirlerin rüsum-ı niyabetini de gene Hazine-i Hümayun gelirleri içine almış bulunuyordu. Küçük köy toplulukları ile şehirlerdeki büyük toplulukların dirlik ve düzenlik yaşantıları arasındaki değişiklik, iki çevrenin niyabet resimleri listesinde de kendini göstermiştir. Hatta, kazadan kazaya, hele bir sancaktan ötekine geçildikçe, halkın yaşayışı, iş ve üretim türleri, gelenek ve göreneklerinde ve başka yönlerindeki özellikler yüzünden, yalnız niyabet resimlerinde değil, di-

[1] Sözü geçen «tahrir defterleri»nde, dirlik ancak «serbest» olduğu zaman koyun bacı dirlik sahibine «hasıl» yazılıyordu. «Serbest olmayan» dirliklerdeki koyun bacları ise, hep subaşılara ait olan «niyabet resimleri» içine girmekte idi. Örneğin, Aydın Vilâyetinin II. Murad'ca Varna muharebesinden sonra yaptırılan tahririnde (arazi yazımında), Kazanlı köyünün bir hisar erine timar olarak verilen divanî vergileri yanına, bu timar serbest olmadığı için, şu kayıt konmuştur: Bu mezkûr köyün cürmü ve cinayeti ve koyun bacı ve gerdek resmi Sancağa (yani Sancakbeyine) ve Subaşıya tealluktür. Hisar erünün ve eşkününün yoktur»: Başbakanlık Arşivi, Tapu Defterleri Nr. 1/1, s. 27.

[2] Bak. Bakbakanlık Arşivi, Tapu Defteri, Nr. 1/1. s. 8.

vanî ve malikanî vergi gruplarının miktar ve çeşitlerinde de başkalıklar görülmekte idi. Bu sözlerimizle anlatmak istediğimiz şudur ki, Selçukî ve Osmanlı rejimleri Türkiye'sinin vergi prensipleri devletin her yanı için şaşmaz kurallar ile uygulanmakla beraber, yukarıda niteliklerini belirttiğimiz grupları oluşturan vergi türleri, bölgeden bölgeye, ya da cemaatten cemaate birbirlerinden oldukça ayrı resim (vergi) listeleri göstermekteydiler.

Dirlik usulü ödeme şartları altında hizmet edenlerin görevleri yönünden, burada sözünü edeceğimiz bir başka nokta, ulûfeliler gibi, bunların içlerinden pek çoklarının da, sefere katıldıkları yıllar dışında, devletin birçok iç hizmetlerini yapmıya kendilerini görevlendirttiklerinin, bunun karşılığında, dirliklerinden fazla olarak, ayrıca, «hizmet akçesi» ya da başka adlar altında birtakım faydalar sağladıklarının bilinmesidir. Örneğin, 10 Eylül 1553 (evail-i Şevvâl 960) tarihli bir nişan-ı hümayun, 6.000 akçelik timarı olan Hoca Şeyhî'nin, tüccardan gümrük alma ve öteki vergi toplama hizmetlerinde gösterdiği başarıya karşılık olarak, kendisine dışarıdan gümrüksüz 2.000 altınlık mal getirip satma izninin verildiğini bildirmek üzere düzenlendiğini, bu kişi «kızılbaş seferinde» şehit olmakla, oğullarının da aynı hakkı kullanmalarının kabul olduğunu, bu sırada Diyarbakır Beylerbeyi olan İskender Paşa'nın salık mektubu üzerine, Bursa kadısına bildiriyordu[1].

[1] Nişan-ı şerif; «oldur ki, Diyarbekir Beylerbeyisi İskender mektup gönderüp altıbin akçelik timar ile Erzurum azapları agası iken kızılbaş muharebesinde şehit olan Hoca Şeyhî'nin alâkası Erzincan olup tüccar taifesinin gümrüğü tahsilinde ve sair emval-i mirînin zaptında sây-ı kifayesi olmağın yılda ikibin altunluk metâından hazine-i âmireye âit olan rüsum-ı âdiyesi muaf olmak üzere eline berat verilüp... Oğulları Hüseyin ve Kılıç... diyar-ı şarktan gelen tüccarın gümrüğünden ve sair mâl-ı mirî tahsilinde babaları gibi mücid ve sâî olmağın babalarına verildiği üzere kendülere dahi verilmesin rica ettiklerini arzettiği eceldan... yılda ikibin altunluk esbab ve metâın hazine-i âmirem cânibine âit kâffe-i âidât ve levâzım-ı âdiye (yi) ahz-ü atâ edüp

ç. Kamu Hayır İşleri Ödentileri (Hazineden Vakıflara Aktarmalar)

Bilindiği üzere, eskilerden sürüp gelme bir görenek ile, Türkiye'de de devlet, kamu işlerinden, kişilerin yararlanacakları birçok görevleri kendi üzerine almamakta, ancak hali vakti yerinde olanlar, hayır işleme inancı ile, bu hizmetlerin gerektirdiği harcamalara, kendi öz mallarından para veya mal-mülk ayırıp, gerekli kurumları dikmekte idiler. Örneğin, düşkünlerin, kimsesiz çocukların ve öteki benzerlerinin bakımlarını, toplumun eğitim ve öğretimini gerektiren medrese, imarethane, tekke, yetimhane, cami gibi yapıtların kurulması ve işletilmesi, çeşme, köprü, han ve bunlara benzer önemli kuruluşlar, çoğuncası birer sevap işi olarak, kişilerce kendi adlarına meydana getirilmekte idi. Şu yapılanlar kamu hayır hizmetini görecek kurumun doğmasında birinci safhayı olgunlaştırmakta idi. İşi kurulu düzen haline getirecek ikinci ve son safhaya gelince, yapıt kısmı bu şekilde ortaya çıkarıldıktan sonra, onun yüzyıllar boyunca konusuna giren görevleri yerine getirecek, şeriat kurallarının sınırı içinde kurulmuş şekliyle ayakta durması, yapıt ve öteki kurumluklarının onarımı ya da genişletilmesi, görev almış kimselere ödenecek ücretler ve başka alım satım işleri, elbette düzenli, sürekli ve yeterli gelir kaynaklarının sözü geçen kurumun emrinde olmasını zorunlu kılmakta idi. Çünkü, adı «vakıf» olan kurum, yüzyıllar süresince kendine düşen görevleri yapacak bir kurulu düzen halinde olduğundan, kurumun giderleri için gerekli ödentileri karşılamak üzere, kurucunun buraya bağladığı nakit parayı ya da öteki gelir kaynaklarını, vakıf senedinde (vakıfnamede) belirtilen şartlara uygun biçimde idare edecek bir yönetim düzeni gerekli idi ki, bu kurula «vakıf idaresi» adı verilmiştir.

bu berat-ı hümayûnı verdim...» evail i Şevval 960 (Bursa Ş. sc. 67/73, Vr. 387; 25 Recep 962).

Bu konuda ortaya konan şu bilgiler, kişilerin kendi öz malları ile bir vakfı nasıl kurduklarını anlatmış oluyor. O halde, bu işin devlet hazinesini neden ilgilendirdiğine gelince, Selçukî Rejiminde iktâ, Osmanlılarınkinde «timar» dediğimiz düzene giren bütün toprakların, «mirî=beylik» ya da kamusal karakterlerine rağmen, Türkiye'de, uzun yüzyıllar boyunca, kişiler tarafından, kendi öz malları imişçesine vakıf kurulmasında bol bol kullanmaları yolunun kolayca bulunduğu, bir başka deyimle, devlet hazinesinin en önemli gelir kaynağı olan «beylik - devlet malı» arazinin, dirlik sahiplerinin kişisel mülkleri kılığına sokularak, bu yol ile vakıflara geçtiği olayıdır ki, aslında tam kişisel olan sözünü ettiğimiz hayır kurumlarının büyük çoğunluğunu gerçekte hazinenin beslediği resmî kuruluşlar yaptığı için, burada incelenmeleri gerekmiştir.

Bilindiği üzere, Türk toplum hayatında devlet hizmetlerinden bir geçim kapısı olarak yararlanma, kişiler için çoğu zaman hayli çekici olmuştur. Özellikle timar (eski devrin iktâ'ı) bu işin başında geliyordu. Devlet kapısında bu şekilde görev alarak birer dirliğe (timar'a) konan insanların sayısı, hele Osmanlı rejiminin geniş çaplı fetihleri devrinde, pek kabarmış idi. Bunlar, yalnız ordunun bir bölümü değil, toplumun da başta gelen itibarlı bir sınıfı sayılıyorlardı. Şu halde, bütün ömürlerinde yapabilecekleri hizmetleri devlete bağlamış olan bu kişilerin mal ve mülkleri de, mirî topraklardan kendilerine dirlik olarak verilen yerlerin vergi gelirinden edinilen servet niteliğinde idi. Sultanından en küçük sipahisine kadar, toplumun derece derece zengin sınıfını oluşturan dirlik sahipleri, özel mülk olarak ev-bark, han, hamam ve benzerleri türünden ne kadar çok şey edinmiş olurlarsa olsunlar, gene de başlıca gelir kaynakları, mülkiyeti devlete ait olan topraklardan buraları eken çiftçinin çeşitli adlarla ödediği (aslında icar olan) vergiler idi, diyebiliriz. Fakat, bu kaynakların özel mülk halinde olan yerlerden önemli ayrılığı vardı. Dirlik topraklarının resim-vergi halindeki

geliri, hizmet sahibinin ömrü, daha doğrusu görevi ile birlikte sona erer, hizmetlinin çocukları ancak «iptidadan», yani yeni baştan, bir dirlik alabilirlerdi[1]. Bu duruma göre, dirliği büyüye büyüye önemli bir gelir kaynağı gibi işlemiye başlayan, vezirlerden, ümerâdan biri, ya da bir timarlı sipahi, «hayır» işlemek için biriktirdiği para ile, tasarladığı «vakıf»ın yapıt ve öteki gereklilerini ortaya koyduktan sonra, kurumun her yılki masraflarını karşılamak suretiyle, ona ölümsüz bir süreklilik vermek üzere, kendisinin gelir kaynağından bir bölüğünü ya da bütününü buraya mal etmek işlemine geçerdi. Devlet hizmetlisi olan böyle kişilerin gelir kaynakları, yukarıda söylediğimiz gibi, dirliklerinin kapsamına giren mirî topraklar olduğu için, kurulan «vakıf»a bağlanacak yerler de bu topraklardan başka bir şey olamazdı. Halbuki, şeriatçıların geliştirdikleri kurala göre, mülkiyeti devletin, tasarruf hakkı çiftçinin bulunan «mirî topraklar» ile, bu yerleri «kendi öz canından ve malından»[2] sayarak vakfedecek olan dirlik sahibinin hiç bir ilişkisi yoktu. O, buralarda, halkın devlete ödeyeceği vergileri, yaptığı görev karşılığında, sadece ücreti =maaşı olarak kendi hesabına toplayan bir «tahsildar»dan öte niteliğe sahip değildi. O halde, işlenecek hayırın Tanrı yanında sevaba geçmesi için, dirliği teşkil eden vergi ve resimleri (veya bunları getiren mirî toprağı), dirlik sahibinin «kendi canından ve öz malından» olarak vakfedeceği bir «kişi mülkü» niteliğine sokmak gerekirdi. Bunun

[1] O. Turan, İktâ maddesini yazarken (İ. A.) İktâ'da verasetin ihdasını şeriat dışında örfe bağlamakla beraber, büyük iktâların bundan hariç tutulduğunu karışık bir biçimde belirtmiye çalışıyor. Bunun feodal yola gitmekten kaçınmakla bir ilgisi olmayıp, iktâ göreve bağlı olduğu için, kişinin kendi önemi sayesinde ve uzun yıllarda kazandığı büyük iktâının oğluna kalması söz konusu olamaz. Oğullar, babalarının yerine geçmeyip, başlangıçta bir göreve geçiyorlar, kendilerine verilen iktâ da bu küçük görevin karşılığı olacaktır.

[2] Bu deyim, zamanının aslı Türkçe olarak düzenlenmiş vakıfnamelerinde, tıpkı böyle ifade olunmuştur.

kolayı da, «temlik» dediğimiz yolun açılması ile bulunmuştu. Bilindiği üzere, sultan (daha doğrusu hükümdar) çiftçinin kullandığı, yani icar ile işlettiği yerleri, buralarda oturan raiyyetleriyle (icarcıları ile) birlikte, bir ya da birkaç köyden oluşmuş tek bir ünite (birlik) yaptıktan sonra, onu sipah dediğimiz askerî sınıftan bir kişiye tek başına ya da başka birisi ile ortak şeklinde «timar» olarak vermekte idi. Devlet hizmetlisi kişilerin görevleri sancakbeyliğine, beylerbeyliğine, vezirliğe doğru yükseldikçe, dirlikleri de genişliyerek, pek çok köyleri ve kasabaları kapsıyan birer «has» olmakta idi. Eğer, bir dirlik sahibi pek takdir görürse, kanunname ile tür ve miktarları belirtilmiş olan vergi ve resimler, bu şekildeki tarifleriyle değil de, sanki arazi niteliği ifadesiyle, kendisine sultanca mülk olarak verilebilirdi. Hükümdarın, bir mirî toprak grubunu, burayı dirlik olarak elinde tutan kişiye, öz mülkü olsun diye bağışlaması olayına «temlik» ve bu işini hukukî bir senet olarak ispatlamak üzere düzenlenen vesikaya da «temlikname» denmekteydi. Timarın (veya hassın) sahibi olan kişi, şu halde, hükümdardan «temlikname»yi ele geçirdiğinden itibaren, burasını öz malı imiş gibi «yiyor»[1], başkasına satabiliyor, arzu ettiği zaman da, eğer vakıf kurmuş ise, oraya bağlayıp çoğuncası, evlâdını da «mütevelliği»ne tayin etmek yolu ile, gelirinden aynı zamanda çocuklarının geçinmesini sağlamış oluyordu. Şu işlemi başından sonuna kadar izlersek, bu türde kurulmuş bir vakfı, «kişinin hayır işi» gibi gözükmesine rağmen, gerçekte yüzyıllar boyunca yapılan masrafını devlet hazinesinin sağladığı resmî bir kurum niteliğinde buluruz. Böyle bir vakıf, yönetimin kurucu tarafından vasiyet edilen biçimde yapılışı dolayısıyle, özel bir kuruma benzemekte ise de, va-

[1] Timar, malikane, çiftlik ve benzeri yerlerden yararlanan kişilerin buraların ancak vergi ve resimlerine sahip olma durumları defterlerde «burayı filan kişi yer imiş» ya da «filan kişi yer» ifadesiyle geçmektedir. Kelimeleri ve deyimleri tıpkısı ile kullanmıya çalışıyoruz.

kıfların denetlenmesi işi de, kesin olarak devletin olduğundan, kurumun resmîliği aslında kabul olunuyordu. Arazi tahriri defterlerinin ineclenmesi bize şu kanıyı vermektedir ki, özellikle, bir ya da birkaç köylük timarlar malikaneye çevrilirken, devlet her köyün vergi-resim gelirinin bir yarısını, «divanî» pay olarak, gene hizmetliye verecek şekilde, hazinede alıkoymakta idi. Tahrirciler, defterlerine köyleri yazarken, «divanîsi filan kişinin» (ya da kişilerin) timarı, «malikanîsini filan kişi (ya da onun çocukları) yer» ifadesiyle, Türkiye'deki bütün dirliklerin durumlarını tespit etmiş oldukları için[1], bu sayede, hiç olmazsa XVI. yüzyılın ortasından önceki devirlerde, mirî toprakların, esas nitelikleri olan divanîlikleri zararına, ne ölçüde «malikanîliğe» ve o yoldan vakıflara aktarıldıklarını öğrenmeniz iyice mümkün olabilmektedir[2]. Özellikle askerî görevler için dirlik olarak sürüp gitmesi gereken beylik toprakların (mirî arazinin), hayır kurumlarını yaşatma alanına geçirilmek suretiyle, hazinenin elinden çıkması yalnız «temlik» yolu ile oluyordu. Sultan da kendi adına diktirdiği büyük hayır kurumlarına pek çok köyleri kapsıyan geniş yerlerin hasılatını bağlar idi ki, «evkaf-ı selâtîn» (sultanların vakıfları) adı ile geçen vakıflar, arazinin,

[1] 1458'de (862) Rum Vilâyeti yazılarak, buradaki durum geniş bir surette deftere geçirilmiş bulunduğundan (Bak. Başbakanlık Arşivi, Nr. 2 Tapu Defteri), bu anlattıklarımızı bütün ayrıntıları ile oradan öğrenmek çok kolay olacaktır. Adı geçen defterlerin verdiği bilgiye göre, bir köyün bütünü ile temlik olunduğuna ait örnekler fazla değildir. O halde, bütün köyü malikane vermek yoluna gidilmiyor; ancak bir tek kişinin bir köyün hem malikanîsine, hem de divanî'sine sahip olduğuna ait örnek ise boldur. Bu demektir ki, malikane sahibi divanîye de sahip olmak için, timarlı sipahiliği kabul etmiş oluyordu. «Malikanî ve divanîsi iki baştan» kaydının açık anlamı bu idi.

[2] O. Turan, «Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar» adlı kitabının 32'nci sayfasına koyduğu bir temliknamenin tarihî değerini belirtirken, doğru bir görüş ile, bir iktâın temlikinin araziyi mülklüğüne vermek demek olmayıp, sadece o toprağı tasarruf eden köylünün ödeyeceği verginin devri demek olduğunu belirtmektedir.

temlik işlemi görmeksizin, vakfolunabilmesi olaylarına örnek diye alınabilir. Padişahların vakıf yaptıkları yerlerin gelirleri, çoğuncası, cami, medrese, imarethane, türbe gibi kurumların hizmetlerine harcanmakta idi. Sultanlar sevdikleri şeyhlerin ya da babaların tekkelerine de az köy bağlamadılar. Birisine malikane verilme yolu ile vakfa geçmiş köye, ya da köyler grubuna «malikane vakıf» dendiği halde, devletin başı olan sultanca tekkelere ayrılan köylere, ya da arazîye «vakıf timar» adı takılmakta idi. Ayrıca, sultanların ve 1453'den önce devletin bazı tanınmış ricalinin vakıf yaptırdıkları toprakların «timar»lık şartlarında da hazine zararına değişiklik yapılmakta, örneğin, önceleri «resm-i ağnam» ve cizye, dirlik beratlarına yazılan vergilerin dışında, yani hep hazine geliri içinde bırakıldıkları halde, sultan ve bazı ekâbir vakıflarında, bu iki önemli gelir de vakıfnameye geçirilip, hazinenin bu dokunulmaz hakkı ekâbirin hatırı için âdeta gaspedilmekte idi[1].

«Hayır yapma» işi, dince, kişiler'e sevap işleme yollarından biri olarak gösterildiğinden, devlet malının, her ne biçim altında olursa olsun, hayır kurumlarını dikmek ve yaşatmakta kullanılmasının kamu haklarına kesinleyin aykırı bir işlem olduğu ortadadır[2]. Onun için, tahrir defterlerinin incelenmesinden de kolayca anlaşılacağı üzere, «Türkiye'deki beylik (mirî) toprakların bu kadar geniş çapta vakıflara aktarılmış bulunmaları olayı, tarihte, nasıl

[1] Örneğin, II. Murad'ın Söğüt'teki vakıflarına ait «resimler = vakıf yerlerden topladıkları vergiler» arasında «resm-i ağnam»da bulunmakta olup 1489'da (16 Recep 894'de) üç yıllığı 12 bin akçeye mukataaya veriliyordu: Bursa Ş. sc. A. 7/7. Vr. 249.

[2] O. Turan, İktâ maddesinde (İ. A.), mirî toprakların özel mülke çevrilmesinin, eski hukukçuların görüşleriyle çelişmesine rağmen, bir örf halinde mümkün olduğunu söylüyor ki, söz konusu ettiği eski hukukçular, herhalde İslâm hukukçularıdır. Devlete ait bir arazinin temlik işlemi ya da başka yol ile vakıf yapılmasının şeriata uymamakta bulunduğu, yalnız eski hukukçularca değil, Osmanlı devri hukukçularınca da fetvalarla her zaman ifade olunmuştur.

olumlaştı?» sorusunu cevaplandırmak, ancak bu türdeki işlemlerin Selçuklular rejiminden XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen süredeki gelişimini gün ışığına çıkarmakla kabil olur ki, bizce bu bir inceleme konusudur. Gene de, burada, kısa da olsa, gerektiği ölçüde bilgi vereceğiz.

Bir iktâ ya da timarın, sultan tarafından, o dirliğin sahibine temlik edilmek suretiyle, mirî toprağı, o kişinin, özel mülkü şartları içinde kullanmasını sağlamaktan ibaret olan bu işlemin Türkiye tarihinde daha baştan beri var olduğu anlaşılıyor[1]. Ola ki, tarihimizde, bir kumandana, düşmandan yeni aldığı yerlerin bir bölümünü ya da bütününü mülklüğüne vermek suretiyle, sultanlar, bu gibilerine, hem «kılıçlarının hakkını» teslim ve hem de kumandanları «gaza ve cihad» gayretlerinde teşvik etmiş olmak için bu yola gitmiş olabilirler. Selçukî Türkiyesi düzenliğinde, sultanın bulunmadığı bir savaşta kumandanın düşmandan açtığı yerlere «kılıcının hakkı» olarak sahip olmasının sultanca temlikname verilerek onaylanması bir hukuk kuralı olmakla beraber, devlet hakları yönünden ilksel sayılabilecek olan bu usulün Osmanlılarda, hiç olmazsa II. Murad'dan beri, aşılmış bulunduğu kesinlikle biliniyor[2]. Dirliklerin, kişilerce, vakıf işlerine aktarılabilmelerini sağlıyan temlikname verme işlemi de, Fatih Sultan Mehmed'in son yıllarına kadar sürdüğüne göre, devlet hazinesinin, «malikane vakıflara» ya da «vakıf timarlara» mirî topraklar devretme yolu ile, hayır işlerine ödentiler yapmakta devam etmesi, bu malî yükün, hukuk kurallarına aykırılığı ileri sürülmeden, taşınıp durmasını, kamuca hiç de yadırganmıyan bir olağan haline getirmiştir ki, sosyal ve dirliksel yönden, toplumumuzun bünyesinde, bu olayın, yani sevabı kişilere ait bulunacak olan vakıfları, şeriata aykırılığını düşünmeden, kamu harcamaları içinde besleme işinin yarattığı çürümeyi burada belirtmeliyiz.

[1] O. Turan'ın İ.A.'daki adı geçen yazısına bakınız.
[2] Bak. Bu kitabın I. cildi.

Yapılan incelemelerin de gösterdiği üzere, beylik (devlete ait, mirî) toprakların, malikaneye çevrilmek yolu ile, özel kişilerin yararlanmasına bırakılması işlemine verilecek örnekler Selçukî Türkiyesi tarihinde bol bol vardır[1]. Bu olay, beyliklerde ve Osmanlıların hiç olmazsa ilk iki yüzyılında da devam etmiştir. Eğer Sultanlar «temliknâme»yi, örneğin, hep devlete üstün yararlığı geçmiş kişilere verip, bunun dışında hiç kimse bu kapıdan yararlandırılmamış olsa idi, işlem, gene de şeriatle çelişmeli ve kamu haklarına aykırı düşmekle beraber, sosyal ve iktisadî tarih üzerindeki kötü etkileri önemsiz kalacağı için, bu kadarcık kural dışı olan şu oluşumun sözü burada ola ki geçmezdi. Fakat, malî tarihimizde hazine malının vakfa aktarılmasının olumsuz etkileri o kadar ağır olmuştur ki, bugün hiç kimse, Türkiye'nin tarihteki dirlik ve düzenliği konularını araştırırken, bu olayın incelenmesini konu dışında bırakamaz[2].

[1] Bak. O. Turan'ın adı geçen maddesi (İ. A.'de).

[2] Deylet'in kamu hizmetlileri için teşkil ettiği timar köylerinin «malikane»ye çevrilmesi suretiyle özel kişilere mülk olarak nasıl geçtiğini gösteren iyi bir belgeyi buraya koyuyoruz: Başbakanlık Arşivi, Tapu Defteri, Nr. 1/1 s. 17, Kariye-i Süle: «Timar, Gazi Umur Paşa Kızı Hundi Melek Hatun mülküdür. Mezkûr vefat etti, oğulları Mehmet'e ve Dursun'a kaldı. Sultan ve Hüdavendigâr zamanında mülkiyet üzere tasarruf ederdi. Mezkûr Mehmed Bey, fevtolup, oğlu Hamza'ya ve karındaşı Dursun'a müşterek değdi. Elhalet-i hazihî mezkûr Mehmed Bey hissesi ki, oğlu Hamza'ya değmiş idi, bu nısfı İftihar'ül-Ümera'il-İzam Mehmed Bey'e satılmış, mezkûr Mehmed Bey'in mülküdür. Padişahımız Hazretleri eşküncüsün bağışlayup hükm-i hümayun vermiş ki, Dergâh-ı Muallâ'dan her ne dürlü emir içun? hüküm olursa kim, bitilü ve bitisüz ve yeminli? Ve ulaktan ve doğancıdan ve sekbandan ve cerahordan ve salgundan ve hisar yapmaktan ve sürgün tahılından ve yaya yazmaktan ve naip ve yavacı dahletmekten ve mecmu avarız-ı divaniyeden muaf ve müsellem ola deyu emrolmuş ve nısfı mezkûr Mehmed Bey Karındaşı Dursun Bey'ün eşküncülü mülküdür ve mezkûr Dursun Bey'ün oğulları Cafer ve Rüstem ve Veled-i Yakup dururlar». (Altta da 61 hane tutan raiyyetin isimleri var. Ayrıca, «resm-i ganem ve tayyârât Dursun Bey hissesinden alınır» kaydı konmak suretiyle, Mehmed Bey hissesinden bu vergilerin alınmamakta olduğu belirtilmiştir).

Devlet hizmetinde olan kişilerin, görevleri karşılığında gelirlerinden yararlandıkları dirliklerini oluşturmuş bulunan beylik toprakları, şeriata aykırı olarak, sultanın bağışı ile «malikane» edinip, ondan sonra, mülkleri imiş gibi, bir süre «yedikten sonra», «kendi öz canından ve malından» ayırdığını kadı önünde dile getirmek suretiyle, kendi sevapları için yaptırdıkları vakıf kurumlarına, hem de ne kendi evlâtlarına, ne de asıl onu kopardıkları yer olan hazineye bir daha geri dönmemek üzere bağlamaları, açık bir surette devleti, dolayısıyle kamuyu kimsece ödenmek olanağı bulunmayan bir zarara sokuyor idi. Dirlik sahipleri içinde temlikname koparanların sayısı arttıkça, devletin askerî hizmetlere ayırdığı bu türdeki kadroların daralmakta olacağı bir gerçek idi. Örneğin, iki kadılığın yüz köyü, yıllık ödeneği 12 yük (yani 1.200.000 akçe) olan vezirâzam'a dirlik olarak verilmiş bulunsun. Şimdi, bu vezirâzam, yaptırdığı bir cami ve yanındaki medresenin masraflarını karşılamak için, dirliğinden 100.000 akçelik gelirin sağlandığı 10-15 köyün temliknamesini padişahtan koparır da, sözü geçen cami ve medreseye vakfederse, kendisinden sonra gelen vezirâzama da eşit tutarda yıllık ödenek verilmek gerekeceğinden, temlik yüzünden 90'a inmiş bulunan köy sayısını, maliye, yıllık geliri 12 yük edecek biçimde, gene 100'e' ya da daha yukarısına çıkarmak zorunda kalacaktır. Böylece, vezirler, beyler, öteki devlet büyükleri ve timarlı sipahiler, kısacası, dirlik sahiplerinden her fırsatını bulan, elindeki köylerin bütününü ya da bir kaçını, mülk edinme yolu ile vakfa bağlarsa, bu işlem devam ede ede, öyle bir zaman gelecek ki, devlet hazinesi, yeni görevlilerine verecek dirlik bulamıyacağı için. kadrolar azalacak, Divan'a ayrılmış bulunan mukataa köyleri de «temlik» işlemlerinin eksilttiği dirlik topraklarını yeniden bütünlemiye gidecek, devletin, en başta ordusu olmak üzere, beylik (devlete ait) topraklarının gelirine dayanan bütün kurulu düzenleri yıkıcı bir malî bunalım içine düşecekti.

Devletin malî gücünün dayandığı başlıca gelir kaynağı olan beylik toprakların, anlatılan şekilde, özel kişilerce kurulan vakıflara geçmeleri yüzünden, Türkiye devlet maliyesinin omuzlarına ne büyük bir yük almış olduğunu ancak büyük padişah Fatih Sultan Mehmed anlamış olacaktır[1].

Kamu topraklarının (arz-ı memleketin) devlet hazinesine akması gereken gelirlerinin, hem de az örnekli olarak değil de, çoğu zaman geniş ölçüde özel kişilere, görevleri bittikten sonra da kendilerinde ve çocuklarında kalmak üzere, malikane biçiminde verilip, buradan, şeriatça bir daha kurtarılması imkânı bulunmıyan vakıflara geçmesi oluntusu, Türk toplumunun iktisadî-sosyal hayatında kamu malının, hiç bir karşılık olmadan, özel kişilerce kullanılmasını olağan bir kural haline getirmekle kalmamış, aynı zamanda, kamudan hazineye dolan geliri, en rahat bir yoldan emip duran «vakıflar» dediğimiz kurumlar, toplum içinde, «mürtezika» adı verilen bir zümreyi büyüte büyüte ağırlaştırıp çalışan halkın omzuna yüklemiştir[2]. Şehirler ve kasabalar dışında, yani köylerde ve önemli yol üzerlerinde, tekke ve zaviyeleri yaşatmak için kurulan vakıflara gelince, bu türden «hayır» kurumlarının hizmetlerini olumlu ve kamu yararına görülmüş işler olarak kabul etmek gerekmektedir ki, aslında bunlar, bizim burada belirttiğimiz «mürtezika» besliyen vakıf türü dışında kalıyorlardı[3].

[1] Selçukî ve Beylikler dönemleri için bu kitabın I. cildine bak.

[2] Birçok vakıflarda, mütevelli ile o vakfın mürtezikası arasında zaman zaman anlaşmazlıklar çıkıyordu. Örneğin 1538'de (hicrî 944 Şaban'ında) Kasım Paşa ve I. Murad (Sultan Gazi Hüdavendigâr) vakıflarının mürtezikaları, mütevellilerini Bursa kadısına şikâyet ile, hesap görülmesini istemişler ve duruşma sonunda mütevellilerin vakıf gelirlerini üzerlerine geçirdikleri sabit olmuştu: Bursa Ş. sc. A. 40/45. Vr. 20a. ve 22a.

[3] Prof. Ö. L. Barkan, tekkelerle zaviyelerin bu olumlu rolleri üzerinde önemle durmaktadır: Bak: Vakıflar Dergisi II. s. 299 ve devamı.

Görülüyor ki, bütünü kamunun malı olan devlet topraklarının (arz-ı memleketin) görevlilere, önce maaş ve sonra mülk-vakıf ödentisi olarak verilmesi, tarihimizde, dirlik karşılığında devlet hizmeti gören kişileri, hazineden akar sızdırarak, çoluk-çocuklarına miras bırakacakları geniş mülk ya da gelir edinme hırsına yöneltmiş, hiç bir iş yapmadan, devlet sırtından geçinme yolu ortaya böyle çıkmıştı. Yüzyıldan yüzyıla sayıları kabaran mürtezika dediğimiz yiyici kitle, toplumun ürettiği geliri bu sayede tüketip durmuştu. Türkiye'de üretim artımını bir içkurdu gibi kemiren, bu suretle de kapital doğmasını olanaksız kılan baş engellerden biri bu olaydı.

Herhalde, Selçukî düzenliğinin ölüme doğru yöneldiği 1250'den sonraki iç çekişmeler sırası ve Beylikler dönemi, memleket topraklarının, malikane edinme yolu ile, vakıflara en çok aktıkları çağlar olmalıdır. Şüphesiz, geniş yeni topraklar zaptı ile, devletin malî kudretini görülmedik bir seviyeye ulaştıran Osmanlı padişahları, «mâl-ı ganaim»in, yani harplerin hazineye getirdiği ganimetlerin bir gün biteceğini hesaplıyamadan, geçici bolluğa aldanarak, geniş devlet topraklarını hem vezirlerine ve öteki devlet büyüklerine temlik ettirip, vakıflar kurmalarını teşvik ve hem de kendileri milyonlarca akçe geliri olan en verimli hass-ı hümayûn köylerini vakıflara bağlamışlardı[1]. Gerçi,

[1] Gerek mütevelli ve gerekse vakıfların öteki idarecilerince, bazan vakıfın şartında olmayan biçimler dahi yaratılarak, devlet malının boş yere şunun bunun havadan geçinme yolu bulmalarında kullanıldığına ait örnek bir belgeyi buraya alıyoruz ki, toplumumuzun gelişmesini engelliyen tarihî hastalıklarımız anlasılsın: Bursa Ş. sc. A. 56/63, Vr. 43 (evahir-i Zilhicce 961 = 25 Kasım 1554). «Bundan akdem der-i devletten bu fakire hükm-i hümayun vârît olup mazmununda Bursa'da olan evkafın şart-ı vâkıfa muhalif mürtezikalarını teftiş edüp mâ'vekaayı Âsitane-i Meram bahtâ arzedesin deyu ferman olundukta ber mucib-i emr, Sultan Murad Hazretlerinin Bursa'da olan evkafı ahvali tefahhus olundukta, mezar-ı şeriflerinde neharda dörder ve leylde üçer kimesne olup ve üç günde bir nöbeti gelüp ayda kırkar akce ile tilâvet-i Kuran-ı azim eden otuz altı nefer kimesne vakıfnamele-

örneğin, Selçukî Rejiminin yıkılmak üzere bulunduğu 1299 sıralarında, ya da Beylikler rejiminin iyice belirdiği 1350'de, daha iyisi, İstanbul'un zaptolunduğu 1453'de, «beylik (mirî)» topraklardan devletin elde etmesi gereken gelirin yüzde kaçının vakıflar dediğimiz kurumlara gittiğini gösteren bir hesap yapmış değiliz. Bununla beraber,

rinde mestur bulunmadıkta mezburûn vakfiyeden hariç idüği deftere yazılmak mukarrer olucak mezburlar mahfel-i şer-i şerife gelüp, bile takrir-i kelam edüp merhum mumâileyh hazretlerinin mezarı şeriflerinde leyl-ü nehar tilâvet-i Kuran olunmak egerçi asıl vakfiyede mezkûr değildir. Lâkin vasiyetnamelerinde, üzerlerinde tilâvet-i Kuran içun yedibin filori ve doksanbeş bin akçe kıymetlü bir yakut yüzüğün vasiyet edüp tayin buyurduklarından sonra, vasiyetnameleri mucebince zikrolunan meblâğ-ı azim ile leyl-ü neharda otuzaltı kimesne münavebe tariki ile tilâvet-i Kuran-ı Kerime meşgul iken, sonra evkaf-ı mezbureye (adı okunamadı) nam kimesne mütevelli olup görmüş ki, tayin olunan meblâğ-ı azim (den) haylı mal bir kaç yıl içinde ziyade tenezzül etmiş eger bu üslup üzere faide olursa zamanı yesirde mezkûr mal münkatî olup merhum müşarünileyh hazretlerinin üzerinde leyl-ü nehar okunan Kuran-ı Azim münkatî olup, ruh-i şeriflerine ol me'nûs oldukları sevap vâsıl olmayıp, bu halde münfail olalar deyu tedarik eder ki hâliyâ baki kalan mal-ı mûsâ-bih (?) ile mahrûse-i mezburede bir hamam bina ide, ol hamamın ücreti ile mezar-ı mezburda tilâvet-i Kuran-ı Azim vech-i istimrar ola, bu rey merhum Sultan Mehmed Han'a arzedilüp emri şerifeleri ile mahruse-i mezburede mâl-ı mûsâ-bih ile bir hamam bina edüp ücreti ile mezbur otuzaltı nefer tilavet edüp bekçi olana verirlerimiş hattâ muhasebe defterinde mezbur hamam «bekçiyan» deyu yazılagelmiştir, mezbur mütevellinin zaman-ı tevliyetinden sonra, evkaf-ı mezbureye bir kimesne mütevelli olup mezbur hamamın mahsulün kabzedüp mah-be-mah otuzaltı nefer kimesneye kırkar akçe verüp o zamandan sene 959 Recebine (1552 Haziranına) gelinciye değin alınur idi. Haliyâ mütevelli olan kimesne «sizin vazifeniz vakfiyede mestur değildir. Şartı vâkıftan hariç mütezikayı teftiş içun hükm-i şerif gelmiştir; teftiş kaziyesi bertaraf olmayınca vazifenüz virmezün» deyu tehir eder, mâheza mezbur hamam mâl-ı mâsâ-bih (?) ile bina olunup ve evkaf-ı mezbureye ilhak olunup mahsulü dahi var. Mezbur mesalihe tayin olunduğu merhum mumâileyh hazretlerinin vasiyetnameleri zeylinde bu husus içun bir hüccet vardır, anda mesturdur mezkûr vasiyetnameye ve hüccete nazar olunup ve kaziyeyi bilür muvaki kaziye mazburların takriri üzere olup, vasiyetnamede ve hüccette bu husus mestur olup ve muhasebe defterlerinde «hamam-ı bekçiyân» deyu merkum idüği mukarrer

«evkaf-ı selâtin» (sultanların kurdukları vakıflar) gibi bazı büyük kurumların yıllık gelirlerine ait birkaç rakamı burada vermemiz, devlet hazinesinin bu yüzden uğradığı büyük kayıpları yeter derecede gösterecektir.

II. Murad'ın Bursa'daki «hayratının» (hayır kurumlarının) vakıf yerlerinden, 1528 şubatının 17'sinde iltizama verilmesi suretiyle, tam bir yılda elde edilen gelir 1.335.000 ve ertesi yıl ise 1.440.000 akçe idi[1]. Bu adı geçen vakıflardan olan «Bergama ve nevahi-i Bergama (Bergama etrafı) ve Tırhala kadılıklarında» bulunan vakıf çiftlik ve köylerden üç yılda (1 Kasım 1540'dan 29 Eylül 1543'e kadar 35 aylık) elde edilen gelir de 480 bin akçe tutmuş idi. Aynı vakıf idaresinin Söğüt yörüklerinden, aynı süre içinde 130.000 ve Tavşanlı tuzlasından 200.000, Erdemit'teki vakıf köylerden ise 51 bin akçe sağladığını görmekteyiz[2]. Adı geçen vakıfların daha üstteki rakkam arkasından, burada kaydettiğimiz şuraya buraya serpilmiş gelirlerinin toplamı da üç yılda 861.000 akçeyi tutmakta idi. Bursa, Kite, Mihaliç, Manyas ve Yenişehir kadılıklarındaki «Me-

olup ve mutemedünaleyh yerler dahi, «eba ve ecdadımızdan bu tarik ile istimâ ettik ve itikatımız dahî bunun üzerine deyu haber verdiklerinde mâvekaa talepleriyle arzolundu.»

Vr. 86a.'da ise, II Murad'ın sözü geçen vasiyeti ile ilgili şu kayıt vardır: «...ve 10.000 filori dahi vasiyet etti kim (ki), 1000 filorisin üzerinde sâdâta üleştireler ve 2000'ne yetmişbin kez «lâ ilâhe il'lâllâh» ve yetmiş bin kez «salâvât» zikrettirüp sevabın pâdişah-ı müşarünileyhe bağışlıyalar, dedi. 1000 filorisin gicelerde ve gündüzlerde üzerinde «kelamullah» hatmedeler; bu meblâğ dükeninceye değin; ve şöyle buyurdu ki bir yakut yüzüğüm ki, 95.000 akçeye satun aldum, bir yanında deliği var, vezninde bir (?) miskalden ziyadedir satalar; semenin üzerimde kuran okuyana sarf edeler semen-i mezkûr tükenince; her ki bunu tagyir ide Allah-ü teâlânın ve cemî halkın lâneti onun üzerine olsun.»

Görülüyor ki, ne mürtezikanın iddiaları, ne de kadının vasiyete aykırı şahitliklere dayanarak verdiği hüküm II. Murad'ın vasiyetine uymamaktadır. Bu açık olduğu halde kadı 36 ailenin geçim kapısını kapamayı göze alamamış olabilir.

[1] Bursa Ş. sc. 35/35. Vr. 547.

[2] Bursa Ş. sc. A 42/48. Vr. 112b. 116a.'daki hesap sonuçları hücceti.

dine-i Münevvere» vakıflarından da aynı sıraların üç yılında elde edilen akçe toplamı 382.643'ü buluyordu[1]. Yıldırım Bayazıd'in Bursa'daki imaretinin evkafından bulunan Gebze'nin deniz kıyısındaki tek bir köyünün vakfa sağladığı üç yıllık gelir, 137 bin akçe idi[2].

Vezir, beylerbeyi, sancakbeyi gibi, devletin yüzlerce ileri gelenleri, valide sultanlar, kadıaskerler, has ve zeamet derecesinde dirlik elde etmiş daha başka kişilerce, ellerindeki dirliklerin önemli bir kısmı, gene «temlikname» elde etme yolu ile kurulmuş vakıflar da böyle yıllık gelirleri ile gözönüne getirilir, bu şekilde, dirliklerden mülke çevrilmiş topraklar ile doğmuş «hayratın» gelirlerinin toplamı bulunursa, herhalde, devlet, kendi üzerine düşen kamu hizmetlerinin pek azını bu kurumlara gördürmesine karşılık, hazinenin ne kadar büyük bir ödeme yükü altına girmiş bulunduğu hayretle görülür. Gerçekten, her yıl birçok insanların bir yolunu bulup hazineden kopardıkları «beylik» (devlet malı) toprak vergileri ile kurdukları vakıflar, hazinenin yaşama kaynaklarını kuruturken, beri yandan, «mürtezika» dediğimiz kitle, yani toplumun çalışanlarının omuzundan emeksiz olarak geçinenler sayıca durmadan artıyordu. Üzerinde, çok defa bir ya da birkaç köyün kurulu bulunduğu geniş topraklar, yukarıda belirtilen biçimlerden biri yolu ile vakıf yapıldıktan sonra, bu yerlerde oturan çiftçinin artık vakıf raiyyeti (vakıf reayası deyimi o zaman yanlış kullanılmıştır) sayılması gerekli görülmüş, böylece, bu kişilerin vakıfa bağlanmış toprakları tasarruf eden raiyyetler olarak, verecekleri bütün vergilerin, o zamanki deyimle, «bilcümle hukuk ve rüsumun, başka hiç kimse dahletmeden» vakıf idaresine geçmiş bulunduğunda şüphe kalmamıştır. İşin uygulanmasına geçilince, görülmüştür ki, vergilerden, özellikle örfî olanlarının finan-

[1] Aynı yer. Vr. 123 (10 Şaban 950 = 8 Kasım 1543 yılgünlü hesap hücceti).

[2] Aynı yer, Vr. 305b. (Gurre-i Cemazıyülahir 951).

se ettikleri «örf» (yürütme dediğimiz hükümetlik görev bu durumda karşılıksız kalmıştır. Vakıf idareleri şer'î vergileri, kurdukları bir toplama («cibayet») düzeni ile kolayca kendilerine mal edindiler. Fakat, örfî vergileri alabilmek için, onun gerektirdiği idare işlerine elkoyacak biçimde bir «hükümet içinde hükümet» niteliği kazanamadılar. Örneğin, vakıf yerlerindeki düzenliği koruma, suçluları kovuşturma ve öteki polislik ve idarî işler, gene hükümet yetkisi olarak, ehl-i örf'e gördürülmekte devam etti. Bu durumda, sözü geçen örflük[1] ödevleri yapan sancak beyleri, subaşılar ve başka yetkililer, uygulanan idare sisteminin temel kuralı gereğince, yürütme ve uygulama işinin karşılığı olan örfiyye vergilerini de, haklı olarak, vakfa bırakmak istememişler, bu yüzden de iki taraf arasında sonu gelmez çekişmeler başlamıştır[2]. Öyle anlaşılıyor ki, sultanlardan belki ilk defa Fatih, toprak vakfı işleminin esasında şeriate aykırı bulunduğunu, devlet malı ile özel kişilerin hayır kurumları dikme işlemlerinin yersiz olduğunu ve ayrıca bunun hazineyi zarara soktuğunu ileri sürerek, vakıflardan büyük kısmının topraklarını hazineye geri almış[3], bunun üzerine, geçimsiz ve çok zor durumda kalan «mürtezika» kitlesi, kararından vazgeçmesi için,

[1] Örfi işler, şer-i şerif dediğimiz şeriat kuralları içine giremiyen, yani şeriatın tayin ettiği usul ile görülemiyeceği için kadıların görevleri dışında kalan yürütme ve zorlama işleri olup, bunları yapan devlet hizmetlilerine «ehl-i örf» deniyordu. Bunların gördüğü işler «örf»lük işler idi, ve bu işlere bağlı vergiler de tekâlif-i örfiye (rüsum-ı örfiye dahi denir) idi.

[2] Karşılıklı şikâyetler önünde devletin bir türlü içinden çıkamadığı bu çekişmelerin safhalarından yeri geldikçe söz edilecektir.

[3] H. İnalcık, 1480 Mart'ı (evasıt-ı Muharrem 885) yılgünlü bir fermana dayanarak, Fatih'in böyle çok önemli bir kararı, askere olan ihtiyacını karşılamak üzere aldığı kanısındadır (Belleten C. XI s. 965). Bizce bunun etkisi de büyük olmakla beraber, kararın dayandığı esas hukuk kuralı, devlet topraklarını vakıf yapmanın imkânsızlığıdır. Çünkü, vakıf, kişinin kendi öz malından yapılmak zorundadır.

azimli padişaha boş yere yalvarıp durmuşlardı[1]. Selçukîlerin son zamanlarından başlayıp, memleketin özelleyin beyliklere parçalandığı dönemlerde, tarikat şeyhlerinin (babaların ve mevlevîlerin) telkinleriyle gelişen mirî araziyi vakıf yaptırma işlemlerinin Anadolu topraklarını sanki bütünüyle hazineden vakıflara aktarırcasına genişlemiş olduğunu gören Fatih'in, bu biçimde, kökü mirîliğe dayanan vakıf yerleri, bir «arazi tahriri» yaptırtmak suretiyle, tüm «mensuh» ettirmesi[2] sonucunda, «mürtezika»dan yükselen itiraz sesleri ancak II. Bayazid'i etkilemiş ve bu «velî» huylu padişah «mensuh» yapılan yerleri vakıf kurumlarına geri vermiştir[3]. Vakıf idaresi ile ehl-i örf, hangi verginin hangi tarafa ait olacağını ayırdetmekte de bir türlü uyuşamıyorlardı. Gerçekleyin, Osmanlı malî sisteminin özelliğinden olarak, reayanın ödemekte bulunduğu vergilerinden hangilerinin mirî toprak icarı, hangilerinin raiyyetlik ve hükümet görevleri karşılığı sayılacakları hakkında kesin bir sınırlama olmadığından başka, bir sürü vergi türlerinin şer'î olanları ile örfî olanları da birbirlerinden iyice ayırt edilmiş değildi. Bilindiği üzere, gelirleri hay-

[1] Âşıkpaşazade, vakıflara büyük darbe olan bu kararın sorumluluğunu Karamanî Mehmed Paşa'ya yükler ve onunla bu konuyu tartıştığını söyler: Bak. Âşıkpaşazade Tarihi, İstanbul basımı, s. 192.

[2] Vakıf yerlerin, «mensuh» yapılarak, yeniden hazineye alındıklarını gösteren tahrir defterinden, özellikle tekke ve zaviyelere ait olan birçok belgeleri Ö.L. Barkan yayımlamış bulunuyor: Bak: Vakıf Dergisi II. s. 328. Vesika: XV.

[3] Bak. Bursa Ş. sc. A. 4/4. Vr. 204b. (13 Ramazan 889 = 4 Ekim 1484) «Beytülmâl ve Mevkuf Emini şeriat mahfelinde ikrar etti ki, Keleş nam kariyede Kılıç Bey Çiftliği ki, danişmend yeri demekle marûf yerdir, mezkûr yer Sultan Mehmed zamanında mensuh olup sonra Sultan Bayezid mezid-i merhamet edüp mensuh olan Vakıfları ber karar-ı sabık mukarrer dutucak mezkûr vakıf yerleri mutasarrıf olan Mehmed Bin Baha'nın elinde Sultan Bayezid'den mukarrername olmadığı ecelden Hicret-i Nebeviyenin 886. ncı yılının icaresin 889 yılına varınca ki, üç yıl olur, yılda üçeryüz akçe hesabı üzere mezkûr Mehmed Bin Baha' dan bîkusur alup kabzeyledim üzerinde Pâdişaha müteallik mevkuf akçesinden bir akçe kalmadı...»

rata harcanan yerler, padişahtan mülknameleri elde edilmiş bulunan beylik-mirî topraklar olduğuna göre, bir vakıf kadı önünde kurulurken, bu işe bağlanacak gelirin belirtilmesi için, raiyyetten alınan bir sürü vergilerden hangilerinin çiftçinin işlettiği toprak karşılığı olarak ödediğinin bilinmesi gerekirdi. Çünkü, vakıf işleminde sözü edilen temliknameli mülk gerçekte bu toprakların icarı ya da geliri oluyordu.

Halbuki, mirî toprağı vakıf yapmaya hukukî bir dayanak diye bulunmuş olan «temlik» işlemi, tıpkı dirlik vermelerdekinin aynı olduğu için, vakıf idaresi, kendine bağlanmış bulunan araziyi timar usulüne göre değerlendirmekte, dirlik sahipleri raiyyetlerinden (toprağı işleyen çiftçiden) ne alıyor ise, o da aynını toplamakta idi. Hele has, zeamet gibi «serbest dirlik»lerden çevrilme vakıf yerlerinde, idarî ve malî özerklik de elden bırakılmamıştı. Bu demektir ki, «serbest iken» malikane olmuş ve o yoldan vakıflara geçmiş yerlerden vakıf idareleri bütün vergileri alacak, vakıf topraklarda oturan halk da «vakıf raiyyeti» sayılacaklardı. Hükümet, bu gibi yerlerin raiyyetinden (vakıf reayası deyimi de, yanlış olmakla beraber, kullanılıyordu) öteki serbest dirliklerde olduğu gibi, ancak «Tekâlif-i Divaniye» grubuna giren vergi ve resimleri alabilmekte idi[1]. Bununla beraber, iş devletin Divan yetkileri içindeki uysallığı ile bitmiyordu. Temlik veya öteki bir yol ile vakıflara geçmiş bulunan geniş toprakları vakıf idarelerinin serbest dirlik kurallarına göre kullanmalarını maliye kolayca kabul etmiş ise de, işin uygulanmasına geçilince, vergi toplama sorunlarında doğrudan doğruya ilgileri bulunan, başta sancakbeyleri olmak üzere, bütün bir

[1] Tekâlif-i şer'iyyeden olan cizye, Selçukiler ve Beylikler devrinde, hatta Osmanlıların ilk yüzyılında, dirlik ve malikane sahiplerinin almaya hakları bulunan bir vergi olarak vakıflara da geçmiş iken, Fatih'ten itibaren devlet, bu önemli vergiyi bütün dirlik ve vakıflardan çıkararak, avarız resimleri gibi Divan'a maletmiştir.

ehl-i örf zümresinin (yani yürütücü ve uygulayıcı memurların) vakıf cabileri (vergi toplayıcıları) ile sonu gelmez anlaşmazlıklara düştükleri görülmüştür. Kanunî Sultan Süleyman'ın, bu konuda, Batı Anadolu'nun birçok kadılıklarına 1521 Mart'ında (evasıt-ı Muharrem 927) yolladığı bir fermandan öğreniyoruz ki, köylerin düzenliğini bir hükümet ödevi olarak yürütmeye görevli olan ehl-i örf zümresi, bu hizmetin karşılığı olan «rüsum-ı örfiye-i âdiye-i serbestiye'yi», yani «resm-i cürüm ve cinayet»,«resm-i arus», «kul ve cariye muştuluğu» gibi «bâd-i havâ» vergilerini, vakıfların serbestlik haklarına bakmıyarak, kendilerine almak istemişler, bunun üzerine, o zaman Ali adında bir mütevelli durumu hükümete yakınmış, Sultan II. Bayazid, çıkardığı ferman ile, söz konusu vakıfların serbestlik haklarına saygı gösterilmesini kabul ve «sancakbeyleri ve subaşılar ve çeribaşılar» ve bunlar gibi olanlarının vakıf yerlerin rüsum-ı örfiyelerine el sürmemelerini kendilerine bildirmiş, sonra kendisinin yerine padişah olan Yavuz Selim de aynı fermanı yenilemişti. Bu biçim bir fermanı II. Bayezid'den koparmış, Yavuz Selim'e onaylatmış olan Ali'nin yerine mütevelli olan oğlu İbrahim de, 1521 Mart'ında Kanunî'ye başvurarak bu padişaha da aynı hakları tekrarlatmış oldu[1].

Görülüyor ki, mirîlikten malikane yolu ile «hayrat»a verilecek arazi, «kişinin kendi öz canından ve malından» olmayışı dolayısıyle, bu biçimde kurulacak vakfın şeriat kurallarına aykırılığı pek de kurcalanmadan sürüp giderken, devlet maliyesi ile vakıf maliyesi, vergilerin hangilerinin vakfa, hangilerinin devlete ait olduğunun tayininde zorluğa, hatta anlaşmazlığa sürüklendikleri için[2], bu defa

[1] Bursa Ş. sc. A. 43/49 Vr. 192 (evasıt-ı Rebiulahir 927).

[2] Bursa Kadısının bu çeşit bir anlasmazlık hakkında verdiği karar: «Sebeb-i tahrir-i kitab-ı mer'iyyül'hitab budur ki, mahruse-i Bursa'da hassa harç emini olan Ferhat Bey Bin Abdurrahman meclis-i şer'de hazır olup takrir-i kelam edüp, sâbıkaa Sancakbeyleri tasarrufunda olup sonradan evkaf mübaşirleri ile nizâlu ol-

kanunnamelerde yazılı olan ve olmıyan vergilerin ne dereceye kadar «şer-i şerif'e» uyup uymadığı söz konusu olmuş, örneğin, «bid'at»lıkları çok açık olan[1] birçok resim ve vergileri, vakıf idareleri, «vakıf yerler de serbesttir» diye, serbest dirlik sahipleri örneğine göre toplayıp durmakta iken, sevabın tehlikeye düşeceği nasıl ise akla gelmiştir. Bursa'nın Kite Kadılığı'nda bulunan padişah vakıflarının «bid'at» türünden olan vergilerini iltizama alan kişi, toplama işine başlayınca, sözü geçen vakıflar mütevellilerinin mültezime engel olmaları üzerine, Kite Kadısı'na 1535'de İstanbul'dan yazılan bir mektupta, sözünü ettiğimiz bid'at konusu için ilginç açıklamalarda bulunulmuştur. Burada anlatıldığına göre, Kite kazasının Mudanya, Kurşunlu, Gemlik, Seki, Direkli köylerinden ve İdincik kazasının Erdek köyünden toplanacak olan «resm-i şira ve resm-i cürüm ve cinayet ve bâd-i havâ» adlarındaki vergiler, «vakıf için zaptolunmayıp hazine-i Âmire için tayin olunup», Mehmed adındaki mültezim, iltizam beratındaki şartları gereğince, vergileri hazine için istemiye

mağın hükm-i şerif ile hassa-i hümayûn içun zaptolunan Merhum Yıldırım Han evkafından Direkli ve Gemlik ve Seki ve Sultaniye evkafından Alan (?) ve Gazi Hüdavendigâr evkafından Mudanya ve Kurşunlu nam Kariyelerin rüsum-ı örfiyesi ve cerayimi ve bâd-i havası ve sair bid'atleri mâhsûlâtın sene 940 Muharremi iptidasından üç yıla varınca işbu hâmil'ül kitap Çırak Bin Mahmud'a 65 bin nakd-i rayic'ül-vakt akçeye mukataaya verdim ki, zikrolan mahsulâtı zapt ve hıfzedip her yıl kıst'el-yevm hesabı üzere mukataasın edâ eyliye». Bak. Bursa Ş. sc. A. 52/40, Vr. 18a. (16 Cemaziyulahir 941 = 23. XII. 1534).

[1] «Bid'at» sayıldıkları için, vakıflardan alınıp sancak beylerine verilen bu türdeki vergilerin toplanmasında vakıf mübaşirlerinin sancak beylerine zorluk çıkarmaları yüzünden, «bid'at» resimler hass-ı hümayun'a alınır olmuştu ve iltizama verilmek suretiyle toplatılıyordu. Bursa kadısına bu konuda yazılan 23 Şubat 1535 (19 Ramazan 941) yılgünlü tezkere: «Mevlânâ Bursa Kadısı tezkere varıcak mâlûm ola ki, merhumûn Gazi Hudavendigâr ve Yıldırım Han ve Sultan'ın (?) Kazâ-i İdincik'te ve Kazâ-i Kite'de vâki olan evkafının hass-ı hümayûn'a ilhak olunan bid'atına iltizam ile emin olan Mustafa dergâh-ı muallâma gelüp...» Bursa Ş. sc. A. 52/40 Vr. 50.

başlayınca, sözü geçen vakıf karyelerde mütevelli olanlar, «sana resm-i şir'a verilmiştir. Resm-i cürüm ve cinayet sair bâd-i havâ ve öşr-i mâhi ve resm-i ıbak bizimdir, mütevelliler tasarruf edegelmişlerdir. Bundan evvel sancakbeyleri tasarruf edegelmemişlerdir» diye karşısına çıkınca da, Mültezim Mehmed durumu Divan'a şikâyet zorunda kaldı. Aynı yıl, İstanbul'un bu soruya verdiği karşılıkta, «İmdi zikrolan kariyelerde has olan, vakfa şer'an salih olmıyan rüsûm-i örfiyattan göresiz, zikrolan kariyelerden şer'an vakfa salih olan âşar ve sair hukuk ve rüsûm-ı şer'îden gayrı has olan bâd-i havâya ve sair rüsûm-i örfiyye'ye mütevelliler bîvech ve hilâf-ı emr nizâ ve dahlederlerse menedüp has için zaptettiresiz; mütevellileri dahlettirmiyesiz» diye kesin emir verilmekteydi[1].

İçlerinden bir çoklarının «bid'at» sayılmaları yüzünden, «vakfa şer'an sâlih olmaz» gerekçesiyle «rüsûm-ı örfiyat» grubu vergilerinden bir kısımlarının, yalnız «selâtin evkafından» çıkarılıp hazineye verildikleri görülmekte; fakat, öteki büyük vakıflara da aynı işlem yapıldığını, daha açık deyimle, «bid'at» sayılan vergilerin vakıf gelirleri içinden çıkarılmasının bir kural halinde, bütün vakıf kurumlarına uygulandığını gösteren belgeler yoktur. Öyle görünüyor ki, «örfiyattan olan bidat rüsûmât»ın vakıflara bırakılmasının şeriata aykırılığı, devletçe, ciddî olarak ancak 1535 sıralarında üzerine eğinilmiş bir sorundu. Çünkü, bu yıla gelene kadar vakıf vergilerini toplama işlemlerinin şer'iyye ve örfiyye türlerini hep vakıflar hesabına toplama biçiminde yürütüldüğünü görüyoruz. Örneğin, Üsküdar mahkemesinin 1531'de (29 şevval 937) deftere geçirdiği Sultan Selim vakıfları ile ilgili bir iltizam sözleşmesinde, bütün resimlerin adları geçmektedir[2]. Sonraki

[1] Bursa Ş. sc., aynı defter, Vr. 68b. (10 Muharrem 942 = 11.VII.1535).

[2] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. 7. Vr. 4b. (29 Şevval 937). Yavuz Selim'in vakıflarından olan Herkedone'yi (Erenköy ya da Kartal'ı) vakıf idaresinden iltizama (kesime) tutan kimse-

yıllarda da, «rüsum-ı serbestî»yi, ya da yukarıdaki adı ile rüsum-ı örfiyatı çoğuncası vakıf idarelerinin topladıklarını görüyoruz[1]. Ancak, bu türdeki vergilerin vakıflara ya da ehl-i örfe ait olması sorunu devletçe kanunî yoldan belli bir düzene bağlanmayıp, hangi taraf ağır basarsa onun çıkarına uyulduğu için, sürekli olacak bir kararın alındığını göremiyoruz. Bundan dolayı da, 1538'de Bursa kadısına yollanan bir «emr-i şerif» ile, Yıldırım Bayazıd ve Murad Hüdâvendigâr vakıfları gibi büyük çapta olanlarının «cürüm ve cinayet ve sair bâd-i havâ mahsulleri»nin hass-ı hümayûn için ayırt edilmiş oldukları bildirilmişti[2]. Sözü geçen aynı emirde, «vakıf reayası mülk evlerin ve bağların ve bahçelerin aher kimesnelere» sattıklarında «bin akçede yüz akçe'nin bâd-i havâya» alınmasının «kanun-ı kadim» gereğinden oluşu dolayısıyle, bu türlü «resimler»in de, «vakıftan ifraz ile» hass-ı hümayûn'a verildiği açıklanıyordu[3].

Bu konuda sözümüzü şöyle özetliyeceğiz ki, kuruluşundan beri bütün Türkiye toprakları üzerinde özel kişilere mülkiyet hakkı tanınmadığı halde, «hayrat» kurma işinde temlikname alma yolu bulunarak, kamu malı sanki özel mülk biçimine sokulduktan sonra, toprağın vakıf haline getirilmesine kapıların ardına kadar açılması sonucu, vakıf niteliğini kazanan bu topraklarda oturan raiyyetin ödediği vergilerden örfî olanlarının vakıflara mı, yoksa ehl-i örfe mi ait olacağı sorunu ortaya çıkmış, bu da, âdeta devlet

nin toplayacağı vergiler, «resm-i iskele ve resm-i arûsane ve cürüm ve cinayet ve koruyuculuk ve yava ve kaçgun...» biçiminde sıralanıyor.

[1] Örneğin, Bursa'da Emîr Mehmed Buharî'nin ve Cem Sultan'ın 1538'de kesime verilen vakıf vergileri sayılırken, «rüsum-ı örfiyat»a giren bütün resimler açık açık kaydolunmuştur: Bak. Bursa Ş. sc. A. 40/45 Vr. 70a ve 72a.

[2] Bak. Bursa Ş. sc. A 40/45 Vr. 99a. (27 Cemaziyülahir 945 = 4 Kasım 1538 yılgünlü kayıt).

[3] Bursa Ş. sc. Aynı defter, Vr. 36b. (20 Cemaziyülahir 945 = 13 Kasım 1538 yılgünlü kayıt).

görevlileri ile vakıf görevlileri arasında arkası hiç de gelmiyen bir hukuk davasının ortaya çıkması sonucunu vermiştir.

B. VERGİ TOPLAMA DÜZENİ

1 — Mukataa Usulü Gelir Toplama Biçimi

Devlet gelirlerinden, hükümetin kendisince, doğrudan doğruya yapılacak harcamalar için ayrılan vergi ya da öteki türden kaynaklara «mukataalar - mukataat» denildiğini biliyoruz. Anlamını işletme biçiminden alan «mukataa» kurulu düzenini oluşturan gelir yerleri, özellikle büyük şehirlerin her türdeki iktisadî (ticarî ve sınaî) işletmelerinden alınan resimler (vergiler), maden işletmeleri, «yasak»-lamalara aykırı işlerden elde edilen «cerime»ler, ticarî tekel maddelerinden sağlanan gelirler idi. Bu biçimdeki mukataa gelirleri, dirlik olarak devlet hizmetlilerine verilmeyip, hükümete ayrılmış en önemli kaynaklar idiler. Bu türden olarak mukataaları oluşturan gelir alanları, şehirlerin ticarî ve sınaî özelliklerine göre, birbirlerinden çok ayrı sayı ve nitelikte oluyorlardı. Bir tek şehirde bile sekiz-on ya da daha fazla mukataa türü vardı.

Büyük alışveriş ve zenaat merkezlerindeki mukataaların devlet hazinesine sağladıkları gelir de pek geniştî ve giderlerin en önemli bölümünü buralardan sağlanan akçeler karşılıyordu[1]. Buraya şunu da ekliyelim ki, «arz-ı memleket»ten, yani kamu malı topraklardan hepsi dirlik erbabına «has ve timar» olarak verilmeyip, özellikle çok verimli yerlerin «hazine-i hümayûn»a alıkonulduğu da çok gö-

[1] Örneğin, Bursa şehrinin pek zengin mukataaları arasında orta dereceli bir geliri olan «bozahaneler»in 1476'daki yıllık gelirinin 444.000 akçeyi geçtiği görülüyor: Bursa Ş. sc. A 3/3. Vr. 5'de, Bursa bozahanelerinin günlüğü 1272 akçeye Koyun Alisi adlı birinin üzerinde kaldığı sicil olunuyor.

rülmekte idi ise de, bunlardan «mukataa» adını alanlar az olup, böyle yerlerin «hass-ı hümayun» olarak idaresi daha uygun görülmüştü. Çünkü, «mirî toprak» kanunnamelerine göre, vergilendirilen «arz-ı memleket»ten hazine-i hümayun'a ayrılmış bulunan yerlerin vergilendirilmesi ve idaresi ancak dirlik kurallarına göre yapılmak zorunda idi. Gerçekleyin, hass-ı hümayun sayılan mirî topraklar, padişahın bir çeşit dirliği sayılmakta, idaresinde, öteki dirlik sahibi devlet hizmetlilerinin dirliklerinde uygulanan kuralların tıpkısına uyulmakta idi ki, dirliklerin malî idarelerini anlatırken, «padişah haslarının = hass-ı hümayunların» bu özelliklerini ayrıca belirteceğiz.

O halde, burada, yalnız «hazine mukataalarının» malî düzenini incelemiş bulunmaktayız.

Bilindiği üzere, devlet gelirlerinin toplandığı daireye «hazine-i âmire» deniyordu. Şu halde, hükümetin kendi harcamaları için gerekli paranın başlıca kaynağı olan mukataalar bu dairece idare olunmakta idi. Bütün Türkiye' de sayıları yüzleri aşan mukataaların gelirlerini hazineye toplama işleri şöyle görülmekte idi: Her mukataa, «emin» denen bir «iş eri»ne (memura) idare ettirilmekte idi. Emin, başında bulunduğu mukataanın yıllık gelirini, kendisinin kabullendiği belli bir rakamdan aşağı düşürmemeyi yükümlenir, yanına defterini tutturacağı bir de «kâtip» alırdı. Bir emin, mukataa idaresini ulûfe karşılığı kabul etmiş ise, bu biçime, «ber vech-i emanet» tayin olunma denirdi. Eğer, emin olmayı kabul eden kişi, mukataadan elde edebileceği geliri «kesime» alırsa, o takdirde yükümlendiği miktardan fazla olarak ne elde edebilirse o kendisinin oluyordu.

Mukataaların «ber vech-i emanet» idare ettirilmesi halinde de, gelirin belli bir miktardan aşağı düşürülmemesini emin tayin olunan kişilerin yükümlendikleri görülüyor. Çünkü, eğer böyle yapılmaz da, eminin görevi ancak ne elde ederse onu hazineye teslim etmek biçiminde olursa, mukataa gelirlerinin artırılması yolunda harcanacak çaba-

ların çok az olacağı, bundan da hazinenin zarar göreceği tabiî olurdu. Hatta, eminlerin, geliri olduğundan az göstermek suretiyle, bir kısmını kendilerine alıkoymaları da düşünülebilirdi. Öyle sanıyoruz ki, ulûfeli mukataa eminlerinin, bu görevi üzerlerine alırken, yılda elde edecekleri en yüksek bir miktarı yükümlenmelerinden ibaret olan «ber veçh-i iltizam emanet» biçimi, gittikçe, devlete daha kârlı görünmüş ve çoğuncası bu yolda yürünmüştür. Hazine mukataalarının «iltizam»a[1] verilmek suretiyle işletilmelerine gelince: Bu usulde, mukataa, bir çeşit taahhüt işi haline gelmekte, başşehirde ya da mukataanın bulunduğu kadılıkta iltizam işi istekliler arasında artırmaya çıkartılmaktaydı. Devlet hazinesine, mukataadan en çok geliri elde etmeyi kim teklif ederse, iltizam onun elinde kalıyor. Kendisine «mültezim» (geliri toplayıp hazineye yatırma müteahhidi) adı veriliyordu. Mukataaların, hazinece iltizama verilmek suretiyle idaresi, vergi ödeyicileri yönünden büyük haksızlıklara yol açmakta idi. Çünkü, artırma yarışı yüzünden, hükümete büyük bir para ödemeyi üzerine alan mültezim, buna kendisinin de kazanmayı tasarladığı miktarı ekliyerek işe girişmekte olduğundan, çoğu zaman, mukataa kapsamındaki resimler türlü hile ve haksızlıklarla ödeyici zararına kabartılmakta ve soygun şeklini almakta idi.

Mukataanın gelirini oluşturan resimleri (baç, cerime ve başka vergileri), yerli yerinde tespit ile, toplayan kişiye «âmil» deniyordu. Geliri yüksek olan bazı mukataalara[2], hazine idaresi, sırf göz kulak olsun ve «mal-ı mirî» nin kaçırılmasını engellesin diye, «eminler» yollamakta, resimlerin iltizam usulü ile toplanmasını da «mukataacılara»

[1] Birçok yerlerde, örneğin Bergama Kadılığında, mukataa = iltizam yerine «Kesim» deyiminin kullanıldığı görülmüştür.

[2] Örneğin, Bursa'ya işlenmek üzere İran'dan gelen ipek ibrişimler, işleyicilere satılmadan önce, yani tüccar elinde iken tartılır ve ağırlığının üzerinden bir vergi alınırdı. «Mizan» adını alan bu mukataa devlete en büyük gelir sağlıyan kaynaklardan biriydi.

vermekte idi ki[1], işi götürü-kesim şartı ile aldığı anlamına gelmek üzere, mültezim denen bu kişinin, malî görev yapmakta olması dolayısıyle, resmî hüviyeti yönünden de unvanı «âmil» idi[2].

Bir mukataa, bu şekilde, mültezim'e (götürüye=kesime alan kişiye) verilip de, ayrıca, onu denetliyecek ulûfeli bir de «emin» tayin olunursa[3], mukataanın resim = vergi, ya da başka türdeki gelirleri için, hem âmil, kâtibi eliyle, ayrıntılı bir şekilde defter tutar, hem de, emin, ayrıca, kendi defterine bütün elde edilenleri geçirir; böylece, hesaba oturulduğunda, iki tarafın defterleri karşılaştırılırdı. Bu suretle, âmil'in topladığı ile hazineye, ya da emrolunan hükümet harcamalarına verdiği paralar, doğru bir şekilde, sık sık gözden geçirilerek, mültezimin üzerine «mâl-ı mirî»nin geçmesi önlenmiş olurdu. Bir mukataa, herhangi bir suretle, sırasında iltizama verilemez, ya da âmil'in gelir toplanmasına engel çıkarsa, boş kaldığından yeni âmil'e

[1] 1485 yılgünlü şu vesikaya bak. (Bursa Ş. sc. A. 4/4. Vr. 259a. 21 Zilhicce 889): «Sebeb-i tahrir-i huruf odur ki, Hassa Harç Emini olan Seyid Çelebi Bin Kasım şeriat mahfelinde ikrar edüp etti ki Mahruse-i Bursa Mizanı (ipek tartımı) kıstından beşbin akçe alup hassa harç mesarifine sarfeyledim, dedi. Mezbur mizan'a emin olan İshak ve âmil olan Kemal dahi tasdik ettiler.»

[2] Mukataa gelirini toplamıya iltizam şartı ile, örneğin, Bursa Bozahane'sinin 1475'deki dokuz aylık (sene 880 Şevvali gurresinden sene-i mezkure Cemaziyülahir gayetine kadar olan süredeki) verimini 300.000 akçeye «mukataaya dutan» Koyun Alisi ve karındaşı Nasuh adındaki kişiler mukataayı mültezim durumu ile üzerlerine aldıkları halde, gene de görevleri yönünden kendilerine «âmil» unvanı kullanılıyordu: Bursa Ş. sc. A. 3/3 Vr. 5 (25 Safer 880 yılgünlü sicil kaydı).

[3] Bursa İpek Mizanı (ipek tartma) mukataasının başında olan «Mizan Emini Bedreddin meclis-i şer'de ikrar ve itiraf kılup etti kim, 882 Cemaziyülevveli gurresinden (1477 Ağustosu 11'inden) 883 Rebiulahiri gayetine (1479 Temmuzu 1'ine) gelince yevmi 20 akçe hesabı üzere bir yıllık ulûfem kim cem'an 7200 akçe olur. meblâğ-ı mezkûru bi-kusur mezkûr mizana âmil olan (...okunamadı) ve (...okunamadı) ve Ahioğlu tahvillerinden alup kabzeyledim»: Bursa Ş. sc. A. 3/3. Vr. 48a. 25 Zilkade 883.

verilinceye kadar geçen süre içindeki gelirleri, «mevkufât emini» denen bir başka iş eri toplardı.

Bazı mukataalar da vardır ki, bunların gelirini oluşturan konular belirli bir kaza ya da sancak bölgesinde toplu halde değildi. Örneğin, reayaya yüklenen kimi hizmetleri yaptırmak üzere, bu işle görevlendirilmiş iş erlerinin rüşvet almaları halinde, rüşveti alan ya da verenden ceza olarak toplanacak «cerime»ler de, bir ya da birkaç bölge bir arada, «irtişa mukataası» sayılarak iltizama veriliyordu. Bunu üzerine alan mültezim «rüşvet» olayının (irtişa'ın) yerini ve zamanını bilmediği, ancak böyle bir şey olduğu takdirde elkoymak durumunda bulunduğu için, iltizam bölgesi olarak kabul ettiği geniş bir bölgeyi dolaşıp duruyordu. Bu biçimdeki gezici mültezime «ayak âmili» dayanmakta idi. Yaya ve müsellem yazma, ya da kayıtlı yaya ve müsellemlere bir hizmet gördürme emri çıktığı zaman, ilgilileri iş yerine sürmekle görevli olanların işten kurtulmak isteyenlerden rüşvet aldıkları da olduğu için, bu çeşit yolsuzlukların işlendiği yerlere o bölgenin «ayak âmilleri» koşarlar ve irtişa olaylarına adı karışanları mahkemelere çağırıp, hükmolunan «cerime»leri onlardan alırlar idi[1]. Aynı suretle azap yazma işinde de rüşvet alan «azap reisleri», kadı naipleri ve rüşveti veren reaya, ayak âmillerince yakalanıp, mahkemede cerimeleri bir bir alınıyordu[2]. Mukataa yönetimi geniş bir iş olduğu-

[1] Bursa Ş. sc. A. 3/3 Vr. 199a. (18 Ramazan 884=3.XII.1479): «Sebeb-i tahrir odur ki, Anadolu vilâyetinde İshak Çelebi ve Sasabeyoğlu Çalapverdi ve Dursun Bey ve İlyas Bey yaya ve müsellem yazdığı vakitte vâki olan irtişayı mukataaya dutan Sandukçu Mustafa Bin Mehmed Mihaliç Kadılığı tevabiinden olan Eyimsiz (?) ve Balcı nam köylerde vaki olan irtişayı darende-i mektup Seyyidi Ali oğlu Yunus'a ve Aydın oğlu Mehmed'e ve Karasi Sancağında Mihaliç Kadılığına müteallik olan mahallerde vâki olan irtişayı üç bin akçe mukataaya verüp meblâğ-ı mezkûrdan ikiyüz akçesin alup kabzeyledim, dedi».

[2] «Sebeb-i tahrir-i huruf oldur ki ,sene 887 (1482) ve 888 (1483) azap reisleri irtişasın ve azaplardan alınan bedel ve Kütahya ve Karahisar (Afyon) ve Hudavendigâr (Bursa) Sancağı

na göre, âmil bütün gelirlerin (resim, bac ve öteki türden vergilerin) hesabını yapmakla ve kâtibine defterini tutturmakla beraber, yetkisindeki vergilerle ilgili pek çok yerlerden bunları kendi eli ile toplamaya yetişemiyeceğine göre, «câbiler=tahsildarlar» da kullanmak zorunda idi.

Âmil, yanına aldığı mukataa kâtibini ve öteki yardımcılarını «gündelik=ulûfe» ile çalıştırıyordu.

İstanbul'da, ya da Bursa, Edirne gibi önemli merkezlerde oturan, çoğu altı-bölük sipahisinden bazı itibarlı kişilerin devletten mukataa tutma işini, arada kendilerine kolay ve büyük çapta kazançlar sağlama yolunda ve hazine ile reayayı ağır zararlara uğratacak şekilde, üzerlerine almanın yolunu buldukları çok görülüyordu[1]. Resmî ünlüşanlı oldukları için tuttukları mukataaları büyük servet yığma yolunda kullananlar arasında timarlı sipahi ya da yeniçeri olan kişiler de vardı. Bu gibi nüfuzlu mukataacıların, başşehirde, doğrudan doğruya defterdarlıktan aldıkları, toplamı milyonlara varan iltizam işini, hayli yüksek

ve Bursa ve Sultanönü ve Karasi ve Biga Sancakları Kadıları naibleri alduğu irtişai tutan Musa oğlu Mehmed Turgut Bin Mahmud ve Davud ve Kara Hamza Bin İbrahim şeriat mahfelinde ikrar edüp ettiler ki, işbu hâmil-i hüccet sâbıkaa binbaşı olan Makramacı Şücaüddin bedel ağırlığından ve reis ağırlığından alduğu akçeler ki, teftiş olunup 750 akçe zahir oldu idi, meblâğ-ı mezburu bî'kusur alup kabzeyledik bâdelyevm mezburla bu taraflarda ve Kütahya Sancağında ve gayrıda davamız ve nizâumız yoktur, dediler»: Bursa Ş. sc. A. 4/4. Vr. 386 (19 şaban 890).

[1] Bursa Ş. sc. A. 66/72b. Bursa kadısının 17 Recep 964 (16 Mayıs 1557) yılgünlü arzı, Altı-Bölük halkının mukataalara ne geniş çapta el attıklarını gösteren bir belgedir: Sipah oğlanları zümresinden 21. Bölükten Abdulkerim, 192. Bölükten Mehmed, 122. Bölükten İskender, kadıya başvurarak «Bursa hassa mukataalarından mizân-ı harir ve tamga-yı akmişe ve gümrük ve kantarîn mukataalarını halen üç yıl içun 4.715.000 akçeye tutmuş bulunan» Ali adlı kisiden alınıp, «darphane ve gümüş yasakçılığı» da eklenerek, kendilerine «200 akçe vazife» (ulûfe) tayini suretiyle verilirse 585.000 akçe ziyade ile kabul edeceklerini teklif etmekte idiler. Devlet ile yapacakları sözleşmenin koşullarını da, kendileri için büyük çıkar sağlıyan biçimde (örneğin ulûfelerine 5'er akçe zam) ileri sürüyorlardı.

kâr alarak, hemen ayaklarında, bir ikinci ele devrettikleri[1], ya da daha verimli bir kazanç şekli olmak üzere, üzerlerine aldıkları mukataayı, üç beş bölüme ayırıp, «pâre mukataaları» biçimine soktuktan sonra, her birini bir «pâre mukataacısına» verdikleri de hayli çok görülmekte idi[2]. Bu şekildeki iltizam usulünde, ödeyiciler ikinci el ile karşılaştıklarında, iş bütün bütün haksızlık ve soyguna dökülüyordu ki, bunlardan Divan'a bir sürü anlaşmazlık ve şikâyetler yağmaktaydı. Onun için, hükümetin, «pâre mukataası»nı önlemek üzere, iltizamı ilk elden tutan kişilerin, mukataayı parçalıyarak başkalarına satmalarını yasakla-

[1] Örnek olarak şu belge: Bursa Ş. sc. A. 5/5. Vr. 14 (18 Muharrem 881 = 23. I. 1486). «Bey Sancağı'nın mevkufatını sene 888 muharremi gurresinden üç yıla mukataaya tutan Yusuf Bin Hamza şeriat mahfelinde ikrar edüp etti: Yenişehir ve İnegöl ve Yarhisar ve Ermeni Kadılıkları mevkufatın işbu hâmil-i hüccet Turhan Bin Mehmed'e ben tuttuğum tarihin iptidasından 15.000 akçeye satup durdum, hâliya meblâğ-ı mezburdan 2000 akçesini alup kabzeyledim, dedi; ol dahi tasdik eyledü.»

[2] Anadolu kadılarına 1540 yılgünü ile (18 Ramazan 946) yayınlanan bir ferman: «Mukaddemâ Vilâyet-i Anadolu'da vâki olan Kıptîlerin ve âzâdelerin beytülmal ve mâl-i gaiplerini ve kesimli ve yava kâfirlerin ve Ermenilerin haracını 943 Muharremi gurresinden üç yıla rüsûmu ile 340.197 akçe mukatâa'ya dutan Yusuf Bin Durmuş nam âmil'in tahvili temam olup, Dergâh-ı Muallama gelen üç yıllık muhasebeleri mucibince teslimatından maada 159.456 akçe bâkisi olup, 124.441 akçesi pâre âmilleri üzerine kaydolunmuş; imdi zikrolan pâre âmilleri ki, ismi ve resmi hazine-i âmire defterlerine kaydolunmayup kendüsü bey' eylemegin küllî kesr-i mukataa kendüden tahsil olunmak lâzım olduğu ecilden mezkûr Yusuf mahfuzen ve mukayyet kulum Cafer'e koşulup ve eski ve yeni tahvil âmillerinin ve mezkûr pâre âmillerinin zimmetlerinde olan akçeler defter olunup gönderildi. İmdi buyurdum ki, hükm-i serifim ile vardukta ve mezkûrların siz ki kadılarsız mezkûr kulum ile irsal olunan deftere nazar edüp aslı mestur ve mukayyet olan âmilleri işi savundukları (?) pâre âmillerini her kande ise buldurup getürdüp âmiller ile beraber edüp defter mucibince her birinin zimmetinde bi-hasebüş'şer'vel-kanun ne miktar akçeler sabit olursa kendülerden ve emlâk ve esbablarından ve kefil-i bil'mallarından bî'kusur tahsil edüp mezkûr kulum ile hazine-i âmireme gönderesiz» Bak. İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. 11. Vr. 41b.

dığı çok görülmüş olmakla beraber, itibarlı mukataacıların, aldıkları iltizam işine «pâre mukataası» yaparak, ikinci ellere sattıkları gene de olağan idi. Devletin malî kaynakları içinde en önemli olarak gördüğümüz mukataaların gelirlerini toplama düzeni anlaşıldıktan sonra, bunların, eminler üstünde, daha yüksek ve genel bir denetlemeden geçmesi biçimini de bilmek gerekir:

Uygulamalar üzerinde yaptığımız incelemelere göre, birkaç kaza ya da sancakta bulunan mukataaların hepsi bir nezaret sayılarak, çevreye yakın kadılardan birisi, yahut eski bir kadı bu göreve «nâzır» yapılıyordu[1]. Âmiler, ya da mukataaların öteki iş erlerince yolsuzluklar yapıldığında, bu görevlilerin üzerlerine para geçirdiklerinde veya işledikleri başka yolsuzluklarında, sırf bu gibi belli işlerin soruşturulması ve incelenmesi için, gene kadılardan birisinin yanına çavuş ve öteki birkaç kişilik maiyet verilerek, «müfettiş» diye yollandığı da olurdu[2].

[1] Örneğin şu belgeye bakınız. Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. 42/1190, Vr. 110b. 17 Rebiulevvel 954 (7. VII.1547): Livâ-ı Hüdâvendigâr Nâzırı Mevlânâ Mihaliç Kadısı, malûm ola ki «iş bu darende-i hükm-i şerif Câfer Livâ-ı Hüdavendigâr'da Yenişehir ve Yarhisar ve Akhisar ve Akyazı ve Ermeni pazarı ve Göynük ve Yenicetaraklı ve Geyve ve Beypazar ve Seferihisar ve Mihaliççik ve Göl kadılıklarında, Sultanönünde vâki olan hassa beytülmâl'e ve mevkufata ber veçh-i emanet emin tayin olunup eline berat-ı hümayûnum verülüp ve bundan akdem zikrolunan sancakların hizmeti emrolunup eda-ı hizmet edüp yoklamada mevcut kaydolunan piyade taifesinin defterleri sûreti dahi yazılup mefahir'ül-ümera vel'ekâbir hazane-i amirem defterdarları nisanlarıyle nisanlanup irsal olundu. İmdi buyurdum ki, hükm-i şerifimle vardukta tehir etmeyüp kendi nefsinle mukayyet olup zikrolunan kadılıkları emin-i mezbur ile yürüyüp ve ol deftere nazar edüp anda mevcud kaydolunan kimesnelere mütearrız olmayup andan maadâ vaki olan mevkuf timarlar ve mezraalar ve mevcut defterinde mukayyet olmayup emrolunan hizmetleri edâ etmiyen yaya ve müsellem çiftlikleri mahsûllerin şer'ile ve kanun ile teftiş edüp göresiz bunda kalanı yerli yerinden ve âhar kimesneler zimmetlerinde sâbit ve zahir olanı bi-kusur mevkuf içün emin-i mezbure tahsil ettiresiz...»

[2] Bursa Ş. sc. A. 5/5 Vr. 429b. (29 Şevval 892 = 18.X.1487): «Bergama'nın eski kadısı Mevlânâ Muhiddin ile Bursa emvâlin

Mukataalar, ister ulûfeli eminler, ister iltizamla getirilmiş âmiller eliyle idare edilmiş olsunlar, mukataa düzeni, vilâyette (beylerbeyliği merkezinde) defterdarlık varsa oraya, yoksa İstanbul'da Divan'ın maliye dairesi durumunda bulunan Baş Defterdarlığa bağlı bulunuyordu.

Yukarıda anlatılan düzen biçimi ile toplanan «hasılat»ın hazineye aktarılması işlemi şöyleydi: Mirî gelirleri çok yüksek olan Bursa, Edirne, İstanbul, Konya ve başka büyük merkezlerin mukataalarından oluşan mâlî güce «hazine» deniyordu. Böylece, örneğin «Bursa Hazinesi, Konya Hazinesi, Halep Hazinesi, Diyarbakır Hazinesi», bu yerlerin gelirleriyle hükümetin bunlardan yaptığı harcamalar, ya da doğrudan doğruya «Hazine-i Hümayun»a gönderilen paraların hesabını tutan, o çevrede hükümet adına ivedi bir harcama işi çıkarsa, gerekli meblâğı veren bir çeşit veznedarlık gibiydi. Mukataaları idare eden emin ya da âmillerin, iltizam şartlarına göre, taksit taksit yatırdıkları paraları emrolunan yere geçirmek üzere, hazinelerin başlarında bulunan kişilere «Hassa Harç Emini» denmekteydi. Örneğin, «Bursa Harç Emini» deyimi, bu sancakta bulunan mukataalardan elde edilen akçeleri mültezimden alıp, fermanlarla verilen emirler gereğince, yerli yerine yatırma görevinde olan kişiyi ifade ediyordu. Divan hükümeti önemli bir harcama karşısında kalır da «Hazine-i Hümayun»da birikmiş para bulunmazsa, eyalet hazinesinden birisine hemen bir «mübaşir» uçurarak, o hazine dairesine bağlı mukataaların âmillerinden, «iltizam kıstlarına» sayılmak üzere, para toplatırdı ki, bunları, kadı huzurunda, doğrudan doğruya emin ya da âmil elinden teslim alan bu çeşit mübaşire «havâle» adı verilirdi. Âmiller-

teftiş etmeğe gelen Kemaleddin oğlu Sipahi Oğlanı Hasan Çelebi şeriat mahfelinde ikrar edüp etti ki, Bursa gümrüğünden Emin Husam Bin Ramazan elinden Âmil Mûsa Bin Şehvil tahvilinden hasıl olan akçeler 20.000 akçe alup kabzeyledim dedi».

den, «kıstları»[1] özel surette gelen «hâvâle» kişiler alıp, İstanbul'a götürecekleri gibi, ilgili «hazine»nin «hassa harç eminleri» de yollayabilirlerdi; kural'a uygun yol da bu idi. Memleketin herhangi bir yerindeki harcamalara gerekli olan akçenin doğruca oraya yollanması için hassa harç eminine emir de veriliyordu. Örneğin, 1551'de Kütahya Kalesi'nin onarımı için gerekli olan «140» bin akçe, emir üzerine, Bursa Harç Eminince istenen yere yollanmıştı[2]. O halde, hükümetin «havâle» kişiler yollayarak âmillerden para toplamasının, ya kendisinin çok sıkışık olmasından, ya da bazı mukataaların küçük yerlerde bulunmaları dolayısıyle, oralarda ayrıca bir hassa harç emini bulunmamasından ileri geldiği söylenebilir.

Divanın maliye dairesi demek olan Anadolu ve Rumeli defterdarlıkları, yukarıda anlatılan bütün mukataa örgütlerinin doğrudan doğruya başları sayılmakla beraber, Osmanlı maliye düzeninde, zaman zaman her vilâyetin ya da bazı büyük vilâyetlerin maliyeleri ayrıca birer defterdarlık düzeni haline konmuş idi. Böyle olunca da, bu tür vilâyetin bütün mukataaları kendi vilâyet defterdarlığının idaresine bağlanıyordu. Örneğin, Halep Vilâyeti mukataalarını «Halep Defterdarı», Karaman Vilâyeti mukataalarını da «Karaman Defterdarı» idare eder, yani, bütün âmil, emin, hassa harç emini ve öteki iş erleri hep o vilâyet defterdarı emrinde olurlardı[3].

[1] Bir mukataayı, emanet suretiyle, ya da iltizam üzere idare eden âmil'in, anlaşma koşullarında yükümlendiği biçimde, belli sürelerle hazineye yatırmak zorunda bulunduğu akçe miktarına «kıst = taksit» deniyordu.

[2] Bursa Ş. sc. A. 45/51. Vr. 80b. (18 Cemaziyülahir 958 = 14.V.1551).

[3] Bütün Osmanlı toprakları, Anadolu ve Rumeli adları ile iki vilâyet oldukları sıralarda, buraların malî işlerine bakacak Anadolu defterdarı ve Rumeli defterdarı diye iki defterdar atanmış bulunmakla beraber, Yavuz Selim'in geniş fetihlerinden sonra, yeni bölgelere de defterdarlar yollanmış, hatta her beylerbeyliğin bir defterdarı olmuş, bu durumda, merkezdekine göre vilâyetlerdekiler hep bulundukları yerin adı ile anılmıştır. İ. H.

Mukataaların iltizama (kesime) verilme şartları: Devlet mukataalarının ulûfeli eminler tayini yolu ile idaresi hukuk kurallarına göre hükümet görevinin uygun biçimidir. Öyle sanıyoruz ki, Osmanlı düzenliğinin genç çağlarında bütün mukataalar ulûfeli eminlerce idare olunmuştur. Ancak, devlet parasızlık çekmiye başladığından beri, sözü edilen kurum işlerinin, bir kamu görevi değil de, hazinenin sadece bir gelir kaynağı sayılması ile, mukataaların idaresinde iltizam yoluna gidilmiş, gelirin yükselmesi için vergileme ve vergiyi toplama işlerinin özel kişilere satılmasında hiç bir sakınca görülmemeye başlanmıştır. Gerçekleyin, ulûfeli eminlerin mukataalardan imkân ölçüsünde fazla gelir sağlamakta kendi özel çıkarları yoktu. Tersine, ödeyiciyi sıkmamak, ya da ondan rüşvet almak, yeteri kadar koşuşturmamak gibi birçok olumsuz davranışlar, hazineyi zarara uğratmış olsa da, mukataa kurumlarında ulûfe karşılığı çalışan iş erleri tarafından devlet adına yürütülen bu resmî görev şekli, en çok hasılat elde etmeye çalışmaktan bir kamu hizmeti olarak daha elverişliydi. Öte yandan, zaman zaman şaşırtıcı para bunaltıları altında ezilen hükümetin de tek düşüncesi, vergi «hâsıllarını» daha çok arttırmakta toplanınca, mukataaları satılığa çıkararak en yüksek «hâsıl» getirmeyi yükümlenen mültezime resimleri = vergileri götürü toplatma yönteminin kullanılmasının hazine için daha çıkarlı olacağını anlamak güç bir iş değildi. Bu yola bir kere girildikten sonra, artık, «mukataaların» işletilmesi, gerek toplayıcılar ve gerekse devlet için gittikçe toplamı kabaran iyi bir kazanç olmuş, reaya ise ezildikçe ezilmiş, «iltizam üzere emanet» ya da âmillere üç yıllığı satılmak suretiyle mukataa işletme usulünde mültezimlerin soygunculuğu halkın dayanma gücünü aştığı zaman, hazine gelir kaynakları götürü mukataaya verilmekten vazgeçilip, ulûfeli eminlerle idare etmi-

Uzunçarşılı'nın İ.A.'ne yazdığı «Defterdar» maddesi, çok eksik ve bu karışık örgütü belirtmekten uzaktır.

ye dönüldüğü, ancak, daha çok gelir sağlamanın çekiciliği karşısında, dayanılamayıp, götürü iltizamcılığın gene alıp yürüdüğü görülmüştür[1].

Hükümetin mukataalarını, kendi ulûfeli iş erlerine idare ettirmek değil de, «kesime=iltizama» vermek, yani gelirini artırmalı olarak satmak biçiminde «âmillere» verir olması, bu konuda ister istemez belli kuralların ortaya çıkmasını gerektirmiştir.

Mukataaların «iltizam=kesim» süresi, hemen her zaman üç hicrî-kamerî yıl olarak uygulanmakta idi. Bir yıllığına iltizama verildiği de oluyordu. Üç yıldan uzun süreli biçimi hiç görülmemekte idi[2]. Ancak, örneği çok olmamakla beraber, eğer bir âmil, herhangi bir durumda, iltizamını üç yılı bitirmeden bırakmak zorunda kalırsa, mukataayı yeniden tutana, ya da tutanlar'a, hem bırakanın süresini doldurmak, hem de, ondan sonra daha üç yıl âmilliğe devam etmek üzere, dört ya da dört buçuk yıllık bir iltizam etme hakkı verilebiliyordu[3].

[1] Örneğin, Kanunî Süleyman, henüz saltanatının güçlü bulunduğu 1538 sıralarından itibaren, mukataaların yönetiminde ulûfeli eminler kullanmaya dönmüş, 1544'te bu suretle mukataaların çoğunluğunda ulûfeli eminler çalıştırıldığı anlaşılmıştır: Bursa Ş. sc. A. 42/48. Nr. lı defterde bu söylediklerimizi doğrulayıcı pek çok belge vardır.

[2] Gerçi Bursa İhtisap Mukataası'nın 957 Recebi gurresinde (1550 Temmuzu 16'sında) üç yıllığı 500 bin akçe ile iltizamda iken, altı yıllığı 50 bin akçe artırma ile yeni bir kişiye 10 × 100.000 + 50.000 = 1.050.000 akçeye verilmiş ise de, bu sonuncunun beratına «iki tahvilde» kaydı konarak, hiç olmazsa sözde üç yıllık süre kuralına uyulmuştur: Bursa Ş. sc. A. 45/51, Vr. 132b.

[3] Bu çeşit işleme bir örnek: Bursa Ş. sc. A. 42/48, Vr. 34a. (Evâsıt-ı Muharrem 949 = 1 Mayıs 1542). «Çömlekçiler Mahallesinden İshak Bin Eremyan nam yahudi meclis-i şer'e gelüp mahruse-i mezbure mizanını bil'fiil yirmi dokuz kere yüz bin akçeye mukataaya dutan Kemal nam yahudi kalan tahvilinden dokuz ayın muhasebesi üzerine tahvil-i mezburun kesriyle yirmibeşbin akçe ziyade eyledi. Şu şartla ki, tahvil-i mezbur tamam olduktan sonra gelecek tahvili üç yıla mizan-ı mezburun girifti ile şimdiki mukataasından yüzbin akçe ziyade ile mukataaya verilüp ve hem mahruse-i mezbure darphanesini üç yıla yüz altmış bin

Âmil, mukataayı, ister götürü ister ulûfe karşılığı tutmuş olsun, hazineye sağlamayı yükümlendiği miktardan başka, ayrıca, iltizam toplamının binde ikisi tutarında (%0,2) bir miktarı, «rüsum-ı bevvabân ve rüsum-ı çavuşân» adı ile, her yıl, kapıcılar ile çavuşların ulûfelerine karşılık olmak üzere, İstanbul'dan bu işi için gelen mübaşire ödemek zorunda idi[1]. Ancak, iltizamı tutan kişi, kapıkulu ya da timarlı sipahi olan birisi ise, bu gibisinden resm-i bevvabân ve çavuşân alınamazdı[2]. Yukarıdaki hesaba göre, mültezimlerin üç yıllık biriktirdiklerinden ödediklerinin toplamı binde altıyı tutuyordu. İltizamı yüküm-

akçeye mukataaya dutan Ahmed'in mukataasından beş bin akçe ziyade ile bana mukataaya verile deyüp yüz bin akçe peşin vereyim deyüp Kuloğlu Mustafa'nın mizan-ı mezbure ve darphane-i mezbureye emin ve yasak kulu olup ve İsmail Bin Yusuf nam yahudi on üç akçe ulûfe ile kâtip olup ve kendü dahi harc-ı âmilden yedi akçe ile kâtip olup ve Hacı Mustafa Bin Karagöz beş akçe ile eğimci ve Ali Bin Ferhat vezneber olmak şartıyle zikrolan mukataaları ceman otuz bir kere yüzbin dahi yetmiş bin akçeye kabul edip Altıparmak Mahallesinden eğimci olarak Hacı Mustafa Bin Karagöz onbeşbin akçeye ve mahalle-i mezbureden vezneber olacak Ali Bin Ferhat beşbin akçeye ve Kuru çeşme mahallesinden kâtip olacak İsmail Bin Yusuf beşbin akçeye ve Karayakup Mahallesinden Bayram Bin İskender beşbin akçeye ve mahalle-i mezbureden Hacı Kasım Bin Abdullah beşbin akçeye ve mahalle-i mezbureden Serçe Bin İbrahim beşbin akçeye kefil olup ahvâl-i küfelâ mahallelerinden teftiş ve tafahhus olundukta kefil oldukları miktarı akçeye iktidarları vardır, deyu ehali-i mahalle cevap verdikleri ecelden macera alâ vuku-ahû tescil olundu».

[1] Örnek vermiş olmak için, şu belgeye bakıyoruz: Bursa Ş. sc. A 4/4 Vr. 320a. (5 Rebiulevvel 890): «890 Saferinin evahirinde yazılmış mektub-ı pâdişahî ile Hazret-i Hudavendigârın Kapucuları ve çavuşları rusûmun talep ve tahsil etmek içun varid olan Bevvab Hüseyin Bin Abdullah Mahruse-i Bursa'da şeriat mahfelinde ikrar ve itiraf edüp etti: Mahruse-i mezkûre kapan kıstından mezbur kapana âmil olan yahudi Şemavil elinden çavuşlar resmi içun altı yüz ve bevvaplar resmi içun bin ikiyüz cem'an binsekizyüz akçeyi bî'kusur alup kabzeyledim, dedi. Rüsum-i mezbure sene 890 içundur.»

[2] 1550 tarihlerinde kapıkullarının kapıcı ve çavuzlara bu resimleri ödemekten hariç tutulmaları hali devam etmekle beraber (Bursa Ş. sc. 60/64 Vr. 259a.), sonradan başa çıkılamıyarak, bu muafiyet kalktı.

lenen kimse, ayrıca, «resm-i berat» akçesi denen bir harcı maliyeye yatırmak zorunda idi[1]. Divan kâtiplerinin gördükleri yazıp çizme işi karşılığında da, onlara «resm-i tezkere», ya da «resm-i defter» diye bir meblâğın verilmesi de gerekiyordu[2].

Mukataaların birer malî konu olarak idarelerinin, sözün kısasıyle, şöyle biçimde oldukları belirmektedir: Her mukataanın, ya da birleştirilmiş birkaçının başına ulûfeli bir «mukataa emini» veriliyordu. Eğer bu kişi, mukataayı bir veya üç yıllık süre için arttırma yolu ile üzerine alır, en yüksek «hâsıl»ı elde edeceğini yükümlenirse, mukataanın resimlerini hiç kayba uğratmadan toplama işi götürü biçiminde verilmiş oluyordu ki, bu durumdaki mukataacıya «ber vech-i iltizam emin» denmekte idi. Emin, vergilemiye konu olan olayları izleyip, kanunnamenin ve elindeki «berat»ın şartları çerçevesinde alınacak «resimlerin» miktarını tespit etmekten ibaret olan bu işinden dolayı «âmil»lik görevi yapmış oluyordu. Demek, bu biçimde, iki görev

[1] Örnek olarak şu belge: Bursa Ş. sc. A. 11/10 Vr. 176 (7 Muharrem 899 = 18.X.1493): «...Bursa Gümrüğün ziyâde edüp mukayaata dutan Salih Bin İsmail El'Kangırî (Çankırılı) seriat mahfelinde ikrar edüp etti ki, iş bana verildikte Atabe-i Ulyâda ziyade ettiğim 15.000 akçe mukabelesinde resm-i bevvab 20 akçe ve resm-i çavuş 10 akçe ve resm-i berat için 24 akçe ve kâtiplere resm-i tezkere 10 akçe verdim ve sene-i vustâ resm-i bevvabı içun 954 akçe ve resm-i çavuş için 477 akçe cem'an 1495 akçe vermiş idim. Meblâğ-ı mezkûru hâliyâ mezbur işin mahsulünden Emin Hacı Bedreddin elinden alıp kabzettim dedi.»

[2] Resm-i defter'e ya da Resm-i tezkere'ye ait şu belgeyi koyuyoruz: Bursa Ş. sc. A. 5/5 Vr. 19a, (24 Muharrem 891): «...Bursada olan kapan'a 890 Zilkadesi gurresinden âmil olan Mehmed Bin Yahya ve şeriki Hacı Mehmed Bin Firûz şeriat mahfelinde ikrar ve itiraf edüp ettiler ki, mezkûr işi mukataaya duttuğumuzda, Dergâh-ı Muallâ'da bin ikiyüz akçe resm-i bevvabîn ve altıyüz akçe resm-i çavuşîn ve dörtyüz elli akçe resm-i defter ki, cem'an ikibin ikiyüz elli akçe vermiş idik. Şimdiki halde meblâğ-ı mezkûru bittemam mezkûr işte Padişah-ı Âlempenah tarafından emin olan Mehmed Bin Hamza El'Kâtip tarafından emin olan Derviş Mehmed Bin Mustafa elinden mezkûr iş kıstından alup kabzeyledik dediler.»

de üzerinde olan kişi, hem emin ve hem de âmil idi. Eğer, ulûfeli emin, mukataanın üzerinde denetçi, mirî malın kaybını önleyecek ve mukataa şartlarına âmillerin uymasını sağlıyacak biçimde bir malî işlem yapmakla yetinmesine karşılık, mukataanın gelirleri bir mültezime, yani vergilemeyi bir ya da üç yıllık süre ile üzerine alıp, hiç kayıba uğratmama ve iyi toplama yolu ile geliri en yüksek seviyeye çıkarmayı ve «hasıla»yı belli «kıstlar» halinde teslim etmeyi hazineden karşılıklı şartlar ile yükümlenen adama verilmiş ise, bu kişiye «ber veçhi iltizam âmil» deyimi kullanılmakta idi. Hazineye en yüksek geliri sağlamak şartı ile âmil olan, ister «berveçh-i iltizam emin» ister «berveçh-i iltizam âmil» olsun, mukataadan sağlamayı yükümlendiği miktar dışında ve yüzde hesabı ile, belli miktarda bir akçeyi de, ayrıca, resm-i çavuş, resm-i kapıcı (bevvap), resm-i tezkere (defter) resm-i berat adları altında, her yıl İstanbul'dan bu iş için gelen mübasire ödemek zorunda idi[1].

«Hazine hissesi» de denen resm-i berat ile resm-i çavuş, resm-i bevvap (yahut kapıcı resmi) ve resm-i defter gibi harçların alınmasına geçildiğinde, mukataayı tutan kişilerin «berveçh-i iltizam âmil» ya da «berveçh-i iltizam ulûfesine emin» durumunda bulunmalarının değişik bir işlemi gerektirdiği ortaya çıkıyordu. Örneğin, mukataadan ne elde edilebilirse (yükümünden fazlasını dahi), hazineye teslim etmek zorunda olan emin yukarıdaki harçları elbette gene hazineden ödemiş olmaktaydı. Çünkü, ulûfesi, ancak kendi görevini karşılayan bir ücretten başka bir şey değildi. Halbuki, iltizamı «âmil» olarak alan, yani götürü

[1] Bir mukataanın, artırmaya çıkarma yolu ile, bir kisiye ya da birkaç kişilik ortağa verilmesinden sonra, herhangi bir zamanda daha fazla bir artırma teklifi ile yeni bir istekli çıkarsa, maliye, eski sözleşmeyi kaldırıp, bu sonuncu ile yeni bir anlaşma yapıyordu. Bu gibi değişimlerde, yukarıda sözleri geçen resimlerin de yeni baştan hesapları gerektiğinden, iltizamı bırakan ile yeni alan arasında bu konudaki hesaplaşma çok uzun ve çekişmeli bir duruşma yaratmakta idi.

tutan kişi, yükümlendiği miktarı hazineye yatırdıktan sonra, onun üstüne çıkarabildiği fazlalık kendisine kalıyordu ki, bu, onun iltizam işinden elde etmeyi umduğu kazancı idi. Bu duruma göre, mukataayı «emin» olarak işleten, yukardaki yüzde üzerinden yatırdığı harçları «hazine» hesabına ödemiş oluyordu ki, Çavuş, Kapıcı, Kâtip gibi iş erlerinin ücretleri, bu biçimde, hükümet kesesinden çıkmış bulunmaktaydı. Öteki bir deyim ile, hazine de, özel kişiler gibi, kendi kendisine vergi vermek zorunda kalıyordu.

Malî kavrama aykırılığına rağmen, belki de, bununla ilgili olan çavuş, kapıcı ve kâtip durumundakilerin baskıları ile bu sakıncalı işlem düzeltilemeden sürüp gitmiş, fakat, son olarak, Kanunî Süleyman, duyulan büyük akçe darlığı karşısında, «emanet» üzere idare olunan mukataalardan harç alınmasını durdurmuş, böylece, yukarıda adları geçen kişilerin «vazife» maaşlarında önemli bir eksilme olmuştu. Bu arada, mukataayı âmil olarak tutan kişiler kapıkulu iseler, onlara da kapıcı ve çavuş harcı vermekten kurtuluyorlardı. Ancak, başşehrin önemli hizmet kişileri olan kapıcıların ve çavuşların sürekli sızlanmaları karşısında, Anadolu vilâyetlerine yollanan 1544 tarihli bir ferman, eminler ile idare olunan mukataalardan da harç alınması usulünü gene yürürlüğe koydu[1].

[1] Sözü geçen ferman: Bursa Ş. sc. A. 44/50 39a. «Anadolu ve Karaman ve Rum ve Erzurum vilâyetleri Kadıları»na malum ola ki: «Bundan akdem Dergah-ı Muallam Çavuşları ve kapucuları kadimden hassa-i hümayunuma müteallik olan hasları ve sair mahsulatı âmiller mukataaya aldıklarında her mukataanın âmilinden kanun üzere resimlerin alıgelüp bâdehu iltizam eden eminlerden âmilleri olmayınca kapucu ve çavuş resmi alınmak refolunmuştu. Hâliyâ iş bu sene 951 Rebiulevvelinin onaltıncı gününde bu husus paye-i serir-i âlâya arzolundukta zikrolunan vilâyetlerde vâki olan mirî mukataaları iltizamla alan kapum kullarından ve eminlerden dahi kapucu ve çavuş resmi alınmağı emrettim. İmdi buyurdum ki, hükm-i şerifimle kulum Kapucu Yunus vardukta her biriniz taht-ı kazanızda vâki olan mirî mukataaların âmillerin getürtüp göresiz kanun üzere sâbıkta alıgeldik-

Mukataa gelirlerinin, ödeyiciden ya da kaynağından hazineye aktarılmasını sağlayan örgüte uygulanan kanun niteliğindeki kuralları, bilinen biçimleriyle belirttikten sonra, mukataacıların iltizam konusunda devlet ile, bu genel usullerin sınırları içinde yaptıkları kontratlarında, iki tarafın birbirlerine kabul ettirdikleri özel şartlar üzerinde de durmak gerekmektedir. Devletin, mukataalarını işletmede, bu görevi ulûfeli iş erleri eliyle yürütme yerine, en büyük geliri sağlamak amacını güderek, götürü iltizam yolunu seçtiği biliniyor. Bunun nedeni, ola ki, şöyledir: Vergi alanı büyük çoğunlukla iktisadî işletmeler (özellikle, ticaret ve sanayi) olan mukataaların gelirini oluşturacak olan resimlerin (vergilerin) yıllık ya da öteki bir süre içindeki miktarlarını belirtip, gelir toplamını önceden anlamıya imkân yoktu. Çünkü, çoğu bac türünden olan resimlerin alınması, her zaman için var olan olağanlara değil, önceden kestirilemiyen baclık ya da cerimelik olaylara dayanıyordu. Örneğin, Bursa «Mizan Mukataası» ham, ya da ibrişim halindeki ipeklerin kantarda tartılması işleminden alınacak resimleri (bacları) kapsadığına göre, bu işlemden gelir sağlanması, ipeğin gelip gelmemesine, ya da tartıya gelen ipeğin, az mı çok mu olacağına, hatta kalitesinin düşük veya üstün oluşuna sıkı sıkıya bağlı idi.

Görülüyor ki, mukataadan elde edilecek gelirin yüksek ya da düşük oluşuna, onu idare eden iş erlerinin harcıyacakları çabanın, kişisel güç ve zekâlarının büyük etkisi olacaktı. Şu halde, bir mukataanın iltizam usulü ile işletilmesine karar verildiği zaman, artırmaya giren kişilerin, çok ince bir hesap yaparak, işe girişmeleri gerekiyor-

leri resimlerin eskiden ve yeniden bâki kalmış ne miktar akçeleri kalmış ise ki, tamam zâhir ve mâlûm ola, bî-kusur alıveresiz ve şol mukataaları ki, Dergâh-ı Muallâm kullarından, Ümera taifesinden iltizam edüp almış olalar, arzolunduğu tarihten beru iltizamla mukataa alan kullarımdan ve ümerâdan dahi Dergâh-ı Muallam çavuşlarına ve bevvaplarına kanun üzere müteveccih olan resimlerin mezkûr kuluma alıveresiz.»

du. Bunun için de, iltizamı üzerlerine alınca, hem hazineye sağlamayı kabul ettikleri parayı, hem de kendi emekleri karşılığı olacak olan kazançlarını çıkarabilmek için, yukarıda söylediğimiz genel kuralları bozmamak üzere, hükümetin riayet etmesini istedikleri birtakım şartlar ileri sürmekte idiler. Bu konuda hükümetin tek amacı, iltizam bedelinin imkân ölçüsünde yüksek olmasını sağlamak olduğu için, bunu çok iyi bilen artırmacılardan en büyük sayıya çıkabilen, teklifini bu biçimde hazine yönünden pek çekici hale koyduktan sonra, kendisine mukataa «hasılatını» kabartma imkânını verecek bir hayli şartlar ileri sürmekte idi, hükümet de, kontratı istediği zaman bozma yetkisi elinde olduğundan dolayı, çoğu zaman bunlara peki demekten sakınmıyor idi. Özellikle büyük mukataaların konusu çoğu zaman ticaret ve sanayi faaliyetlerinden doğan malî işler olduğu için, bu alanlarda ustalıkları herkesten üstün olan Yahudiler, iltizamın gelirlerini arttıracak malî oyunları çok iyi bildiklerinden, arttırmada en yüksek sayıyı ileri sürmek suretiyle, rakiplerini geride bıraktıktan sonra, kazançlarını sağlıyacak şartları da pek iyi tertipliyorlardı.

Hükümet, mukataayı iltizam etmiş olanın kabul ettiği şartların gerektirdiği tedbirleri almak, yani örneğin ticaret ya da endüstriden gelecek resimleri arttırmak, vergi kaçırmalarını önlemek işinde, mukataacının kabul ettirdiği şartların gerektirdiği tedbirleri almak üzere, mukataa çevresinin idare ve adalet organlarını harekete getirmek zorunda idi. Mukataanın resim alanına giren işlerde, gerek kanunnamenin, gerekse «olugelen» geleneklerin gerektirdiği emirlere ve yasaklara herkesin boyun eğmesini, çoğu zaman, «emin» ya da «âmil»in kendisi yeter derecede sağlıyamıyacağından, «yasakçılar» bunları yerine getirmekte yetkili kılınıyorlardı. Bir mukataa, anlatılan usul ile, en çok artıranın üzerine bırakıldıktan sonra, «âmil» denen bu kişiye bir «berat=yasakname» veriliyordu ki, bu yazıda, iltizam şartları ve hükümetin mukataa alanında uy-

gulanmasını kabul ettiği emir ve yasaklar açık açık belirtilirdi[1]. İltizamı tutan kişi ya da kişilerin kendileri, kadı önünde, müflis ve parasız soyundan olmadıklarını tanıklarla ispat etmek ve ayrıca yükümlendikleri «kıst» miktarını gereğinde ödiyecek kudrette birkaç kefil göstermek zorunda idiler. İltizam tutmuş kişiler, yeteri kadar kefil vermek zorunluğunda oldukları, tuttukları defterler müfettişlerce sık sık incelendiği, her üç veya altı ayda, ya da yılda bir, «kıst»a cevap verdikleri halde (yani, yükümlerinin bu sürelere karşılık olan miktarını hazineye yatırmak zorunda olmalarına rağmen), bunlardan, mukataa gelirinin önemli sayıda akçesini boğazına geçirenler gene de az görülmüyordu. Onun için, bu gibilerinin bütün mal ve mülklerinin hazineye ipotekli sayılması eski bir kanun olarak süregelmekte olup, devlete borçlu düşen mukataa âmilleri ya da eminleri hiç bir şeylerini satamazlar ve başkasına devredemezlerdi[2].

Şimdi, hükümete en yüksek iltizam bedelini teklif ederek mukataayı genel kurallar içinde, bir ya da üç yıl süre ile satın alan kişinin ileri sürdüğü, devletin de kabul

[1] H. İnalcık ve Abhenger «Osmanlı Kanunnameleri» olarak yayınladıkları esere bu yasaknamelerden de bir haylisini koymuşlar ve bunları da «kanunname» diye nitelemişlerdir.

[2] Bursa Ş. sc. A. 67/73 Vr. 375 (9 Recep 962 = 30. V. 1555): «Hâliyâ Bursa'da hassa harç emini olan Mehmet Bin Resûl Meclis'i ser'e Nefise Binti Elhac Hızır'ı ihzar edüp senin oğlun Ahmed Bin Hacı Pirî sene 949'da ihzariye emini olup, zimmetinde mal-i mirî var iken Bursa'da Sîmkeş Mahallesinde olan menzilini sana bey'edüp semenini kabzettim demiş. kanun-i kadim üzere, üzerinde mal-ı mirî variken bey' makbul değildir, zikrolunan menzili senden talep ederim, dedikte, mezbur Nefise takrir-i kelâm edüp, oğlum mezbur Ahmed zikrolunan menzili cümle hudud ve hukuku ile ihzariye işi olmazdan mukaddem sene 945 Şabanının 3. ncü gününde bana bey'edüp kabz-ı semen etmiştir, deyüp sıdk-ı makaline muvafık sûret-i sicil ibraz edüp ve mazmunu emin-i mezbur mahzarında mahalle-i mezbur İmamı Mevlânâ Hasan Bin Abdullah ve müezzini Esseyid Mehmed Bin Esseyid Abdurrahman sahadetleriyle ispat edüp mucibiyle hükmolunup bi't-talep kaydolundu.»

ettiği bu iltizam şartlarının birçok türlerini göstermiş olmak için, bu konuda düzenlenen hüccet veya beratlardan alınmış yeteri kadar örnekleri burada kaydedeceğiz.

Üsküdar zeametini[1], 1538 yılı ekiminden beri «sipahi oğlanlarından» Mustafa Bey adındaki kişi, üç yıl süre ile, 50 bin akçeye tutmuş bulunmakta iken, Duka adındaki Rum, bir yıl sonra, aynı iltizama, gene sipahi oğlanlarından bir kişi olan Hasan Bey[2] emin tayin edilir, kendine de iki akçe gündelik ile iltizamın kâtipliği verilirse, Mustafa Bey'in tuttuğu tarih olan 19 Cemaziyülevvel 945'den (13.X.1538) kendileri tutmuş gibi, üç yıllığını 10 bin akçe ziyade ile 60 bine kabul edeceklerini teklif ile, yalnız kâtiplik ücreti olan 2 akçe gündeliğinin iltizam hasılından ödenmesini şart koşuyor, buna karşılık, «ihracat»ı, yani iltizamın gerektirdiği öteki harcamaları «kendi yanından» karşılayacağını kabul ediyordu. Hükümet, mukataalarında, daha kârlı teklif geldiği zaman üç yıllık iltizam süresini istediği yerde kesme hakkını hiç bir zaman kısıtlamadığından, Duka'nın teklifi kabul olunarak, «Üsküdar Zeameti» (subaşılığı) Sipahi Oğlanı Mustafa Bey'den, öteki Sipahi Oğlanı Hasan Bey'e geçmiş oldu[3].

[1] Zeamet, şehir ile yakın çevresinin (nahiyesinin) «şehir subaşısı»nca yürütülmekte olan düzenliğini sağlama görevinden elde edilen «resim = vergi»lerin malî ifadesi idi ve bu «hâsılat» hazineye ait olduğu için, bu şekilde iltizama veriliyor, bu mukataayı üzerine alan «emin»e zaim ve bu tür mukataaya da «zeamet» adı veriliyordu. Zaim ister «berveçh-i iltizam emin» durumunda olsun, ister mukataayı götürü almış bir «âmil» niteliğinde bulunsun, düzenliği koruyan bir hükümet organı olarak «subaşı» adını taşımakta idi.

[2] Bilindiği üzere, her yeniçerinin asıl adı sonuna «beşe» unvanını takmak gelenek olduğu gibi, «sipah oğlanı» olanlara da «bey» unvanı verilmekte idi.

[3] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar, Ş. sc. Nr. 11. Vr. 23a; «Mezkûr Üsküdar zeameti mahsûlünü Sipahi oğlanları zümresinden Mustafa nam kulum sene 945 Cemaziyülevvelinin 19'uncu gününden üç yıla 50 bin akçe safî teslimat göstermeyi iltizam etmişti. Hâliyâ mezkûr Duka dahi gelüp şöyle ki, sipahi oğlanı zümresinden Husam tahvilim içinde emin tayin olunup ve yemvî iki

1541 sıralarında işletmiye yeni açıldığı kaydolunan «Balye Maden Mukataası»nı Kabril Oğlu Sebayir adlı bir Yahudi üç yıllığı 240 bin akçeye iltizam etmiş iken, Bursa'nın Kuruçeşme Mahallesinden Arslan Oğlu İsmail[1] adındaki başka bir Yahudi, 120 bin akçe yükseltmek suretiyle, 360 bin'e kendisine verilmesini, aşağıdaki şu şartlarla, ileri sürdü: Gündelik 20 akçe ile eminlik, 12 akçe ile kâtiplik kendi gösterdiği kişilere verilmeli idi. İsmail adlı başka bir Yahudinin de sekiz akçe ile «kalhane ve pâre» kâtibi olması, önceki mukataacı zamanında «berat-ı şahi» ile gündeliği beş akçeye kuyu şaarîsi (maden direkçisi?) olan Yahuda adlı Yahudinin gene aynı görevde kalması, İsak adındaki başka bir Yahudinin ve kendisinin, beş akçe ile çarh (kuyu) şaarî'si (maden direkçisi) tayin edilmesi, «Horanşah» ismindeki sekiz köylük timarın «bâd-i havâ ve âşarının», söz konusu maden mukataasına «timar kaydolunması» teklifler arasında idi ki, bütün bunların iltizam şartları olarak sicile geçirildiği görülmektedir[2].

akçe ile zeamet-i mezburenin kitabeti bana sadaka olunursa mezkûr Mustafa Bey'in ibtida-ı iltizamından üç yıla on bin akçe dahi ziyade edüp cem'an üç yılda 60 bin akçe safî teslimat göstermeğe kabul ederim. Heman kendi mevacibim alduğum yevmî iki akçe iltizamıma mahsup olup bâki ihracat kendü yanımdan olsun deyü iltizam eyledüği ecelden şart üzere kitabet-i mezbur mezkûr Duka'ya yevmi iki akçe ile tevcih olundu. İmdi sen ki Gebze Kadısısın Duka'nın zarar-ı mâla kifayet miktarı mütemevvil kefillerin alup sept-ı sicillât edüp, isimleri ve şöhretleri ve sakin oldukları mahalleleri ile veçh-i meşruh üzere yazup arzedesin.»

[1] Müslim dışı kişilerin Müslümanlarınkinin aynı yazılışta olan isimlerini değiştirmeden kullanmaları bu sıralarda henüz yasaklanmamıştı.

[2] Bursa Ş. sc. A. 42/48, Vr. 249 (22 Rebiulevvel 951=14.VI. 1544) : «...Kuruçeşme Mahallesinden İsmail Veled-i Arslan nam Yahudi meclis-i şer'e gelüp, hâliya Kaza-i Balye'de hâdis olan maden mukataasını üç yıla 240 bin akçeye iltizam eden Sebayir (?) Veled-i Kabril nam yahudinin üzerine 120 bin akçe ziyade edüp cem'an 360 bin akçeye kabul eyledi; şu şartla ki, Hayrullah (?) nam kimesne yevmî yirmi akçe ile emin ve Fethullah nam kimesne yevmî on iki akçe ile kâtip ve İsmail nam yahudi yevmî sekiz akçe ile kalhane ve pâre tipi (?) olup ve bilfiil berât-ı şahî

Yahudi İsmail'in, 240 bin akçelik ve üç yıl süreli bir iltizamı, birden 120 bin ziyade ederek, 360 bine çıkarması, yani % 50 gibi bir yükseltmeyi teklife cesaret etmesi, buna karşılık, burada hizmet alacaklara oldukça düşük ulûfeler istemeyi yeterli görmesi bize anlatıyor ki, mukataacılar üç yılda hazineye yatırmayı yükümlendikleri miktarın çok üstüne çıkan bir «hasılat» elde edeceklerine inanıyorlardı. «Emanet» ile idare edilen mukataalarda, tutulan tahsilât defterlerinin müfettişlerce zaman zaman sıkı kontroldan geçirilmelerine rağmen, mültezimlerin ve onlarla birlikte çalışan öteki resmî görevlilerin ödeyiciler ve hazine zararına büyük kazanç sağlamaları bir türlü önlenemiyordu. Özellikle Yahudilerin «iltizam» tutmayı kendilerine iş edinmelerindeki amaçları, herhalde beratlarda görülen beş-sekiz akçelik ulûfenin çok ötesindeki büyük kazançları elde etmeyi sağlıyacak malî oyunlar olmak gerekirdi.

Burada dikkati çeken bir nokta da, iltizamı tutan Yahudinin kendisi beş akçe ulûfe ile «çarh şaarisi» olmayı yeter görmesi, ancak devletçe asıl yetkili kişi olarak mukataanın başına verilecek emini de kendisinin seçmesini şart koşmasıdır. Bu tek bir olay değildir; başka örneklerine de çok rastlıyoruz. Gerçekleyin, 1548'de İstanbul'a giderek hükümetten «Mudanya İskelesi Mukataası»nı, «İnegöl Çeltik Mukataası»nı ve bunlarla birlikte bir de «Evkaf-ı Salâtin Bâd-i havâsı»nı iltizam etmiş olarak dönen Bursa'nın Kiremitçioğlu Mahallesi'nden Mehmed oğlu Ramazan'ın mahkemeye kaydettirdiği bu konudaki beratında, sözünü ettiğimiz mukataalar anlaşmasının şartları şöyle tespit olunuyordu: Yukarıda adları yazılı üç kalemlik (birisi vakıf) mukataanın kâtipliği asıl mukataacı olan Ramazan'a gün-

ile yevmî beş akçe ile kuyu şaarî(si) olan Yahuda nam yahudî gerü şaarî olup ve İsak nam yahudi yevmî beş akçe ile çarh (çarc) şaarisi olup ve kendüsü beş akçe ile şaarî olup ve «Horanşah Timarı» demekle marûf sekiz pâre kariyenin bâd-i havası ve aşarı maden-i mezbure timar kaydoluna deyüp...» (Bundan sonra kefillerin isimleri sıralanıyor).

de sekiz akçe ile verilmiş, eminliğe de gene onun istediği kişi olan Bekir Ali, gündeliği yirmi beş akçe ile alınmıştır. İltizamı üzerine alan Ramazan, Kite Kadısı olan kimsenin de «nâzır» yapılmasını, bu kadıdan başkasının «nezaret eylememesini» kabul ettirmiş, elli bin akçelik «zarar-ı mâle» kefil olanları da Kite kadısının mahkemesine göstermiş, hatta emin yaptırdığı Bekir Ali de ayrıca yirmi bin akçe ile kefilliğe katılmıştır. İltizamı tutma tarihi (tahvil tarihi) 955 Recebi başı (6 Ağustos 1548) olup, kendinden önceki miktara göre 22 bin akçe ziyadesiyle üç yılı 355 bin akçeye kabul etmiş bulunuyordu. Kadı'ya yollanan fermanda, gerek Mültezim Ramazan'ın ve gerekse kefillerinin ödeme güçlerini ve kefilliklerini sağlama bağlayan emlâk ve servetlerinin incelenip defterlenmesi, eğer ödeme güçleri yoksa durumun İstanbul'a bildirilmesi istenmekte idi[1].

Hazinenin Bursa'da bulunan en önemli gelir kaynaklarından «Mizan-ı Harir ve Darphane ve Damga-yı Akmişe» mukataaları, tahvil başlangıcı 956 Cemaziyulahir'inin birinci günü (27 Haziran 1549) olmak üzere, 44X100.000= 4.400.000 akçe «safî teslimat ile» iki yıl ve dört aydan beri Ahmed adında bir eminin üzerinde iken, Bursa'dan Attar Musa Oğlu Mehmed, Bayburtlu Mustafa Oğlu Mehmed, Yakup Oğlu Süleyman ve Mehmed Oğlu Mahmud adlarında dört kişi, aşağıdaki şartlarla, bu mukataanın Ahmed'in eminliğinden alınıp kendilerine verilmesini Bursa kadısı arzı ile Divan'a teklif etmişlerdi.

Bu dört arkadaşlık iltizamcılar birliği, kendilerinden

[1] Bursa Ş. sc. A. 55/60 Vr. 46b. (15 Şaban 955 = 9.IX.1548) : «Kiremitçioğlu Mahallesinden Ramazan Bin Mehmet nam kimesne yeniden bu fakire hükm-i şerif varid olup, maznununda: Mudanya İskelesi Pacını ve evkaf-ı selâtin bâd-i havasını ve İnegöl çeltüği mukataalarının kitabeti yevmî 8 akçe ile kendüye ve emaneti Bekir Ali'ye yevmî 25 akçe ile verülüp ve Kite Kadısı nazır olup Kite Kadısından gayrı kimesne nezaret eylemiye ve 50 bin akçenin zararına Kite Kadısı huzurunda yarar kefil verüp...».

önceki eminin tahvilinden artan sekiz aya üç yıl katılarak iki tahvillik, yani altı yıllık süre için adları geçen mukataalar kendilerine verilirse, 300 bin akçe artırılmak suretiyle, altı yıllığı (iki tahvili) «safî» 91×100.000 (üç yıllığı 4.550.000) akçe ödemeyi üzerlerine alıyorlardı[1]. Dört kişinin bu teklifini Bursa kadısı İstanbul'a yazmış, gerekli nişan-ı hümayûnu arkadaşları adına almıya giden Mahmud eliyle gelen karşılıkta, «imdi hâliyâ emin olan Ahmed'in muhasebesi görülüp eğer mezburların iltizamı mezbur Ahmed'in muhasebesine galip ise[2] ve ziyade ile âher müna'im ve mütemevvil talip yok ise, zikrolan mültezimler müflis ve medyun ve âher mukataaya âmil ve kefil değillerse», istedikleri iltizamı, kararlaştırılan şartlar ile deftere geçip, durumun İstanbul'a arzı istenmişti. Yollanan ferman gereğince, kadının yaptığı soruşturmada, başka istekli bulunmadığı, bunların teklif ettikleri miktarın eski mültezim Ahmed'in görülen muhasebesindeki hasılattan üstün olduğu ortaya çıktı. Ancak, içlerinden Süleyman'ın «bac-ı ağnam mukataasına» mültezim olduğu tespit olunduğundan, onun yerine Ali adında birisi bulunarak, mukataaya verilme işlemi bu biçimde bir değişme ile yapılıp bitirilmiş idi[3]. Birer kamu ve maliye kurumu olarak yeteri ka-

[1] Bu konudaki fermanda: «...nam kimesneler bâzı şeraitle bâki kalan sekiz aya üç yıl dahi zammolunup iptida-ı tahvilden altı yıla 220 bin akçe ziyade ile iki tahvili doksan kere yüzbin ve 20 bin akçe safî teslimata iltizam eylediklerinde», bu durum «iltizamları şeraiti ile Divânâ arzolunduğunda, zikrolan mültezimlerden Mahmut Dergâh-ı Muallâya gelüp 80 bin dahi ziyade edüp iki tahvili 91 × 100.000 safî teslimata iltizam eyledi.» (Bursa Ş. sc. A. 58/63 Vr. 21a.)

[2] Yeni mültezimlerin teklif ettikleri artırmalı miktarın eski mültezimin muhasebesine galip olmasından kastolunan şudur: Geçen iki yıl dört ayın tahsilat defteri incelendiğinde, sağlanan ve deftere geçen resmî hasılat, eğer, bu yeni iltizamcıların teklif ettikleri üç yılda 4.550.000 akçe olarak yükümlendikleri hasılattan aşağı ise, denmek isteniyor.

[3] Yukarıki belgelerin bulunduğu defter Vr. 1b'de şöyle bir kayıt da var: «Bursa Mizan-ı Harir ve Tamga-ı Akmişe ve Darp-

dar anlatılan mukataalardan bir-ikisi, gerektiğinde, şehzadelere, padişahın kızlarına, ya da karısına ve cariyelerine, vezirlere ve beylerbeylerine «has» olarak verilmek suretiyle, hazine'nin elinden çıkmakta, tersine olarak, bu türdeki haslardan, mukataa olarak geri hazineye alınanlar da görülmekte idi. Ancak şu var ki, ister yüksek kişilere has olarak gitsinler, ister haslıktan geri hazineye dönmüş bulunsunlar, mukataa ya da hasların işletilme sistemlerinde fazla değişiklikler görülmüyordu.

Burada, önemle sözü edilmesi gereken sorun, «padişah hasları» ya da «hass-ı hümayun» deyimleridir ki, XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan sürede, az da olsa, bu deyimler ile, gerçek padişah hasları yanında da «mirî muktaalar» dediğimiz hazine mukataaları ifade edilmekte idi. Kanunî Süleyman'ın son yıllarından beri ise, «mirî mukataalar» ile «padişah hasları», gerek malî ve gerek idarî ayrılıkları yönünden birbirlerinden başka kurumlar olmaya başlamış görünmektedirler.

Dirlik ve düzenliğin şehirlerde sağlanması ile ilişkili hükümet örgütünü anlatırken belirttiğimiz «şehir subaşılığı»nın malî yönden «zeamet» (yani özel deyimi böyle olan bir mukataa) olduğunu söylemiştik. Şehir subaşısı ve bir rüsum toplayıcısı anlamındaki adı ile «zâim», düzenini sağlamakla görevli bulunduğu şehir ve nahiyesinin bazı resimlerini «pâre mukataası» biçiminde ayırarak, bir yıllığına ya da daha uzun (üç yıl geçemez) süre ile şuna buna kesime veriyordu. Örneğin, 1553 sıralarında Bursa

hane ve Yasakiye mukataatı mültezimleri Ali ve Sabahî (?) ve... mukataat-ı mezbureyi 956 Cemaziyulahiresi gurresinden üç yıla 300 bin akçe ziyade ile ki, 200 bini bundan akdem zaman-ı mübaşeretlerinde olan bel'iyat ve ketmiyat teftişi mukabelesinde olup ve 100 bini tahvilin gelecek bir buçuk yılı içün olmak üzere cümle 44 kere olan 100 bin akçe tahvil ahirine değin mübaşir olup eda eylemek üzere... tahvil-i cedid bağlanıp ketmiyât olanda ana ilhak olunursa bu ziyade ile isbu 957 Zilhicce gurresinden 46 kere 100 bine kabul edüp...» (Görülüyor ki, üç yıllığı 4.600.000 akçe oluyor ve bizim yukarıda bahsettiğimiz iltizamı 100 akçe geçiyor).

Zâimi (subaşısı) olan Kubat Bey, şehrin içinin zindan ve resm-i arûssanesini 11 aylığına 53 bin akçeye, Uluyol'dan aşağıya düşen ovanın ve şehir nahiyesinden sayılan Vasıl ve Ada köylerinin cürüm-cinayet ve «bilcümle olagelen hasılatının» bir yıllığını 16 bin akçeye kesime vermiş idi[1].

2 — *Darphane Mukataasını İşletme Düzeni*

Gümüş yasağı: Bilindiği üzere, simkeşler ve kuyumcular işliyecekleri gümüşü Darphane Emini'nden, her birininki günde iki yüz dirhemi aşmamak üzere, satın almak zorunda idiler. Bunun işlenmesi gene kontrola tabi olup, bu miktar gümüşün işlenmesinden sonra, kuyumcu körükleri mühürleniyordu. Damgalı olan bu gümüşlerin kullanılması serbest olup, bunun dışında kimsenin gümüş bulundurmasına izin verilmiyor, damgasız gümüşler yasak sayılıyordu. Bir yeni akçe çıktıktan sonra, eskisinin kullanılması yasaklandığından, bu konu da yasak gümüşler işlemine girmekte idi. Hükümet, yürürlükte bulunan «Gümüş Yasağı Kanunnamesi»ni iyi uygulamak için, memleketi darphanelerin bulunduğu şehirler çevresinde «örülere» ayırarak, her örüye ulûfe ile birer «yasakçı kul» atamakta idi. Yasakçı kul veya adamları, bağlı bulundukları darphanenin örüsü sınırları içinde, hep koşuşturup, tüccar, sarraf, ya da öteki kişilerin evlerini, dükkânlarını, üst-başlarını, yüklerini aramak suretiyle, eski akçe veya yasak gümüş ele geçirdikleri takdirde, el koyarak, her dirhemine (3,2 gramına) iki akçe ödeme karşılığında, gümüşü hazineye mal etmekte idiler[2]. Üzerinde yasak gümüş ya da eski akçe ele geçen kişi, ayrıca, usulüne göre, cezalandırılmakta idi. Eski akçe ve yasak gümüş ele geçirilmesinden devletin kazancı şu oluyordu. Yasaklanan gümüşün

[1] Bursa Ş. sc. A. 62/67 Vr. 152a. ve 162b.

[2] Paris, Bibliothèque Nationale, Türkçe yazm. No. 39. Vr. 5'de buna ait bir hüküm örneği vardır.

sahibine her dirhemi için 2 akçe verilmekte, fakat madenin gerçek değeri, devirden devire üç akçeden başlayıp, örneğin, II. Bayazid'den itibaren 4, hattâ 5 akçeye çıktığı için, devlet yakalanan gümüşün yarısından da çoğunu bedelsiz kazanmış bulunmaktaydı.

Şu izahlardan anlaşılıyor ki, hükümetin darphanesinden, damgalı ve izinli bir biçimde, kişilerin kullanmalarına bırakılan gümüş eşya dışında, bu maden ancak rayiçte bulunan akçe olarak serbestçe taşınılabilir idi. O halde, alışveriş yoluyla eline yabancı gümüş para geçen, «yenicedid» akçe çıkmadan önce eski akçeye sahip bulunan herkes, ellerindeki bu külçe veya «satu-bazar» dışı bırakılmış gümüş paraları darphaneye getirip, yeni akçe ile değiştirmek zorunda idiler. Yabancı devlet sikkesiyle damgalı gümüş paralar ise, yasak hükümleri dışında idi[1]. Fakat, bu işlemde de darphane, kendine yeni akçe kesilmek üzere gelen gümüş külçe veya paraları dirhem olarak tarttıktan sonra, kaç dirhem geldiyse o kadar ağırlıkta yeni akçe vermeyip, genel olarak, her 100 dirhemine eskiden tespit edilmiş bir narh uyarınca yeni akçe ödüyordu. Örneğin, gelen akçeyi veya külçeyi tartıp, gümüşün 100 dirhemi eski akçenin kaçına eşit ise, o kadar yeni akçe vermekte idi. Bu işlemde hazinenin kazancı ortadadır. Çünkü, epey önceye ait narh, o zamanki akçe ağırlığına çevrilen gümüş

[1] Rusya'ya mal götürüp parasını getiren tüccarın elinden bu para, gümüş yasağı gereğince alınmak istendiğinde, kanunnamedeki boşluk ortaya çıkıyor: «Atabe-i Aliye'ye arz-ı hakir budur ki, Hacı Mustafa ve Ali nam tacirler Vilâyet-i Moskov'a (Rusya'ya) metâ alıp gidüp metâların mazrup Moskov akçesine satıp ol akçeyi bunda getürüp bâzısın metâa verüp ve bâzısın metaa verürken Mahruse-i Bursa'da Gümüş Yasakçı Kulu Ali Çelebi mezburların akçesin tutup bunu gümüş pahasına alup akçe katettirün deyüp ellerinde bulunan akçeyi alup zaptetmek istedikte bu mazrup kâfir akçesidir (bir kelime okunamadı) yasağının (yasakçısının?) elinde olan kanunnameye nazar olunup mazrup kâfir akçesine müteallik zikrolunmayup mâhezâ bundan akçe dahi katolunmaz vâki hâl iradet-i merambahşa ilâm olundu. Bâki ferman re'yi cihanârâya menettur.»

külçeye göre, eşit sayıdaki yeni akçe, en az % 10 dan başlamak üzere % 25'e kadar varan ölçüde hafif idi. Bu konuda belirtici örnek olsunlar diye, tarihleri sırasıyle, birkaç işlemi tıpkısıyle kaydedeceğiz. Fatih Sultan Mehmed'in 1470'de (875) kesilmesine karar verdiği yeni akçe dolayısiyle, darphanelere sahiplerince getirilecek eski akçe ve öteki külçe gümüşleri akçeye çevirme tarifesini yayınlıyan «darphane hükmü»ndeki rakamlar şöyle idi: Bursa, İstanbul, Ayasluğ, Konya ve Amasya darphanelerine getirilen gümüşlerin her 100 dirhemine (320 gramına) 285, Siroz darphanesinde 283, Novabir darphanesinde 281 akçe bedel ödenecek ve bu gümüşler sikkelenirken, her 100 dirhem'den (320 gramdan) 330 akçe kesilecek şekilde bir ölçü tutulacaktı. Bu değişmede hazine eski akçe ya da gümüş külçe sahibine, akçe kesmede ölçü olan her 100 dirhem gümüş için, 330 yerine ortalama 283 akçe verdiği için, kazancı 47 akçeyi buluyordu ki, bu, aşağı yukarı % 17 demekti[1]. Eğer darphanelerde gümüşü yeni akçeye çevirme tarifesi 1461'de (865) de 1470'dekinin aynı idi ise, gümüş sahiplerinin zararına olarak hazine kazancının 100 dirhemde ancak 17 akçe, yani %6 olmuş bulunması gerekir. Çünkü, o yıl 100 dirhem gümüşten 300 yeni akçe kesilmişti. 1475'de çıkan «cedid» akçede de 100 dirhem gümüşe 280 akçe ödendiğini, kesilen akçenin ise, 1470'deki gibi, 100/330 nisbetinde olduğunu, 1478'de Anadolu sancak beylerine ve kadılara yollanan gümüş yasağı nişan-ı hümayûnundan açıkça anlıyoruz[2]. «Yeni akçe» dışında, ellerinde gümüş bulundurmaları yasak olan halk, külçe veya eski akçeyi darphaneye getirdiklerinde, her 100 dirhemden 15'ini ha-

[1] Adı geçen darphane hükmünün tıpkısı için: Paris, aynı yazma, Vr. 31b.

[2] 100 dirhem (320 gr.) gümüşten 330 akçe kesilmesi hakkındaki hüküm tıpkısı: Paris, aynı yazma Vr. 26a. ve darphaneye gelecek eski akçe ya da külçe şeklindeki gümüşün her 100 dirhemine 280 akçe ödeneceğini bildiren ve deftere 11 Şevval 882'de geçen hüküm tıpkısı: Bursa Ş. sc. A 3/3 Vr. 53.

zineye verdiklerine göre, elbette bu işi gönüllü yapmıyorlardı. Çünkü, yukarıdaki örneğe göre, darphaneye 100 dirhem gümüş getirene ödenen akçenin ağırlığı ancak 85 dirhem olduğu için, 15 dirhemini eksik almış oluyordu. Ayrıca, darphane görevlilerinin de, tartma ve öteki işlemler sırasında birtakım hileler yaparak gümüşü akçeye değiştirmek üzere başvuranların kaybını % 15'in de üstüne çıkardıkları şundan belli ki, bu defa, yani 1475 akçe kesiminde, kadının da katılacağı bir kurulun bu gümüş tartma ve akçe kesme işlerine gözcü olup, halkın kanunî miktar dışında zarara sokulmasının önlenmesi için çok sıkı tedbirler alınması emrolunmuştu.

1481 yılı başında, Bursa darphanesinin hesabı görülürken, elde bulunan 2390 dirhem (7648 gram) gümüşün akçe değeri 6811 olarak gösteriliyordu ki, burada da gene 100 dirhem 285 akçeye bedel tutulmuş bulunmaktadır. Halbuki, yukarıda da gösterildiği üzere, ancak 330 akçenin ağırlığı 100 dirhem tutardı[1]. İznik'te, Davud Çelebi adında büyük bir zenginin 1485'te ölümü üzerine, serveti tereke olunurken, hayatında 269.198 dirhem (673 okka = 862 kilogram) gümüş biriktirdiği ortaya çıkmış, gümüş yasağı kanunu gereğince, İznik darphanesine teslim olunarak, karşılığında mirasçılarına her 100 dirhemi için 350 hesabıyle 942.193 akçe ödenmiş idi ki, burada da kesinti %15 idi. Çünkü, Sultan İkinci Bayazid'in 1481'de 100 dirhemden kestirdiği akçenin 1485'deki ağırlığı 100/413 idi. Buna göre ödense idi, 100 dirhemine 350 değil, tam 413 akçe verilmesi gerekirdi[2]. 1487'de gümüş arayıcıları, iplik satıcısı

[1] Bursa Ş. sc. A 3/3, 13 Zilkade 885 (14.I.1481) yılgünlü hüküm tıpkısı: «...ve Sahib-i Ayar Hacı İlyas elinde 19986 akçe ve 2390 dirhem gümüş bulundu ki, bahası 6811 akçedir...»

[2] Bursa Ş. sc. A 4/4 Vr. 324 (13 Rebiulahir 890 = 30.III.1485): «...İznik'te müteveffa olan Davud Çelebi'nin muhalefâtından 269198 dirhem gümüş mahruse-i mezbure darphanesine teslim olunup işlenüp beher 100 dirheme 350 şer hesabı üzere kıymet ki ceman 942193 akçedür, mezkûr Davud Çelebi» mirasçılarının vasisi olan Ahmed'e ödendiği kaydolunuyor.

Hacı Yunus oğlu Kemal'in evinde arama yaparak buldukları 6584 dirhem gümüşünü «girift etmek=elkoymak» istemişler, fakat, adı geçen kişi, İstanbul'dan «mahalle'de ev içinde aranıp bulunan gümüş girift olmaz, narh üzere, akçesin veresiz» diye emreden bir hüküm getirdiğinden, anlaşmazlık konusu gümüş, 100 dirhemi 360'dan olmak üzere, 23.702 akçe ödenip darphaneye alınmış idi. Burada da narha uyularak, gümüşün gerçek değerinden %15 aşağı satın alındığı ortadadır[1]. Bir kalp akçe kovuşturmasında, Mahmud'un elinde bulunan «dört yüz elli üzerine kesilmiş yeni akçe», muskallenmiş (daha ağır kesilmiş) değil de, devletin resmî veznine uygun ise ve durum 1487'de de aynı bulunuyor idiyse, böyle bir değiştirmede, gümüşün 100 dirhemine 360 akçe ödeme şeklinde uygulanan narh'ta, hazinenin gümüş satıcısından kestiği miktar %20'yi bulmuş oluyordu. Çünkü, 450 yerine 360'a satın almakla, 100 dirhem gümüşten tam 90 akçe kesmiş bulunmakta idi[2].

Eski akçe ve külçe olarak darphaneye gönderilme durumunda olan ve «yasak» konusuna girmeyen gümüşlerin her yüz dirhemine 360 akçe ödeme (hakikî değerinden %20 eksik) şeklinde uygulanan darphane gümüş narhı, Yavuz Selim tahta geçene kadar sürmüştür.

Yeni padişah adına 1512'de akçe kesilmesi gerektiği için, her tarafa olduğu gibi, Bursa darphanesine de, tüccardan ödünç 400 bin kadar eski akçe, dirhem tartısı ile

[1] Bursa Ş. sc. A. 5/5 Vr. 413b. (29 Ramazan 892 = 18.IX.1487)

[2] Bursa Ş. sc. A. 7/7 Vr. 338a. (25 Zilkade 894 = 20.X.1489): «...Anadolu darphanelerinin Âmili Süleyman Bin Ahmet ve şeriki Pîr Ahmed Bin Hoşkadem ikrar eyledi kim, hamîl-i kitap Mahmut Bin (...?) elinde 80 miktarı akçe bulundu, dörtyüz elli üzerine kesilmiş yeni akçe, amma kalp değül, duttuk, işkence dahi olundu, kalpazanlığı dahi zâhir olmadı.»

1491'de ölen bir zenginin terekesi arasında 2945 dirhem sebke (erimiş) gümüş ile yüz on bir dirhem ağırlık çeken 407 eski akçe bulunmuştu. Bunu, 100 dirhem gümüşten 366 akçe kesilmiş olarak hesaplamak gerekir ki, Fatih'in 1470 ya da 1475'te kestirdiği akçelerden birisi olmalıdır: Bursa Ş. sc. A. 8/8, Vr. 182a. (11 Şevval 896 = 16.VIII.1491).

alınıp, «cedid akçe» dökülmesine ve adı geçen gümüş borcun bu yeni akçelerle her 100 dirhemine 390 akçe düşecek şekilde ödenmesine emir verildiğinde, gerçekleyin, tüccardan 45.697 dirhem (146.230 gr.) gümüş alınarak, karşılığında, 178.218 akçe verildi ki, bunun her 500'ü 100 dirhem ağırlık çektiği için, tüccardan yapılan gümüş kesintisi %22'yi (500 yerine 390 akçe) ancak buluyordu[1]. Bursa darphanesinin «örüsü» çok geniş olduğu için, 1515'de ikiye bölünerek, Balıkesir ve Bergama'ya kadar olan bütün Batı yöresinin ayrı bir yasakçıya verilmesi dolayısıyle, buralara bu yıl yazılan hükümde, akçe ve külçe gümüşün darphanede değiştirilmesi halinde, her 100 dirheme 400 yeni akçe verilmesi kabul olundu ki, böylece, kesinti % 22'den % 20'ye indiriliyordu[2]. Yavuz Selim ölünceye kadar, darphaneye 100 dirhemi 400 akçeden gümüş satın alma demek olan narh değişmediği gibi, Kanunî Süleyman devri narhı da aynı olmuştur. Bununla beraber, bu padişahın 1520'de tahta çıkınca ilk kestirdiği akçe ağırlığı 100 dirhem (320 gr.) gümüşten 457 adet çıkacak biçimde olduğu için, darphanelere yapılan gümüş satın almalardaki Darphane kesintisi % 16'yı geçmiyordu[3]. Akçenin bu ağırlığının, hükümetçe, hiç olmazsa resmî yönden 1544 sıralarına kadar, düşürülmek şöyle dursun, az çok da artırıldığı, örneğin, 100 dirhemden 425 akçe kesildiği bilinmektedir[4]. Bu durumda, 100 dirhem gümüşe gene 400 yeni akçe ödendiğine göre, buradaki kesinti % 6'ya düştü demekti.

[1] Bursa Ş. sc. A. 23/25, Vr. 19a. (13 Rebiülevvel 919 = 20.IV. 1513).

[2] Bursa Ş. sc. A. 42/1[illegible]. Vr. 45a. (19 Şevval 921 = 27.X 1515).

[3] Katalogların incelenmesi gösteriyor ki, Kanunî Süleyman'ın 1520'de kestirdiği akçelerin normali 3.5 krat, yani 100 dirhem gümüşten 457 akçe çıkaracak ölçüde idi: Halil Ethem'in Meskûkât-ı Osmaniye Katalogu, Sultan Süleyman akçelerini inceleyiniz.

[4] Bir musakkal (normalden ağır kesilmiş) akçe davasında, rayiçteki akçenin 100 dirhem gümüşten 425-426 adet kesildiği tespit olunuyor.

Ancak şunu da unutmamalı ki, darphanelerde gümüşten kâr etmek için, belki gümüş sahibi ile darphane işlerinin anlaşmaları sayesinde, resmîsinden hayli hafif akçeler de kesiliyor ve piyasayı onlar dolduruyordu. Örneğin, 1542'de görülen bir «ağırlaştırılmış» akçe davasında, ağırlaştırma derecesini tayin için, Bursa çarşısından birçok akçeler getirilerek tartıldığında, bunların resmî rayiçten daha hafif oldukları, yani 425-426'sı 100 dirhem (320 gram) çekecek yerde, 440 ile 448 arasında değişiklik gösterdikleri ortaya çıkmış idi[1].

Kanunî Sultan Süleyman, 100 dirhem (320 gr.) gümüşten 425 akçe kestirmesine karşılık, darphaneye gümüş alma narhını gene 100 dirhem'e 40 akçe ödeme seviyesinde tuttu. Ama sarraflar direnmekten vazgeçmiyorlardı. Bu durumda, hükümet, darphane idaresinde, gerek gümüş tedariki ve gerek buna benzer öteki işleri, yani para alım satım işlerini yürütmek için, bu konudaki ustalıkları herkesten ileri bulunan Yahudi eminler kullanmıya başladı. 1546'da, Bursa darphanesinin başında iltizam üzere emin bulunan iki ortaktan Avraham, 1546 Nisanının 9'unda (7 Safer 953) Bursa Mahkemesi önünde ettiği sözünde, sarrafların darphaneye yukarıdaki narh ile her ay veregeldikleri 2000 dirhem (6.5 kilogram'a yakın) gümüşü toplamak üzere, kendilerine başvurduğunda: «gümüş bulunmaz ama, her ayda mirî için 2000 dirhem gümüşten 400 akçe faide hasıl olur idi; zikrolunan 400 akçe faide beş ayda 2000 akçe olur» diye, onu ödediklerini, kendisinin de bunu kabul ettiğini kaydettirdi. Ayrıca, kadıya, İstanbul'dan, aynı konu için gelen «emr-i şerif» üzerine, 10 Nisan'da, mahkemede iş bir daha görüşülerek, Müslüman sarrafların da, evvelâ, «sermayemiz yoktur» dedikleri, sonra, «sermaye verilsin» denildikte, yine kabul etmeyip, «gümüş bulunmağa

[1] 27 Aralık 1543'te (950 Ramazan sonu) çarşıdan getirtilip tartılan akçelere ait mahkeme hücceti: Bursa Ş. sc. A 42/48 Vr. 105a.

kabiliyet yoktur» karşılığını verdikleri, yukarıda adları geçen mültezimlerin ise, «müflis ve medyun», aynı zamanda «esvab ve emlâklarının da» bulunmadığı tespit olunduktan sonra, durum İstanbul'a arzolundu[1].

XVI. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman, gerçekleyin akçenin kelimesinde tek maden olan gümüşün tedariki işi devlet için çözümlenmesi gereken en önemli bir malî sorun haline gelmiş bulunuyordu. 1549'da, bu konu için, «Bursa darphane örüsü olan yerlerin kadılarına» yollanan bir genelge fermanının incelenmesi gümüş ve akçe işlerinin ne kadar karışık bir durumda bulunduğunu bize anlatacaktır. Bu yazıdan öğreniyoruz ki, ulûfeli bir iş eri olan yasakçı kul, gümüş ticaretini engellemek ve eski akçe yasaklığını sürdürmek için büyük gayretler harcamakta, gümüşünü (eski akçeye ya da külçeyi) kendi isteği ile darphaneye teslim edenlere gene 100 dirhem için 400 yeni akçe ödenmektedir. Yakalanmak suretiyle gelen gümüşün dirhemine ise, ancak 2 akçe verilecektir. Yasakçı kul dışında, her kadı kendi kazasında bir sarrafı gümüş ve eski akçe toplamakla görevlendirecek, halktan ve tüccardan 100 dirhemini 395 yeni akçeye satın alıp, darphaneye 400'e devretmek suretiyle, kendisi her 100 dirhem gümüş başına 5 akçe kazanmış olacaktı. Kuyumcuların işlemelerine izin verilen gümüş miktarı gene 200 dirhem idi.

Kanunî Süleyman saltanatının sonlarına yakın sayılan sıralardaki gümüş yasakçılığı ve akçe değerini koruma işlemlerinin gözden geçirilmesi, devletin, akçe düzeni yönünden, içinde bulunduğu zor durumu çok iyi belirteceği için, 1557 yılında geçen bir akçe ve gümüs kaçakçılığını, mahkemece tespit edilen biçimiyle, burada kısaca kaydetmek yerinde olacaktır.

Bursa Hassa Harç Emini Kubat Bey Bin Abdullah, kadı önünde, bir gümüş kaçakçılığını, 16 Mart 1557'de, şöyle anlattı: 1557 Mart'ının 13'ünde, cuma gecesi, Tekke mahal-

[1] Bursa Ş. sc. A. 43/49. Vr. 15b. ve 16.

lesinde, mezarlık yakınında, «bazı kimseler»in üzerlerinde nakit akçe ve marçıl[1] ile yakalanıp, bunlar sayılmış, 74.995 akçe, 702 büyük marçıl, 65 «küçük ve hurda» marçıl ve 729 dirhem gümüş zincir alıp gitmekte oldukları anlaşılmıştır. Kaçakçılardan Emre Paşa Bin Bâgî adındaki kimse, «ben nefs-i Karaâmed»den olup, «mezkûr akçeden 61.185 ve büyük marçıldan 50 adet marçıl ve küçük marçıldan 15 adet hurda marçıl ve zincirden 295 dirhem zincir benümdür. Mekke-i Müşerrefe niyetine giderdim» demiş, torbalardan 22.224 akçe olanından, her 428 akçenin 100, 19.257'lik bir torbadan, her 426 akçenin 100, 7.138'lik bir üçüncü torbadan alınan her 422 akçenin 100 ve 12.546'lık dördüncü torbadan ancak her 418 akçenin 100 dirhem çektiği görülmüştür.

Halep'ten olduğunu söyleyen Emir Mahmud Bin Emir de, akçelerden 13.810'unun büyük marçıldan 301 ve küçük marçıl'dan 50 adedinin, zincirlerden 42 dirheminin kendisine ait bulunduklarını ve «Mekke-i Müşerrefe» niyetine gitmekte iken yakalandığını ileri sürdü. Bunun da akçeleri tartıldığında, birinci torbadaki tartıda 100 dirheme 422 ve ikinci torbada 426 akçenin girdiği, öteki, 3.860'lık keseden tartılan 421 akçenin 100 dirhem geldiği anlaşılmıştır. Kaçakçılardan bir üçüncüsü olan «Pirî Veled-i Ağanus» da, büyük marçıllardan 351 adedine ve zincirlerden 392 dirhemine sahip çıkarak, bu akçe ve gümüşleri sof kumaşı almak üzere, Ankara'ya götürmekte olduğunu söyledi[2]. Görülüyor ki, kaçakçılık sanıkları dışarı gümüş kaçırma niyetini kabul etmiyorlardı. Bunun üzerine, Hassa Harç

1 Bugün, Muğla köylerinde, «Marçıl»ın «tepelik» denen kadın serpuşlarına sıralı biçimde takılan altınlara verilen ad olduğu, Türkiye Halk Ağzından Söz Derleme Derğisi C. III. s. 1040'da yazılıdır. Bizim burada kaydettiğimiz metinde, marçılın gümüşten yapılmış olduğu açık bir surette anlatılmıştır. 1557-1560 sıralarında, bir marçıl takriben 9,3 dirhem, ya da 30 gram ağırlığında idi.

2 Bakınız: Bursa Ş. sc. B 66/72. Vr. 51 (14 Cemaziyülûlâ 964 = 16.III.1557).

Emini Kubat Bey, «bilesince âyân-ı şehirden» birçoklarını mahkemeye getirerek, ele geçip de kaçak oldukları ispatlanamıyan gümüşlere uygulanacak kural hakkındaki bilirkişilik kanaatlerini tespit ettirdi. Onlar da: «zaman-ı sâbıktan beri kanun budur ki, 100 dirhem vezin akçe, 420 aded akçeden ekal olsa, gümüş hükmündedir. 420 akçe olsa, veyahut daha ziyade olsa akçe hükmündedir» diyorlardı. Böylece, yukarıda miktarları verilen gümüşlerden önemli bir bölüntü «yasak türüne» girerek, bunlara el konacaktı[1]. Sanık tüccarlar, İstanbul'a giderek aylarca uğraştıktan sonra, akçelerini Bursa'dan mal satın almak şartı ile kurtardıkları gibi, «marçıl» şeklindeki gümüşleri de darphanede kal ettirilerek (eritip saflaştırılarak), 100 dirhemi 400 akçeden satın alınmak suretiyle, iş kolayca tatlıya bağlandı[2]. Darphaneye gümüş alma ve elkonan kaçak gümüşlere akçe ödeme tarifesi 1559'da da aynı bulunuyordu.

Daha Fatih Sultan Mehmed devrinde başlayıp, Kanunî'nin son yıllarına kadar vesikalarından incelediğimiz akçe kesimi ve gümüş yasakları kanununun uygulanması işlerinin bu yüz yıllık süre içindeki akışı, devletin sağlam pa-

[1] Aynı defter, Vr. 52a. (17 Cemaziyülûlâ 964 = 19.III.1557).

[2] Bursa Ş. sc. Aynı defter, Vr. 79b. (5 Şaban 964 = 3.VI. 1557) ve Vr. 81 (9 Şaban 964 = 7.VI.1557); Doğu'ya, akçe yerine mal götürmeleri şartıyle, akçeleri geri verilen tüccarların marçıl ve zincir biçimlerindeki gümüşlerinin darphanede kal'edilmesi ile ilgili işlem şöyle: Örneğin, tüccarlardan Emîr Mahmud'un 301 adet büyük ve 50 küçük marçılları ile 40 dirhem gümüşü toplamı 3098 dirhem külçe tutmuş, darphanede saflaştırılınca, 2943 dirhem kalmış, buna da, 100 dirhemi 400 akçe hesabı ile, 11.772 akçe ödenerek satın alınmıştır. Emre Paşa'nın 50 büyük ve 15 küçük marçılları ile 295 dirhemlik gümüş zinciri toplamı olan 829 dirhem gümüş saflaştırıldığında, 787 dirhem kalmış, bunun için, kendisine yukarıki narh üzere 3.148 akçe ödenmiştir. Pirî Veled-i Aganos'un 351 büyük marçılı ile 392 dirhemlik zinciri toplamı olan 3.700 dirhemlik gümüşü kal'olunarak 3.505 dirhem kalmış ve bunun için kendisine her dirheme 4 hesabı ile 3505 × 4 = 14.020 akçe verilmiştir. Bu tüccarlar, kendilerine. kosulan şart gereğince, bütün akçelerini Bursa'dan satın aldıkları «çuha, kadife, kemha ve atlas'a» yatırarak, Doğu'ya bu malları götürdüler.

raya kavuşma çabalarının nasıl hep başarısızlıkla sonuçlandığını kesinlikle ortaya koymuştur.

3 — Dirliklerde Vergi Toplama Biçimi

Dirlik, bilindiği üzere, devlet hizmetinde çalışan iş erlerine, görevleri karşılığında, hazinece ödenen ücretin adıdır. Daha açık anlamı, hizmet gören kişinin geçimi için kendisine ayrılan ödenti demektir. Dirlik yolu ile ödemelerde zaman dönemleri, ya gündelik (ulûfe), ya da yıllık (sâliyane) biçiminde hesaplanmakta idi. Bizim şimdi burada konumuza giren sorun, dirliğin «timar» bölümüdür ve ödenti dönemi de yıllık hesabı ile idi.

Eskiden beri timar düzeni incelenirken, bu deyime, ziraatın geliştirilmesi, ve dolayısıyle toprağı ekip biçen köylü halkın (raiyyetin) korunması, verimin artırılması çabalarını kapsıyacak biçimde sipahice köye «bakım» anlamı verilmiştir[1]. Özellikle Türk araştırıcıların «timar»ı bu anlamda aldıkları görülüyor. Halbuki, Osmanlı «Timar» usulünü belirtmekte «timar» sözcüğünün anlamından yararlanmıya kalkmak hatalı bir yoldur. Bizce, «timar» kelimesi, ziraat'a değil, sadece «at»a yapılan bakım anlamı ile buraya girmekte idi. Böylece, raiyyetin icar şartları ile işlediği[2] mirî toprağın «resimlerinden» bir kısmının, ya da bütününün devletçe sipahiye yıllık geçimi olarak bırakılmasını, onun atının «timarı = bakımı» harcamalarını karşılıyacağı ödenek olarak bir çeşit tevazu ifadesi diye yorumlamak gerekir. Örneğin, «arpalık», «yaşmaklık», «sâlâriye», hep geçim harcamalarını karşılamak üzere, padişahın, hizmet kişilerine, dirlik ödentilerini ayırma işleminin çeşit-

[1] J. Deny, «Timar» kelimesinin Türkçeye hangi dilden geçtiğini ararken, kurumu da ona göre belirtmiye çalışıyor. Bu yazar söz konusu sözcüğün Türkçeye Bizans'tan geçtiğini sanmıştır. Bak. Anc. de L'Islam, Timar maddesi.

[2] Çünkü, topraklardan bir kısmı da, devletçe, çiftçiye yarıcılık koşulları ile verilmekte idi.

lerini mütevazi bir anlam altında gösteren deyimlerdir. Elden para verme yerine, büyük çoğunluğu sipahi olan hizmetlilerin her birinin, bir grup vergileri, birer toplama memuru gibi, ödeyiciden doğrudan doğruya kendilerinin almaları biçimine «timar» sistemi dendiğine göre, sözü edilen düzeni, şu esas anlamı ile değil, mirî toprakların sipahilere sanki mülklüğüne verilmesi gibi yanıltıcı şekli ile almak çok ağır hatadır. Çünkü, timar, hizmetliye, elden para yerine, vergi yüzedilmesi (devri) suretinde bir ödeme yolu olduğu için, bu yüzedilen vergilerin kesin olarak mirî toprak geliri olması da gerekmez. Örneğin, «Bey Sancağı'nın (Bursa Sancağının) yavası ve beytülmâli ve mal-ı gaibi»nden ibaret resimler (vergiler) grubunun, 1485 ve sonraki birkaç yıl süresince, Bursa Beyi Hüseyin Bey'in oğlu «Mehmet Bey üzerinde timar olarak bulunduğunu» görmekteyiz[1].

«Timar» kavramı, hizmet erinin, dirliğini yalnız mirî toprak gelirinden karşılama demek olmayıp, herhangi bir hazine gelirinin de bu işe bağlandığına başka örnek, «Bursa Esir Pazarı Kethudâlığı» adındaki mukataanın, 1484 sıralarında, Aydınoğlu Muhiddin'in üzerinde «timar tarikasiyle» bulunmuş olmasıdır[2]. Keza, Bursa şehrinin «gerdek değeri ve Çekirge Bacı ve damgacılığı ve ölçülüğü» adlarındaki vergi=resim grupları bir dirlik halinde birleştirilmiş, 1513 sıralarında sancağın beyi bulunan Mahmud Bey'e «timar» olarak verilmiş görülüyor[3].

Mukataalardan belli tutarda hisseler ayrılıp, sipahilere

[1] Bursa Ş. sc. A. 4/4 Vr. 446 (26 Zilkade 890 = 5.XII.1485): «...Bey Sancağı yavasın ve beytülmâlin ve mâl-ı gaibin bi-tarik' ut-timar mutasarrıf olan Mehmed Bey Bin Hüseyin Bey tarafından vekili olan Hoşkadem Bin Abdullah...»

[2] Bursa Ş. sc. A. 5/5 Vr. 129 (4 Recep 891 = 6.VII.1486): «...Sâbıka Esir Pazarı Kethüdalığı âdetin mukataaya dutan Turgutoğlu Halil şeriat mahfelinde ikrar edüp etti ki. mezkûr is bana mukataaya verilmezden evvel iş bu hâmil-i hüccet Aydınoğlu Muheddin'e timar tarıkiyle verilmiş idi...»

[3] Bursa Ş. sc. A. 23/25. Vr. 103b. (24 Rebiulevvel 919 = 30.VI.1513): «...Mahruse-i Bursa'da gerdek değerin ve Çekirge

timar olarak verildiklerine dair örnekler de vardır. Gerçekleyin, 1504 ve 1505 yıllarında, Bursa çeribaşlarından Hamza adında birinin Hüdavendigâr Sancağı'nın «mâl-i gaip ve mâl-i mevkuf ve beytülmal» gelirinden 7200 akçelik bir hisseye «timar tarikası» üzere sahip olduğu, bu kişinin adı geçen dirliğini 1504'de, yıllığını 6600 akçeden, 1505'de de 7500 akçeden mukataa şartı ile başkasına iltizama vermesinden anlaşılıyor[1]. Bursa ve Kite kadılıklarında «yava'yı ve kaçgunu ve mâl-i gaibi ve mal-i mefkud'u», 1518 yılında, «berât-ı padişahî» ile alâ vech'üt-timar üzerlerinde gördüğümüz İlyas Bey ve oğlu Mustafa Çelebi adlarındaki «timar erlerinin», bu sözü geçen dirliklerini «alâ vech'üt-timar», kendi hesaplarına yıllığı 8500 akçeden iltizama verdiklerini görmekteyiz.

Gene aynı yıl, Bursa Sancağı'nda olan «mâl-i gaip ve mal-i mefkud ve beyt'ül-mal ve yava» mukataasında da, Sipahi İbrahim Bin Hüseyin ile arkadaşının ortak timarları bulunuyordu[2].

bacın ve damgacılığın ve ölçücülüğün bi-tarık-timar mutasarrıf olan Mehmet Bey (el emîr hâliyen fil mahruse'tül-mahruse)...»

[1] Bursa Ş. sc. A. 19/19. Vr. 131a. 380a. 380a. (10 Zilkade 910 = 14.IV.1505) «...Hüdavendigâr Sancağında vâki olan mâl-i gaip ve mal-ı mefkut ve beytülmâl mahsulatından timar tarikası ile yedi bin ikiyüz akçe hisse mutasarrıf olan Hamza Bin Abdullah ikrar edüp etti ki, zikrolan hisse-i timariyemi iş bu hâmilân-ı kitap Hacıveli Bin Süleyman ve Hamza Bin Süleyman'a sene 910 Zilhiccesinin 21'inden bir yıl tamam olunca 7500 akçeden mukataaya verdim ki...»

[2] Bursa Ş. sc. A. 21/27. Vr. 34a. (4 Cemaziyülevvel 924 = 14.V.1518): «...Bursa ve Kite kadılıklarında vâki olan yavayı ve kaçgunu ve mâl-i gaibi ve mâl i mefkudu hâliyâ berât-ı sultanî ile alâ veçh'üt-timar mutasarruf olan İlyas Bey Bin Abdullah ve mezkûr İlyas Bey'in oğlu Mustafa Çelebi nam timar erlerinin vekil-i şer'îsi olan Şirmert Bin Abdullah nam kimesne meclis-i şer'de şöyle ikrar eyledi ki...» Defter A. 25/28 Vr. 264.

«...Hudavendigâr Sancağında olan mâl-i gaibi ve mâl-i mefkudu ve beytülmâli ve yavayı berveçh-i istirak mutasarrıf olan Sipahi İbrahim Bin Hüseyin şeriât mahfelinde ikrar edüp etti ki, sene 924 Şâbanı 8'inden mezbur timar bana ve müşterekime verilüp...»

1553'de, bu sonuncu tür vergiler grubundan oluşan mukataadan 4.000 akçelik bir hisse Pirî Bin Timur'a, 1800 akçelik bir hisse de Sinan Bin Alemşah'a, timar olarak verilmiş bulunmakta idi ve Abdurrahman adlı birisi, Pirî'nin hissesini 6.000 akçeye, Sinan'ınkini de 2.100 akçeye yıllık mukataaya tutmuştu[1].

Yukarıda belgeleri ile verdiğimiz örnekler, timar biçimindeki ödemelerin ancak mirî toprak vergilerini yüzetme gibi tek yol ile yapılmasının şart olmadığını ispatlamakla birlikte, devletin işine bu son biçim daha çıkarlı ve kolay geldiği için, Osmanlı timar sistemini, genel olarak, mirî toprak gelirlerini, hizmet erlerine, kendi hesaplarına toplamaları yetkisinin verilmesinden ibaret bir malî düzen diye kabul etmek gerekmektedir. Görülüyor ki, timar konusunu vergi toplama düzeni içinde ele alınca, karşımıza hep mirî toprak işletmesinin malî yanını inceleme sorunu çıkarmakta olmasının nedeni, devletin, timar dirliklerini genel olarak bu alana bağlamış bulunmasıdır.

Timarın malî ve hukukî anlamını, yukarıdaki biçimde, esas çizgileriyle belirttikten sonra, ödentileri bu yoldan yapılanların kendilerine ait vergileri=resimleri toplamalarında uyguladıkları kuralları çeşitleri ile birlikte kaydedeyliyeceğiz.

Her timar sahibinin dirliğindeki vergileri toplama yetkisi, elindeki beratının kendisine timarın tevcih edildiğini kaydettiği tarihten başlamaktadır ki, buna «tahvil» tarihi deniyordu. Böylece, örneğin, İstanbul'dan bir timarın yeni bir kimseye tevcih edildiğini gösteren berat, zamanında yerine duyurulamadığı için, timarın eski sahibi, kendi dirliği devam ediyor sanarak, yeni beratın tahvil tarihinden sonraya ait vergileri de almış bulunsa, dirliğin yeni sahibinin kendi tahvil tarihinden sonraki günlerdeki alınanları

[1] Bursa Ş. sc. A. 46/52. Vr. 71a. ve 85b.

geri istemiye kesin hakkı vardı[1]. Vergi toplama düzeninin uygulamalarından çıkardığımız sonuca göre, nakit akçe biçiminde olan vergilerin «Mart Mahsulü» sayılmasına karşılık, ürün olarak alınanlar «Ağustos Mahsulü»nü oluşturmakta idiler[2].

Dirlik sahiplerinin, beratlarında yazılı şartlara göre toplayacakları vergilerin tür ve miktarları, timar topraklarının bulunduğu vilâyetin, ya da sancakların kanunnamelerinde inceden inceye belirtilmiş bulunuyordu. Şu halde, vergi toplama işi kanunnamelerde yazılı kurallara göre yapılmak gerekmekte idi[3]. Dirlik sahibi ile «raiyyeti», yani ödeyicisi arasında çıkacak anlaşmazlık, timar köyü-

[1] Ürünlerden alınan vergiler, erisme ve toplanma zamanına göre adlandırılmış olarak, «Ağustos Mahsulü» grubu idi. «Mart Mahsulü» de nakit akçe halindeki vergileri ifade ediyordu. Örneğin Çift resmi, Ağnam resmi bu türden idi.

İlk hasadın başladığı tarih «toprak kadısı» (o yerin kadısı) tarafından sicile geçirilince, ürün olarak alınacak vergilerin toplanması başlıyordu. Böylece, örneğin, bir timarın yeni kişiye geçtiğini gösteren berat tarihi 31 Temmuz'da başlasa ve Kadı'nın hasat diye deftere yazdığı yılgün de 1 Ağustos olsa, bu durumda, öşürü dirliğin yeni sahibi alırdı.

[2] Bu iki grubu tasnifli olarak gösteren belgemiz yok ise de, geçen birçok tahvil tarihi anlaşmazlıkları mahkemelerde çözülürken, durumun böyle olduğu ortaya çıkıyor; örneğin, Bursa Ş. sc. A. 3/3 Vr. 21b.'de, çift resmi «Mart mahsulü»dür.

[3] Dirlik sahiplerinin, kanunnamelere aykırılığı farkolunmıyacak biçimde, devletin bir sürü malî usullerinden birine kendi anlayışlarını vererek kural dışına çıktıkları da olurdu. Örneğin, Bursa sipahilerinden birçokları, timar köylerinden tarlalar boşaldıkça, yeni kisilere tapuya verirken, öşür biçiminde'ki icar kuralını kaldırıp, köylüyü yıllık hesabı ile nakit akçe ödemeye şartladıklarını (yani sanki hassa çiftlik tarlası gibi mukataaya verdiklerini) gösteren belgeler de az değildir. Vakıf yöneticileri de, boşalan toprakları yeniden tapuya verirken, aynı yola sapıyorlardı: Bursa Ş. sc. A. 4/4, Vr. 438a. (14 Zilkade 890 = 23.XI.1485): «Mehmet Bey ki, Bursa tevabiinden Çavuş Köyü demekle marûf kariyeyi timar tarikası ile mutasarrıftır, şeriat mahfelinde ikrar etti ki, Sungur Yeri demekle maruf yeri (tarlaların sınırlarını tesbitten sonra) bilcümle'tül hudud yılda 200 akçe mukataaya verdim ki, mezkûr Hacı Hasan Bin Elhac Mehmet ziraat edüp sâl be-sâl mukataa-ı mezkûreyi edâ ede, dedi.»

nün bağlı bulunduğu nahiyenin naibi, veya onun da üzerinde, o kazanın kadısı (toprak kadısı) tarafından giderilmekteydi.

Dirlikleri bir-iki köylük küçük timar niteliğinde olan sipahi erleri, vergilerini genel olarak hep kendi elleriyle topluyorlardı. Bunun için de, timar tek köylük ise orada, birden fazla ise «başkariye» adını alan ve timarın merkez köyü durumunda bulunan yerde oturmalı idiler. Bu gibiler, sefere çağrıldıklarında, kendileri dönünceye kadar timarlarındaki işlerini yürütmek için, yerlerine bir vekil (voyvoda) koyuyorlardı. Bununla beraber, hiç bir vekil, ya da başka bakıcı bırakmadan gidenler de çoktu. Bu gibilerinin alacaklarını, ya kendileri döndüklerinde toplamakta, ya da seferden, böyle sipahilere para yetiştirmek üzere yollanan «harçlıkçılar», köylere kadar gelip köy kethudalarından dirlik sahibinin vergilerini nakit para halinde toplayıp, seferdeki timar sahibi sipahilere yetiştirmekte idiler.

Çiftçinin tarlasından elde ettiği ürününden, dirlik sahibine (öteki deyimle sahib-i arza) vermesi gereken öşür (genel olarak ürünün sekizde biri), iki taraf arasında çoğu zaman anlaşmazlıklara yol açıyordu. Çünkü, sahib-i arz, ürünün kıt olduğu yıllarda, payını, aynen alıp, anbarlamayı çıkarına daha uygun bulduğu halde, bolluk yıllarında fiyatların düşük olacağını bildiği için, öşür ürününü köylüye geri bırakıp, bedelini piyasadan daha yüksek fiyatla nakit para biçiminde almak istemekte idi.

Burada önemle kaydı gereken bir yan da, bazı dirlik sahiplerinin timarlarını «kesime=mukataaya» vermeleri idi. Gerçekleyin, ya parasızlıktan, ya da daha kârlı buldukları için, birçok dirlik sahipleri, hattâ sancakbeyleri, timarları olan yerlerin yıllık gelirini, götürü olarak başkalarına satıp, peşin para almakta idiler. Dirliği, kadı'nın deftere geçirdiği bir anlaşma ile satın alan kişi artık sahib-i arzın, ya da timar sahibinin bütün yetkilerine sahip olarak, o dirliğin köylerine gidip, resimleri ve öşür ürü-

nünü toplamaya başlıyordu. Bir timarın gelirini böylece satın alan kişi, dirlik sahibine ödediği bedelden başka, ayrıca, kendisine de önemli miktarda fayda sağlamak amacını güttüğü için, dirliklerin iltizama=kesime verilmeleri yoluyla yapılan vergi toplama usulünde, raiyyet, yani çiftçi, çok soyulmakta ve haksızlıkların önüne geçilememekteydi. Onun için, devlet, arada bir çıkardığı fermanlarla dirliklerin satılması demek olan iltizam=götürü vergi toplama usulünü yasaklayıp durmuş ise de, tam önleyici bir sonuç elde edememiş idi. Çünkü, hükümetin kendisi de, gelirleri hazineye ait olduğu için, bir çeşit divan dirliği demek olan mukataaları iltizama=kesime vermekten kendini alamıyordu.

Dirliklerde, gelirlerinin özünü mirî toprak icarları oluşturanların, hiç olmazsa XVI. yüzyılın ortalarından beri uygulandıkları göze çarpan başka bir toplama biçimi de, toprakların, öşür yolu ile değil, icar suretinde işletmeye verilmesidir. Mirî toprak rejiminin esaslarına tamamlayın aykırı düşen bu türdeki toplama yolunu önce vakıf idareleri icat etmişler, ya da geliştirmişler, dirlik=timar erbabı da, çıkarlarına uygun geldiği için, içlerinden bu usule başvuranlar olmuştur. Daha çok, Bursa, İzmit, Üsküdar, Balıkesir ve Rumeli geçesinde, daha doğrusu Marmara Denizi çevresinde görülen ve öşür alma yerine geçirilmek istenen icar usulünün (kesime=mukataaya vermenin) esası şudur: Bir mirî toprak boşalıp da, yeniden «tapuya» vermek fırsatı belirince, sahib-i arz durumunda olan kimse (vakıf mütevellisi ya da timarlı sipahi) bu boş toprağın tasarrufunu=hakkı kararını, raiyyet'e satacak=tapuya verecek yerde, o yeri, yıllığına, çoğu kere nakit akçe karşılığında, icara veriyordu. Ziraat toprağını bu şekilde icara=mukataaya alan kimse, artık sahib-i arza, elde ettiği ürünün öşürünü değil, kadı önünde yükümlendiği, nakit akçe olarak belirtilmiş icarı=mukataa bedelini ödemek zorunda idi. Bu pazarlıkta, raiyyetin, toprağı icara ilk alırken, «tapu resmi»ni de ödediği görülmektedir. Bu şekilde, mirî toprak,

sanki sahib-i arzın özel mülkü imiş gibi, onu icara verdikten sonra, ertesi yıl icarı ziyade eden birisi çıkarsa, önceki ekenden alıp bu ikincisine verdiği de oluyordu. Mirî toprağın kanuna aykırı bu biçim işletilmesinin sahib-i arz çıkarına çok uygun geldiği ortadadır. Çünkü, öşür usulünde, çiftçinin, elde ettiği ürünü olduğundan az çıkmış göstermesi, ya da gerçekleyin, ürün yılı hava şartlarının kötü gitmesi ve başka haller dirlik sahibini zarara soktuğu halde, nakit akçe ile icar usulünde böyle sakıncalar yoktu. Ayrıca, her yıl tekrarlanan artırma şeklindeki icara vermelerde, istekliler birbirleriyle yarışa girdikleri için, icar bedeli durmadan yükselmekte idi. Buraya şunu eklemek gerekir ki, nakit akçe kesişmesine dayanan icar şekli, mirî toprak düzenliğine aykırı olduğu için, yayılamamış, ancak Anadolu'nun öteki yerlerine göre çok verimli toprakların bulunduğu Marmara çevrelerinde, yolu vakıfların açması ile, kural haline getirilmek istenmişti.

Timarlarda genel olarak uygulandıklarını yukarıda belirttiğimiz vergi toplama kurallarının «serbest timar» niteliğinde olan dirliklerde (has ve zeametlerde) oldukça önemli ayrıksılıklara büründüklerini hemen söylemeliyiz. Çünkü, yerinde de belirttiğimiz gibi, sipahi erlerinin dirlikleri olan «adi timarlar»da, dirlik sahipleri ancak birer «sahib-i arz» durumunda oldukları için, beratlarında, kendilerine toplama yetkisi tanınan vergiler, toprağın icarı sayılan rüsum-ı şer'iyye (başlıca öşür, tapu resmi ve koyun hakkı=ağnam resmi) ile rüşum-ı raiyyetten (başlıca resm-i bennak ve resm-i mücerred) ibaret olduğu halde, dirlikleri «serbest» kaydını taşıyanlar veya has ve zeamet gibi aslında serbest olan dirliklerin sahipleri bulunanlar, bu «sahib-i arzlık» nitelikleri yanında, kendilerine bir de «zaîmlik» yetkisi verilmiş olarak, bu ikincisinin karşılığında, zeametleri bölgesinin «sürüm-i serbestî» grubunu teşkil eden vergilerini de alırlardı. Şu hale göre, «adi timar erbabı», yalnız sahib-i arz olarak, aslında bütün türleri ile icar=kira demek olan rüsum-ı şeri'yye'yi ve rüsum-ı ra-

iyyeti alırlarken, timarları serbest olanlar, bunların üzerine, «zaimlik» yetkileri ile, bir de rüsum-ı serbestî türünü oluşturan vergilere de sahip olurlardı[1]. Zaimlik, gerek timar ve gerek yönetim anlamında teşkil olunmuş bir bölgenin düzenliği ile ilişkili olayların her birinden kanunnamelerin belirttikleri kaideye göre, «şer'-i şerif hükmü ile», resim=vergi alma yetkisini ifade eden bir hükümet örgütüdür. Yani, malî yönden değil de, toplum düzenini çevirme yönünden düşünürsek, «zeamet=zaimlik» subaşılığın tam kendisidir. Şu verilen bilgilerden anlaşılıyor ki, berat ile «serbest» hale getirilen timarlarda ve yıllık gelirleri 20.000 akçeden başlamış olan dirliklerde, yerleşmiş deyimleri ile, zeamet veya haslarda, dirlik sahiplerinin gelirleri, bir yandan mirî=beylik toprakların çeşitli vergiler biçiminde adlandırılan icarlarını, o bir yandan, dirlik sınırları içini oluşturan bölgenin zeametinin=subaşılık görevinin gerektirdiği vergileri kapsamış bulunduğuna göre, adilerde, yani serbestliği bulunmıyan timarlarda, büyük çoğunluğu timarlı sipahiler olan kişilerin bu nitelikteki kendi serbest dirliklerinde uyguladıkları vergi toplama düzeni arasında elbette bir hayli fark vardı. Çünkü, serbest dirlik (timar) erbabı, sahib-i arz olarak, rüsum-ı şer'iyye ve rüsum-ı raiyyet gruplarındaki vergilerini almaları yanında, dirlik köylerinin bulunduğu bölgenin düzenliğini de korumak zorunda olduklarına göre, kendileri tek başlarına bunu yapamıyacakları için, yerlerine bir vekil yolluyorlardı ki, buna, o zaman, «voyvoda=naip» deniyordu. Ayrıca, serbest dirlik sahipleri, düzenliği koruma dolayısıyle, voyvodaları-

[1] Sahib-i arz ve sahib-i raiyyet durumunda olan dirlik sahibinin alacağı «rüsum-ı şer'iyye» ve «rüsum-ı raiyyet» türlerinden ibaret «rüsum-ı âdiye» ile, serbestlik hakkına bağlı «rüsum-ı serbestî» vergileri birbirlerine karıştırılmakta, serbest olmayan yerlerde, dirlik sahibi ile ehl-i örf bu yüzden anlaşmazlığa düşmekte idiler. Örneğin, «koyun hakkı = ağnam resmi» Gelibolu'da 1513'de bir kez böyle bir anlaşmazlık doğurmuş, hükümete başvurulduğunda, kanunname hükmünce, bu verginin «serbestliğe» girmediği, yani rüsum-ı âdiyeden olduğu ortaya çıkmıştı.

nın emrine yeteri kadar sekban (jandarma yahut polis erleri) vermek zorunda idiler. Şu halde, serbest dirliklerde, voyvoda denen bir vekil, hem sahib-i arz hakkı demek olan «Mart ve Ağustos» mahsullerini, yani şer'î ve raiyyetlik vergilerini toplamakta, hem de, zaim olarak, rüsum-ı serbestiyeyi artırmak çabası içinde, ceremelik olayları yakalamak için dikkat kesilip, suçlarla ilgilerinden dolayı resim hükmolunacak kişileri mahkemeye götürmekte idi. Bu verilen bilgiden anlaşılacağı üzere adi timarın sahibi olan kişi (örneğin bir timarlı sipahi), bir yandan sahib-i arz, öte yandan sahib-i raiyyet olarak, rüsum-ı şeri'yye ve rüsum-ı raiyyet vergilerini, kanunnamede yazılı tür ve miktarlarıyle toplarken, dirliği=timarı «serbest» olan kişi, yukarıda söylediklerimizin üzerine, bir üçüncü yetki ile, yani «zaim» durumunda olduğu için, «rüsum-ı serbestî» adı altında toplanmış bulunan vergileri de kendisi için biriktiriyordu[1]. Sancaklarda, «serbest» olmıyan, yani «adi timar niteliğinde bulunan köylerin yayıldığı çevrelerin zeametlik işleri ve dolayısıyle bu işi karşılıyan «rüsum-ı serbestî»ler, her sancağın başında bulunan beye bırakılmış olup, o, bu gibi yerlere atadığı köy subaşıları eliyle, halk arasındaki dirlik ve düzenliği sağlar ve çıkan olaylar için suçlulara kadı'nın hükmettiği «cerime»leri de toplardı.

Serbest dirlik sahipleri, sahib-i arzlık, sahib-i raiyyetlik ve zaimlik yetkilerini karşılayan, yukarıda belirttiğimiz üç grupta toplanmış türlerdeki vergilerini kendileri-

[1] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. 1. Vr. 112b. (Şu önemli belgeye bakınız): «Gelibolu Kadısına, malûm ola ki şimdiki halde Gelibolu Subaşısı Mehmet Bâb-i Saadetmeâbıma gelüp şöyle arzetti ki bundan akdem mezbura nişan-ı şerifimle kanunname verilmiş idi. Gelibolu halkı ol verilen kanunnamede mukayyet olan hakkın vermeyüp taallül ve nizâ ederler imiş ve kovan hakkı dahi vermezler imiş ve defterde elinde olan beratında koyun hakkından 5500 akçe hasıl kaydolunmuş, bâzı kimesneler bizim timarımız serbesttir deyüp hakkın vermeye mâni olurlar imiş... Sen ki Gekboze (Gebze) kadısının bu bâbda kendi nefsinle mübaşir olup...» evasıt-ı Şevval, sene 915.

nin ulûfeli adamları olan voyvodalarına ya da subaşılarına toplattırdıkları gibi (kanun ve geleneğe uygun vergi almak düzeni böyle idi), devletin mukataalarını mültezimlere sattığı usul ve şartların tıpkısı ile, özel kişilere, artırma yolu ile, kesime de verirlerdi. Bu usul ile vergi toplamalarda rüsum-ı şeriyye ve rüsum-ı örfiyye türlerindeki vergiler, kanunnamelerdeki açıklık sayesinde, fazla haksızlıklara açık değil idiyseler de, «zeamet»lik görevinin karşılığı olan «rüsum-ı serbestî» grubuna giren vergilerin toplanmasında halkın soyulması kapıları ardına kadar açık idi. Kesime=iltizama verilecek dirlikler, sahiplerince, artırmaya konduğu zaman, götürebileceklerinden hayli fazla bir fiyatla dirlikleri satın alan «mültezimler», hem kesim bedelini ödeyebilmek ve hem de, ayrıca, kendilerinin de kazancını sağlamak üzere, reayayı soyacak yolları bulmakta güçlük çekmiyorlardı. Bu konuda, iltizam usulüne karşı, özellikle çiftçilerin yükselttikleri çığlık o kadar acı idi ki, hükümet dirlik sahiplerine iltizam usulünü yasak eden fermanlar gönderip durur, fakat kendisi mukataalarını iltizama vermekten bir türlü vazgeçmediği için, onun bu sebatsızlığı dirlik sahipleri için de bir çeşit örnek olmaktan kurtulamazdı. Serbest dirliklerin ve «adi timarlar» bölgelerine ait subaşılıkların, bütün yasaklamalara rağmen, sancakbeyleri tarafından kesime verilmelerine engel olunamayışında en önemli neden, dirlik sahiplerinin, özellikle sefer masrafları için, peşin para bulma zorunluğunda kalmaları idi. İktisadî darlık yılları serbest dirlik sahiplerini de etkisine aldığı için, dirliklerin kesime=iltizama verilmeleri olayı çok artmış ve hükümetin bunu önlemek için harcadığı çabalar olumlu bir sonuç vermemiş idi.

4 — Ehl-i Örf'ün Hizmet Akçelerini Toplama Biçimi

Memleket içinde geçimi bozucu davranışların engellenmesi, düzenliğin korunması ve hükümet emirlerinin yaptırılması gibi devlet hayatının gerektirdiği işlerin yü-

rütülmesinde uygulayıcı ve zorlayıcı gücü oluşturan hizmetliler sınıfına «ehl-i örf» dendiğini biliyoruz. Şu halde, devlet, öteki işlerindeki gibi, bu daldaki görevlerini yapanlara da, tabiî ki, ödenti yapmakta idi. Devlet düzenini oluşturan kanun ve kararların toplum içinde yürütülmesinin zorlayıcı gücü olarak niteliyeceğimiz kurulu düzenin iş erleri olan kişilerin başında, şehirlerde şehir subaşıları bulunuyordu. Onların altında asesbaşı ve asesler vardı. Köylerde ise, «sancak subaşısı»nın başta bulunduğu, onun da altında «toprak subaşıları» ile onların emirlerinde örgütlenen köy subaşıları ve sekbanların (sancakbeyi sekbanlarının) toplandığı iç düzeni koruyucu sancak bölükleri vardı. Şehir subaşıları, Selçukî rejiminde olduğu gibi, henüz bu incelediğimiz dönemde de divan hükümetince atanmalarına karşılık, sancak subaşısı ve toprak subaşıları sancakbeyinin kendi kişisel adamı durumunda idiler. Selçukîlerde de bu sonuncular «naib» adını taşıyor ve sultanın kendisini temsil ediyorlardı. Böylece, toprak subaşıları da, sancak subaşısı yoluyla, sancakbeyinin adamı iken, Selçukîlerde «köy naibleri», sancak naibi emrinde, sultanın dairesi adamlarıydı. Selçukîlerin şu düzeni Osmanlılarda bazı farklarla ve hele deyim olarak tıpkısıyle, XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürüp gelmiştir.

Bu bahiste asıl konumuz olan «örflük» hizmetlerinde görevli olanlara uygulanan ödenti biçimine gelince, hep birer sancak merkezi olan şehirlerle, pek yakın çevrelerinde doğrudan doğruya şehire bağlı köyler, «şehir nahiyesi» adı ile, Divanın ulûfeli olarak atadığı şehir subasılarınca idare edilmekte olup, başlıcası suçluları kovuşturmak olan görevlerinden dolayı, mahkeme hükmü ile miktarı beliren ve hüküm giyene ödettirilen «cerime» ve buna benzer resimler grubu, bir gelir kaynağı olarak, «şehir zeameti»ni oluştururlardı ve elde edilen «hasılat» hazine-i âmire'ye yatırılırdı. Şehir subasısı, zeametin gelirini toplayıp, hazineye verme görevinden dolayı, yani bir çeşit şehir mal tahsildarı olarak, «zaim» adını alırdı. Örneğin, İstanbul za-

imi dendiği zaman, tamı tamına İstanbul subaşısı, Ankara zaimi deyiminden de Ankara subaşısı anlaşılıyordu. Şehir subaşılarının emrinde bulunan asesbaşı ve ases erleri de ulûfeli olarak iş gördüklerinden dolayı, şehir ehl-i örfüne yapılan ödentileri bu konuda anlatmak gerekmiyor. Ancak, sözümüze şunu ekliyelim ki, Selçukî rejiminde subaşının kendisine ait olan, Osmanlılarda hazineye çalışan «şehir zeameti» gelir kaynaklarını oluşturmuş vergi türleri, Osmanlı subaşısı tarafından zaman zaman birer ayrı «mukataa» halinde iltizama verilmiş, öte yanda, şehrin «nahiyesi» sınırları içindeki bazı yerlerin zeametlik resimleri Sultan ya da ricalden birince «vakıf» yapılmış, bu tür kuruluşlar ise, şehirlerde düzeni sağlıyacak erişkinlikte örgütler kurulmasını zorlaştıracak engeller olmuştu[1]. Şehir nahiyesi köylerinin rüsum-ı niyabetinin timar olarak verildiğini bile görüyoruz. Örneğin, 1544'de, Bursa Nahiyesi köylerinin bütün vergileri, Ada Köyü ile birlikte, timar olarak Solak İskender adında birine verilmiş bulunmakta idi[2].

[1] Örneğin, Bursa'nın bir semti olan Çekirge = Kaplıca zeameti, yani subaşılığı, II. Murad'ca vaktiyle vakıf haline çevrildiği için, şehir subaşısının kontrol yetkisi dışına çıkmış bulunuyordu. İstanbul'un Kadıköy'ü de, aynı suretle Yavuz Selim'in vakfı olarak, Üsküdar zaiminin karışamadığı semtlerden biriydi. Suçluların yakalanmasına bu durum zorluk çıkarıyordu. Ayrıca, başka bir örnek, Bursa subasısının Sahra = Bursa Ovası «cürüm ve cinayetini» çoğu kez asesbaşı dışında başka bir kişiye kesime = mukataaya verdiği oluyordu. Bursa «resm-i arûsu ve zindancılığı» ile şehir çöp subaşılığı = temizlik hizmetleri Bursa zaimince iltizama verilerek gelir sağlanan yerlerdi.

[2] Bursa Ş. sc. A. 42/48, Vr. 114 (5 Şevval 950 = 1.1.1544): «...Bursa muzâfâtından Ada nam kariyeye ve mahruse-i mezbureye tâbi yerlerin niyabeti resmine bi-tarik'ut-timar mutasarrıf olan Solak İskender mahfel-i ser'de Abdurrahman Bin Ali Bali muvacehesinde dâvâ kılup etti kim, mezbur Abdurrahman timarıma müteallik olan yerlerde vâki olan siyasetlerün bedelin mahrûse-i mezburede zaim'ül-vakt olan Alemsah kıbelinden be-tarik-i iltizam aldım deyu dahledüp bedel-i siyaset merfû iken hilâf-ı kanun zulm-i sarih eder dedikte mezburdan sual olundukta zikrolan yerlerin bedel-i siyasetini zaim-i mezburdan iltizam etmiş idim deyu ikrar edicek ikrarı üzere ve bu hususta vâki olan ah-

Şehirler ve çevreleri düzenliğinin şehir subaşılarına, köyler çevresi düzenliğinin de sancak subaşılarına verilmiş görevler olduğunu belirttikten sonra, bu örgütlerde çalışan ehl-i örf kadrosu içindeki iş erlerine yapılan ödentileri anlatmadan önce, Türkiye'nin düzenlik tarihinde önemli yer tutan bir oluntudan, «serbest yerler» dediğimiz köy ve kasabaların subaşılık bölgeleri içindeki özel durumlardan söz edelim.

Timarların kanunnamelerde belirtilen bazı türleri ile zeamet ve haslar, hizmet kişilerine «serbest» kaydiyle veriliyorlardı. Böyle bir dirlikte, sahib-i arz, beratı içine düşen o yerlerin bütün rüsum-ı şeriyye ve rüsum-i örfiyyesine birlikte sahip olmakta idi. Bu demektir ki, örfî işleri, yani serbest topraklardaki düzenliği sağlama görevi de dirliğe sahip olan kişinin üzerine verilmişti. Çünkü, bu işin karşılığı olarak biçimleştirilen «rüsum-ı serbestî» yukarda söylenen vergi gruplarındaki bir kısım resimlerin bir araya gelmesinden başka bir şey değildi. Her sancakta, serbest olduklarını söylediğimiz haslar, zeametler ve bir kısım timarlar ile, serbest olmıyan, yani düzenliğinin sağlanması işi sancak subaşılarının yetkisinde bulunan adi timarlar, ayrı bölgeler değil, iç içe ve karmakarışık bulunmaları nedeniyle, sancak subaşıları ve şehir subaşıları ile serbest yerler «zabitler»i, yani serbest dirlikleri asıl sahipleri adına idare eden kişiler (ki bunlara XV. yüzyılın başlarına kadar naip ve şu sıralarda voyvoda deniyor) arasında serbest rüsumlar yüzünden sonu gelmez anlaşmazlıklar

kâm-i şerifeler mucibince bedel-i siyaset-i mezbure ref'olunduğu bit'talep tahrir olundu.»

Vr. 260b. (12 Rebiulevvel 951 = 3.VI.1544): «...Bursa'da zaim' ül-vakt olan Alemşah tarafından veçh-i âtî üzere ikrarı sâbit'ülvekâle olup zeamet kâtibi olan Mehmet Çelebi Bin Salih Çelebi mahfel-i şer'de isbu hâmil'ül-kitap Abdurrahman Bin Ali mahzarında ikrar edüp zeamet-i mezbure tevabiinden sahra zeametinin bedel-i siyasetin mezkûr Alemşah Bey merkum Abdurrahman'a Rebiûlevvel gurresinden yıl tamamına dörtbin akçeye mukataaya verdi. Şu şartla ki, kıst'el-yevm hesabı üzere mah-bemah muhasebesin vere...»

ve karşılıklı yakınmalar ortaya çıkmakta, divan hükümeti ve kadılar bu türdeki davaları çözmekte ve aralaştırmaları sağlamakta çok güçlük çekmekte idiler. Hele serbestlik şartlarının da her serbest dirlikte değişik biçimler göstermesi, toplumdaki dirlik ve düzenliği yürütme işine aynı zamanda birkaç örgütün çeşitli yetkilerle karışmasını olağan kıldığı için, «ehl-i örflük» hakkı demek olan «rüsum-ı serbestî»nin kim ve hangi organca alınacağı birçok hallerde içinden çıkılmaz bir konu oluyordu. «Rüsum-ı serbestî»nin toplanması kuralını ve bununla ilgili oluntuları gözönüne serince, bu yön daha iyi anlaşılacaktır.

Her sancağın başında, o sancağın timarlı sipahilerine başbuğluk eden bir sancakbeyinin bulunduğu herkesçe biliniyor. İşte bu bey, o sancağın cebeli timar topraklarının düzenliğini sağlama yetkisine de sahip bulunuyordu. Bundan anlaşılıyor ki, Osmanlı düzenindeki erişkinliğin bozulmadığı sıralardaki hale göre düşünülürse, her sancakta birkaç serbest yer (has, zeamet, vakıf, dizdar, çavuş ve bunlarınkine benzer timar, şehir ve nahiye) dışında, bütün timar toprakları düzenlik yönünden sancakbeyine bağlı bulunuyordu. O halde, sancakbeyi, timarlı sipahi başbuğluğundan başka, başında bulunduğu sancağın düzenlik (asayiş) âmiri idi de. O, bu görevi karşılığında, sancağı kazalarındaki adi timarların «rüsum-ı serbestîlerini» alıyordu. Sancakbeyinin tahvil beratında «sancak mahsulü» diye sözü edilen ve sancağın bütün kazalarından, subaşılar eli ile toplanıp sancakbeyinin hazinesine gelen «hasılat» türünden kastolunan budur. «Serbest» yerlerde, dirlik sahibine ve adi timarlarda sancakbeyine (adi timarın başında bulunan sipahi ile sancakbeyinin yarı yarıya ortak oldukları da görülmüştür) «hasılat» yazılmış bulunan ve Osmanlı tahrir defterinde uzun süre «rüsum-ı niyabet» diye adlandırılmış olarak sözünü ettiğimiz vergiler, yani «rüsum-ı serbestî» grubunun kapsadığı vergiler, bu incelediğimiz devrin belgelerinden çıkardığımız bilgilere göre «cürüm ve cinayet ve yava ve mâl-i gaib ve mâl-i mefkut

ve beyt'ül-mal ve sair bâd-i havâ»dan ibaret idi[1]. Sancakbeyi, sancağının her kazasında kendisine ait bulunan bu niteliğini belirttiğimiz düzenliği sağlama görevlerinden elde edeceği resimleri kesime=mukataaya vermesi halinde, subaşılık görevini bir çeşit satıyordu, demektir. Kurala uyan biçim, her kazaya birer subaşı ve o kazanın köylerine de o subaşının idaresinde, nahiye nahiye, köy subaşıları göndermek iken, bu görevlerin iltizama verilmesinin=satılmasının beylerce daha çok uygulanan hasılat toplama yolu olarak kullanılması, zaman zaman divan hükümetince yerilmiş, hatta yasaklanmış idi. Ancak, bir türlü ortadan kaldırılmadığı da görülüyor.

Devlet hazinesi için değil de, halk yönünden büyük bir önemi bulunan «rüsum-ı serbestî» adlı grup vergilerinin toplanış biçimini, yukardaki belirlememize göre, şöyle özetliyeceğiz: «Cürüm ve cinayet»ten, yani işlendiği mahkeme kararı ile ortaya çıkmış suçların sorumlularından alınan «cerimeler» ile yava, mâl-i gaib, mâl-i mefkut, beytülmal gibi resimleri koyma = vergileme işleminin yapılabilmesi bunlarla ilgili olayların çıkmasına, ve hele «ehl-i örf»ce elkonmaya bağlı olan, bunun için de «bad-i havâ» deyimi içine giren «hasılat» konuları, toplum içinde düzenliği sağlamak işi demek olan «örfîlik» çeşidinden görevlere bağlanmış bulundukları için, köyler ve kasabalar çevresinde sancakbeylerinin kendi özel iş erleri demek olan «sancak subaşıları», şehirlerde divanın ulûfe ile (kesimle de yolladığı oluyordu) tayin ettiği subaşılar, «serbest» dirliklerde (haslar, zeametler, vakıflar ve bazı cins timarlarda) «voyvodalar», bu çeşit vergileri toplamak üzere, onun ge-

[1] Bursa Ş. sc. A. 45/51, Vr. 36a: «Bursa Sancakbeyi Bali'nin âdemîsi Mehmet Bey», Bey'in sancak subaşılıklarından bazı kadılıkların «rüsum-ı serbestîsini» 1551'de mukataaya verirken, bu türe giren vergileri, Kadı huzurunda: «sancak mahsûlüne müteallik Pazar Kazasında ve Söğüt ve Yarhisar ve Gölpazarı kadılıklarında vaki olan cürüm ve cinayet ve yava ve mâl-ı gaip ve mâl-ı mefkut ve beytülmal ve sair bâd-i havasını» diye sıralamaktadır.

rektirdiği işleri (günümüzün jandarma-polis işlerini) görürlerdi. Toplum yaşamında, kişileri, düzen içinde, birbirleriyle iyi geçindirme demek olan güvenlik görevinin bu şekilde «hasılat» kaynağı yapılması, Türk toplum hayatında, ehl-i örfün «cerime» ve bâd-i hava türünden alacağı vergileri çoğaltmak ve bu yoldan üstün seviyede hasılat elde etmek amacıyla, geçimsizlikleri sanki dürtüklemiye çalıştıkları görülmüştür.

5 — Mevkuf (Berat ve Defter Dışı Kalmış) Vergilerin Toplanması

Bütün devlet vergilerinin, gruplar biçiminde ayrılarak, birer toplama düzenine bağlanmaları ne denli ince kurallarla yapılmış olursa olsun, gene de hiç bir yere girmemiş birçok vergiler, aynı dirliğe ait biri ötekinin yerine geçen iki beratın tarihleri arasında açık kalabilen sürelere (timar köylerinin münhal=açık kaldığı aylara) ait vergiler[1], timar sahiplerinin görevden (özellikle sefer hizmetinden) geri kaldıkları hallerde, dirliklerinin o yılki «hâsılına» (gelirine) Hazinece elkonması ile bu gibi yerlerin «mevkuf eminleri» tarafından toplanacak vergileri[2], kısaca-

[1] Bursa Sancağı kadılarına 1531'de yollanan bir «hükm-i hümayûnda» 937 Cemaziyülevveli'nin 28'nci (17 Ocak 1531) gününden Sancak Beyliği açık olup, yeni sancakbeyi atanıncaya kadar geçecek süredeki «Sancakbeyi hasılatının» «mabeyne» (yani mevkufa) ait olacağı kaydolunarak, bu grup içine giren vergileri toplamak üzere adam yollandığı haber verilerek, «kanun ve âdet gereğince» sözü geçen resimlerin bu yollanan «kul»a zaptettirilmesi isteniyordu. Bursa'nın sancakbeysiz geçen boş zamanının «hasılat» tutarı önemli olacağı için, normal mevkufculara (ya da bu konunun mukataacısına) bırakılmayıp, özel olarak «kul» yollanıyor: Bursa Ş. sc. A. 51/38, Vr. 27b. (3 Cemaziyülâhir 937).

[2] Şu belge, Bursa Ş. sc. A. 5/5. Vr. 16b. (23 Muharrem 891 = 29.I.1486): «...Hüccet oldur ki, sene 883 Muharremi gurresinden Bey Sancağı mukataatın (mevkufatın) mukataaya dutan Abdullah Bin Abdullah nam emin ve vekili ve naib-i menabı kâtip Hüseyin Bin Abdullah şeriat mahfelinde ikrar edüp etti ki, Adırnas tevabiinden Hallısaray nam kariyeden iş bu hâmil-i hüccet

sı, herhangi bir durumda, hiç bir toplayıcının alamıyacağı, yani ortada kalmış (arada kalmış) vergiler «mevkuf» sayılmakta olup, bu gibi sahipsiz vergileri ya da resimleri toplamak üzere, her sancağa yollanmış «mevkufat eminleri» ve onların da emrinde kaza kaza dolaşan «mevkufatçılar» vardı. Bunlar dirliklerin «münhal=boş» kalmış sürelerini tespit ederek, öteki sahipsiz, yani hiç bir toplayıcının dirlik beratına veya mukataa emininin nişanındaki «mukataa =kesim» sınırı içine girmemiş vergileri ödeyiciden toplayarak, hazineye teslim ederlerdi. Örneğin, Bursa «Çanbazlar Subaşısı» Safa Bey'in, 1486'da İstanbul'a yolladığı mektubundaki yakınmasına göre, «mevkufatçılar», birçok canbazların, yerlerine «bedel» tutarak yolladıkları kimselerin seferlerdeki kale yapma ve öteki hizmetlerini yerine getirmediklerini ileri sürerek, bu sözü geçen cambazlardan «cerime» almak istiyorlardı. Bunun üzerine, yollanan ferman gereğince, mahkemede yapılan duruşmada, cambazların bedel karşılığı yerlerine yolladıkları kişilerin, işlerini eksiksiz yapıp döndükleri anlaşıldı[1].

6 — Vakıflarda Vergi Toplama Usulü

Bilindiği üzere, hayır kurumlarını besliyen gelir kaynakları, kökleri bakımından, iki türe ayrılmakta idi. Bir tür, han, hamam, dükkân, ev ve benzerleri olup, bunları, vakfın, yani hayır kurumunun kurucusu olan kişi, kendi «öz malından ve canından» ayırmış, vakfa bağlamıştı.

Öteki tür gelir kaynağı ise, mülkiyeti aslında devlete ait olup da, beylik=resmî hizmet kişilerine önce dirlik ve onun arkasından «temlik» suretiyle, yani mülk biçiminde verilmiş ve o yoldan vakfolunması sağlanmış durumdaki

Durmuş Bin Yusuf nam yayayı teftiş ve tefahhus ettim sene 883 ve 884'ün hizmetini tamam etmiş, mezbur Durmuş üzerinde hiç bir nizaım yoktur, dedi.»

[1] Bursa Ş. sc. A. 5/5, Vr. 96b. (21 Cemaziyülevvel 891 = 25.V.1496.)

«mirî=beylik» topraklar idi. Ancak, kimi vakıfların geliri de, gene mirîden koparılma olsa da, toprak vergileri değildi. Düzenliğini sağlamak işi ayrı birer subaşılık örgütü ile yürütülen bazı koltuk kasabalar halkının bu yoldan ödedikleri rüsum-ı serbestî, yani böyle bir kasabanın zeameti dediğimiz gelir kaynağı, kimi sultanlar tarafından vakıf yapılarak, kendilerinin imaretine bağlanmıştı. Örneğin, Bursa Kaplıca Zeametinin durumu böyle idi. II. Murad Bursa'nın bu koltuk kasabasını ayrı bir subaşılık yapmış ve sözünü ettiğimiz türden gelirini=zeametini kendi vakfına katmıştı[1]. Biz, burada, vakfın gerçekleyin «meşrû» malları sayılan birinci türdeki kaynaklarının icarlarını alma usulünü değil, aslında devletin mülkü olduğunu söylediğimiz mirî kökenli topraklarda oturan raiyyetten vakıflara ödenecek vergilerin=arazi icarlarının, nasıl bir düzenle toplandığını ve hele uygulanan toplama usulünün kanunnamelere ve mirî toprak düzeni kurallarına uyup uymadığını inceliyeceğiz.

Yukarıda verilen bilgilerden şu beliriyor ki, mirî toprakları, dirlik sahipleri, ya da devletin başı olan sultanlar, sanki hayır sahiplerinin kendi öz malları imiş gibi, «temlik» yolu ile vakıflara geçirmiş olsalar da, böyle toprakların «mirîlik=beylik» nitelikleri kalkmadığı için, vakıf yerlerin vergilerini toplamakta uygulanan düzen ve bu türden yerler reayasının bağlı oldukları «raiyyetlik» koşulları, örneğin, timarlı sipahilerin köylerine ve bu köylerdeki raiyyetlerine uygulananlarından, genel olarak pek de ayrıksı olmuyordu. Bununla beraber, vakıf köylerin «serbest» olmaları kesin bir kural bulunduğundan, dinî hislerin de etkisi ile, bu gibi yerlere «sancak subaşıları» öteki serbest dirliklere yaptıkları usulsüz el uzatmaları

[1] «Kaplıca Subaşılığı ve bâd-i havası ve ihtisabı ve cürüm ve cinayeti ve gerdeği değeri» yani, sözü geçen zeamet 1509 Şubatı 21'inde yıllığı (10.300) akçeye mukataaya verilmişti: Bursa Ş. sc. A. 33/20 Vr. 214.

kolay kolay yapamıyorlar, vakıf reayası bu yönden rahatsız edilemiyordu. Onun için, nasılsa defter dışı kalmış birçok kimseler, yeniden bir yere raiyyet olmak zorunda kalınca, özellikle selâtin, ya da Mekke ve Medine vakıfları reayası olmayı dileyip, buralara yazılıyorlardı[1]. Ancak, toplamayı yapan örgütlerde bir hayli başkalıklar vardı. Bir de, timar niteliğindeki toprakların, özellikle tahrir = arazi yazımı sıralarında, sahip değiştirdikleri çok olduğu halde, vakıflara bağlanan topraklar için böyle bir sahib-i arz=sahib-i raiyyet değiştirme durumu söz konusu olamazdı.

Vakıf kurumlarının raiyyetten vergi toplama örgütleri aşağı yukarı şöyle idi: Bilindiği gibi, her vakfın, vaktiyle kurucusu tarafından tayin olmuş, ya da şarta göre, sonradan devlet veya kadı'ca vakfın başına konmuş bir «mütevellisi» vardı[2]. Bu kişiyi kurumun tek sorumlu idarecisi saymak gerekir. Mütevelli bu görevi kendisi yapamıyacak durumda olursa, yerine bir «mütevelli kaymakamı» koymakla işi yürütürdü. Birçok büyük vakıfların mütevellikleri, özellikle İstanbul'dakiler, bazı nüfuzlu kimselerin ellerine geçmekte olduğu için, bu çeşit vakıfları hep «mütevelli kaymakamları» idare ediyorlardı. Büyük vakıfların, hele «Selâtin Vakıfları»nın üzerlerinde mütevelliden hemen sonra gelen birer «vakıf nâzırı» vardı. Vakıf gelirini toplama görevlisi olan «câbîyi=tahsil memurunu» tayin etme yetkisi de mütevelliye ait idi.

[1] Hiç bir deftere yazılmadıkları, yani raiyyetlikten dışarda kaldıkları ortaya çıkanların, bir yere raiyyet olmaya zorlandıklarında genel olarak, «Medine Vakıfları Raiyyetliğini» tercih ettiklerine ait Bursa Ş. sc. A. 33/21. Vr. 374a. ve öteki yapraklarda pek çok belge vardır.

[2] Özellikle büyük vakıflarda, hele «Selâtin Vakıflarında», mütevellilik önemli bir görevdi. Örneğin, Sultan Orhan'ın Bursa'da olan vakıflarının mütevelliliği, 28 Nisan 1492'den itibaren bir yılda iki kez değiştirilmek üzere, sonuncu olarak Bursa Efendisine (Kadısına) verilmişti: Bursa Ş. sc. A. 8/8, Vr. 185a ve 368a.

Mukataa ve timar konularını yazarken esaslarını anlattığımız kesim=iltizam şeklindeki toplama usulü, vakıflara da uygulanıyordu. Özellikle gelir kaynakları büyük olan vakıflarda, bu yol daha çıkarlı bulunmaktaydı. Vakıflar, mirî toprakları, sanki kişilerin özel mülkleri imiş gibi, o yoldan üzerlerine geçirmiş bulunmalarıyla beraber, böyle yerlerin de «raiyyete» işlettirilmelerinde ve icarlamalarında «mirî toprak icarı» kurallarına uymak zorunda idiler. Bu halleri ile, mütevelliler, sahib-i arz, sahib-i raiyyet ve «zaim» yetkileri aynen kendilerinde de var olan birer «serbest dirlik sahibi» durumunda bulunuyorlardı. Ancak, zaman ilerledikçe özellikle bu konudaki hükümet düzeninin birçok çıkarcılar tarafından dinî baskı yolu ile bozulmaya yüz tuttuğu XVI. yüzyılın ortalarında, vakıf idarecilerinin, kendilerine «mirî toprak» düzeni dışında işlem yapılması için devleti zorladıkları görülür. Örneğin, vakıf reayasının avarız vergilerinden ve Divanda istenecek öteki salmalardan esirgenmeleri için berat isteyip durmuşlar, çoğu zaman da bunu elde etmişlerdir. Hele sultanların kurdukları büyük vakıflar, bu konuda kendilerini sanki kanunca esirgenmiş sayıyorlardı. Ancak, vakıfların «tekâlif-i divaniye» ve başka hükümet salmalarından esirgenmelerine, isterse beratla sağlanmış olsun, kural olarak her zaman uyulmuyor, memleket çapında çıkan «avarız» toplama fermanları kimi zaman (hazinenin paraca çok sıkışık olduğu yıllarda) bütün «muaf»ları da içine aldığından, vakıf köyleri dahi bu türlü vergi ödemelerine katılıyorlardı[1].

[1] En iyi örnek: Fatih Mehmed'in Ebu Eyyub Ensarî'nin İstanbul'da bulunan mezarı için kurduğu vakfın Anadolu vilâyetindeki köyleri raiyyetlerinin divan vergilerinden esirgenmiş olduklarına dair 13 Şaban 906 (Mart 1501) yılgününde bu vilâyet kadılarına yollanan fermandır: Bu yazıda, Fatih'in bu vakıf reayasına «avarız-ı divaniyeden muaf» oldukları hakkında hükm-i hümayûn vermiş olduğu kaydolunduktan sonra: «Hâliyâ ol hükm-i hümayûnu vakfın mütevellisî Atebe-i Ulyama getirip arzedip tecdid edilmesin talep ettikleri sebepten, tecdid-i hükme-

Burada asıl önemle belirtilmesi gereken bir konu, vakıf idarelerinin, ellerindeki toprağı raiyyete kiralarken, her sahib-i arzın uyması zorunlu bulunan kanunnamelerin bazı temel kurallarına uymadıklarını gösteren örneklerin hiç de az olmadığıdır. Mirî toprak düzeninde, çiftçinin tarladan elde ettiği üründen toprak hakkı demek olan «öşür»ü sahib-i arza ödemesi şartı ile, elindeki araziyi kendi mülkü gibi kullanması «tasarruf hakkı»nın bir gereği iken, birçok vakıf idareleri, kimi zaman ve kimi yerde bu kurala uymıyarak, ellerindeki araziyi raiyyete icara ilk verişte, «tapu resmini=icar-ı muaccileyi» aldıktan sonra, artık her yıl harman zamanı, gidip ürünün öşrünü=onda birini alma yerine, bu kuralı bir yana itip, toprağı yıllık nakit para şeklinde belirtilen bir icar üzerinden mukataaya=kesime veriyorladı[1]. Mirî toprağın işletme= icarlama şeklinde, vakıflar, hatta onları örnek alan kimi sipahilerce yapılan şu değişikliğin raiyyet zararına olduğunu anlamak hiç de güç değildir. Söz gelimi, ürünün iyi çıkmadığı yıllarda da köylü, kesilmiş icar=mukataa bedeli ne ise onu vakıflara eksiksiz ödemek zorunda idi. Sahib-i arz olan vakıf idaresi yönünden ise, öşür almak yerine, mukataaya verip kesimli akçe almanın türlü faydaları olduğu bir gerçektir. Örneğin, icar sözleşmesi yıllık olduğu için, istendiğinde

düp buyurdum ki, onun evkafının reayasın ulaktan ve sahradan ve cerahordan ve sekbandan ve hisar yapmasından ve azaptan ve kürekçiden ve nüzülden ve sair avariz-i divaniyeden ve tekâlif-i örfiyyeden emin ve muaf tutasın, teklif-i avariz etmiyesin, eğer bitilü bitisüz demiyeler deyü Derağh-ı Muallâmdan hüküm dahi varırsa, anları üşendirmiyesin. Bilcümle Evkaf-ı Selâtin reayası riayet olunmayüp anlardan dahi alına deyü sarâhaten hükm-i hümayun gönderilmeyince bunları avarıza katmıyasın...» 13 Şaban 906 (Bursa Ş. sc. A. 18/17 Vr. 1b.) Bimakam-ı Kostantiniyye.

[1] Ürünün onda biri anlamına kullanılan «öşür» sözcüğü, mirî toprak rejiminde hep kullanılmakla beraber, uygulamada hiç de 1/10'u ifade etmiyordu. Çünkü, vilâyet ve sancakların kanunnameleri incelendiğinde görüleceği üzere, ürünün «toprak hakkı» olarak devletçe ya da yetkili kıldığı kişice alınan kısmı, genel olarak, 1/8 den başlayıp 1/2'ye kadar çıktığı yerler vardır.

arttırılabilir; nakit akçe şekline çevrilmiş icarın alınması, ürün almaktan daha kolaydır ve köylü ürünün öşürünü düşürecek oyunları bu biçimde yürütemez. Bundan başka, çiftçiye ekip biçmek üzere verilen tarlalar için kesilen akçe şeklindeki icar bedeli de, öşür'e göre, daha yüksek ve dolayısıyle kârlı idi. Buna ait vereceğimiz rakamlar, nakit akçe kesiminin öşür almaktan daha çıkarına olduğunu ispatlar. Bursa'da bulunan Hasboğa Evkafından Balıklı köyünde 3-4 mutluk yeri «mukataa üzere tasarruf eden=icarına kullanan» Ağacık karındaşı Hoca Hacı Muslihiddin'in, bu yerler için, vakfın mütevellisine, mukataa bedeli olarak yılda 110 akçe ödediği kadı defterine geçen 5 Temmuz 1488 tarihli kayıtta yazılıdır[1]. 3-4 mudluk yer için çiftçinin ödediği şu yıllık 110 akçe icar, mirî toprak kuralına göre üründen alınacak öşür ile denk olması için, çiftçinin o yerlerden her yıl mukataanın on katı olan 110 akçelik ürün elde etmesi gerekirdi. O sıralarda, bir mud buğday, pazarda ortalama 50-60 akçeye satıldığına göre bu, yaklaşık olarak, yirmi mudluk bir ürün demekti. Bursa'da 3-4 mudluk yerden bu miktar ürünü her yıl elde etmek güç idi. Ayrıca, vakıf idaresi, öşürü aynen aldığı takdirde, ürünün paraya değiştirilmesi kendine hayli hizmet yüklerdi. Görülüyor ki, vakıflara geçen mirî toprakların, öşür yerine nakit akçe ile kesime verilmesi, hem kanuna aykırı, hem de icara tutanın zararına idi. Bu konuda vereceğimiz başka bir işlem, toprak düzeni kurallarını bozma yönünden, daha da kötü bir örneği göstermek içindir. Emir Sultan Camii'nin Hatibi Mevlâna Seyyid Nasuh (Emir Sultan Ailesinden olan kişi) Murad Hüdavendigâr'ın Bursa'nın Soğanlı Köyü'ndeki vakıflarından tasarrufuna geçmiş bulunan topraklarından beş dönümlük bir tarlayı, sanki kendisi, raiyyet değil de, sahib-i arzmış gibi, 500 akçe tapu resmi karşılığı ikinci bir kişiye, 1491'de, yıllığı 40 akçeden mukataaya=kesime veriyordu. Bu kadar yüksek bir tapu

[1] Bursa Ş. sc. A, 7/7, Vr. 23b. (25 Recep 893).

resmi ve yılda ödeyeceği kesim bedeli toplam olarak düşünülünce, icara tutanın nasıl gadre uğradığı görülür. Ayrıca, burada, vakfın toprağı orayı tasarruf eden tarafından icarla başkasına ektirilebilir mi[1], bu, tartışmaya gelebilirse de, hele tapuya verilmesi mirî toprak düzeninin temel kurallarına açık surette aykırı düşer[2]. Özellikle, Murad Hüdavendigâr vakıflarından birçok toprakların Bursa'nın içinden olan «şehirlü» kişilere verilmesi de kurala aynı suretle aykırı idi. Çünkü, bu çeşit insanlar, daha doğrusu şehirliler «raiyyet»ten sayılamazlardı[3].

Vakıf idarelerinin kendilerine veya raiyyet dışı kişilere özünde usulsüz geçmiş olduğunu yerinde belirttiğimiz mirî toprakları, tapu ile alanların ya da icarına tutanların ellerindeki bu yerleri kanunlara ve kurallara aykırı yolda

1 Bu sorun, kimi kez, vakıf idarecileri ile vakıf topraklarını işletenler arasında anlaşmazlık çıkmasına sebep oluyordu. Örneğin, Bursa'da Hayreddin Paşa vakfı câbîsi olan Reyhan Bin Abdullah, 1560'da mahkemeye gelip, adı geçen vakıftan Süle köyünde tarla tasarruf eden Ferhad adında birinin burayı mütevelliden izin almadan icara verdiğini, bunun usulsüz olduğu hakkında elinde fetvâ bulunduğunu ileri sürmüş, fetvâ okunduğunda: «Bir kimesne vakıf yeri öşür ile mutasarrıf iken, mütevelli mârifetsiz âhar kimesneye icareye verse, mezbur mütevellî zikrolunan yeri alup âhar kimesneye vermiye kadir olur» diye yazılmış bulunduğu anlaşılmakla, davalı Ferhad icara verdiğini inkâr ile, ekmiye gücü olmadığı için, çiftinin emeğini 900 akçeyé sattığını söylemişti: Bursa Ş. sc. A. 72/81, Vr. 99 (12 Zilhicce 967).

2 Bursa Ş. se. A, 8/8, Vr. 100a. (25 Cemaziyülahir 898): «...Emîr (Sultan) Hatibi Seyyid Nasuh şeriat mahfelinde ikrar ve itiraf edüp etti ki, Soğanlı Köyü kurbünde Gazi Hudavendigâr yerlerinden mutasarrıf olduğum yerlerin dört-beş dönüm miktarı yerin (sınırlarının tarifi) bilcümle hudutları ile 500 akçe tapu alup yılda kırk akçeye mukataaya verdim. İzzetoğlu Aliye deyü, ol dahi tasdik etti.»

3 Raiyyetin (köylü çiftçinin) tasarrufunda olan toprakları, bazı bahaneler bulup elinden alarak, raiyyetlikle ilgisi bulunmayan çoğu şehirli kişilere kesim ile (yıllık akçeye) icara verme gibi yolsuzluklara Yavuz Selim'in Kadıköy yakınında bulunan vakıf yerlerinde de rastlanıyor. Bu konuda birçok örnek belgeler için 1531'de Üsküdar Kadılığında geçen duruşmalara ve sözleşmelere bakınız: İstanbul Müftülüğü, Ş. sc. 7. Vr. 71a.

kullandıklarını gösteren daha birçok işlemleri burada anlatmak sözü uzatacağı için, gerekli saymıyoruz. Ancak, şunu eklemeden edemiyeceğiz ki, vakıf idarecilerinin ve özellikle kurucuların, mütevelli ya da hissedar olarak, vakıf yönetiminde ilişkileri sürüp giden torunları, «mirî toprak kuralları» dışındaki işlemlerinde hep dini kendilerine dayanak yapmışlar, gerek hükümette ve gerek mahkemelerde, dine hizmet, ya da hayır işleri kurumu olduklarını ileri sürerek, kural dışı davranışlarında kendilerine hak verilmesini istemişlerdir. Hele «Evkaf-ı Selâtin» idarecileri, savundukları kurumun sahibinin bir padişah olmuş bulunmasını kendilerine dayanak edinip, divanda olsun, mahkemede olsun, karşılarına davacı ya da davalı durumu ile çıkanların haksızlıklarını başlıca bu yoldan ileri sürüp duruyorlardı. Her zaman olmamakla beraber, kadı hükümlerinden, bu duygunun etkisinde kalarak, mirî toprak kurallarını ve kanunu bir yana atıp, vakıfların haklılıkları yönünden değil de, dinî niteliği yönünden haksızı haklı çıkarmış olanları az görülmemiştir. Timar erbabı ile vakıf idareleri arasında çıkmış bulunan anlaşmazlıklardan bu biçim hükümlerle sonuçlananlara çok örnek vermek mümkündür. Şurası da ayrıca gariptir ki, işe ulema, âyan ve eşraf, daha doğrusu itibarlı kişilerin çıkarları karıştı mı, o zaman vakıf kuralları bile bozulmıya zorlanıyordu[1].

Hayır kurumlarının, yukarıda anlattığımız şekilde, ellerindeki mirî toprakları kurallara aykırı işletme huyları, ister istemez, öteki dirlik sahiplerine, yani timarlılara da örnek olmuş bulunmalı ki, özellikle Bursa çevresinde, sipahilerden de, raiyyetten öşür alma yerine, tarlaları bölük

1 Vakıfların, mirî toprakları, öşür ile değil de, nakit akçe karşılığı yıllık icara = kesime vermeleri biçimindeki işletmelere Bursa, İstanbul, Edirne gibi büyük tüketim merkezleri yakınlarında rastlanmakta idi. Buralarda bahçeciliğin ve sebze üretiminin çok kârlı olması böyle bir durumu yaratmış bulunuyordu. Öyle sanıyoruz ki, Anadolu'nun büyük şehirlerinden uzak yerlerinde mukataaya verme usulü gelişmemişti. Yoksa Osmanlı mîri toprak sistemi çok daha erkenden bozulmuş olurdu.

bölük mukataaya=kesime vermeye kalkanlar görüldüğü az değildi[1]. Gerek timarlı sipahilerden ve gerek vakıf mütevellilerinden bir çoğunun, «sahib-i arz»lık yetkilerini, toprağın asıl sahibi imişler gibi, kendi çıkarlarına kullanmaları sonucu, ortaya çıkan «kesim=mukataa» usulünde, çiftçinin «tasarruf hakkı»nın da kalkmış sayıldığı görülüyor. Çünkü, mukataa sözleşmesinin aynı icarcı ile yılda veya birkaç yılda bir yenilendiğini gösteren örnekler bulmaktayız[2].

1 Daha 1479 sıralarında, mirî toprakların sipahilerce, öşür yerine mukataaya verildikleri görülüyor: Bursa Ş. sc. A. 3/3, Vr. 192a ve 275b.

2 Bursa Ş. sc. A. 19/19, Vr. 72; 25 Ramazan 909 (24.III.1504) yılgünlü sözleşme: «Bursa Nahiyesinde Balıklı Köyü kurbünde birkaç pare mezraaları timar tarikası ile mutasarrıf olan Fazlullah Bin Umur Elcündî (askerî kişi) Bey Vekili Mansur Bin Resûl şeriat mahfelinde ikrar edüp etti ki Balıklı kurbünde Hacı Hamza Bin Abdullah elinde olan yonca yeri ki, mahduddur, Mahmud Çelebi yeri ve bir tarafı Mehterbaşı yeri ve iki tarafı tarık-ı âm olmağla mahduddur, evvelden otuz akçe mukataa ile tasarruf ederdi. Otuz akçe resm-i tapusunu alup yine mukata-i mezbure ile elinde mutasarrıf ettim, dedi. Oldahi tasdik etti.» Buna benzer sözleşmelere ait örnekler çoktur.

KISIM: III

İKTİSADÎ BUNALTININ İLK BASAMAĞINDAKİ ZOR YAŞANTI

A. HÜKÜMET İŞLERİNİ YÜRÜTME GÜÇLÜĞÜ

1 — Devletin Para Sisteminde Sarsıntı

Konya Selçukî düzenliğinin hiç olmazsa 1250'den sonra geçen yıllarında, Türkiye'nin büyük geçim zorlukları içine düştüğünü, para darlığının (altın ve gümüş sıkıntısının) dayanılmaz dereceyi bulduğunu biliyoruz. Osmanlıların, geniş toprak fetihleri devrine erdikleri XIV. yüzyılın sonlarına doğru bile, memleketin para darlığından kurtulamadığını en eski kaynaklardan kimisi kaydetmiştir[1]. Fatih'in İstanbul'u açması, onun arkasından da, Türk birliğini önemli ölçüde gerçekleştirip Rumeli geçesinde geniş topraklar alması gibi başarılarıyle Yakındoğu'da dünyanın en güçlü imparatorluğu kurulmuş bulunmasına rağmen, iktisadî ve özellikle malî çarkın sanki göstergesi olan akçenin bir türlü sağlam ve değeri kararlı para durumuna gotirilememesinin kesin anlamı şu idi ki, Türkiye'nin askerî ve siyasî alanlarda o zamana kadar örneği geçmemiş gelişmeler kaydetmesi, ekonomisini de dünyada birinci yapmıya yetmemiş, hatta bir ara zengin gibi görünen devlet hazinesi, sık sık karşılaştığı altın ve gümüş darlığı olayını kesin olarak bir türlü başından atamamıştır. Gümüş yasağına uymıyanlar için ağır cezalar uygulanması[2], her

[1] Bak. Âşıkpaşazade (İstanbul basımı). s. 56; Neşrî s. 204 (TTK. basımı).

[2] Bir kimse üzerinde kaçak gümüş ya da alışverişi yasak olan «eski akçe» yakalandığı zaman, devletçe elkonulmakta ve tartılarak sahibine gümüş ve akçenin her dirhemi için ancak iki akçe ödenmekte idi. Örneğin, Aksaray sancağından Emet Bin Yülük Ali, kese ile 2150 akçe alıp giderken «gümüş arayıcılar ardunca

yeni akçe kestirmede, darphaneye, özel kişilerce getirilen gümüşlerin karşılığında akçe ödenirken % 14 kesinti yapılması[1], ticarî alışverişlerde, borçlanmalarda, kişilerin birbirlerine ya da devlete ve devletin kişilere yaptıkları ödeme işlerinde, değer ölçüsü olarak kullanılan bu tanınmış paranın, yani halis gümüşten yapılmış akçenin ağırlığından sürekli bir biçimde kaybetmesi[2], devletin siyasî gelişmesinin tersine bir gidişle, ekonomisini bir türlü yoluna koyamadığını anlatan kesin belirtilerden birisidir. Hele Yavuz Selim'in tahta geçtiği sıralarda, akçe değerinin bütün bütün karıştığını, Eşrefî ve Efrencî altınlarının akçe değerlerini belli bir sayıda tutmanın hükümetin gücü dışına çıkması ile anlıyoruz. Bu yüzden, alım satım ve borç işlemlerinin akçe üzerinden yapılması güveni sarsıldığından, onun yerine, eşrefî ya da başka altın sikkeler geçirilmiye başlamış idi. Büyük bir iktisadî karışıklığın ortalığı sarstığı ve özellikle akçe birimine dayanan para «satu-bazar»ı düzeninin alt-üst olduğu bir sırada başa geçen Yavuz Selim'in

varup kesesini arayup» 230 eski akçesini bulmuşlar ve almışlar. «Hâliyâ mezkûr Emet ikrar edüp etti ki, aldıkları meblâğın dirhemi ikişer akçe hesabı üzere ki, 113 akçe eyler, bi-kusur bana vasıl oldu dedi.» Eğer bu yakalananın tam karşılığı ödense idi, 56,5 dirhem geldiği anlaşılan bu eski akçe için 226 akçe vermek gerekirdi. Çünkü, yeni kesilmiş akçenin ancak 4'ü bir dirhem geliyordu.

[1] Fatih, yeni akçe kestirmesi dolayısıyle, «eski akçenin yasağı» için 1478'de (11 Şevaal 882'de) yayınladığı emrinde, yasaklanan eski akçenin her bir dirhemine, «âdet üzere» iki yeni akçe verilmesini ve «kendi iradetleri ile sarrafî gümüş ve eski akçe getirenlere» de, akçe veya gümüşleri tartılıp, her yüz dirhemine 280 yeni akçe verilmesini bildiriyordu. Halbuki, yeni akçenin 330'u 100 dirhem gelmekte idi. Şu halde, burada kesinti % 15 idi. Halil İnalcık bu fermanı Belleten sayı 44, s. 625'de Vesika: 2 olarak yayımlamakla beraber, izah ve değerlendirmede hataya düşmüştür.

[2] Fatih'in ilk kestirdiği akçe ile son akçesi arasındaki ağırlık farkı, XV. yüzyılda bile akçe düşmesinde önemli bir hızın bulunduğunu gösterir. Yüzyılın ilk yarısı içinde de vezin düşmesindeki hız devam etmiştir. Bak. Akçe ağırlığının düşmesini gösteren grafik.

padişahlığının ikinci yılı olan 1514'de bile, akçenin değerindeki kararsızlık yüzünden, alım satım ve para eldeğişimine dayanan öteki işlerde, zorunlu olarak altın esasına uyulma yoluna sapılmıştı. Hatta, bir devlet görevi olan «terekenin (mirasın) kadıca vereseler arasında bölüştürülmesi» işleminde bile, hesaplar altın ve o da olmazsa gümüş dirhem ölçüsüne göre yapılmaktaydı[1].

Herhalde bu karışıklığı gidermek için olacak, yeni padişah kendi adına kestirdiği akçeyi, 100 dirhemden 400 akçe çıkacak biçimde büyültmüş, böylece, babası zamanında, örneğin, 51 akçeye geçen bir eşrefî altını 40'a düşürülebilmiş idi. Ama, ilk yıl süresince, adı geçen altının halk arasında akçe değeri 45 ile 40 arasında oynadı[2]. Akçeye olan güvensizlik yüzünden önemli alışverişlerde «frengî» florinin esas alınması ve altının akçe değeri üzerindeki ayrıksı değerlendirme karşılıkları Kanunî'nin saltanatında da uzayıp gitti. Hatta, Bursa tüccarları, anlaşmazlığa son vermek için, 1544'de mahkemeye başvurup, tam vezinli frengî floriyi 60 akçe olarak defterlettiler[3]. Hükümetin, akçe ağırlığını değişmezliğe kavuşturamaması

[1] Bursa Ş. sc. A. 22/24 Vr. 172 (defterin incelenmesi bu konuda aydınlatıcı bilgi vermektedir).

[2] Bursa Ş. sc. A. 22/24'ün gözden geçirilmesi buna ait birçok belgeler verecektir. Vr.40-52. Aynı defterin 62'nci yaprağında, alacaklı olan birinin, kendisine borçlu olanlar ile (aralarında Şehzade Sultan Ahmed de vardı) 1513'teki hesaplaşmasında şu sözler yer alıyor: «Bâdemâ, eşrefî hesab-ı sâbıkta elli birer akçe mahsup olup, şimdi ayar-ı rûzî kırkar akçe olduğu içun, ikibin eşrefîden yirmi ikibin akçe kesrolunup, bâki 58 bin akçe olup, 3047 akçe dahi zammolunup resmolunup tevzi olundu...»

[3] Bursa Ş. sc. A. 42/48. Vr. 29 (24 Zilkade 950 = 18.II.1544): «Veçh-i tahrir-i huruf oldur ki, Mahruse-i Bursa tüccarlarının mabeynlerinde Efrencî ve Sultanî florinin kusuru hususunda nizâları vâki olup, bil'ahere Mahruse-i Bursa'da bey' ve şirâ olunmağa temam'ül-vezn frengî filori tamam altmış akçe hesabı üzere olmağa zikrolunan tüccarın rızaları üzere ve şer-i şerif muktazasınca temam altmış akçe olmağa ve bey'olundukta altmış akçeye olmak üzere hükmolunup ve gıbb'et-talep mâcera septolundu.»

yüzünden, karşısına çıkan başka bir sorun da halkın «cedid akçe» yerine eski akçeyi kullanmıya devamlarını yasaklıyan kararın uygulanması idi[1].

Yeni kesilen akçeye devletin zoraki sağlamak istediği «satubazar» değeri geçerliliğine karşı direnmenin bir sonucu olarak, eski akçelerin, belki de, gerçek değerlerinden de yukarı geçtiklerini gösteren izler az değildir. Örneğin, «gümüş arayıcıları», şüphe üzerine, üstünü aradıkları Çankırı'nın Kurşunlu köyünden bir kişide «kırk beş tane Murad Bey akçesi» bulmuşlardı ki, bu olay halk arasında kullanılan eski akçelerin ne kadar geri tarihlere gittiğini göstermesi ve hele sözü geçen akçenin de «Murad Bey» adı ile isimlendirilmesi dikkati çekiyor[2]. Kanunî Sultan Süleymanın 1525 Nisan'ı (931 Cemaziyülahir'i sonları) yılgünü ile Bursa sancağı kadılarına yolladığı emrinde, dışarıya gümüş çıkarılması yasağının uygulanması yanında, halkın Diyarbakır darphanesinde kesilen eski akçe ile «satu-ba-

[1] Bursa Ş. sc. A. 50/27. s. 271 (19 Şevval 934 = 7.VII.1528): Bursa kadısına ve Bursa Darphanesi örüsü olan yerlerin kadılarına malûm ola ki: «Hâlıyâ Bursa Darphanesi Emini olan Mahmut bab-ı seadetime gelüp darphane-i mezbure örüsü olan yerlerün halkı ellerinde olan eski akçelerin sarraftan yeniye istibdâl etmeyüp alâniyen eski akçe ve Diyarbekir Akçesiyle bey' ve şirâ ederler ve zikrolan yerlerde bâzı kimesnelerin ellerinde dahi ham gümüş bulunup darphaneye getirmeyüp harice iletüp satarlar. Ol ecelden darphane mahsûlüne zarar mürettip olur deyü bildirdi. İmdi Kulum Ali hükm-i hümâyunum ile vardukta her biriniz taht-ı kazanızda onat veçhile yasak edüp kimesne eski ve Diyarbekir Akçesiyle bey' ve şira etmeyüp her şahsın elinde bulunan eski ve Diyarbekir akçesin sarraftan ve yahut darphaneden yeniye istibdâl ettiresiz. Eslemeyüp yasaktan sonra eski ve Diyarbekir Akçesi ile bey' ve şirâ edenlerin akçesin girift ettirüp kanun üzere darphaneden her dirhemine iki akçe verdiresiz. Eski ve Diyarbekir Akçesi ve ham gümüş zannolunan yükleri ve dükkânları ve odaları sizin marifetiniz ile arattırasız...»

[2] Bursa Ş. sc. A. 8/8. Vr. 374a.: «Sebeb-i tahrir oldur ki, Kengırı Sancağından Kurşunludan Hacı Yusuf Bin Turdu Has'ta gümüs arayıcılar eski akçe sezüp aradıklarında, ayrıca kırkbeş eski Murad Bey akçesi bulmuşlar. Getürüp deftere sebrettirdiler; kendi dahi veçh-i mezbur üzere itiraf etti».

zar» etmekte bulunduğunun öğrenildiği kaydolunarak, bu akçenin yasaklanması ve yasağa uymayanların ağır cezaya çarptırılması (selbi) isteniyordu[1].

Hükümetin, gümüş darlığı etkisiyle, akçenin ağırlığını gittikçe azaltması, «satu-bazar» işlemlerinde ana ölçü olan bu paranın halk gözündeki resmî değerini sarstığı için, birtakım açıkgözler, bu karışıklıktan çıkar sağlamak hırsı ile hile yollarına sapmakta zorluk çekmiyorlardı. Örneğin, külçe gümüşü ya da piyasadan topladıkları yeğni (hafif) akçeleri, yasağa bakmadan, darphanelerde «musakkal» (ağırlaştırılmış) yaptırıp[2], hafif akçelere olan isteksizlik karşısında, bu ağırlarının gerçek kıymetlerinden daha faz-

[1] Bursa Ş. sc. A. 35/35. Vr. 394b (3 Recep 931 = 26.IV.1525): Bursa Kadısı Mevlânâ Davud'a ve Hudavendigâr Sancağı kadılarına malûm ola ki: «Hâliyâ südde-i seadetime şöyle ilam olundu ki, hariç vilâyetten gelüp ticaret eden frenk ve sair kâfir tacirleri metâ getürüp, satup gerü vilâyetlerine avdet edüp gider olduklarında veya memâlik-i mahrusem tacirlerinden birisi frenk vilâyetine veya âhar hariç vilâyete gitmek istediklerinde ol diyara lâzım ve münasip olan metaı almayup hemen nakit akçe ve altun ve gümüş avanisin alup giderler imiş. İmdi bu bapta emrim şöyle sâdır oldu ki, hükm-i şerifim vusûl bulduğu gibi bir saat tehir eylemeyüp hemen zikrolan hususu nidâ-i âm ile çağırup gereği gibi tenbih ve tekid eyliyesiz ki (yukarıdaki hususların sağlanması tekrarlanıyor)... ve hâliyâ Diyarbekir cânibinde olan derphaneler raf'olunup giderilmiştir. Emrim üzere kazanızda olan mevazie gerü yasak ve tehdid olunduktan sonra memnû olunmayup elinde Diyarbekir Akçesi bulunup anun ile satu-pazar eder ise elinde bulunan Diyarbekir akçesini alup hassa-i hümâyunum içun girift ettikten sonra evvel mecal vermeyüp salbedüp cezasını ve sezasını veresiz ki ta minbaad bir kimesne hilâf-ı emr Diyarbekir Akçesiyle muamelet ihtimali olmuya...» (ahiriy'ül-Cemazeyn 931).

[2] Bursa Ş. sc. A. 35/35, Vr. 44a. (11 Rebiulahir 933 = 15.1. 1527): «...Bursa Darphanesinde emin olan ve yasakçı olanlar ellerinde hükm-i şerif olup mazmununda, bazı tacirler eski akçeyi musakkal edüp sakil olanın gayrı yerlere gönderüp satup ve hafif olanın darphaneye gönderirlermiş. İmdi onat veçhile yasak edüp kimesneye akçe musakkal ettirmiyesin. Şöyle ki, kimesne akçe musakkal ettüği zahir olursa akçesin kanun üzere girift ettirüp ve kendinün muhkem hakkından geldiresüz...»

laya geçmelerinden büyük kazanç sağlıyorlardı[1]. Devlet, özellikle doğu illerinde, Osmanlı idaresinin getirdiği hafif akçelere halkın alışamadığını görerek, Diyarbakır ve Halep darphanelerinde piyasaların, bu şehirlerin adını vere-

1 Bursa Ş. sc. A 42/48, Vr. 105a. (Evahir-i Ramazan 950 = 27.XII.1543): «...Bursa'da vâki olan darphaneye âmil olan Ahmet Bin Mehmet ve emin olan Mustafa Çelebi Bin İbrahim meclis-i şer'e Bayram Bin Musa nam yahudiyı ihzar edüp üzerine takrir-i dâvâ kılup el'an sen Hasan Bin Mürsel nam aceme 8100 musakkal akçe ve bir gümüş zencir ve marçıl vermişsin girift ederim dedikte, sarraf, zikrolan akçe musakkal değildir deyu cevap vericek, zikrolan mâdud üç defa veznolundukta, bir defa 404 ve bir defa 405 ve bir defa dahi 406 geldikten sonra, fil'hal, mahsuse-i mezburede olan müslüman ve yahudi sarraflarının ellerinde olan akçeleri meclis-i şer'e getirdilüp anlarun akçeleri dahi veznolundukta bazı 440 ve bazı 445 ve bazı 440 ve bâzı 443 ve bazı dahi 448 üzere gelip mezburun sarraflara mezkûr sarrafın akçesi gösterilüp, bu akçeye ne dersiz, denildikte, gümüştür ve musakkaldir deyu cevap verdiklerinde, mâcera alâ'vukuuhu mezburan emin ve âmil talepleriyle tescil olundu.»

Aynı defter, Nr. 72a. (11 Zilkaade 950 = 5.II.1550): «...Bursa'daki darphanenin emini Mustafa, şeriat mahfelinde, İnönü Kadısı Sinan Bin Şehsuvar ve Hoca Emir Hüseyin müvacehelerinde takrir-i dâvâ kılup, iş bu Emir Hüseyin Bursa'dan benim ve âmilin iznimiz yok iken iki kese içinde kırk-elli bin mıktarı ağır akçeyi diyar-ı Aceme Hoca Gurbet ve İlyas nam kimesneler ile irsal edüp yolda gider iken İnönü kazasına tabi Bozüyük nam kasabaya mezburan Hoca Gurbet ve İlyas kafile ile varup çadırda konup otururlar iken kasaba-i mezbure naibi Mevlâna Muhiddin Bin Şaban ile varup basup zikrolan ağır akçeyi veznettiğimizde iki kese içinde biri 413 ve biri 403 akçe gelüp (yâni 100 dirheme biri 413 ve diğeri 403 girüp) kasaba-i mezbure hatibi olan Mevlâna Muhiddinde emanet konulup gittikten sonra Mevlâna-ı mezbur Sinan zikrolan akçeyi mezburan Hoca Gurbet ve İlyasa teslim eylemiş hâliya talep eylerin dedikte mezkür Hoca Emir Hüseyin cevap verüp benim mezburan Hoca Gurbet ve İlyas ile irsal ettiğüm akçe rayic'ül-vakt 425 ve 426 akçe üzere olup ve diyar-ı Acem'e dahi göndermeyüp Tokat'a harire ve tacirlere vermek içun gönderdim idi. Ol tutulan ağır akçe ol irsal eylediğim akçe değildir. Benim akçem rayic'ül-vakt akçedir, cem-i kesir bilürlerdir. Necat'a sebep ola deyu benim adıma eylemisler deyücek, Mevlânâ-ı mumaileyh Sinan dahi ol tutulup hatib-i mezburda emanet konulan akçeyi mezburan Hoca Gurbet ve İlyas'a teslim eyledüğine mukır ve muterif olduğu gıb'et-talep tahrir olundu.»

rek kullandığı daha ağır akçeleri de kestirmeyi zorunlu gördüğü halde[1], Kanunî Süleyman'ın bundan vazgeçmiş olmasıyle, bu bölgelerde hükümetin her tarafta geçerli olması gereken tek ağırlıklı resmî akçesine bir türlü istek göstermekteydi. Onun için, bu hileli işle uğraşanlar, ağır akçeleri hep o yöne gönderiyorlardı. Akçeleri, «musakkalleştirerek» İran'a yollama çabalarının çok artmış görüldüğü 1543 ve 1544 sıralarında, Bursa'da ve İran yolunun geçtiği Bozüyük'te, kaçırılmak üzere iken yakalanan «musakkal» akçeler tartıldığında 100 dirhemi 404 ile 413 arasında değişiklik göstermiş, bunun üzerine, Bursa esnafının kullandıkları tartılınca da, 100 dirhemi 440 ile 448 arasında olduğu görülmüştü. Halbuki, resmîsi 425-426 olmalı idi. Aslında, batıdan doğuya, Bağdat'a, daha ötede Hindistan'a gidildikçe, gümüş, altın ve öteki «mücevherat» eşyası, İstanbul, Bursa, Edirne, Ankara gibi büyük Osmanlı «satu-bazar» çevrelerine bakaraktan, çok yüksek fiyata geçtiğinden, birçok kişiler buralardan topladıkları bu madenleri götürüp Halep, Şam, Bağdat, Basra ve öteki doğu pazarlarında satmaktan büyük kârlar elde etmekteydiler. Hatta, bazı devlet ileri gelenleri ya da karıları, ellerindeki mücevherleri paraya çevirmek isteyince, onlar da bunları doğuya yolluyorlardı[2]. Şu halde, birçokları, doğuda ya da akçe biriktiricileri yanında yüksek değere geçsin diye, akçeyi «sakil» hale sokarken, öteki birçokları da, adı geçen devlet sikkesinin kenarlarını «kırparak» gümüş elde

[1] Osmanlı meskûkât kataloglarında da, Halep ve Diyarbakır darphanelerinin kestiği akçelerde tutulan vezin ölçülerinin Batı Türkiyesi darphanelerindekilerinden daha ağır oldukları görülüyor.

[2] Bursa Ş. sc. A 3/3, Vr. 326 (13 Cemaziyülevvel 885 = 21. VII.1480) : «...Zaganos Paşa Kızı Hatice Hatun'un vekili Abdurrahman Oğlu Abdullah Bey meclis-i şer'de şöyle ikrar edüp etti ki, mezkûr müekkilem Hatice Hatun hâmil-i mektup Hoca Âli Mehmet Çelebi'ye, satmak içün bâzı cevahir ve altun ve incü verüp teslim eyledi ki, varup diyar-ı Arabistan'da satup nakid edüp akçesini mezkûre Hatice Hatuna teslim ede, Mezkûr Mehmet Çe-

ediyorlardı[1]. Günlük alışveriş sahipleri, vergi ödeyiciler, bu hilelerden büyük zarara girmekteydiler. Çünkü, bu yüzden altının akçe değeri değişip durmakta idi. Kalp akçe yapma olayları da gene bu sıralarda, yani XVI. yüzyılın ilk yarısı süresinde, önceki dönemlere bakınca, pek çok artmış görünüyordu[2]. Halbuki, eskiden beri de kalp akçe kesenlere uygulanan cezalar pek insafsızca idi. Örneğin, taklit pul (bakır bozukluk) kestiğinden dolayı, 1496'da yakalanan birisinin kolu kesilmişti[3].

«Satu-bazar»da para birimi olan akçenin, memlekette gittikçe suyunu çeken gümüş gibi bir madenden yapılmakta olması yüzünden, bunu birçok açıkgöz maliyecilerin (sarraf ve tüccar gibilerinin) nasıl bir haksız kazanç sağlamakta işlettiklerini örnekleriyle açıkladıktan sonra, para darlığını yaratan gümüşün Türkiye'deki birikimi ve tüketimi oluntusunu da kısaca söz konusu edelim: Alış veriş ve öteki iktisadî ilişkilerin doğal işlemi bulunan her türlü kıymet biçmelerinde, adına «para» dediğimiz aracın ana birimi olan akçenin ancak gümüşten kesilmekte bulunması yüzünden, bu maddenin, ister yabancı paralar kalıbında, ister külçe ve avaniler biçiminde olsun, Türkiye'ye gelişi ve buradan dışarı çıkışı gibi iki ticarî olaydan birincisine, yani gümüşün içeri girişine göre dışarı çıkışı daha fazla ölçüde olduğu için, memleket hiç bir zaman güvenli bir «satu-bazar»a ve her türlü kıymetin rakamlarla para

lebi dahi ol zikrolan cevahir ve hulliyatın bâzısın satıp nakid edüp, akçesini bana teslim eyledi...»

[1] Bursa Ş. sc. 35/35. Vr. 392 (26 Evel'ülcemazeyn 931 = 24 Şubat 1525) Emîr Sultan Mahallesinden Mahmut Bin Bali «akçe kenarını kırpar deyu hapsolunmuş idi. Hapiste hasta olmağın...»

[2] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. 6. Vr. 54a: Üsküdar'a «zaim = subaşı» olan Husam Bey. 1528'de iki arkadastan birinde 230 ve ötekinde 30 kalp akçe yakalamış, yapılan incelemede bu taklit akçelerin «akçe sikkesi Sultan Bayazid Han sikkesi» olduğu ortaya çıkmıştı. Demek oluyor ki, kalp akçe yapıcıları, taklitlerine eski akçe biçimi vermekle, onun sürümünde eski akçelerin yüksek itibarından faydalanmak istiyorlardı.

[3] Bursa Ş. sc. A. 26/11. Vr. 399a (8 Safer 902 = 16.X.1496).

olarak değerlendirilmesi aracı demek olan «sağ akçe»ye, devamlı ya da kararlı bir biçimde, bir türlü kavuşamamıştır. Malî işlemlerde sağ akçeye dayanma çabaları hep başarısız kalmış bulunan Osmanlı hükümeti, bu başarısızlığında, esas nedenin gümüş birikimi sorunu olduğunu iyice anlamış bulunduğunu aldığı tedbirlerle göstermiştir.

Fatih Sultan Mehmed'in son yıllarında, her darphanenin «örüsü» olan bölgeye bir «yasakçı kulu» yollayıp, eline bir «gümüş yasağı nişanı» tutuşturularak, gerek eski akçe ile «satu-bazar» olunmasına, gerek kişilerin kaçak gümüş bulundurmalarına engel olunması konusunda pek sıkı arama ve taramalar yapılması, devlet hazinesinin ihtiyacı olan gümüşü bulmakta büyük zorluk çektiğini gösteriyor. Ayrıca, kuyumcu ve simkeşlerin işleyecekleri gümüş miktarı da, her biri için günde en çok 20 dirhem olarak sınırlandırılmıştı[1]. İçerideki gümüş tüketimini azaltma çareleri

[1] «Darphanelerin örülerine» giren sancakların beylerine ve kadılarına yollanan bu nişan-ı hümayûnlardan bazılarının tıpkıları şer'iyye sicillerine de geçmiş bulunduğu için, örneğin bunlardan Bursa'ya gelenler, bu kaza kadılığının Nr. A. 3/3 Vr. 53'e 11 Şevval 882 = 16.1.1478 yılgünü ile kaydettiği üzere, bugün elimizdedir. Bu tür örneklere, Paris Bibliothèque Nationale Türkçe yazmaları, Nr. 39'daki bir yazmada da rastlanıyor: Bak. Vr. 1-31 arası. Ayrıca, şu belgeleri inceleyiniz: «Bursa Darphanesi örüsü olan yerlerın kadılarına malûm ola ki, hâliya Bursa'da muhtesip olan iş bu darende-i ferman-ı hümayun kulum Mehmet mezbur darphanenin yasağı içun yasakçı tayin olunup irsal olundu. Buyurdum ki vardukta siz ki Bursa Darphanesinin örüsü olan yerlerin kadılarısız her birinüz kulum marifeti ile taht-ı kazanızda olan halka onat veçhile tenbih ve yasak eyliyesiz ki, kimesne Kara Âmed ve musakkal ve kırkılmış ve kem ayar olan akçeler ile satu-pazar eylemiye ve ettirmiyesiz ve her kimde ol asıl akçeler varsa Darphaneye getirüp kem ayarı kal'ettiresiz ve mâdâsın toplattırup her yüz dirhemin dörtyüz akçeye istibdâl ettireler. Her kim bu asıl akçeler ile satubazar ederler ise, ki zâhir ola, akçesin alup darphaneye gönderüp her dirhemine ikişer hesabı üzere akçesin verdikten sonra kendüsin gereği gibi tedip ettiresiz ve her kimesnede uğurluk mâden gümüşü zahir olursa alan ve satan kimesneleri yasak kuluna tutturup tâcilen yazup dergâhıma arzedesiz ki sonra emrim ne veçhile câri olursa mucibi ile amel edesiz ve kalp akçe ile kallâp tutulacak olursa tedip

arama yanında, bu madenin Osmanlı pazarlarına gelen mal karşılığında akçe, külçe ya da avani olarak dışarıya götürülmesinin darlığı doğuran en büyük etken diye düşünüldüğü görülmektedir. Ancak bu önemli sezginin tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Fakat, Kanunî Süleyman saltanatının ilk yıllarından itibaren başlıyan akçe ve gümüş darlığını giderme çareleri aranırken, Türkiye'ye dışardan, özellikle İran'dan gelen ticarî mal karşılığında, gümüşün en çok o tarafa aktığı tespit olunmuş, bunun üzerine, dışardan Türkiye'ye mal getirenler kim olursa olsun, bedelinde aldıkları akçe, avani ya da külçe şeklindeki gümüşleri götürmelerine kesinleyin izin verilmeyerek, gene kendi memleketinde işe yarar Türk mallarını alıp gitmeleri için bütün büyük alışveriş merkezlerindeki kadılıklar ile sancakbeyleri ve beylerbeylerine sıkı emirler verilmişti. Fakat, kaçakçılık suretiyle olsun, ilgili iş erlerine veya gümüş yasakçılarına rüşvet vermek yoluyla olsun, bu yasaktan kurtulmak fazla zor değildi. Onun için, dışarıya akçe olarak veya öteki şekillerde gümüş kaçırmayı önleme çabalarından etkili bir sonuç alınamamış olmalı ki, 1546'da çıkarılan bir ferman ile yurt dışına giden malların cinsleriyle akçe değerinin incelenip, bu konuda düzenlenecek bir defterin, mühürlü ve imzalanmış olarak hükümete yollanması istenmiştir[1].

olunduktan sonra kendüsünü hapsedüp kazıyesin dergâhıma arzeyliyesiz ve tacirlerün ve gayrilerin yüklerinde ol asıl akçe zannolundukta sizin marifetiniz ile yasak kuluna arattırup göndere-siz...» (Ş. sc. A. 60/64 Vr. 260a. 17 Muharrem 956 = 15.II.1549).

[1] Bursa Ş. sc. A. 43/49, Vr. 15a. (7 Safer 953 = 9.IV.1546): «...Sene 953 Saferinin gurresinde hükm-i şerif varid olup Bursa'dan Şarka giden tüccardan şimdiye değin kaç nefer kimesne gidüp ve her biri ne kadar akçelik metâ alup gidüp ve cümle ne mıkdar akçelik idi ecnas ve envaı ile yazdurup arzedesiz diye ferman olunmuş. tmtisâlen lil'emr'ül-âlî bu fakir hassa harç ve mizan eminleriyle tüccarın üzerine varup şimdiye değin gidenler malûm olmağa kabiliyet olmamağın, hükm-i şerif vârid olduğu tarihten sonra diyar-ı Şarka giden tüccarın esamisi envâı metâlarıyle defter olunup imzalanup ve mühürlenüp Âsitane-i Sa-

Yukarıda verilen bilgiler bize şunu anlatmaktadır ki, iktisadî darlığın kesin bir göstergesi gibi olan gümüş darlığı devleti uğraştıran en büyük sorun olarak geçmektedir. Ancak, önemle belirtmek gerekir ki, alınan tedbirler genel olarak tıpkı ticarî eşyalarda olduğu gibi bir sürü yasaklar olup, öte yandan, darlığı gidermek için memlekette daha çok gümüş sağlıyacak tedbirler alındığını gösteren belgeler yoktur.

2 — Akçe Değerindeki Kararsızlığın Malî Alandaki Olumsuz Etkileri:

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek ticaret dünyasındaki zararına alışverişçi durumu, gerekse kendi iç pazarlarında ve para kesme düzenindeki başarısız tutumu, Türk toplumunun iktisadî yolda hızlı diyebileceğimiz adımlarla bir bunaltı dönemine girmekte bulunduğunu yansıtmakta idi. Gerçekleyin, devlet kurumlarının işlemleri ve toplum yaşantısının türlü yönleri incelendiğinde, hükümetin askerî ve siyasî alanlardaki parlak başarılarını güven altına alacak sağlam ve gelişkin ekonominin bir türlü kurulamadığı, tersine olarak, bu yoldaki gidişatın hep çöküntü yönünde olduğu ortaya çıkar. Şimdi rakamlara dayanarak, örneğin, maliye işlerini bu yönden göz önüne getirdiğimizde, 1453-1559 arası döneminde de dünyanın en kudretli siyasî gücü olan Türk devletinin, kendi iç dünyasında hiç de öyle olmadığını göreceğiz.

Yerinde bütün ayrıntıları ile anlattığımız gibi, burada inceleme dönemi olarak aldığımız 1453-1559 arası akçe kesim işlemine ait verdiğimiz rakamlardan şu yön anlaşıldı ki, Fatih Sultan Mehmed'in 1451'de çıkardığı akçenin ağır-

adete irsâl olundu. Ammâ bazı kimesneler, husûsâ Rumeli canibinden olalar, Rumeline yahut ahar yere kendü memleketimize gidüp nakid akçe alup gideriz deyu taallül edüp yine diyar-ı Şarka gitmek ihtimaldir ve bâzı kimesneler filâna dört-beşbin filori karz verüp muamele-i şer'iyye ederiz deyu ellerine hüccet-i şer' iyye alup muvazaa etmek ihtimaldir. Onun gibilerin hususunda emr-i şerîf ne veçhiledir malûm olmayup arzolundu...»

lığı bir gram etrafında (100 dirhem gümüşten 336 akçe çıkacak şekilde) oynuyordu[1]. İleriki yıllarda, arasıra, bir öncekinden daha büyüklerinin kesildiği olduysa da, akçe ağırlığının hep düşürülmekte devam ettiği, XVI. yüzyılın başında, yani II. Bayazid'in son sıralarında, akçenin, ağırlığından, elli yıl öncesine göre %21 kaybettiği, çünkü, 100 dirhem gümüşten 426 akçe kesilmiş bulunduğu görülür. 1559'un «satubazarında» kullanılan akçeyi 1451'deki ile karşılaştırdığımızda, gümüş miktarının düşüşündeki yüzde farkın resmî şekli yönünden değişmediğini görmekteyiz. Ancak, Kanunî'nin yarım yüzyıla yaklaşan saltanatı sırasında akçe ağırlığının zaman zaman bu %21 gumüş kaybını da geçtiği, fakat, arkasından hemen düzeltildiği olmuştur. Demek ki, Fatih devrinde 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 330-400 arasında gezmiş iken, II. Bayazid'den itibaren 426'yı aştı, ve 1559'da bu rakam korunmakla birlikte, arada 450'ye çıktığı da oldu; ama, akçe ağırlığının gümüş kaybı, resmî olarak, %21 diye kabul edilebilir. Altının değeri ise, 40'dan 45, 50, 55 ve sonunda 60'a çıkmış bulunduğu için, şu halde akçenin geçerlik değerindeki resmî kayıp %50'ye yaklaşıyordu. Akçe kesilmesi işlerinin anlatıldığı yerde, bu konu üzerinde uzun uzun durulduğundan, burada şu örneklerle yetindikten sonra, şimdi, akçenin uğradığı bu %50 değer kaybının devlet maliyesi üzerinde nasıl bir etkide bulunduğunu rakamlarla gösterelim.

Osmanlı vergi rejiminin özelliklerinden olarak biliyoruz ki, şer'î ve örfî resimler (vergiler) akçe miktarı ya da ürünün belli bir kısmı olarak kanunnamelerde belirtilmiş bulunmakta idiler. Belki de bu resimleri ödeyen büyük halk kitleleri, toprağın işleyicisi olan fakir köylüler, hiç bir zaman daha fazlasını ödeyecek bir kazanç ilerlemesi gös-

[1] Bir gram etrafında diyoruz; çünkü, bir darphanede kesilen akçe ötekini tamı tamına tutmuyor, biraz daha ağır, daha hafif olabiliyordu. Bu uymazlık ya teknik kusurdan ya da akçe kesenlerin gümüş miktarında hile yapmalarından ileri gelmekteydi.

teremedikleri, hep «reaya fıkarası» deyiminin anlamı içinde kaldıkları için, ilk konuldukları zamanki miktarları, o sıralar akçesinin yüksek değeri dolayısıyle, zorunlu olarak, çok aşağı tutulmuş bulunan vergilerin, ufak akçeler devrinde de artırılmaları yoluna gidilememiş, böylece, hazinenin ödeyicilerden alacağı yukarıda bölümlerini belirttiğimiz her iki çeşit resim de değiştirilemez bir nitelik kazanmıştır. Gerçekleyin, Fatih Sultan Mehmed'in 1458 yılgününde Sırbistan seferini yaparken, çok ağır hizmete katlandıklarını gördüğü timarlı sipahilerin, kanunname gereğince, raiyyetlerinin Hıristiyanından 23, Müslümanından 22 akçe olarak, yıllık hesabı ile aldıkları çift resimlerini, onar akçe artırarak 32 ve 33'e çıkarması, sanıyoruz ki, tek örnektir; böyle bir vergi artırmasının başka benzeri de geçmemiştir[1].

Vergileri yükseltmenin, ya da, yenilerini koymaya kalkmanın kamuoyunda hiç iyi karşılanmadığını, bazı yazarların, bu tür kararlardan etkilenerek, artırmayı ya da yeni vergi koymayı yapan hükümeti sert biçimde eleştirmelerinden anlıyoruz. Örneğin, Mehmed Neşrî'nin ifadesine göre, gûya Murad'ın tabiplerinden Fazlullah Paşa, padişaha zekâtların halktan zorunlu vergi olarak hazine hesabına toplanmasını, bu yola gidilirse büyük bir gelir sağlanacağını hatırlatmış, fakat, devletin ve askerin bu biçim zorla alınan vergiye ihtiyaçlarının bulunmadığını söyleyen Sultan Murad, «Bizim üç dürlü malımız vardır ki, gay-

1 Kemalpaşazâde, Ordu Sırbistan seferinden döneceği sırada, Macar kuvvetlerinin Tuna'yı geçmesi üzerine, üzerlerine yollanan timarlı sipahilerin bu karşılaşmada büyük başarı kazandıklarını, ondan sonra da orada uzun süre bekçi bırakıldıklarını, çift resminin, bu hizmete karşılık, 11 akçe artırıldığını yazmıştır: Bak. İstanbul Millet Kitaplığı, Ali Emirî Yazm. Nr. 31. Vr. 37a. Neşrî (Taeschner Yayımı, s. 188) ise, Macarlar üzerine Mahmut Paşa kumandasında yollanan timarlıların kazandıkları galibiyet üzerine, çift resminde yapılan artırmanın 10 akçe olduğunu, yazarın zamanındaki 22 yerine 32 akçe alınmasının «andan beri hâdis» olduğunu söylüyor. Âşıkpaşazâde Tarihi'nde aynı olay, s. 375'dedir.

rı padişahlarda yoktur. Ben ve sipahim, ol maldan yeriz ki, gayet şüphesiz helâl maldır: Biri gümüş madenleri vè biri küffardan harac-ı şer'î ve biri dahi gazada alınan mâl-ı ganimet. Hâşâ ki, ben leşkerime zorla alınan zekâtı yedirip, halkın vebalini boynuma alam,» diye cevap vermiş ve bu teklifi yapan tabip paşayı da işinden atmıştı[1].

Mehmed Neşrî'nin, II. Murad ile tabibi Fazullah Paşa arasında geçtiğini söylediği şu olayın doğru olmadığı bir gerçektir. Çünkü, o padişah zamanında da, vergi türleri, Fatih devrindekinden fazla değişik değildi ve devlet hazinesi, yukarıda sayılan üç kaynaktan da faydalanmakla beraber, masraflarının büyük çoğunluğunu, kökleri zekât ve mirî toprk icarına giden ve reayadan zorunlu olarak toplanan vergilerle karşılıyordu[2]. Fakat, asılsız diye düşündüğümüz Fazullah Paşa ile ilgili bu hikâyenin bir değeri, II. Murad'a söyletilen yukarıki sözlerle Fatih devrinde alınagelmekte olan vergilere karşı yazarın kendi karşıt kanaatını yansıtmasıdır. İleriki yüzyıllarda da örneklerini bulacağımız üzere, Osmanlı yazarları ve ulemâsı devlet adına konan her yeni vergiyi ya da kanunnamedekilerinin artırılmasını hiç de iyi karşılamamışlar, «bid'at» saymışlardır. Bizim düşündüğümüze göre, vergi artırma, yeni vergi koyma gibi işlemlere karşı yükselen acı sızlanmaların gerçek nedeni, iktisadî çöküntünün yarattığı yoksulluktu. Yalnız halk yığınları değil, geçim olanakları yerinde olanlar bile geçim zorluğu hissetmekte idiler. Bu durum, zamanın yazarlarını, yeni vergi koyan ya da eskilerini artıranlara karşı ağır dilli kalem kullanmıya yöneltiyordu.

Burada kısaca söylemek istediğimiz şudur ki, en başta akçe değerinin düşmesi olarak, öteki iktisadî ve malî bunaltılar yüzünden, devletin görevlerini yapması için

1 Bak. Neşrî, aynı yer, s. 230.

2 «Devlet Maliyesi» bölümüne bakınız.

masraflarına yetecek gerekli parayı bulmada kullandığı gelir kaynaklarında dengeli bir gelişme olmamıştır. Birkaç malî kaynağın hazineye sağladığı gelirin yıllar sırasınca gösterdiği artış hızını belirten rakamların incelenmesi bu konuda bizi az çok aydınlatacaktır. Örneklerimizi de elimizdeki, belgelerin ait olduğu Bursa hazinesinden vereceğiz.

Osmanlı devlet hazinesinin gittikçe tersine bir yolda, yani gelir azalmasına veya duraklamasına uğramakta devam ettiğini ispatlıyacak örneklerden en önemli birisi, «Bursa Galle Pazarı Mukataası»nın veriminde görülen gelişmenin normal bulunmayışıdır. Adından da anlaşılacağı üzere, galle pazarının geliri galle hanında yapılan hububat satışlarından alınan resimlerden elde edilmekteydi[1]. Satış maddesi en zarurî yiyecekleri kapsadığı için, bu tür alım satımdaki azalma ancak mahsulün iyi gitmediği kıtlık yıllarında görülebilir. Nüfus artımı dolayısıyle, öteki yıllarda satışlar yıldan yıla hararetleneceği için, vergilerdeki gelir artımı da o ölçüde fazla olmalıydı. Şimdi, aşağıda bu konuyla ilgili tabloyu düzenliyerek, bu alanda da belirli bir fikir vermiş olacağız.

Bursa şehrine gelen hububatın satış yeri demek olan «galle pazarı»ndan mukataa=kesim yolu ile elde edilen verginin yıllık (355 günlük) geliri, 1489'da 63.400, 1492'de 103.340, 1498'de 140.000 olarak artarken, 1500'de 133.340'a geri düşmüş, 1554'e kadar olan elli dört yıllık sürede, inme-çıkma hep bu son rakam ile 170.000 arasında oynamış, ancak 1559'da 203.000 ve 1561'de ise 216.670'i bulmuş idi. Pazara gelen galle=hububat'ın tartımından alınan resim= vergi toplamının yıldan yıla arttığı görülmekte ise de, rakamlarla tespit olunan bu yükselmede yiyecek maddelerinin tüketiminde bir düşme olamıyacağının başlıca neden

[1] Şehre gelen bütün hububat, ancak Galle Hanı'nda satışa çıkarılmak zorunda idi. Han dışında alım-satım yasaktı.

bulunduğu ortadadır[1]. Halbuki, «Bursa Galle Pazarı» mukataasının, örneğin 1498'deki geliri olan 140 bin akçenin altın değeri 140.000/55=2545, 1561'deki gelirinin altın değeri de 216.670/60=3611 floridir. Görülüyor ki, galle pazarının devlet hazinesine sağladığı gelirdeki yetmiş yıllık artış %50'yi biraz geçiyor. Sözü edilen vergi hububat ticaretinden alındığına göre, eğer gelir, hububatın fiyatlarına uyarak artmış bulunsaydı, 1498'de, buğdayın satış fiyatı, kile başına en çok üç akçeden, 1561'de 8 ve daha yukarıya çıktığına göre, tüketim de azalmıyacağı için, galle pazarı mukataasının hazineye sağlıyacağı altın gelirin, 1498'deki 2545'e karşı, bu rakamın 1561'de %50 artımlısı olan 3611 değil, onun tam üç katı olan 7635 flori olması gerekirdi[2]. Akçe üzerinden de yürünse aynı sonunca varılır: Galle pazarından devlet hazinesine sağlanan gelirdeki 1498'in 140 bin akçesine karşı her ne kadar 1561'de 216.670 akçeye erişilmiş ise de, hububat fiyatlarındaki üç katı aşan yükselme hesaba katılınca, gelirde de aynı ölçüde çoğalmıya erişilememişti. Çünkü, pazara satılmıya gelen hububat= tahıl miktarı 1561'de de 1498'dekinin aynı kalsa bile, sırf fiyat artışından dolayı, gelir artışı da hiç olmazsa 140 binin üç katı olan 420 bin akçeyi bulmalıydı.

Görülüyor ki, tüketimi zorunlu olan tahıl satışlarından bile devlet hazinesine, yürüyen zaman ile orantılı bir gelir artışı sağlanamamıştır[3].

[1] Bursa «Galle Pazarı» mukataasından hazineye 1489-1561 yılları arasında gelen akçe miktarının seyrini gösteren tabloyu inceleyiniz.

[2] Burada sözü edilen 1498 ve 1561 buğday fiyatları, Bursa şehrindeki satışlardan alınmıştır.

[3] Galle Pazarı Mukataası'nın gelir artışı tablosunu inceleyiniz.

Galle pazarının akçe ve flori olarak yıllık gelir artışı tablosu

Yıllar	Yıllık Gelir Akçe olarak	Yıllık Gelir Altın olarak	Yıllar	Yıllık Gelir Akçe olarak	Yıllık Gelir Altın olarak
1489	63.400	1294	1541	140.000	2333
1492	103.340	1987	1543	150.000	2542
1498	140.000	2545	1545	156.670	2611
1500	133.340	2516	1548	170.000	2881
1502	140.000	2642	1552	153.340	2557
1505 (2)	150.000	2778	1554	156.000	2600
1515	166.700	3145	1559	203.000	3380
1517	150.000	3000	1561	216.670	3611
1519	153.340	3067	1570	233.330	3888
1539	133.340	2222	1573	226.667	3778

Şu rakamlar, Galle Pazarı mukataası gelirinde oldukça düzenli (çok az ölçüde de olsa) bir artmanın devam ettiğini gösteriyor. Ancak, bu, altının akçe bakımından olan değerini yükseltme oranını fazla aşmamaktadır. Hububat fiyatlarında görülen birkaç kat pahalılaşmanın, gelir artımına aynı ölçüde etki yapması gerekir iken, buna da rastlanmamaktadır. Çünkü, 1490 etrafında, buğdayın kilesi (20 okkası), ortalama, 3'den 1560 sıralarında 9 akçeye çıkmış olduğuna göre, şehrin galle pazarına gelen hububat miktarı her iki tarihte de aynı kalsa bile, fiyatların üç katına çıkması dolayısıyle, satış bedelinin %2'si olarak alınan bağların toplamı demek olan 1490'daki galle rüsumunun getirdiği ortalama 2.000 flori, 1559'da üç kat olarak, 6.000 floriye erişmeliydi. Halbuki, yukarıya konan tabloya göre, galle mukataasının bu son yıldaki geliri 3380 floriye ancak ulaşıyordu.

Devlet hazinesinin kaynaklarından elde edilen gelirlerin iktisadî gidişatın şartlarına bir türlü uyamadığını, bu yüzden de malî darlığın halkın omzuna taşınmaz bir yük bindirdiğini göstermek üzere, burada daha başka örnekler vereceğiz. Bu suretle, Türkiye'de, hükümet idaresinin

ödeyiciler gözünde niçin bir soyguncu durumuna düştüğü ortaya daha iyi çıkacaktır.

«Anadolu Vilâyeti Çingene ve Âzadegânı» (Kölelikten âzâd edilmiş olanlar) mukataası» denen vergiler grubu, iltizam yoluyla toplanma usulünde, hazineye, 1495'de, yıllık 146.667 akçe=2.667 altın flori, 1497'de 156.667 akçe= 2848 altın flori veriyordu. Bilemediğimiz nedenler yüzünden, aynı kaynağın yıllık geliri 1506'da 78.333 akçeye= 1451 altına, 1513'de 66.667 akçeye=1212 altına düşmüştür. Sözünü ettiğimiz kaynağın gelişimindeki değişimleri göstermek üzere, rakamları elimizde bulunan yıllar sırasıyle düzenlediğimiz şu tabloya bakınız:

Yıldan yıla gelir seyri:

	Yıllık Gelir			Yıllık Gelir	
	Akçe	Altın		Akçe	Altın
Yıllar	olarak	olarak	Yıllar	olarak	olarak
1495	146.667	2667	1524	86.333	1363
1497	156.667	2848	1526	96.667	1640
1506	78.333	1451	1527	100.000	1695
1513	66.667	1212	1533	106.667	1778
1515	88.333	1478	1536	113.699	1890
1519	90.000	1800	1543	133.333	2260
1513	66.667	1212	1558	116.667	1944
1515	88.333	1478	1559	120.000	2000
1519	90.000	1800	1570	116.667	1944
1521	66.667	1212	1573	126.667	2111

«Çingene ve Azadegân Mukataası»nın seksen yıla yakın süre içindeki gelir durumunda, 506'nın 1451 altınına karşı, 1559'da 2000 altın gelir sağlamakla, artışın %25'i bulduğu anlaşılırsa da, gerek bu iki tarih arasındaki 53 yıllık uzun süre ve gerek bu arada görülen çingene ve âzâdegân mukataasının kapsadığı nüfustaki artış gözönünde tutulursa, gelirdeki bu kadarcık yükselme hiç de önemli bir anlam taşımaz[1].

[1] 1495 yılının geliri olan 2.667 altını ya da 1497'deki, 2.848 altını esas alırsak, 1559'daki 2.000 altınlık gelir elbette bir düş-

Başka bir örnek olarak, Bursa Kapan Mukataası'nı, yani şehirde meyve hanına gelip dağılan meyvelerin toptan satışları üzerinde %2 hesabı ile alınan resimlerden biriktirilen gelirin, eldeki rakamlara göre, 1485'den 1574'e kadar olan seyrini inceliyelim:

	Yıllık Gelir			Yıllık Gelir	
	Akçe	Altın		Akçe	Altın
Yıllar	olarak	olarak	Yıllar	olarak	olarak
1485	266.667[1]	5.557	1514	266.667	4.845
1488	318.000	6.500	1518	200.000	4.000
1490	300.000	6.122	1520	150.000	2.727
1490	370.000	6.275	1523	166.666	2.976
1492	212.148[2]	4.080	1527	190.000	2.220
1494	323.323	6.217	1530	200.000	3.390
1497	263.177[3] (*)	4.785	1541	150.000	2.500
1499	283.333	5.247	1543	151.660	2.538
1502	300.000	5.556	1545	153.333	2.556
1507	136.000	2.473	1570	200.000	3.333
1511	383.333	6.969	1572	203.333	3.356
1512	410.000	7.456	1574	206.666	3.444

me ifade eder. Ancak, bu durumun, iki yüksek rakamın gösterdikleri geliri veren mukataanın kapsamında bir değişme yapılmış olmasından ileri geldiğini sanıyoruz. Onun için, normal rakam olarak 1506'nınkini aldık.

[1] Kapan Mukataası, İltizam Emini'ne, üç yıllığı 800.000 akçeye verilmiş olmakla beraber, eminin tuttuğu günlük gelir hesabı defteri, Harç Emini ve onun kâtibince kontrol edilmekte ve onlar da ikinci defteri tutmaktadırlar. Bu ince hesaplar gösteriyor ki, gerçek gelir hemen her zaman mültezimin yükümlendiği miktardan hayli fazladır. Örneğin, sözü geçen kapan mukataasının 890 Zilkade'sinde (1485 Aralığında) yapılan hesabı, üç yılı (355 günü) dolmaya daha 53 gün varken, hasılatın 1.481.458 akçeyi geçtiğini ortaya koymuştur. Şu halde, iltizam senedi üzerinden hesaplanınca, yıllık hasılat 266.667 akçe olmakla beraber, tutulan defterlerdeki hesapta yıllık gerçek gelir 500.000 akçeye ulaşmaktadır. Şunu da kaydetmeli ki, gerçek hasılatın senette yükümlenilenden az olduğu da görülmüştür. Bu hal mültezimin batması anlamına gelir.

[2] Bu rakam, elde bulunan 18 günlük hasılattan 355 günlük

(*) 416. sayfaya bak.

Devlet hazinesinin, gelir kaynakları yönünden, durumunda sezilen kötü gidişi anlatır nitelikteki ikinci örneği olumlayan rakamları da Bursa Kapan Mukataasından almış bulunuyoruz. 90 yıllık uzun bir sürenin türlü tarihlerine ait elde edebildiğimiz bu rakamların artış ve eksiliş seyri, eskiden yeniye doğru izlenirse görülecektir ki, maliyede sürekli kararsızlık yaratacak bütün olumsuz etkiler, gerçekte kaynakların verimlerindeki düzensizlikten gelmekteydi. Yukarıdaki tabloya bakılırsa, şu anlaşılacaktır ki, II. Bayazid'in ilk yılları demek olan 1485'den itibaren, bütün sultanlığı süresince, «kapan mukataasında» az çok bir kararlılık, hatta oldukça önemli bir artış vardır. Halbuki, Yavuz Selim'in saltanatı ile birlikte, gelirde dikkati çeken bir azalma başlıyordu. Verdiğimiz tablonun ilk rakamı, yani 1485'deki yıllık gelir 266.667 akçe=5557 altın flori olmasına karşılık, 1512'nin rakamı 410.000 akçe=7456 altın floriyi bulmuştur. 1514'ün rakamı, 266.667 akçede ve altın olarak 4845'te kaldığı için, gerçek değer yönünden, kapanın gelirinde en az %13 azalma görülmüştür. Oysa ki, değişen zamana göre, eksilme değil, artma olması gerekirdi.

Devletin malî kaynaklarından hazineye akan akçe durumunu anlatan başka bir örnek olarak, «Bursa Darphanesi Mukataası»nın hesaplarını da aşağıya geçiriyoruz.

(yıllık) gelir hesap edilerek elde edildi. Ancak, şu da şaşılacak şey ki, mültezimin 18 günlük eldesi bu kadar düşük olmakla beraber, kendinden bir önceki mültezimin hesabı görüldükte, kapan mukataasının günlük geliri 3187 akçe, yani yıllığı 531.385 akçe olduğuna göre (hesap 22.X.1491'de görülüyor), ya 1492'deki gelirde beklenmedik bir düşme oldu, veya yeni mültezim defteri doğru tutmuyordu: Bak. Bursa Ş. sc. A. 8/8. Vr. 293a. ve 308a.

[3] Bu rakam da 330 günlüğü belli olan hasılattan 355 günlüğü hesaplanarak, yıllık hasılat (iltizam yükümü değil) elde edilmiştir: Bak. Bursa Ş. sc. A. 18/17 Vr. 79b. (415'inci sayfaya, 1497 yılına ait not).

Yıllar	Yıllık Gelir Akçe olarak	Yıllık Gelir Altın olarak	Yıllar	Yıllık Gelir Akçe olarak	Yıllık Gelir Altın olarak
1514	50.000	944	1527	110.000	1.864
1518	100 000	2.000	1538	100.000	1.667
1519	150.000	3.000	1542	130.000	2.167
1520	170.000	3.091	1552	60.000	1.000
1524	50.000	911	1553	70.000	1.167
1525	80.000	1.430			

Her yeni akçe çıktıkça, eskisinin yasaklanması ve yenisinin kesimi ile eldeğişimine konması işlemlerinden çıkan bu verginin, daha doğrusu bac'ın 1514'deki durumu ile kırk yıl sonraki, yani 1553'deki durumu arasındaki fark, tablonun ifade ettiği üzere, fazla değildir.

Bursa'ya gelen koyunlardan alınan ayakbastı bacının (bac-ı pây-ı ağnamın) hazineye sağladığı gelirin seyri de bizce bilinen 1543 ile 1554 arası süredeki rakamlara göre şöyledir:

Yıllar	Yıllık Gelir Akçe olarak	Yıllık Gelir Altın olarak	Yıllar	Yıllık Gelir Akçe olarak	Yıllık Gelir Altın olarak
1540	77.000	1.283	1547	80.000	1356
1542	89.000	1.483	1549	87.000	1450
1544	103.000	1.717	1554	88.000	1567

Bursa et tüketimi ile ilgili koyun satışlarından elde edilen resim=vergi miktarında da kayda değer bir artış olmadığından başka, zaman zaman azalmanın bile görüldüğü dikkati çekiyor.

«Bursa İpek Mizanı Mukataası»nın elimizdeki bazı yıllara ait gelir miktarını da burada tablolandırırsak, malî gidişatın durumu daha iyi aydınlanmış olur:

Yıllar	Yıllık Gelir Akçe olarak	Yıllık Gelir Altın olarak	Yıllar	Yıllık Gelir Akçe olarak	Yıllık Gelir Altın olarak
1485	1.800.000	37.500	1504	2.383.333	44.136
1495	2.600.000	47.273	1508	1.816.667	33.030
1501	2.333.333	44.025			

Yirmi üç yıllık bir süre içindeki beş adet iltizam bedelinin hazineye sağladığı gelir miktarı gözden geçirilirse, artma ve eksilme düzensiz olup, akçe yönünden eşite yakın olan 1495 ile 1508 rakamları altın olarak ifadelendirildiklerinde, azalma olduğu görülüyor[1].

Son olarak vereceğimiz tablo, Bursa'nın boza tüketimini ifade eden «Boza Mukataası»nın durumunu yansıtacaktır. Burada göz önüne konacak rakamlar, Hazine'nin çökmesini değil, fakat, ona ortam hazırlayıcı bir olay demek olan Bursa şehir hayatının içinde bulunduğu sıkıntılı yaşayışı gösterecektir. Çünkü, devlet malı olan «boza dükkânlarında» içilen, başka yerde satılmasına izin verilmiyen bozanın tüketimindeki azalıp çoğalmanın şehirdeki nüfus dalgalanmalarını, refah seviyesindeki ilerleyip gerilemeyi, işsizlik ve onunla birlikte yürüyen içki, fuhuş, hırsızlık, cinayet gibi toplumsal düzeni ve güvenliği sarsıcı olayların arttığını belirten bir gösterge olduğunu söylemeliyiz[2].

Aşağıda düzenlediğimiz ve yüz yıllık süreden kimi yılların hazine geliri durumunu gösteren tabloyu incelemek, bu bakımlardan çok anlamlı ve şehirdeki toplumsal yaşayışın içine düştüğü bunalımın derecesini kavramak yönünden pek yararlı olacaktır.

[1] 1488'de (27 Recep 883'te) 3250 lüdre (bir lüdre = 100 dirhem = 320 gram) ipekten 5417 akçe resim (bac) alındığı tespit edilmiştir. (Bursa Ş.sc. A. 7/7. Vr. 24a). Buna göre, fiyatların da o sırada fazla olmadığı düşünülünce, 1485 yılının 1.800.000 akçelik (37.500 altın florilik) hazine geliri, o yıl, Bursa İpek Mukataası çevresinde 346 ton 312 kilogram ipek satışı yapıldığı anlamına gelir. Aynı hesapla, 1499'da satılan ipek miktarı da 499 tonu geçiyordu.

[2] Padişahın, kalabalık bir maiyyet ile Bursa'ya oturmaya gelmesi boza sürümünü artırdığı gibi, bunların İstanbul'a dönmeleri de azalmaya sebep oluyordu. Bu durumun geliri arttırıp eksiltti-ği mültezimlerin verdikleri hesap ile sabittir.

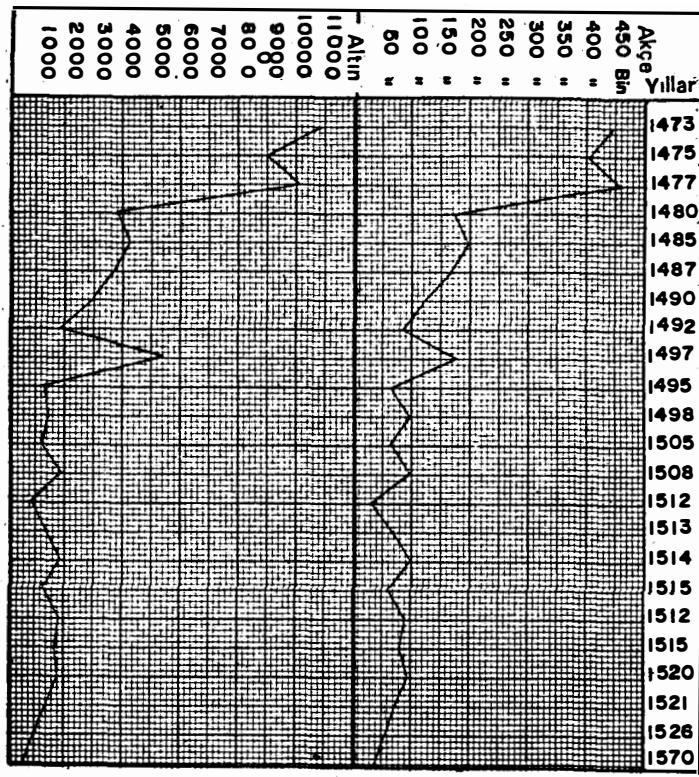
Yıllar	Yıllık Gelir Akçe olarak	Yıllık Gelir Altın olarak	Yıllar	Yıllık Gelir Akçe olarak	Yıllık Gelir Altın olarak
1473	440.000	10.777	1508	90.000	1.636
1475	400.000	8.889	1512	34.317[2]	624
1477	451.560	10.035	1513	63.545	1.155
1480	168.333	3.741	1514	90.880	1.652
1485	193.475	4.031	1515	59.995	1.132
1487	168.980	3.449	1518	83.780	1.676
1490	112.890	2.848	1519	76.680	1.534
1492	85.555	1.642	1520	88.000	1.600
1494	169.333	5.256	1521	66.667	1.205
1495	59.285	1.075	1526	50.000	848
1498	95.140	1.206	1570	33.000	530
1505	56.090	1.039			

Yukarıda söylediğimiz gibi, bozahane gelirinin bu kadar değişik ve hep azalma biçiminde bir grafik çizmesi, Bursa şehrinin sosyal ve ekonomik hayatındaki kararsızlıklarla yakından ilgilidir[1]. Eğer Edirne, İstanbul, Ankara, Konya gibi başka büyük şehirlerin bozahanelerine ait rakamlar da elimizde olsa idi, öyle sanıyoruz ki, onlar hakkındaki grafiğimiz de Bursa'nınkine benziyecekti ve bundan şu incelediğimiz yüz yıllık Türk şehir derneşiminin ne kadar toplumsal ve ekonomik kararsızlık içinde sürüklendiği üzerinde çok kesin bilimsel sonuçlar çıkarabilecektik[2].

«Bursa Hazinesi»ne gelir sağlıyan vergi kaynakları içinde, kapsadığı resim=vergi alanının sınırları değişmediği, yani buraya başka mukataanın katılmadığı, ya da onun bir bölümünden yeni bir mukataa yapılmadığı için, Bursa İhtisap Mukataası'nın aşağıya çıkardığımız 52 yıllık bir süre içindeki 16 dönemlik iltizam bedelinin oluşturduğu tablo incelendiğinde, Osmanlı malî kaynaklarının tümü

[1] Bozahaneler gelirinin 1512'de bu kadar düşmesinin nedeni, bir yandan taun hastalığı, öte yandan da, padişahın şehirden gitmesi olarak gösteriliyor: Bursa Ş. Sc. A. 23/25 Vr. 111b. ve 144b.

[2] Bak: Grafik. III.

Grafik III: Bursa Bozahaneleri Mukataası'nın yıllık gelir seyri.

hakkında daha iyi bir fikir edinmek ve bundan da, devlet hazinesi gelirinin zamanla orantılı biçimde artmadığı. hatta, altın ve gümüş değerindeki değişiklik, özellikle fiyatlardaki artış ve benzeri etkenler hesaba katılırsa, önemli bir eksiltmenin meydana geldiği ortaya çıkacaktır.[1]

Şimdi Türkiye'nin devlet hayatında doğal olarak sürmesi gereken gelişme yerine, bunun tersi olarak, bir duraklama'nın bile değil, gerilemenin işlemiye başladığını, bu sonuncu grafiğin incelenmesi de gösterecektir.

[1] Ayrıca, bu rakamlara dayanılarak düzenlenen yukarıki tabloyu inceleyiniz.

Yıllar	Yıllık Verim Akçe olarak	Yıllık Verim Altın olarak	Yıllar	Yıllık Verim Akçe olarak	Yıllık Verim Altın olarak
1500	172.530	3.255	1520	230.500	4.700
1513	232.000	4.212	1521	280.000	5.091
1514	245.000	4.455	1539	207.000	3.450
1515	255.000	4.811	1542	217.000	3.617
1516	270.000	4.909	1543	220.000	3.729
1517	260.000	5.200	1550	166.667	3.333
1519	210.000	4.200[1]	1551	175.000	3.500
1519	225.000	4.500	1552	185.000	3.083

Birkaç mukataa'dan Osmanlı hazinesinin sağladığı gelirlerin yıldan yıla izlemiş bulundukları seyri, rakamları elimizde olan yıllara göre, birkaç tablo halinde vermiş oluyoruz. Bunları incelerken hataya düşmemek için dikkat edilmesi gerektiğini unutmamalıdır. Çünkü, bir yıldan ötekine fark çoğaldığı zaman, gelirin o kadar artması ya da düşmesi malî olmayıp, mukataa alanının genişletilmesi veya daraltılmasından da olabilir.

Sözün kısası, verilen bilgilerin ve sıralanan rakamların ışığı altında, şu gerçek ortaya çıkıyor ki, yukarıda gelir durumlarını rakamlarla gösterdiğimiz mukataaların malî hesapları incelenince, hazinenin kaynaklarında zamanla atbaşı yürüyen bir gelir artması olmamıştır. Devletin, gittikçe kat kat büyüyen harcama yerlerine gerekli parayı bulmakta altından kalkılmaz zorluklara uğraması da bundan ileri geliyordu.

Osmanlı akçesindeki gümüş miktarının bu incelediğimiz yüz yılı aşkın süre içindeki eksilişinin, onun değerini aynı orantıda düşürmesi oluntusu, yalnız hazinenin nakit para gücünü sarsmakla kalmamış, devlet maliyesinin ikinci

[1] Mukataanın geçen yıla göre, bu 925 Rebiulevveli başında (1519 Martı'nın 3'ünde), bu kadar düşük bedelle iltizama verilmesinin gerekçesi olarak, «şehirde kesat», yani, işlerin çok durgun gitmesi yüzünden, kimsenin kendi arzusu ile eski fiyata bile iltizamı kabul etmiye istekli olmayışı gösteriliyor: Bursa Ş. sc. A. 201/810. Vr. 15a.

bacağı demek olan «dirlik» usulü maaş ödemelerindeki hizmet=ücret dengesini de, hizmetin zararına olarak, etkisi altına almıştır. Şöyle ki, görevleri karşılığı, hazineden ulûfe (gündelik hesabı ile akçe) alacak yerde, yıllık olarak hesaplanan ücretlerinin karşılığında, kendilerine gösterilen köylerin bir grup vergilerini «yiyenler» deyimi ile ayırımlanan hizmet kişilerinin alacakları vergiler kanunnamelerde miktar olarak belirtildiği için, akçe değerinin düşmesinden bunların gelirleri büyük zarar görmüştü. Örneğin, 1453'te 12 akçe olan «bennak resmi» (evli olup üzerine toprak yazılmamış bir erkek köylüden alınan vergi), kanunnameler değişmediği için, 1559'da da gene aynı kalmıştı. Dirlik sahiplerine raiyyetlerinin ödedikleri nakit halindeki vergiler bu şekilde hiç artmadan sürdürülmekte idi. Hele akçe değerinin fiyat artışları yönünden olan satın alma gücündeki değişikliği söz konusu edersek, dirlik erbabının, kanunnamelere bağlı olmaları yüzünden, gelirlerindeki artımın çok az oluşunun (o da çiftçiden ürün olarak aldıkları hububat fiyatlarındaki yükselme sayesinde) kendilerini ne duruma düşürdüğünü kolayca anlıyabiliriz. Dirlik (timar) sahiplerinden ehl-i örfün başı (has veya zeamete sahip bulunanlar, yukarıda sözü geçtiği üzere, devletin tekâlif-i divaniye'yi kat kat artırması örneğine bakıp, idare ve asayiş görevlerinin verdiği fırsattan yararlanarak, gelirlerini, soygunculuk ve kanunsuzluk yapma sorumluluğunu göze alarak da olsa, Hazine-i hümayûn'un yanısıra artırma yolunu buldukları halde, timarlı sipahi sınıfı ve vakıflar bu fırsattan yoksun oldukları için, giderek iflâsa sürüklenmişler, böylece, kuruluş ve yükseliş devrinin, benzeri başka yerde az görülen timar düzeninin itibarı düşmeye başladığı için, devlet, kimsenin o zaman farkına varamadığı bir çabuklukla, askerî yönden sarsılmaya yüz tutmaktan kurtulamamıştır.

3 — Devlet Harcamalarını Karşılama Zorluğu

Osmanlı hükümetinin, devlet harcamalarında eskiden

beri zaman zaman para darlığına düştüğü hakkında kaynaklarda kayıtlar görülmüştür. Özellikle II. Bayazid'in saltanat yılları ortalarından bu yana hazinenin para bulmakta sık sık zorluklarla karşılaştığı biliniyor. Bu durum, sözü geçen padişahın şehzadelerini de etkilemiş, onlar da, parasız kalarak, borç istemek zorunda kalmışlardır. Örneğin, Şehzade Şehinşah'ın Karaman valiliği sıralarında parasızlık çektiğini, 1491'de Karaman vilâyetindeki bazı kalelerin onarımı ve «kale erenleri ulûfelerinin ödenmesi» için yollanan akçeden 126.515'ini bu yüzden «kendi mesalihi için» harcamak suretiyle zimmetine geçirdiğini, bunun üzerine, aylığına haciz konduğunu biliyoruz. Ayrıca II. Bayazid'in oğullarına «timarlar» ayrılması (yani vergilerini kendilerinin alacağı yerler gösterilmesi) biçiminde aylık ödemekten vazgeçilerek, Bursa Hazinesinden «sâliyâne= yıllık tahsisat» adı ile her aya düşen miktarın peşin olarak ödenmesi yoluna gidilmesi, devletin üzerine çöken malî darlığın timar gelirlerini de etkilediğini, bu yüzden dirlik sahiplerinin ellerine bekledikleri ölçüde ürün geçmediğini, bu zor durum karşısında şehzade dirliklerinin sâliyâneye çevrildiğini meydana koymaktadır[1]. Bundan başka, valilik görevinde bulunan şehzadelerin ciddi para sıkıntısı çektiklerini, Bursa tüccarlarından borç alıp durmalarından da öğreniyoruz[2].

[1] Şehzade Şehinşah'ın Karaman'a vali olduğu 1483'de, oradaki haslarına ek olarak, kendisine «Bursa Mizanı Mukataası»ndan da, yılda 100.000 akçe ödenmekte iken, 1491'de bu ödenek 750.000 akçeyi buldu ki, adı geçen şehzadenin kişisel «sarrafı» Bursa Hazinesinden her aya düşen 62.500 akçeyi alıp Konya'ya yolluyordu. Şehinşah'ın sâliyânesini yıldan yıla artıran fermanlardan birinde, bu artırmanın, timarından (yani, hassı olan yerlerdeki «ortaklık üzere raiyyeti olanlardan» aldığı mahsul ve resimlerden) düşülen miktara göre yapıldığı kaydolunmuştur. Bursa Ş. sc. 8. 7/7. Vr. 213'te kayıtlı 7 Rebiulâhir 804 yılgünlü Nişan-ı Hümayûn.

[2] Karaman valisi Şehzade Şehinşah, Bursa kadısına yolladığı 4 Nisan 1501 yılgünlü mektubunda, padişah ordusunun vilâyetine konması dolayısıyle, fazla masraftan paraya muhtaç duruma düş-

Trabzon valisi bulunan Şehzade Selimşah'in (Yavuz Selim'in), 1507'de Bursa'ya yolladığı adamları eliyle, kendi imzasını taşıyan senet karşılığında, Hacı İlyas oğlu tüccar Mehmed Çelebi'den 40.000 akçe ödünç para almak zorunda kaldığını görüyoruz. Bir yıl sonra da, İstanbul'a başvuran aynı şehzade, Bursa Mizanı mukataasından almakta bulunduğu «saliyanesinin» peşin ödenmesi için emir verilmesini isterken, gerekçe olarak, ihtiyaç içinde bulunduğunu ileri sürmüştü[1].

Yavuz Sultan Selim devri, devlet geliri yönünden, çok zengin olarak söylenegelmiştir. Belki de bu harpçi padişah ihtiyatlı davranma huyunda olduğu için, «Has Hazinesi» hayli dolmuş olabilir. Fakat, hükümet harcamaları yönünden para tedarikinde uğranılan zorluğun, II. Bayazid devrindeki kadar olmasa bile, tam giderilmediğini kabul etmek yerinde olacaktır. Hele, Şah İsmail'e hücum etmeden önce, İran'a ilân ettiği iktisadî abluka, onun arkasından doğuya, sonra güneye açtığı uzun ve pahalı seferler, devletin gücü üstünde masrafları gerektirmeli ki, bunun sıkıntısı sonra oğlu Kanunî Sultan Süleyman'ın padişahlığı sırasında kendisini pek belli edecektir. Milletlerarası iktisadî ilişkileri etkiliyen şartların Türkiye aleyhine dönmeye başlamasındaki çabukluk düşünüldüğü zaman, Kanunî Süleyman gibi Avrupa'ya olan Türk seferlerinin en şanlılarını yapan bir hükümdarın saltanatının ortasına bile varılmadan, yani onun ünü Avrupa memleketlerinde dolaşırken,

tüğünü ifade ile, Tüccar Hacı Muhiddin'den 125.000 akçe borç alıp göndermesini rica ve bu borcunu 906 Zilhicce ve 907 Muharreminde hak edeceği sâliyâneden ödeyeceğini, bu aylara ait sözü geçen sâliyâne için, şehzadenin kendisi tarafından bile, başka işe harcanmak üzere, «ferman» varsa, dinlenmeyip şimdiden kendisine bağlandığı bildirilerek, Hacı Muhiddin'e güven verilmesi belirtiliyordu: Bursa Ş. sc. A. 18/17 Vr. 306b. (evail-i Şevval 906 yıglünlü mektup); Aünı şehzâde, 19 Nisan 1501'de (evail-i Zilkade 906'da) Tüccar Muslihuddin'den 27 bin akçe borç alıp, 907 Safer'i (1501 Ağustosu) sâliyânesinden ödemeye senet veriyordu: Aynı yer, vr. 310a.

[1] Bursa Ş. sc. A 33/21, Vr. 64a; A 36/20, Vr. 67a.

İstanbul'da hükümetin, masraflarını karşılayacak parayı bulmak için, akla gelen her yola başvurduğu görülmektedir. Osmanlı Türkiyesi dirlik ve düzenliğinin sarsılmasındaki olumsuz etkileri bakımından, bunların başlıcalarını burada belirtmek zorunluluğu vardır.

1 — Raiyyet çiftliklerinden dönüm fazlası («Toprak ifrazı») yolu: Bilindiği üzere, her vilâyet ve sancağın kanunnamesinde o çevre için bir çiftliğin kaç dönüm topraktan biriktiği belirtilmiş bulunmakta idi. Şu halde, «raiyyet=köylü-çiftçi» üzerinde kayıtlı çiftliğin kapsadığı toprağın o sancak için tayin edilen dönüm miktarından fazla olmaması gerekir idi. Fakat gerçekte, herkesin elindeki toprakların dönüm sayısı, üzerinde yazılı çiftliğin kapsaması gereken dönüm miktarından hayli kabarık bulunuyordu. Çünkü, zaman zaman yapılan arazi tahrirlerinde çiftlikleri oluşturan tarlaların inceden inceye iplendikleri (ölçüldükleri) yoktu. Çünkü, bu işi yapmıya arazi yazımı kurullarının ne zamanları, ne de olanakları yetmezdi. İşte mirî toprakların vergilerini artırmayı her denemesinde, öteden beri büyük yakınmalarla karşılaştığını söylediğimiz hükümet, Kanunî Süleyman'ın tahta geçmesi üzerine giriştiği «arazi tahriri»nde, bu kez Kanunname hükümlerini değiştirmiye lüzum kalmadan, raiyyet çiftliklerinin dönüm fazlalarını «ifraz» ederek, örneğin, köylü üzerindeki bir çiftlik yerin, iplenme sonucunda, bir buçuk ya da iki çiftlik tutarında olduğunu ortaya koymak biçiminde bir yol tuttu: Bu durumda, köylünün ödemekte bulunduğu çift resmi (arazi vergisi) tespit olunan fazlalık oranında artmış oluyordu. Bu işlemde, «il yazıcıları»nın dürüst hareket etmeyişleri de çok tehlikeli bir yakınma konusu yaratmıştı[1]. Çok eskiden beri alışılagelen vergilerini bile ödemek gücünü yitirmiş bulunan ve mültezimlerin,

[1] Bu yüzden çıkan köylü isyanlarında «il yazıcılarının» haksız davranışlarının da etkili bulunduğunu, karışıklık olaylarını incelerken, örnekleriyle kaydeyliyeceğiz.

ehl-i örfün, köylerde gezginci iş yapan faizcilerin v.b. kolayından kazanç için geliştirenlerin baskıları altında «çift-bozan» durumuna geçmek zorunda kaldığını gördüğümüz köylülere[1], ellerindeki raiyyet çiftliklerinde dönüm fazlası bulmak suretiyle, onlara daha fazla vergi yükleme çalışmalarının yapılmasının, gelmiş geçmiş padişahlar içinde genç ve ünlü padişah Sultan Süleyman'ın malî alandaki ilk ve en cüretli bir uygulaması olduğunu söylemek gerekir. Hazinenin gelirini artırmak amacı ile, vezirâzam Makbul İbrahim Paşa'nın yürüttüğü bu harekette, açık bir adaletsizlik de şu idi ki, devletin masraflarını karşılayamıyan gelirini yeter hale getirmek için, gerekli para da, bu biçimde, yalnız köylülerin sırtından çıkarılmak istenmekteydi. Doğal olarak, mirî toprak ekicileri, yani raiyyet kitleleri, işin bu tarafını kavrıyamaksızın, ama vergilerinin artırılması dayanma güçlerini aşmakta bulunduğu için büyük hoşnutsuzluk gösterdiler. Hele il yazıcılarının eşitsiz ve sert hareketleri halkı iyice kızdırdı. Toprak mülkiyetinin tamamen devlete ait olduğu Anadolu ve Rumeli'nin birçok bölgelerinde, geniş köylü isyanları patlak verdi ki, aşağıda ayrıca incelenmektedir.

Raiyyet çiftliklerinîn yazımında çıkarılan «dönüm fazlası=ifrazı» dirlik sahiplerini, özellikle timarlı sipahileri de ziyadesiyle zarara sokuyordu. Çünkü, bu dönüm fazlası, yani ifrazlar, köyün vergi-resim gelirini yükselteceği için örneğin yıllık 12 bin akçelik dirliği karşılığı 4 köyü bulunan bir timarlı sipahinin bu köylerinin geliri, dönüm fazlasının ifrazı suretiyle 16 bin akçeye çıkmış ise, bu 4000 akçe fazlalık, timar sahibi sipahiye kalacak değildi. Böylece, 4 köyden birisi kendisinden alınıyordu. Bu duruma karşı, dirlik sahiplerinin tepkisi köylülerinki kadar sert

1 Bu konuda şu adaletnameyi dikkatle inceleyiniz: H. İnalcık, Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, sayı 3-4, s. 110, V. Nr. lı belge.

olmadı. Fakat, timar dirliğine büyük bir darbe inmiş olduğu ortadadır[1].

2 — Kanunî Süleyman'ın padişahlığı sırasında, hükümet, dirlik sahiplerinin timarlarını (has, zeamet ve timarlarını) iltizama vermelerini önleyici yazılar çıkarıp dururken ,hazine mukataalarının gelirini artırmak için, kendisinin çoğuncası iltizam usulüne başvurduğu hayretle görülür. Burada, kanunnamelerin değişmesi dolayısıyle, vergilerin yükselmesi söz konusu değil ise de, birbirleriyle yarış edercesine varan bir artırma ile mukataaları iltizama alan mültezimler, hazineye karşı yükümlendikleri miktarı ve kendilerinin bekledikleri kârı sağlıyabilmek için, şehir esnafına, tüccara v.b. mukataa ödeyicilerine bir hayli sıkıntı etmekte, bunun için de, fazla resim alabilmek yolu olarak, kanunnamelerin açık olmayan maddelerinden, yerli geleneklerden, halk arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanmıya uğraşmakta idi. Ancak, mukataalar genel olarak şehirleri ilgilendirdiği için, köylüler mukataa iltizamları dışında idiler.

3 — Kanunî'nin, malî darlık baskısı ile aldığı kötü tedbirlerden birisi de, ulûfesi yükselmiş yeniçerileri yüksek timarlara aktarmak suretiyle, kapıkullarına yeni bir yükselme yolu açmasına karşılık, Türk halkının devlet hizmetine katılma olanağını sürdüren timarlı sipahiliğe yeni bir darbe indirmiş olmasıdır[2].

Hiçbir tedbir Kanunî Süleyman'ı ve hazinesini yıldan yıla daha ağır bir para darlığı duymaktan kurtaramamıştır. Bu konuda kadılara yollanan yazılar devletin acıklı

[1] İnalcık, yayınladığı sözü geçen adaletnameler yazısının başına koyduğu anlamlamasında, Kanunî Süleyman'ın, timarlı sipahilerin gelirlerini artırmak amacı ile kimi tedbirler aldığını söylüyor: Bak, aynı yer, s. 81. Demek ki, bizim sözkonusu ettiğimiz zararların, başka yollarla karşılanması zorunluğu duyulmuş oluyordu.

[2] Bu konuda fazla bilgi için şu incelememize bakınız: Yeniçeri Ocak Nizamının Bozulması, DTCF. Dergisi, C.V. sayı: 3; Timar Rejiminin Bozulması, aynı dergi, C. III. sayı: 4.

durumunu ortaya koyacak kesin belgeler olmuştur. Örneğin, 1537'de Anadolu kadılarına, iki ay aralıkla, arkası arkana yollanan iki genelge fermanın, mukataalardan elde edilen akçelerin «bir an ve bir saat» bekletilmeden başşehire ulaştırılmasını isteyen ifadelerinde, bu işle görevli olanların ihmalleri halinde, kendilerine uygulanacağı ileri sürülen cezaların «siyaset»» olunmaya kadar varabileceğinin söylenmesi, şüphesiz hazinenin içinde bulunduğu ağır bunalımı anlatıyordu[1]. Bunlardan ayrı olarak, aynı konuda Bursa kadılarına da, o kadar sert olması bile, sıkı bir ferman yazılmış, onlardan da acele para istenmişti[2]. Bir yıl sonra, 27 Kasım 1538 tarihi ile, Midilli Kadısı olup mukataalar müfettişi olarak Bursa'da görevde bulunan Bilalzade'ye ve adı geçen sancağın bütün kadılarına, hazineye pek acele akçe ulaştırmaları için, sert şekilde yollanan başka bir ferman, bu sıra hükümetçe hasların (elbet padişah haslarının), Mekke, Medine ve Kudüs vakıflarının ellerindeki akçelerine de el konduğunu göstermekte idi. Çünkü, mukataaların, hasların ve adları yazılan vakıfların toplanmış, az veya çok ne kadar akçeleri varsa, hepsinin yollanması isteniyordu. Hatta, kalelerin giderlerine. mevacipler'e (nizmetli aylığı, ya da ulûfe ve «cihet=vazife»lerine) ayrılmış akçeler de olsa, bu paraların da, o yerlerine değil, merkeze gidecek meblâğa katılması bu son emrin gereğinden bulunuyordu. Hem bu işi kadılar kendi elleriyle yapmak zorunda idiler. İhmal edenlere, yalnız işlerinden atılmak ile yetinilmeyip, ağır cezaların verileceği de hatırlatılmakta idi[3].

Osmanlı hükümetinin, hazinesini tükenik durumdan

[1] Mukataalardan elde edilen paraların acele İstanbul'a yetiştirilmesini sağlamak için çok ağır bir dille kaleme alınan bu fermanların birisi, 4 Cemziyülevvel 944 (9 Ekim 1537) ve daha uzun olan bir öteki, 10 Aralık 1537 tarihiyle Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. 42/1188, Vr. 153b. ve 149a.'da kayıtlıdır.

[2] Bursa Ş. sc. A. 40/45. Vr. 22b. (6 Recep 944 = 9.XII.1537).

[3] Bursa Ş. sc. A. 40/45, Vr. 106a.

kurtarması şöyle dursun, XVI. yüzyılın ortalarından beri, sefer harcamalarını karşılaması imkânsız duruma gelmişti. Bu yüzdendir ki, halktan harp ilânında toplanılan «avarız vergileri»ni XV. yüzyıldaki alışılmış miktarında tutmak mümkün olamadı. Emlâk sahiplerinden ve arazi tasarruf edenlerden avarız, şehir esnafından «orducu» adı ile alınan bu tür içindeki ödentiler, yarım yüzyıl içinde en az üç katına çıktı. Örneğin 1485 sıralarında, her avarız hanesinden bu addaki vergi 15 akçe olarak alınmış iken, 1522'de 30'a, 1538'de 50'ye ve 1543'de 70'e yükseltildi. 1549'da, her 40 avarız hanesi, beşte dördü arpa ve biri un olmak üzere, bir mutluk (400 okka=513 kg.) nüzul zahiresi vermişti. Bursa'dan bu zahirenin Erzurum'a teslimi her avarız hanesine 63 akçe yükletiyordu. Bu, hizmet akçesi ile birlikte en az 80 idi[1]. Kanunî Süleyman'ın 1555'de Doğuya açtığı seferin halka yüklediği harp harcamaları ödentisi bütün geçmişlerinden kat kat ağır olmuştu; örneğin, Bursa ahalisi, ta Van'a göndermek zorunda olduğu nüzul zahiresine (beşte dördü arpa ve biri un olacaktı) hane başına 93 akçe masraf çekmek zorunda kaldı[2]. Bu miktara kadı ve bu işte görev alanlara ödenen «hizmet akçesi» de katılırsa, ödentinin en az 130 akçeyi bulduğu anlaşılır.

[1] Bu sırada, bir İstanbul kilesi un 10 akçe ve arpanınki 5 akçe olduğuna göre, 20 kile (yani bir mud) zahirenin 1/5'i olan 4 kile un 40 akçe, 16 kile arpa 80 akçe tutup, toplam 120 akçe olan satın alma bedeliyle Bursa'dan Erzurum'a teslim kira bedeli de 2400 akçe olduğu kadı önünde tespit olunduğu için, şu halde Bursa'daki her avarız hanesi 2400 + 120/40 = 63 akçe ödemek zorunda idi, demek olur.

[2] Bursa halkı, şehir ve nahiyesi ile, 4437 avarız hanesi tutmakta olup, her 25 haneden bir İstanbul mudu (yani 20 kile ki, 20 × 20 = 400 okka = 513 kg.) nüzül zahiresi (4/5 arpa ve 1/5'i un olacak) hesabı ile 142 mud arpa ve 35,5 mud unu, her mudu 2200 akçeden Van'a taşıtmak içun, 389,921 akçe kira bedeli ve sözü geçen un ve arpa için de, 22,296 akçe satın alma bedeli ödedi ki, aynı sıra taun hastalığı da memleketi kırıp geçirdiğinden dolayı, bu bir felâket oldu: Bursa Ş. sc. A. 58/63. Vr. 53b. Bu kadar uzaklardan Van ve Erzurum'a halkın nüzul zahiresini, bir

Hazine sürekli olarak boş kaldığı, hükümet harcamaları vilâyetlerdeki mukataalardan, daha doğrusu il hazinelerinden, toplanmışını-toplanmamışını, son akçesine kadar bağırıp çağıra getirterek karşılanacak duruma düşüldüğü halde, bu kötü gidişe çareler arandığına, hele gereksiz yerlere para harcamaktan, ya da gelir kaynaklarını hazinenin elinden çıkarıcı davranışlardan kaçınıldığına delil olacak hreketler görülmemiştir. Tersine, padişah haslarından birçok köylerin vergilerinin vakıflara aktarılmasına Kanunî Süleyman'ın devam ettiğini[1], geçmişte benzeri görülmemiş derecede büyük yapı işlerine girişildiğini bilmekteyiz. İran Şahı Tahmasp'ın Şirvan valisi olan biraderi Elkas Mirza, 1547'de Türkiye'ye sığınarak İstanbul'a geldiğinde, onun şerefine düzenlenen törenlerde çılgıncasına su gibi dökülen akçeler karşısında, kendi özel yaşayışı gibi, devlet idaresinin de parasızlıktan kıvrandığını bilen halk, bu derece israfı «bu beyhude mesarif neden icabeder» diye yermiş, bu çekiştirmeler kendi kulağına kadar gelen padişah da, karşılık olarak: «Biz saltanatın namusuna düşeni ettik» demiş idi[2].

4 — Para Kıtlığının Hükümet Kurumları Üzerindeki Olumsuz Etkileri

Devlet gelirlerinin zamanın gidişatına uygun biçimiyle artamayışı karşısında, hazinenin hep boş kaldığını, bu

ödenti olarak, kira ile taşıttıklarına ait daha birçok örnekler vardır. Bu demek idi ki, akçe toplanıp yollandığı takdirde, doğudan bu erzakı satın almak olanağı yoktu. Tarihin şu belgelerle ortaya çıkan ağır gerçeklerinden, Anadolu halkının çektiği ıstırapları çok iyi anlıyoruz ve bu yüke dayanamıyan toplumun, ayak ayak, 1596-1608 karışıklıkları gibi benzersiz kanlı olayların içine niçin atılmak zorunda kaldığı ortaya çıkıyor.

1 Kanunî Süleyman'ın oğlu Şehzade Mehmed'e ait yaptığı vakıflar için şer'iyye sicillerinde kayıtlar az değildir: Bak, Üsküdar Ş. sc. 15. Vr. 153a (Gebze kadısına 28 Rebiulevvel 957 = 16.IV.1550 yılgünlü hükm-i hümayûn).

2 Bak. Peçevî Tarihi, c. I., s. 268.

yüzden divan hükümetince idare olunan devlet harcamalarını karşılayacak akçeyi bulmakta ne büyük zorluklar çekildiğini yukarıda verdiğimiz bilgiler ortaya koymuş bulunuyor. Akçe kıtlığının yarattığı bunalımın toplum dirlik ve düzenliği üzerindeki yıkıcı etkilerini eksiksiz . olarak belirtmek için, hükümet kurumlarının da, aynı darlığın etkisinde, ne türlü yollara yöneldiklerini göstermek gerekmiştir.

Bilindiği üzere, Osmanlı rejimi de, kendinden önceki devirden alıp geliştirdiği bir malî usul gereğince, hükümet kurumlarının çoğunun harcamalarını, özellikle iş erlerine (personele) olan ödemelerini hazinesinden nakit akçe ile yapacak yerde, onlara, bazı vergileri ve hele mirî topraktan gelen şer'î resimler ile örfî resimleri (vergileri) kendi hesaplarına toplama yetkisi vermek suretiyle, sözü geçen kurumları, bu yanlarıyle, bir çeşit «vergi» dairesi biçiminde ikinci bir fonksiyonla da donatmıştır. Merkez hükümetinin örgütü içindeki vezirlikler, kadıaskerlikler, defterdarlıklar v.b. böyle olduğu gibi, memleket idaresindeki beylerbeyliği, sancakbeyliği, alaybeyliği, subaşılık, timarlı sipahilik gibi pek çok görevler de onların tıpkısı idi.

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, devlet hazinesinin gelirlerini artıracak değişikliği kanunnamelerde yapmak mümkün olmayınca, hükümetin gittikçe kabaran para ihtiyacını karşılamak üzere, sık sık açılan seferlerin gerektirdiği ihtiyaca göre, ferman ile salınan «tekalif-i divaniyeyi=avarız vergilerini» durmadan yükselterek, sonuçlayın, her yıl toplama yoluna da gidildi. O bir yandan, mukataaları en çok artırana iltizama verme işlemi de, devlet için, malını pazarda, rekabete bindirip en kârına satma biçiminde bir ticaret haline geldiğinden, divan harcamalarına ayrılan «hazine» geliri, bu yoldan ihtiyaca cevap verecek seviyede tutulmaya çalışılmıştı. Fakat, ücretlerini, kanunnamelerde çeşit ve akçe miktarları yazılı olan vergilerden sağlayan devlet hizmetlileri, yani «iş erleri» (per-

soneli), hazine gibi aynı sebepten duydukları darlığı gidermek için, bu yoldan bir gelir artırmasına gidemiyeceklerine göre, görevlerinin gerektirdiği harcamalardaki kabarmayı karşılamak üzere, bunların ihtiyaç duydukları parayı nasıl bir yol tutarak sağladıklarının ortaya konulması lâzımdır.

Devlet kurumlarından, iş erlerinin (personelin), ulûfe (gündelik) hesabı ile ücret aldıkları yerler, bilindiği üzere, başta kapıkulu ocakları olduğu halde, divan çavuşluğu, müteferrikalık v.b. idi. Adalet kurumlarında görevli olanlar (ehl-i şer) de ücretlerini mahkeme işlemlerinden kanunnamelerde belirtilen tarifeye göre alınan harçlardan sağladıkları için, bu sınıf hizmetlileri de ulûfeliler türünden sayabiliriz. Medrese, imaret ve başka eğitim kurumları, cami, türbe, tekke gibi dinî yerlerin çoğuncası devlet hazinesinden kopup, vakıf halinde buralara bağlanan gelir kaynaklarına dayanmaları yüzünden, bu gibi yerler de birer resmî kurum sayılmakta idi ve buraların hizmetlileri de vakıfnamelerde akçe miktarları belirtilen ulûfeleriyle geçiniyorlardı.

Devlet kurumlarından yukarıda başlıcalarının adları sayılan yerlerde görev almış kişiler, gündelik hesabı ile, ulûfe-vazife-cihet deyimleri altında nakit akçe almakta olup, bu türlü ödemelerin her bir görev için miktarları ayrı ayrı belirtilmiş olduğundan, kanunname, vakıfname ya da adı geçen kurumların düzenleri değişmedikçe, görev sahiplerinin gündeliklerini (ulûfe-cihet-vazifelerini) yürüyen zamanın yeni para şartlarına göre ayarlamak çok güçtü. Bu yüzden, sözü geçen kurumlarda çalışanların görevlerinin karşılığı olan ücretleri, gerçekleyin, ya hiç değişmemiş, ya da az bir artırma yapılabilmiştir. Şu «hareket» sizliğin, geçimleri bu türden ödeneğe bağlı olanlar üzerindeki olumsuz etkisi, kendilerini kural dışı işlere yöneltecekti ve öyle de olmuştur. Bu durumun devlet düzeninin gidişatı içinde yarattığı kötülükler iki türde toplanabilir·

ki, birisi, sözü edilen görev ödemelerinin maddî değerleri düşmüş olması ile, artık buralarda hizmet edenlerin bütün mevcudiyetleri ile ve candan çalışmalarının yavaş yavaş azalması, bilgilerinin ve meslek ahlâklarının zayıflaması, ikincisi, bu sınıf hizmet kişilerinin, kendi resmî görevleri dışında, toplumun iktisadî hayatına özel birer iş sahibi biçiminde katılarak, kendilerine göre birer kazanç yolu tutup, «servet ve sâman» yığma hırsı ile hareket etmeleri idi. Bunun toplum için kötü yanı şu idi ki, alışveriş ve öteki iktisadî çaba düzenlerinde uygulanan geleneksel kurallar, bu yeni tip kazanç erbabına karşı uygulanamıyacaktı. Çünkü, onların üzerinde, resmî hüviyet ile birlikte, devletin nüfuz ve itibarı da vardı.

Gerçekleyin, yukarıda saydığımız görevliler, hazineden ellerine bir veya üç ayda bir geçen toplu akçeyi, faizcilik, ticarî ortaklık, bağ, bahçe, dükkân, ev, v.b. emlâk satın alma alanlarında kullanarak, zengin oluyorlar, köylerdeki timarlı sipahilerin (sahib-i arzın) çıkar karşılığı razı edilmeleri sayesinde, raiyyetten (çiftçi-köylüden) ele geçirdikleri toprakları bir araya getirip çiftlikler kuruyorlar, bunu yapamıyanlar da, fakir halkın ekinlerine ortak olma yolunu tutuyorlardı. Diyebiliriz ki, Türkiye'de, toprak ağalığına bütün kapıları kapamış bulunan «Mirî Toprak Kanunu»nun yarattığı ileri Türk köy düzenini ilk bozanlar işte bu resmî hüviyetli kişiler idi. Bu yeni para işleticileri, kazanç hayatına girdiklerinde, kendilerine en uygun alışverişçi kişiler olarak, fakir köylüyü seçmişlerdi. Çiftçinin elindeki toprağın gerçek sahibi olan devlet veya onun sipahisi de, arazi kanunnamesinin yasakladığı, «raiyyet olmıyanlar toprak tasarruf edemez» biçimindeki kuralı ileri sürmeyince, artık köy hayatı resmî hüviyetli kişilerin çiftlikleriyle dolacak, böylece de, halk bunların angaryaları, kendisini borca boğmalar, hayvan sürülerini ekinlere salıvermeleri gibi baskılara dayanamıyarak, üçer-beşer, köylerini terk ile, şehirlerde ya da şurada burada toplanıp, ge-

leceğin karışıklığına bitmez tükenmez kaynak olacaklardı[1]. Görülüyor ki, XVI. yüzyıl Türkiyesinde sırtlarını hazineye dayamışların, köydeki para darlığı karşısında, bu şekilde. halkın, özellikle çiftçi topluluğunun içine, birer «yok pahasına» satın alıcı açıkgözler olarak girmeleri ile, kendi çağı dünyasında başka bir benzeri bulunmıyan «mirî = beylik toprakları» (bütün toprakların devlet mülkü sayılmışlığı) düzeni yıkılmaya yüztutmuş, böylece, Türk toplumu, Batı'nın çok önce yaşadığı, ve şu sıra eskimiş olarak geride bırakmakta bulunduğu «Derebeylik» düzenliğine doğru sonradan sürüklenmiye başlamıştı.

Yukarıda saydığımız resmî tefecilerin mirî toprak düzenini yıkacak gedikleri açmalarının kötü sonucu, yalnız köylü yığınlarını tedirgin etmeleriyle sosyal değil, timarlı sipahilik düzeninin kökünü çürütmeye girişmeleri ile de siyasî idi. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nu kuran ve onu nın, taşra idaresinde de valilerin zorbalık ve itaatsizlik eğiayakta tutan timarlı sipahi ordusu, gücünü ve değerini artık kaybediyordu. Bu demekti ki, başşehirde kapıkullarılimlerine karşı, padişahın ve onun divan hükümetinin başlıca dayanakları olan askerî düzen çökme yoluna saptırılmıştı. Devlet, timarlı sipahiliğinin bozulmasıyla uğradığı harp gücü kaybını, kapıkullarının sayısını birkaç katına çıkarmak ve valilerin «kapıları halkını» artırmalarını olanaklaştırmak gibi yollardan gidermiye çalıştı ise de, bu gibi tedbirler, başşehirde kapıkullarının, taşrada valilerin, daha doğrusu, onların kapı halkı demek olan «sekban ve sarıcaların» devlet düzenini tam bir zorbalık yaşayışı biçimine dönüştürmeleri sonucunu verdi.

[1] Halil İnalcık'ın yayınladığı 1540 yılgünlü yasakname (adaletname), köylüler arasında görülen geniş çaplı göçmeleri, beylerbeyleri, sancakbeyleri, has voyvodaları, kadı naipleri, zeamet, timar, emlâk ve vakıf sahipleri vb.nin soyguculuğuna ve angaryalarına kendilerini raiyyete besletmek gibi zulümlerine yüklüyor: Bak, adı geçen Belgeler adlı dergi, s. 144.

Devletin, kendi malî kurallarını yeni koşullara uyduracak değişiklikleri yapamaması karşısında, yalnız alt kurumlarda değil, onların bağlı bulundukları, yani kendilerine devlet kurallarını uygulamada emredici olan hükümetin kendisinde de, birçok yolsuzlukların çekinilmeden daha fazla kazanç uğruna yapılmaya başlanılmasının devlet idaresinde soygunun hoşgörü ile karşılanmasını olağan yaptığı anlaşılıyor. Örneğin, görevlere yapılan atanmalardan alınan «tevcih beratı resimleri=harçları» yanında, rüşvetin de yeraldığı görülmeye başlamıştı. Hele mukataaların iltizama verilmesi, onu almıya çalışan kişiler arasında, sanki, bir ticaret malı biçiminde, elden ele devredilen kârlı bir kazanç kaynağı olmuş bulunuyordu. Örneğin, büyük bir mukataayı alan nüfuzlu kişiler, iltizamlarına geçen bu mukataayı «pâre mukataalar» halinde parçalayıp, ikinci ya da üçüncü şahıslara satarak, büyük kârlar sağlıyorlar; bu, «büyük mültezimin küçük mültezimleri» durumundaki kişiler de, hem satın almak için ödediklerini, hem de kendi kârlarını çıkarabilmek amacı ile, ödeyiciyi soyarcasına haksızlıklara sapıyorlardı.

Para darlığı ile atbaşı yürüyen akçe kesadı (enflasyon) olayının, ve epey uzun süreler aralığı ile de olsa, devletin, akçeyi düşük değerine göre, altınla ayarlayıcı kararlarının (devalüasyon'un) alışverişleri etkiliyerek getirdiği pahalılık karşısında, yüksek idareci sınıfın ve görev ödentilerini gündelik (ulûfe) hesabiyle alanların harcamalarında ortaya çıkan açıkları kapatmak için, bağlı bulundukları malî kuralları nasıl bozdukları, hükümetin, yalnız savaş yılı vergisi demek olan «avarız resimlerini» yavaş yavaş her yıl alınır vergi yaptıktan sonra, miktarını da ne kadar arttırdığını yukarıki incelemeler yeteri kadar açıklıyor. Halbuki, Osmanlı düzenliği Türkiye'sinin gerek içte ve gerek dışta kullandığı en büyük güç olan timarlı sipahi sınıfı ise, harcamalarındaki büyük açığı kapayacak bir yol bulamazdı ve kendine uygulanan timar sisteminin malî kurallarını bozacak bir açık kapısı da yoktu. Çünkü, bu sınıf askerî

personel, dirlikleri halkından ancak miktarları kanunnamelerde rakam rakam belirtilen şer'î ve bazı örfî resimleri almakta olup, raiyyeti ile, onu soyacak şekilde, başka bir ilişkisi yoktu.

Hizmet akçelerini, timar dirliğinin kanunlarca miktarları tespit edilen vergi türlerini kendilerine toplamakla elde edenlerin, para değerinin düşmesinden gördükleri zarar, yalnız kanunnamelerin değişmezliği yüzünden, gelirlerinin sabit kalması değildi. Bunun yanısıra, bir de, dirliklerindeki raiyyetlerinin (çiftçi halkın) köyü terke başlamaları ile, ödeyicilerinin sayıca yıldan yıla azalması da bu konuda etkili olmakta idi[1]. Gerçi köyden kaçakların yerleri yukarıda gösterilen zengin kişilerce çiftlik kurmak suretiyle doldurulmakta idi ise de, bu yeni gelenler hem raiyyet olamazlardı (çünkü bunlar ya resmî kişi, ya da kasabaların âyân ve eşrafı idiler), hem de ziraatte önceliği ekip biçmeye değil, hayvancılığa veriyorlardı[2].

Bu konuda söylediklerimizi özetleyince, şu sonuca varıyoruz ki, devletin uğradığı para darlığı denen bunaltı, bir yandan hazinenin, öte yandan hizmet ödentilerini nakit akçe ya da dirlik adı altında ayrılan yerlerden, kendilerine bırakılan vergileri toplama biçimlerinde almakta bulunan iş erlerinin (personelin) omuzlarına çökünce, kanunnamelerin değiştirilmemesi yüzünden vergileri yükseltemedikleri için, gelirlerini zamanının alım satım ve harcama şartlarına uydurma olanağından yoksun kalan hükümet ve onun iş erleri, bu sorunu kanun kuralları dışında çözmeye çalışmışlardır[3]. Böyle bir davranış ise, dev-

[1] Halil İnalcık'ın yayınladığı aynı adalet fermanında köylülerin yurtlarını terketmelerinden timarlı sipahilerin gördükleri zarara da değinilmiştir: Aynı yer ve sayfa.

[2] Geniş bilgi için şu araştırmamıza bak: Timar Rejiminin Bozulması, DTCFD. C. III. S. 4.

[3] Örneğin, halkın gelenek ve müsafirseverlik duygularını sömüren ehl-i örf, bir çok «bid'at» vergiler ve salmalar uydurarak, köylüyü soymaya başladılar: Bunlardan birisi H. İnalcık'ın yayınladığı sözü geçen fermanda pek yakınılan «nalbaha» adındaki kanun dışı vergi idi.

let düzenini oluşturan kurulu düzenin bütün örgütleri arasındaki bağlantı ve dengeleri bozmuş, Osmanlı rejimi, sanki oluruna idare biçimine dönüşen, yani her yana ve her zamana uygulanması gerekli kurallardan yoksun bir düzensizlik yaşayışı devrine adım atmıştır.

B. DÜZENSİZLİĞE GİDİŞİN İKTİSADÎ BELİRTİLERİ

1 — Türkiye Pazarlarında Avrupa Yapısı Mallar

Eskiden beri Doğu'nun lüks kumaşları Türkiye'deki zengin sınıfça pek aranmakta idi[1]. Fakat, «Frenk kumaşları» çok az tanınıyordu. XV. yüzyılın ikinci yarısında ise, artık frengî kadife, frengî kemha, Frankonya çuhası ve özellikle Londra (İngiliz) çuhaları, örneğin Bursa pazarında, bu adı geçen şehrin aynı türden Türk yapısı kumaşları yanında bol bol alıcı bulmakta idi. Anadolu beylerbeyi Hersekzâde Ahmet Paşa'nın, 1486'da Bursa'dan satın aldığı 65.400 akçelik ipekli ve yünlüler arasında yukarıda adlarını saydığımız Avrupa kumaşlarının da bulunduğu, bedel hesapları yapılırken, fiyat ve miktarları ile birlikte gösterilmiştir[2]. Bu önemli satın almada, yukarıki paranın 36.910 akçesi yabancı kumaşlara ödenmiş bulunmakta idi. Böylece, bu alışveriş, sancakbeyleri, beylerbeyleri, vezirler ve «askerî» sınıfın öteki ileri gelenlerince, Frenk yapısı mallara ödenen akçelerin yılda milyonlarca tuttuğunu ifade etmiş oluyordu.

Öte yandan, reaya sınıflarının servetleri hakkında bize çok doğru fikir veren tereke defterlerini (ölen kimselerin servetlerini akçe olarak değerlendirip vereseleri arasında pay etme işlemini) incelediğimizde, bunlardan çok

[1] «Bulunmaz Hind Kumaşı» biçimindeki tekerleme Anadolu'da halk arasına kadar girmiş olarak bugün de kullanılmaktadır.

[2] Bakınız: Bursa Ş. sc. A 5/5, Vr. 19b (24 Muharrem 891 yılgünlü hüccet).

azının varlığı 50.000 akçenin üzerine çıktığına, büyük çoğunluğununki 10.000 akçenin altında kaldığına göre, Ahmet Paşa'nın, içkapı halkı (köle ve cariyeleri) için satın aldığı kumaşlara bu kadar parayı bir anda sayması, «askerî» sınıf üst tabakalarının servetlerindeki ölçüsüz kabarıklığı ortaya koyuyor. Bu demektir ki, koskoca bir toplumun ekonomik örgütünün devlete doğru akıntılı biçimde çalışması yüzünden, bütün üretim artımı, doğal olarak, askerîlere bölüştürülüp onların yüksek yaşama harcamalarında tüketildiğinden, Türk iş hayatının bu gidişat ile bir sermaye birikimi yapması olanağı söz konusu edilemezdi.

Kanunî saltanatının ilk yıllarından itibaren, artık İngiliz (Londra) çuhalarının türlü renk ve cinsleri, ülkenin, İstanbul, Edirne, Bursa v.b. büyük pazarlarında bol bol satılmaktaydı[1]. Türk piyasalarında, giderekten, Batı'nın yalnız kumaşları değil, öteki giyecekleri ve ev eşyaları da görülüyor, ya da, birçok maddelerin aynı biçimde yerlileri yapılıyordu. Örneğin, frengî pabuç, frengî sandık, frengî kiremit, frengî ekmek ve başka şeyler, adlarından da anlaşılır ki, elbette Avrupa'dan, Özellikle İtalya'dan alınmıştır.

Son olarak şunu söyliyeceğiz ki, 1559'dan sonraki dönemde, frenk malları daha çok artacaktır. Ancak, Batı ülkeleri Türkiye'den geniş ölçüde hammadde götürmeye başladıklarından, bu sıralarda alışverişin altın ve gümüş değerinin Türkiye'nin kârına olduğu biliniyordu. Ülke piyasalarında bol altın florinin elden ele dolaşması da bunu ispat eder. Fakat, şu da bilinmeli ki, Batı'nın bir yandan yapılmış mal sürme ve öte yandan hammadde yükleyip götürme biçimindeki alışveriş niteliği, Türkiye'nin yerli sanayiini yalnız hammadde sıkıntısına sokmakla kalmıyor, yerli yapımı malların Batı malları ile rekabet edememesi yüzünden, Türkiye'de endüstri gittikçe ölü hale geliyordu. Bundan sonraki cildîn araştırma dönemi içine

[1] Bursa Ş. sc. B 1/30 Vr. 28a. (17 Safer 932).

girecek olan bu konu orada genişçe anlatılacağı için, burada bu kadar söz etmek yetmiştir.

2 — Fiyatlardaki Artış Durumu

Bu araştırmanın kapsamına giren 1451-1559 döneminde kimi yiyecek ve giyecek maddelerinin fiyatlarındaki gidişatın incelenmesi de, Türkiye ekonomisinin gelişme derecesi ve niteliği hakkında yeteri kadar bir fikir verecektir. Önce giyecek maddelerinin durumunu belirtecek bir örnek verelim: İyi kaliteden bir metre pamuklu bezin fiyatı 1460'da 5-6 akçe iken, çok ağır giden bir artış ile, yüz yıl sonra, yani 1560'da % 50 bir pahalılaşma göstererek ancak 7-9 akçeye çıkabildi. Elimizde bulunan keten, astarlık bez, sof ve benzeri yerli dokumaların sözünü ettiğimiz yüzyıllardaki fiyatlarını gösteren pek çok rakamların incelenmesi de buna benzer sonuçlar verecektir.

Narhlı Fiyatlar:

Yıllar	1460	1490	1500	1520	1540	1550	1560	%
Bir akçelik ekmek (kg.)	2.240	2.240	1.280	2.400	2.240	2.240	1.920	14
Bir akçelik Koyun eti (gr.) :	—	—	—	480-640	320-416	480-640	480-560	13
Sade yağın okkası (1280 gr.):	—	8-9	9-10	9-10	7-8	6-7	9-10	11
Serbest Satış Fiyatları:								
1 metre bez	5-6	6-7	7-9	5-6	6-7	6-7	7-9	50
Bir koyun	15-20	20-25	25-30	30-35	40-45	45-50	70-80	300
Buğdayın bir kilesi (25,6 kg.):	3-4	3-4	4-5	6-7	5-6	5-6	10-12	200
Şekerin okkası: (1280 gr.):	17	18	14	20	20	20	29	70
İşçi Gündeliği:	2-3	2-3	2-3	2-3	3-4	4-5	5-6	100
Flori Altın:	40	52	53	55	60	60	60	50

Besin maddelerine gelince, bir kile buğday (25.6 kg.) 1460'da 3-4 akçe olup, 1500 yılında, ortalama rakamla 6-7' yi bulmuştur. 1540 ve 1550'lerde 5-6 iken, 1560'larda artık normal fiyat olarak 10-12'ye yükseldiği görülüyordu. Demek ki, buğdayın yüz yıllık bir süredeki fiyat artışı %200'ü bulmuştu[1]. Koyun satışlarında da fiyat ilerlemelerinin buğdayınkine benzediği dikkati çekiyor. Gerçekleyin, 1460'da bir koyunun ortalama bedeli 15-20 akçe iken, derece derece yükselerek, 1500'de 25-30'a, 1540'da 40-45'e, 1560' da ise, yüz yıl öncesinin dört katı demek olan 70-80 akçeye ulaşmıştı ki, bu da %300 bir artış demekti[2].

Şeker satışlarında da fiyat seyri şöyle idi: 1460'da 17 ve 1490'da 18 iken, 1500'de 10-14'e düşmüş, 1520' de gene 20' ye çıkmış, 1550'de aynı kalmış, 1560'da önemli bir yükselme ile, 26-29'a çıkmış idi ki, bunda da pahalılaşma %70'i geçiyordu[3].

Buraya kadar fiyat seyrini gösterdiğimiz maddeler narh'a bağlı bulunmuyor, alım satımları serbest fiyattan yapılıyordu. O halde, şimdi bir de kadı'nın verdiği narha göre satışı yapılmak zorunluğu bulunan maddelerden fiyat örnekleri verelim:

1460'da bir akçeye 2400 gram ekmek düşmekteydi. 1490'da 2240 gram, 1500'de 1280 gram, 1520'de 1600 gram, 1540'da 2400 gram, 1550'da 2240 gram ve 1560'da 1920 gram ağırlığında ekmek satın alınmıştı. Türk halkının baş gıdası olan ekmeğin fiyat artması, ya da düşmesi, esas itibariyle buğday ürününün bol ya da az elde edilmesi durumuna da uyuyordu. Yoksa, narh dışı öteki maddelerde olduğu gibi zamanın gerektirdiği bir yükseliş yoktu. Ancak, 1560' daki son rakamı (gramı eksiltme yolu ile) bir zaman zorunluğu pahalılaşması olarak alırsak, yükselmenin % 14 oldu-

[1] Bursa şehrinde yüz yıllık ve Üsküdar'da elli yıllık buğday fiyatını gösteren grafiklere bakınız: Grafik IV ve V.

[2] Yukarıda sözü geçen tabloya bak.

[3] Aynı tablo.

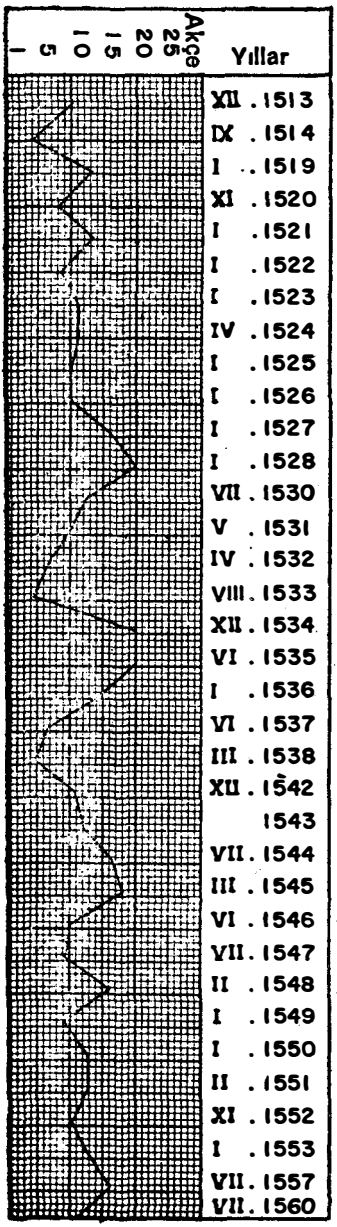
ğunu görürüz. Öteki narhlı satış maddelerinden, örneğin koyun eti, bir akçeye 1520'de 640 gramdan, 1560'da 560 grama indirilmiş olduğuna göre, pahalılaşma % 13 akçe idi[1]. Başka bir narhlı satış maddesinin, sade yağın okkası (1280 gramı) 1490'da 8-9 akçe iken, ondan sonraki yıllarda 9-10; 7-8; 6-7 akçe olup, 1560'da 9-10'a çıktığı tespit olunmuştur. Bu maddenin fiyat artışı da, böylece, ancak %11'i bulmuş oluyordu[2].

İşçi gündeliklerine gelince, esnaf dükkânlarına ya da başka işlere çırak verilen çocukların ücretleri pazarlığa bağlı olup, günde yarım akçeyi bile bulmuyordu. Kız çocuklarınki ise, daha da aşağı idi. Yetişkin çırakların çok kez yıllık kesilen ücretleri gündeliğe çevrildiğinde bir akçeyi aşmadığı görülüyor. Yalnız şu var ki, çıraklıktaki kurala göre, ağa ya da usta (patron) çırağın yemeğini de vermek zorunda idi. Kadın hizmetçilerin yıllık hizmet ücretler ise gene bir akçe'ye zor ulaşıyordu ve çoğu zaman bu tür ücretler, akçe değil de altın üzerinden kesilmekteydi. Gerçek anlamı ile işçi olarak iş yapanların, örneğin bir yapı işinde, tarlada, su arkı kazmakta ve benzeri işlerde çalışanların gündelik ücret seyri şöyledir: 1460'tan 1520'ye kadar 2-3'ten yukarı çıkmamış. 1540'da 3-4; 1550'de 4-5; 1560'da ise 5-6 akçeye çıkabilmiştir ki, bu da %100'ü ifade eder[3].

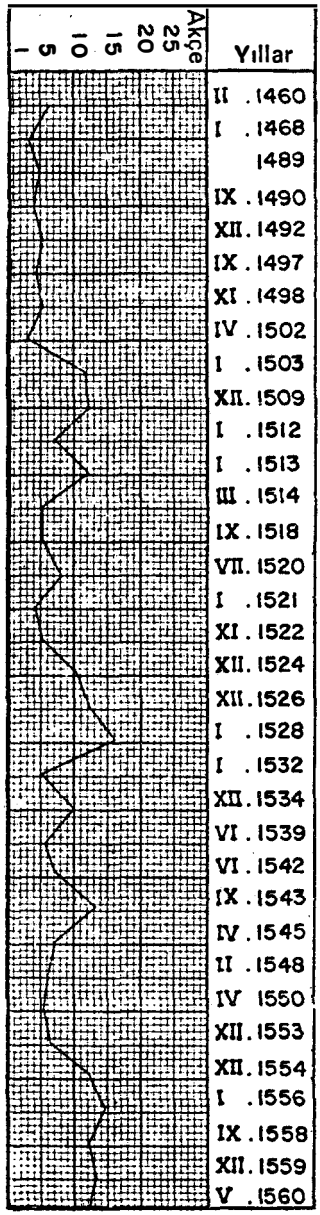
Altın florinin akçe karşısındaki yükselişi de, resmî tespit olarak, 1460'da 40 akçeden 1490'da 52'ye, 1500'de 53'e, 1512de 55'e ve 1540'ta tüccar ve sarrafların baskısı ile 60'a çıkarılarak 1560'ta bu seviyeyi korumuştu[4].

Bir tablo halinde yukarıya aldığımız şu fiyat rakamları bize anlatıyor ki, narhlı satış maddelerinde yüzyıllık fiyat artışları çok az olup, bu, ancak kadı'nın, daha çok, «fakir-fukarayı» gözde tutarak, her türlü artırma istekle-

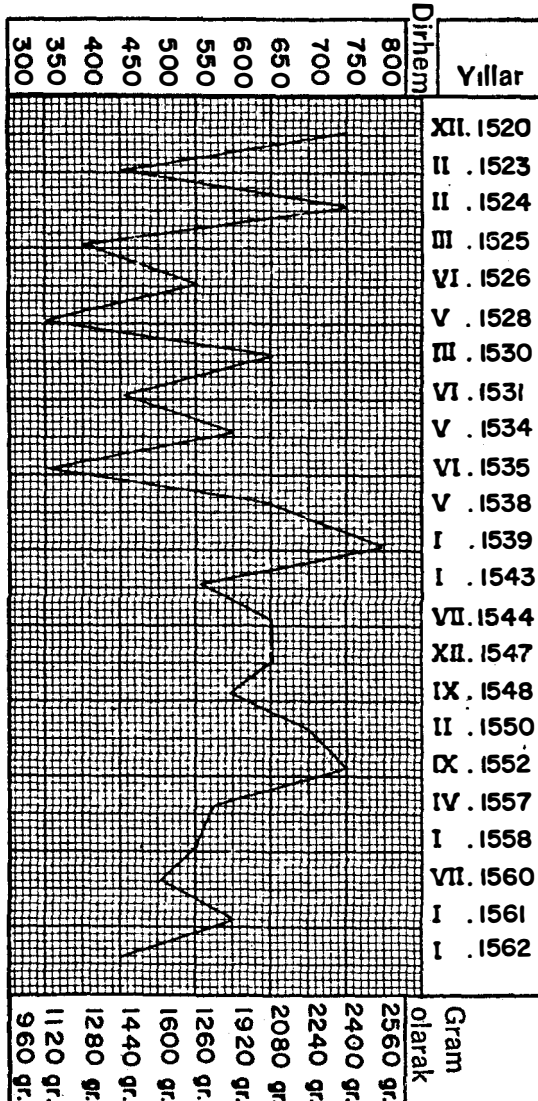
[1] Tablodaki koyun eti fiyat seyrine bak.
[2] Aynı tabloya bak.
[3] Yukarıdaki tabloya bak;
[4] Altının akçe değerini gösteren grafik VII.'ye bak.

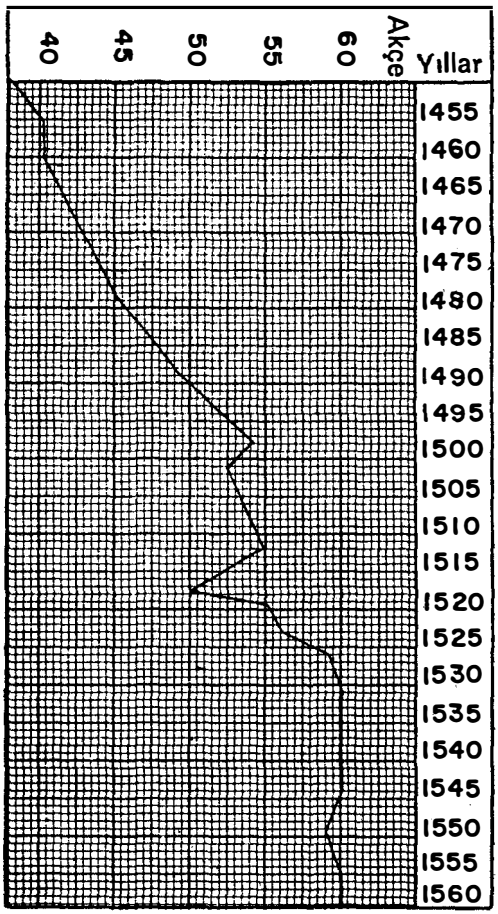
Grafik IV: Bursa pazarında bir kile (20 okka = 25,6 kg.) buğdayın fiyat seyri.

Grafik V: Üsküdar pazarında bir kile (20 okka = 25,6 kg.) buğdayın fiyat seyri.

Grafik VI: Üsküdar kadılığının narhına göre bir akçeye alınan ekmeğin dirhem cinsinden ağırlık seyri.

Grafik VII: Altının (florinin) akçe karşısındaki değer yükselişlerinin seyri.

rini reddetmek suretiyle, «olugelen» fiyatlar üzerinde direnmesi ile böyle olabilmiş, serbest fiyatlı satış malları ise, aynı sürede hayli fiyat artışı göstermişlerdir. Yerinde gördüğümüz gibi, bu incelediğimiz dönemdeki Avrupa ülkelerinde ise, fiyat düşme ve yükselmeleri, hep para piyasasının gelişmesi ile ilgili olarak, iktisadî yönden büyük atılışları ifade etmesine karşılık, Türkiye'de, bu fakirleşmenin ve halk kitlelerinde alım gücünün bir türlü yükselemeyişinin, hatta düşüşünün ifadesi olmuştur.

3 — *Vergi Yolsuzlukları*

Türk toplumunun kendi iç iktisadî yapısının, sosyal yönden, öteki çağdaşı toplumlarınkinden çok ileri gitmiş bulunduğunu öne sürersek, bunda bir yanılmışlığa düşmediğimiz, sözü geçen yapının modern ekonomi ilminin ölçüleriyle gözden geçirilmesi halinde anlaşılacaktır. Bu ekonomik yapının üretimini vergilendirilmede Türk devlet maliyesinin uyguladığı usulün de aynı erişkinlikte gelişmiş bulunduğu söylenebilir. Ancak, vergi toplama düzenini kurmakta tutulan yol, ekonomik yapı ve onun ürününü vergilendirmekteki erişkinliğin aksine, bir devlet görevini yerine getirme amacını gütme niteliğinden uzaktı ve sanki hükümet idaresi, devlet işlerini yürütenlerin geçim ve çıkarlarını sağlıyacak bir sürü örgütler düzeni imiş gibiydi. Gerçekleyin, bütün görevlerin, bir kamu hizmeti değil de, vergi-resim alma işi oldukları sanısı idare edenlerin kafasına yerleşmişti. «Padişah kulları» kadrosu içindeki personelin seferde ve başşehirde geçen hizmetlerini hazinenin ulûfe=gündelik biçiminde ödemesi dışında, hükümet hizmetlerinin bütün kollarında çalışan insanlar, kendilerine görev olarak verilen işleri karşılığında, halktan vergileri kendi hesaplarına aldıkları için, bütün kamu hizmetleri, devletin halka yapmakla ödevli bulunduğu görevler değil, hükümet kurumlarının, daha doğrusu buralarda bulunan personelin birer «dirliği=geçim kapısı» idiler. Nitekim, bu

konuda kullanılan, dirlik, timar, vazife, cihet deyimleri, kamu hizmetlerinin bir devlet ödevi kavramı içinde değil, «hâsıl=gelir» sağlama yolu anlamında alındıklarını ortaya koymaktadır.

Bilindiği üzere, vergilendirmeye konu olmaları yönünden, köy ve şehir, birbirlerine hiç benzemiyen iki ayrı türde çevreler oldukları için, buralarda uygulanan vergi usulleri de, biri ötekinden çok ayrı biçimde idiler. Şehirlerde, verginin kaynağı ticaret ve zenaat hayatından oluşmakta bulunduğu için, bu çevre halkının, yani iktisadî uğraşına göre nitelenen deyimle, «şehirlü»nün bu işle uğraşanları, ancak kazançlarından kanunnamelerde yazılı miktarca vergi (resim-bac) ödüyorlar, bunlar dışında, şehir insanı, kendi başı için, hiç bir ödev altında bulunmuyordu. Şehir dirlik ve düzenliğini bozan olaylarda, suçlulardan, kadı hükmü ile subaşıların aldığı birçok cerimeler, çarşı-pazar ve mahallelerde görevli kişilerin, esnaf, pazar halkı ve benzeri kişilerden, kanunname gereği olarak değil de, «âdet» adı ile, yıllık, haftalık, aylık ya da bayramlarda, düğün ve seyranlarda aldıkları «hediye=peşkeş=bahşiş» ve benzeri salmalar, hep belli iş ve olay'a bağlı olup, şehirli insanı, kendi kişiliği adına ödeyici kılmadıklarından başka, yukarıda sayılan ödemeler de kaza kadısının gözü önünde yapılmak zorunda oldukları için, kural dışı vergi alma işi çok zor idi. Gerçekleyin, şehirde, hükümet düzeninin halkı koruyucu niteliğindeki kurallarını ehl-i örf'ün bozması kolay olmuyordu.

Burada asıl sözünü edeceğimiz köy çevresine gelince, bütün memleket yüzeyinin «mirî=beylik=devlet mülkü» olması dolayısıyle, ellerindeki toprakların hepsini hazineden kiralamış sayılan köy halkı, bunun karşılığında, devlete ya da onun yüzettiği kişilere, yani dirlik sahibi görevlilere=sahib-i arz olanlara, türlü şekilde icarlar ödüyor, devlet adına alınanlara, icar sözü yerine, rüsum-ı şer'iyye (=şer'î görev için alınan vergiler) deyimi kullanılıyordu. Ancak, köyde oturup da, mirî=beylik toprak ekip biçmek-

le uğraşan çiftçi, sahib-i arza, geleneklerin kural haline getirdiği ve kanunnamelerin de niteliklerini belirttiği koşullarla bağlı olmayı kabul etmiş olarak, «raiyyet» adını almakta, bunun için de, sahib-i raiyyet'e, yani sahib-i arz'a «rüsum-ı raiyyet» türünü oluşturan başka bir grup vergi=resim daha ödemekte idi. Görülüyor ki, çiftçi, devlete veya dirlik sahibine, bir yandan, işlettiği topraktan dolayı icarcı, o bir yandan da, köyde, mirî toprak içinde oturup, geçmişini köy hayatına bağladığı için devletin veya onun beylik toprak icarını kendi eliyle alıp yeme hakkı tanıdığı kişinin «raiyyeti» olarak da, bir anlamda «çalışanları» idi. Bu ikinci niteliğinden dolayı, «sahib-i raiyyet» adı verilmiş bulunan ağasına, rüsum-ı raiyyet[1] adı altında toplanan bir başka türde vergiler daha öderdi. Bu sonuncudan olarak, yalnız akçe ya da madde ödeme değil, ağasına bedence iş yapma ödevi de vardı. Bu biçim ödenti, kanunca ne kadar açık-seçik tarif olunmuş bulunsa da, dirlik sahiplerinin köylülere «angarya» yüklemelerine açık kapı bırakmış oluyordu[2].

Hazinenin vergilendirmesi yönünden, köylü halkın şe-

[1] Rüsum-ı raiyyet'in para olarak ödeneni, üzerinde çiftlik yazılı bulunmayan her evli erkek için 12 akçeden (Bursa Ş. sc. A. 7/7. Vr. 102b.'deki bir hüccet; Manisa'da Bozköy timarına sahip olan Yusuf adlı sipahinin, sözü geçen köy halkından olmakla raiyyeti bulunan Mehmet'ten on beş yıllık alacağı resm-i bennaki her yıla 9 akçe olarak aldığı kayıtlıdır) ibaret resm-i bennak, her erkek ergenden (mücerredden) alınan 6 akçeden ibaret «resm-i mücerred» idi (1484'de de 6 akçe, Bursa Ş. sc. A. 4/4 Vr. 92a.)

[2] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. 13. Vr. 68a (evahir-i Rebiulâhir 952). Defter Emini, 1545'te yaptığı şikâyette, Gebze'de timar köyleri durumunda bulunan Soğanlık ve Yakacık «reayasından ve hariç reayadan bazı kimseler» elde ettikleri ürünlerden kendisine verdikleri öşürleri koyacağı anbarları yapmak istemediklerini bildirmişler, buna cevap olarak, kadıya yollanan hükümde: «Reaya kendü terekelerinden hâsıl olan öşürlerine anbar yapmak kanundur» denmişti. Ancak, pek çok örneklerinden biliyoruz ki, dirlik sahipleri, kanunun bu gibi hükümlerini kötüye kullanarak, köylüyü kendilerine saraylar, ahırlar ve benzeri yapılar yapmıya zorlayıp durmuşlardı.

hir ahalisinden ne kadar farklı bir duruma sahip bulunduğunu belirttikten sonra, ödetme düzeni (vergileri alma yolu) bakımından da, köy çevresinin şehirdekinden apayrı bir işlem gördüğünü belirtmek gerekmektedir.

Şehir çevresinin (şehir ve nahiyesinin) vereceği her türden vergiler, ister rüsum-ı şer'iyye, ister rüsum-ı örfiyye olsun, cinslerine göre birer «mukataa» yapılarak toplantılmaları işi «mültezim»lere veriliyordu. Hatta, rüsum-ı niyâbet (şehir ve çevresinin düzenliği ile ilişkili olaylardan elde edilen cerime ve öteki âdetler) bile subaşılarca iltizama verilebilirlerdi. Şehirlerdeki mukataaların hasılatını «emin» adındaki ulûfeli maliye memurlarına toplatmak gibi bir usul de az uygulanmıyordu. Sözün özü şu ki, şehir ve nahiyesinin bütün vergileri hükümetçe doğrudan doğruya hazine-i hümayûn'a yatırılmak üzere toplattırılmaktaydı. «Şer'-i şerif»in gözetiminde olan nâzır, müfettiş gibi denetleyicileri bulunan mukataacıların topladıkları, sonuç olarak, hazineye yollanacağı için, kişisel çıkarları çok zor ve geri planda kalan toplayıcı görevliler = iş erleri, ödeyiciden kanunî miktarından fazla resim = vergi alma fırsatını her zaman bulamazlardı. Kısaca söylemek istenirse, şehir ve nahiyesi halkının ödeyeceği vergileri gruplama ve toplama düzenleri köydekine göre daha sağlam kurallara dayanıyordu.

Vergi ödeyiciliği mirî = beylik toprak icarlamış bulunmasına dayanan köy insanına, yani raiyyete gelince, onun vergileri divana gitmeyip, toplayıcının kendine ait olduğu yerinde anlatılmıştı. Ancak, bu konu için, işin şu yönü burada belirtilecektir ki, çiftçinin = raiyyetin ödemek zorunda olduğu vergiler, devlet hizmetlilerine dirlikleri olarak, yani «kendilerine yemek için» havale olunurken, örneğin, bir köyün vereceği bütün vergi türlerinin bir tek sipahiye, daha doğrusu, bir dirlikçiye verilmesi yerine, birkaç vergi birisine, ya da ortaklayın iki kişiye (ortak timar olarak) verilmiş, öteki birkaç vergi de başka bir veya iki kişiye dirlik yapılmış, böylece, köylü, vergilerinden bir

kısmını birine, öteki kısmını diğerine ödemek zoru ile birkaç kişinin ayrı ayrı ödeyicisi, hatta birden fazla kişilerin ortak raiyyeti olmuştur. Arazi tahrirleri sırasında deftere geçirilmeyen, sahip oldukları arazinin hangi dirlik sınırı içinde olduğu bilinemiyen, oturdukları yerde iş yaptıkları halde başka dirlikte de arazileri bulunan v.b. insanlar da, birkaç sipahiye birden raiyyet yazıldıkları için, vergi toplanmasında anlaşmazlıklar çok oluyordu[1]. Ayrıca, mirî topraklarda oturanların, yani köyler çevresi halkının rüsum-ı örfiyyesinden bulunan «rüsum-ı serbestî=rüsum-ı niyabet» deyiminin kapsadığı vergiler[2], «şehir ve nahiyesi» dışı yörelerin dirlik ve düzenliğini sağlama görevlerine karşılık tutulmuş ödentiler olduklarından, «sancak subaşıları» yani sancakbeylerinin küçük kasaba ve çevresi köylerinden oluşmuş kazalara kendi adlarına yolladıkları bir çeşit kaza «zaimleri», bu sözünü ettiğimiz türdeki vergileri, tek akçesini kaçırmadan toplamak için, bölgelerinde işlenen cürüm ve cinayetleri ve kendilerine en bol «hâsılat» verecek benzeri olayları yakalamak üzere, koşuşturup dururlardı. Görülüyor ki, köylü ödeyiciden şu söylediğiniz türdeki vergilerini bir görevli almaya yetkili iken, başka türdeki vergilerini de öteki bir görevli alıyordu. Bu suretle, vergi türlerinin görevliler arasında dirlik olarak dağıtımına göre, bir köye iki-üç, hatta dört-beş toplayıcının geldiği haller çoktu. Birçok vergilerin, şu türe mi, yoksa ötekine mi gireceği konusundaki anlaşmazlık köylünün bu biçim

[1] Örneğin, Gördes Subaşısı Şemseddin Çelebi, 1491'de Divana yolladığı şikâyetinde, yörüklerden kimi kişilerin, kendisinin yazılı raiyyeti iken, vakıf raiyyeti olarak da göründükleri için, arada anlaşmazlık çıktığını bildirmiş, verilen emirde, iki tarafa da raiyyet yazılanların kayıtlarına bakılıp, eski olanına itibar olunması bildirilmiş, böylece, davayı subaşı kazanmıştı: Bursa Ş. sc. A. 8/8, Vr. 145a (17 Şaban 896).

[2] Serbest dirliklerde, «rüsum-ı niyabet» önemli olduğundan, tahrir defterlerinde, bu çeşit dirlikler yazılırken, niyabete giren vergiler sayılmıştır. Bunların başlıcaları: Cürüm ve cinayet ve resm-i arûstur: Bak. Başbakanlık Arşivi, Tapu Defteri: 16. Vr. 250b.

belirsiz vergiyi iki ayrı toplayıcıya iki defa ödemesine de yol açmakta idi. Köyün, vakıf, sipahi timarı, ya da bir büyüğün hassı olması gibi biçimler bile raiyyetlik yükünün ağırlık derecesine etki yapıyor idi. Köy, «serbest» kaydı ile dirlik ise, gerçi bütün şer'î ve örfî vergileri toptan dirlik sahibine ait olacağı dolayısıyle, toplayıcı da tek olmak gerekirdi. Fakat, örneğin, ne rüsum-ı şer'iyye ve örfiyye'ye, ne de serbestî'ye katılmayıp, cizye gibi tek başına toplanan bir vergi sayılan ağnam (koyun resmi) da hazineye ait olduğu, ya da birine dirlik verildiği zaman, «serbest dirlik» toprakları dahi bundan dışarı bırakılmadığı için, bu gibi yerlere de başka bir toplayıcı geliyordu[1]. Ayrıca, cürüm ve cinayet ve bu türden olaylar yalnız bir köyün ya da çevrenin sınırı içinde kalamıyacağı için, ehl-i örfün «serbest» kayıtlı yerlere girmelerine pek çok fırsatlar çıkıyordu[2]. Raiyyet yönünden, bütün «serbest» dirlikler de birbirine eşit değildi. Örneğin, kural olarak hep ser-

[1] 1533 sıralarında, «Atranos Zeametine» (Subaşılığına) mutasarrıf olan Mirahuroğlu Mustafa'nın serbest yerlerden ağnam resmi toplamada karşısına çıkan engeli şikâyet etmesi üzerine, Atranos Kadısına yollanan fermanda: «Atranos Nahiyesinin âdet-i agnamı defter-i cedid-i hâkanîde buna müstakil hâsıl kaydolunmuş iken, hâliyâ bazı çeribaşılar ve çerisürücüler. bizim timarımız serbest'tir, deyü âdet ve kanun ve defter mûcibince buna âit ve müteveccih olan âdet-i agnama dahlederlermiş. İmdi âdet-i agnam rüsum-ı serbestîden olmayıp müstakil hâsıl olmağın buyurdum ki...» Bursa Ş. sc. A. 51/38, (evail-i Zilkade 939). Bu fermana rağmen, dirlik sahipleri direnmiş olmalılar ki, Subaşı Mustafa, 6 Ağustos 1533 tarihi ile yeni bir ferman getirdi. Atranos Çeribaşısı İlaldı Bey, serbest timarının ağnamını davacı subaşı ile paylaşmıya razı oldu: Aynı defter, Vr. 48b. (evasıt-i Muharrem 940).

[2] Cürüm ve cinayet resimlerinin kime ait olacağı konusunda, suçun işlendiği yerin subaşısı ile, suçlu başka yerde yakalanmış ise, oranın subaşısı arasında anlaşmazlık çıkıyordu. Örneğin, 1533'de Bursa'da dükkân soyan bir hırsız Mudanya'da yakalanıp, «naib'üş-şer» önünde suçu sabit olunca, sancak beyi, suç Bursa'da işlenmiş olsa da, suçlu Mudanya'da yakalandığı için, tutuklunun kendisine teslimini istemek üzere, subasısını yollamış, Bursa subaşısından mahkeme kararı ile almış idi: Bursa Ş. sc. A. 36/39. Vr. 14a. (15 Zilkade 939).

best bulunan vakıf yerler halkı, öteki serbest dirliklerdekilerinden daha kuruntulu idi. Bunu, her nasılsa defter dışı kalmış olanların, raiyyet yazılmıya zorlandıklarında, hep vakıf raiyyetliğini seçmelerinden anlıyoruz. Köyler, ister «serbest» dirlik olsunlar, ister sipahi timarından bulunsunlar, ellerinde özel beratları bulunmadıkça «avarız vergilerini» ödemeye katılmak zorunda idiler. Fakat, birçok vakıflar din duygusunu ve büyüklerin hasları durumunda bulunan yerler de ilgili devlet ileri geleninin nüfuzunu kullanarak, padişahtan sözünü ettiğimiz bir çeşit ayrıcalık beratlarını koparıp, «avarızdan muaf» olma (bu cins vergiler dışı kalma hakkını elde edebiliyorlardı ki,[1] böyle bir durum öteki ödeyicilerin yükünü arttırmakta, hatta, devletin harp masraflarını karşıladığı avarız gelirini azaltmakta olduğu için, hükümet, avarız salmalarında, çoğu zaman, ne vakıf, ne de öteki dirlik raiyyetlerinin «muafiyet beratlarına» bakmaksızın, avarız resmi salmakta tek koşul olan «emlâk ve arazi» sahipliği durumu bulunan herkesten fermanda miktarı yazılı bütün avarız resimlerinin eksiksiz toplanmasını kesin bir dille istiyordu. Söylediklerimizle anlatmak istediğimiz şudur ki, mirî toprak çevresi halkının, yani çifçi sınıfının vergilendirilmesi çok iyi olduğu halde, onun toplanmasında uygulanan usul pek ka-

[1] Bu konuda örnek bir hüküm; Bursa Ş. sc. A. 60/64. Vr. 260b (evahir-i Şevval 951): «Bursa Kadısına hüküm ki bundan akdem merhum İshak Paşa'nın Kızık nam mülk köyünün halkı avarızdan ve sahreden ve cerahordan ve doğancıdan ve sekbandan ve hisar yapmasından ve salgundan ve naibden ve yavacıdan ve beyt'ül-malciden ve arpa ve saman salgunundan ve kilciden ve kireççiden ve sancakbeyi ve subaşılardan bilcümle mecmu avarizden ve tekâlif-i divaniyeden muaf ve müsellem olalar deyu ecdad-ı izâmım ellerine ahkâm-ı şerife verüp affetmişlerimiş ve zikrolunan kariye halkı sâbıkan ol hükmü getürüp tecdid olunmasın talep ettikleri ecelden ben dahi ellerine bir hükm-i cedid verüp ecdad-ı izamım ahkamı mucibi ile amel olunup kariye-i mezbure halkı külliyen muaf ve müsellem olalar deyu buyurmuş idim... kariye-i mesfure halkının ellerinde olan müceddet afnamenin fehvâsiyle amel olunup... anlara bir nesne teklif olunmuya.»

rışık, aynı zamanda adaletsizliğe ve açgözlü toplayıcıların birbirleriyle yarışırcasına raiyyeti soyup soğana çevirecek yolları bulmalarına fırsat verecek şekilde idi.

Kapıkullarının ve divanda hizmet görenlerden ancak az bir kısmının aylıklarını hazineden peşin akçe olarak almaları dışında, bütün devlet hizmetlilerinin (ve kitle halinde timar erbabının), aylıklarını, «dirlik=hizmet ücreti» demek olan yıllık ödentileri tutarının karşılığında, bir kısım vergileri kendi elleriyle kendileri için toplamaları biçimindeki ödeme, Osmanlı rejiminde kuralları daha çok geliştirilmiş bir usul olduğuna göre, devletin bu çeşit ödemelere hemen yalnız mirî toprak ekip-biçen halk anlamına gelen raiyyetten alacağı vergileri (daha doğrusu icarı) karşılık göstermesi, gerçekleyin, sosyal-ekonomik sınıfların devlet ortaklığında eşit olmaları gereken ödevleri yönünden, çiftçiyi yükün başlıca ağırlığına koşulmuş mağdur bir zümre durumuna düşürmüştür. Devlet hizmetlilerinin aylıklarını ödemekte uygulanan, alacaklısına çiftçiden alacağını bir çeşit yüzetme yolu, köylüyü, hükümet yerine kişinin uyruğu yaptığı için, devletin koruyucu elini köyden çektiriyor, çiftçiyi sanki eşiğin bir çeşit dışında bırakıyordu. Köyleri, ücretlerinin yıllık tutarı yerine, dirlik olarak alanların «sahib-i arz=toprağın sahibi» ve «sahib-i raiyyet=çiftçinin sahibi» ya da ağası deyimleriyle anılmalarının anlamı budur.

Bu şekilde, köylünün «mirî toprak» ekicisi olarak ödeyeceği bütün vergilerini, hazine değil de, devlet hizmetlileri kendilerine alacakları için, vergilendirme düzeni ne kadar erişkin ve kanunlarla kurallaştırılmış olursa olsun, ödeyici ile alacaklı yatıştırılması güç anlaşmazlıklara düşmekte idiler. Osmanlı saltanatının gelişme ve genişlemesi sıralarında, yani rejimin gençlik çağında, pek uç göstermiyen bu ödeyiciler=toplayıcılar çekişmesi, parasızlık ve iktisadî darlığın ağırlaşmıya başladığı XVI. yüzyıl başlarından itibaren, sosyal yapıyı rahatsız etmiye, devletin hizmetinde olanlar para sıkıntısının, ya da zengin ol-

ına hırsının etkisiyle azgınlaştıkça, raiyyetin vergi yükü, çiftçinin altından kalkamıyacağı dereceyi bulmaya başladı. Şimdi, tek geçim kapısı mirî toprak kiracılığı olduğu için, devletçe sanki hazinenin kamu topraklarını işletmesinde tarım kolu üretiminin ayrılmaz bir aracı sayılan çiftçi sınıfının, yukarıda belirtilen toplama düzenindeki karışıklık yüzünden, nasıl soyulduğunu ve Osmanlı vergi toplama düzenindeki kötülüğe açık bırakılmış bu kapıların devletin sosyal ve ekonomik yapısını sarsan «zulüm ve teaddileri» nasıl ortaya salıverdiğini, bu konuya ait olayları göz önüne sererek, belirteceğiz.

Birkaç dirlik sahibine ayrı ayrı ödeyici durumunda olduklarından dolayı, çiftçi=mirî toprak ekicisi halkın, bu yüzden gördükleri haksızlıkları belirtmeden önce, «reaya» olarak, mahkemelere düşen işleri yüzünden kadılardan ve onların naiplerinden çektiklerini kısaca belirtelim. Bilindiği üzere, kadılar, halkın mahkemeden geçecek işlerinden kendileri için «mahkeme harcı» alagelmekte idiler. Bu konuda uygulanan tarife zaman zaman sızlanmalara yol açmıştır. Yolsuzluk kapısını kapatmak üzere, Fatih Sultan Mehmed'ce 1478'de konan kanunun gerekçesinde, «Bâb-ı kısmet ve husus-ı nikâhte ve itaknamede ve sair mekâtibin resmi bâbında kuzâtîn ifrat canibine meyilleri ve canib-i ifratta teaddi ve ihtilafları arzolunduğu» açıklanmakta idi[1].

Kadınların mahkeme işlemlerinden kendileri ve öteki yardımcı görevliler için almaya hakları olan harçlar konusunda «ziyade ifrata» kaçmaları üzerine, fazla akçe almalarını önlemek için, padişahın kanun olarak koyduğu tarife şöyledir[1]:

	İtakname	Hüccet (İlâm)	Nikâh		Resm-i kısmet Miras bölüştürme	Resmî kişi dâvaları
			Bâkire	Seyyibe (dul)		
Kadı'ya	30	15	20	20'den az	%2 (binde 20)	%2 (binde 20)
Naip'e	1	1	1	1	—	
Kâtip'e	1	1	1	1	—	

[1] Bursa Ş. sc. A. 3/3, Vr. 166; evasıt-ı Recep 884.

Ölen kişilerin mirasçılarına kalan mal ve mülkelerini, yetim denecek yaşta çocukları varsa, ya da mirasçılar aralarında anlaşamıyorlarsa, kadıların, bu bölüştürme işini yaparken, kendilerine alacakları «resm-i kısmetin» bindesini fazla tutturmak için, «terekeye=ölen kişinin bıraktığı mal ve eşyalara» yüksek fiyat biçmeleri, bölüştürmeyi gerektiren durum yok iken, ölümü haber alınca, zorla tereke işlemine girişmeleri ve benzeri biçimlerdeki kötülükleri, kanunnamelere bakılmadan sürüp gitmekte olacak ki, kadıaskerlere ait olan «askerî tereke» yazımlarındaki usulsüzlükler dolayısıyle, 1550'de çıkarılan bir fermanda gene kadıların yolsuzluklarına da değinilmiş olduğu görülüyor. Bu konuda: «Ferman-ı şerifime mugayir halka envaı teaddi eyleyüp sagîr ve gaibin hakkı zâyi olmamak için kısmet lâzımdır deyu eytamın mallarını alup envâ tazyik ve taciz eyleyüp ve bazı kadılar nibayetlerin satup nüvvap dahi kıstı tahsil maslahatı için kariye bekariye gezüp ve mekabir addeyleyüp yeni makbere buldukta bunun resm-i kısmeti nice oldu» diye, köyler halkına sıkıntı eyledikleri ifade edildikten sonra, kadıların, bundan böyle, kadıeskerler hesabına askerî kısmet yazmalarına son verildiği, kendilerinin de halkın terekesini, «verese müteaddit olup gelüp kısmet talep» etmedikleri takdirde, yazmalarına yer bulunmadığı bildiriliyordu. Sancekbeylerine ve kadılara yollanan bu fermanda, ayrıca, vereseleri birden fazla olup, kendileri bölüştürme isterlerse, gereğinin yapılması, mirasçılar bölüştürme için başvurmadıkça, her ne surette olursa olsun, tereke işlemi yapılmaması, tereke yazma hallerinde, resm-i kısmet'i fazla tutturmak için, miras maddelerine değerinden yüksek bedel konmaması, eğer yağdırmamaktan ötürü yetimlerin hakkının zayi olacağı bir durum bulunursa, resm-i kısmet almaksızın, hisselerin yazılıp, verese teslimi ile deftere ya-

zılması istenmekte idi[1]. Resm-i kısmet (mirası vereseler arasında paylaştırma ücreti) Kanunî Süleyman devrinde binde 25 gibi yüksek bir rakam tuttuğu için, ayrıca, resmi=harcı çok almak kastıyle, miras mallarına değerlerinden fazla kıymet biçilmesi gibi nedenlerle, halk arasında bu işleme karşı yükselen yakınma sesleri üzerine, bir fermanla, bu biçimde, «tereke resminin» kaldırılması ve zorunlu hallerde bu işin parasız yapılmasına karar verilmesi, bu kez de, kadıların işi kendilerinin görevi saymamalarına sebep olmuş, mirasın kadı'ca resmen bölüştürülmemesi, yetim mirasçıları mağdur etmiye başlayınca, 1553 tarihli (960 Safer'i) fermanla kadı'nın bölüştürme ücreti binde 15 olarak yeniden konmuştu[2].

Tümü ile mirî sayılmış olduklarını söylediğimiz, şehir dışı ve bağ-bahçe olmamış toprakların köylülere işletilme

[1] Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. 42/1191, 71a. (evail-i Şevval 957).

[2] Bu konuda Anadolu kadılarına yollanan genelge niteliğindeki ferman 17 Ocak 1553 (evail-i Safer 960) yılgünlü olup, tıpkısı şudur:

«Bundan akdem kısmet hususunda bâzı teaddî olunduğu arzolunmağın kadıasker kassamları refolunup kuzât dahi yetim hakkı zâyi olmak ihtimali olan mevada kısmet edeler ama resim almıya deyu envâ te'kidât olunup memâlik-ı mahruseme ahkâm-ı şerife irsal olunmuş idi. Eyle olsa resm-i kısmet meminûdur deyu kadılar mevtânın muhallefâtın beyn'el-verese taksim etmeyüp deftere yazmağa ihmal ettikleri ecelden, mal-ı eytam zayi olur deyu paye-i serir-i âlem mısraıma arzolunmağın, askerî olan kısmet umuru kadıaskerlerim canibinden görülmek ve kuzâta müteallik olan kısmeti kadılar görmeyi emredüp buyurdum ki, taht-ı hükümetinizde vâki olan mevtânın muhallefatı şer'ile kısmet olunmak lâzım geldikte askerî olan kısmet kadıasker canibinden görülüp, siz müfevvez olanı bi-haseb'üş-şer kısmet eyleyüp nakîr ve kâtmir her ne ise defter edüp, mâl-ı eytamdan bir habbe zayi ettirmiyeler. Sâbıka resm-i kısmet binde 25 akçe alınır imiş; eytama mezîd-i re'fet âtifetimden minbaad binde 15 akçe alınmak emrolunmuştur. Şer'-i şerif muktazasınca kısmet ettüğiniz muhallefattan binde 15 akçeden ziyade bir habbe almayup ve ziyade bahaya tutmayup ehl-i hibre ile göresiz...» Bursa Ş. sc. A. 55/60, Vr. 149a.

şartlarının bütün memlekette, hatta bir köyün sınırları içinde ayrı biçimler göstermeleri, ayrıca, buraları hizmet kişilerine dirlik olarak verilirken, beratlarına «dirlik rüsûmu» olarak yazılan vergilerin her beratta aynı olmaması, kanunnamelerin uygulanmasında, gerek toplayıcı ve gerek ödeyicinin hükümlerden ayrı anlamlar çıkarmaları ve öteki karışık haller, çiftçiyi hakkını korumakta zorluğa, dolayısıyle zarara uğratıyordu. Örneğin, Osmanoğulları beyliğinin ilk mülklerinden olan Yenişehir'in topraklarına, o zaman çok küçük olan beylik hazinesi hesabına, özel bir işletme usulü uygulanmış idi. Bunun Fatih devrinde tespit ettiğimiz düzeni şöyle bir durum gösteriyor idi: Ekim-biçim topraklarında halkın önemli bir bölüğü «ortakçı», «ellici», ya da «kesimci» olarak çalışmakta idiler. Bu duruma göre, buraların timara verilmemeleri gerekirken, öyle olmamış, Yenişehir haslarından bazı köyler de sipahilere verilmiş, fakat, ekicilerin aynı zamanda hazine hassının işleticisi nitelikleri devam etmişti. «Ortakçılardan ve ellicilerden ve kesimcilerden» birçoklarının 1488'de yaptıkları şikâyete göre, bu biçim ile çiftçilik yapan köylülerin timarlı sipahileri, «öşürü» alırken, yalnız raiyyetin hissesini değil, «Beyliğe» (devlete) verilen öteki bölüğü de birlikte hesaplayıp, bütününün öşrünü, köylünün elinde kalan paydan alıyorlardı. Bu haksızlığı önlemek üzere, 13 Mayıs 1488 (gurre-i Cemaziyulahir 893) yılgünlü «cedid defterin» bu konudaki hükmü yollanarak, sözü geçen haslarda timarları olan sipahilerin raiyyetten ancak ellerinde kalan (hisselerine düşen) ürünün öşürünü alabilecekleri, «Beyliğe» alınan hissenin ise, öşüre tâbi olamıyacağı açıklanmıştı[1].

[1] Bursa Ş. sc. A. 7/7. Vr. 96a: «Suret-i defter-i cedid-i sultanî: Yenişehir haslarına müteallik olan ortakçılardan ve ellicilerden ve kesimcilerden şöyle ilâm ettiler ki, beylik has yerde ziraat edüp hâsılı kanun üzere, ülestiğimizden sonra aldığımız hisseden sipahi öşrün alup ve beyliğe verilen hissenin dahi sipahi bizden öşürün alur deyü şikâyet eyledikleri ecelden, Devlet Âsitanesine arzolundu. Emr-i âlî bunun üzerinedir ki, zikrolan ki-

Ödeyicilerin (yani raiyyetin), vergi toplama yönünden, en erken zamanlardan beri zarara sokuldukları bir davranış, toplama işinin açık arttırmalarla mukataaya=kesime verilmesi olduğunu yerinde belirtmiştik. Dirlik sahiplerinin, bu arada beylerbeyleri ile sancakbeylerinin, hattâ, hazineden mukataa tutan mültezim eminlerin, vergi toplama alanlarını bölgelere ayırarak, ya da aynı türden vergileri gruplıyarak, «pâre mukataası» haline getirip, örneğin, büyük bir mukataayı küçük mukataalar oluşturacak biçimde parçalıyarak, şuna buna satmaları, yani işi ticarete konu yapmalarıyle, raiyyet sanki soyuluyordu. Bu gibi yolsuzlukların sebep olduğu geniş çaplı yakınmalar üzerine, 1540 yılı nisanında «pâre voyvodalığı ref'i içun» çıkarılan fermanlarda, kadılara, «taht-ı hükümetinizde olan vüzerâ haslarında ve sancakbeyleri haslarında ve sair zeamet ve timarlarda vâki olan niyabet ve bâd-i havâ mahsûlatı satılmağa pâre voyvodalığı hâdis olmağla», reayaya zulüm olduğu ve bu işlerde görevli olanların, «atlı maiyyetlerle gezüp», reayanın bu kalabalık konukları beslemeye zorlandığı, koyun ve benzerlerinin parasız olarak ellerinden alındığı duyuldu, dendikten sonra, «şimdiden sonra eğer vüzerâ haslarındadır ve eğer beylerbeyleri haslarındadır ve eğer sair zeamet ve timarlardadır ve evkaf ve emlâktedir pâre voyvodalarından her ne kadar kimse var ise, alâ vech'il-umum refedüp, ve pare voyvodaları olmak lâzım gelen niyabet ve bâd-i havayı sattırmayıp mukataaya verdirmeyip külliyen anın gibi mahsulatı voyvodalar zaptedip», kanun gereğince işlem yapılması isteniyordu. «İl naipleri ve iş erleri ve voyvodalar ve zeamet ve timar sahiplerinin adamları», resmî işleri olmadan «il üzerine» çıkmıyacaklar, «levend» ile gezmiyecekler, «cürüm ve fesad» halinde, kadı veya naibini alıp birlikte gitmek işi geciktirecek ise varılıp mücrim, kadıya getirilecek idi. «Amma

mesneler kendü hisselerinden öşrün sipahiye vereler ve beyliğe verilen hisseden timar erine öşür vermiyeler...»

her üç ayda bir voyvodalar il üzerine çıkıp gezip reayanın ahvalin görmek» de gerekli sayılmıştı. Bu durumda, voyvodaların halkı ezmelerine engel olmak için, «toprak kadılarının», yani, her bölgenin kendi kazası kadısının dolaşması, kadının varması imkânsız ise, bu işin «ol nahiyenin naibine ısmarlanması» emredilmiş bulunmaktaydı. Eklendiğine göre, vüzera voyvodaları, beylerbeyleri ve sancakbeyleri voyvodaları, zeamet ve timar sahipleri ve adamları, timarlarına ve voyvodalıklarına ilk önce vardıklarında, «nalbaha deyü reayadan haneden haneye birer miktar akçe salıp» soygunculuk yapıyorlardı.

Ödeyiciler'den toplıyacakları «hâsıl»ı artırmak için, kanun ve gelenekleri bozmaktan çekinmeyenler arasında kadıların da bulunduğu adı geçen fermanın sözlerinden anlaşılıyor. Burada ileri sürüldüğüne göre, «vilâyet kadıları evvelden naip bulunmıyan nahiyelere naip yollayıp» dolaştırıyorlardı. Hatta, kadılar, naiplikleri, naip olarak gezenlere para ile satmışlardı. Kısacası, halkın nasıl soyulmakta olduğu o kadar güzel belirtilen bu resmî belgede «beylerbeyleri, sancakbeyleri, kadılar ve sairleri halka odun, yağ, bal, ve çayır salıp», bedellerini de narhtan aşağı ödedikten başka, raiyyetin kadınlarına ve kızlarına, uzaklardan, evleri için su taşıttıkları kaydolunduktan sonra, bu türlü kötülüklere bir son verilmesi istenmekte idi. Görülüyor ki, vilâyetlerde, en büyük hükümet görevlileri bile, kendilerine «dirlik» olarak verilen resimleri ödeyiciden toplarken, kanunun çizdiği sınırı görmezlikten gelip, «hâsıl»ı daha kabarık hale getirmek için, sanki bir çeşit maden işletme usulüne başvuruyorlardı[1].

Raiyyetin, daha doğrusu mirî toprak ekicisi olanların harmana getirdikleri üründen devlete ya da onun yerine geçen sahib-i arza öşür vermek zorunda oldukları bilini-

[1] Hayli uzun ve önemli de olan bu ferman için Bak. Bayazit Kitaplığı, Veliyüddin Efendi. Nr. 1970. Vr. 30 (evail-i Muharrem 947). Halil İnalcık bu belgenin Viyana National Bibliothek nüshasını yayımlamıştır: TTK. Belgeler, c. II. sayı 3-4.

yor. Her sancağın kanunnamesinde, tarladan çıkan ürünün kaçta kaçının öşür olarak alınacağı belirtilmiş olduğuna göre, bu konuda ekici ile sahib-i arz arasında anlaşmazlığa gidilecek açık kapı kalmamış gibi görünürse de, kanunu doğru uygulatmak için, yeterince karşı koyma gücü bulamıyan köylünün zararına birtakım yollara sapıldığını anlatan yakınmalar az değildir. Bunlardan birisi, sahib-i arzın, harmandan öşürü ürün olarak almayıp, pazar fiyatlarından daha yüksek bedelde nakit akçe istemiye kalkışması idi. Örneğin, 1553'te Üsküdar'a bağlı Akkilise köyü halkının divana yaptıkları yakınmada, Fatih Sultan Mehmed'in evkafından olan köylerini «mukataaya alan iş erleri, terekelerinden aynı ile öşürlerini almayıp, kesim edip, birer altunlarını alup ve aleflerinden dahi aynı ile öşürlerini almayıp, kesim edip ve öşürlerini dahi» kanun ve şeriatın gerektirdiği miktardan ziyade alarak, kendilerine zulüm yapıldığını bildiriyorlardı. Kadıya verilen emirde, böyle yapılıyorsa, hemen önlenmesi ve bu yoldan neleri alınmış ise geri verdirilmesi istenmekte idi[1].

C. TOPLUMSAL BUNALIM

1 — Çiftbozanlık Olayları

Tanınmış Fransız tarihçisi F. Braudel, Akdeniz çevresi ülkelerinde artan nüfusu, Bozkır karakterindeki tarım topraklarının besliyememesi yüzünden pek çok köy insanının yerlerinden ayrılmak eğiliminde olduklarını, bu yüzden şehirlere ya da şuraya buraya, hatta yabancı diyarlara göçmeler ve dağılmalar meydan geldiğini söylüyor[2]. Bu yazarın Türkiye, İtalya, İspanya gibi memleketlerde soy-

[1] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. Nr. 17. Vr. 79 (evahir-i Ramazan 960 = 9.IX.1553).

[2] F. Braudel, La Mediterrané et le Monde Mediterrané de l'Epoque de philippe II. p. 12-28 ve 643-660.

gunculuğun çok oluşundaki nedeni insanların işsiz ve ekmeksiz kalışlarına bağlaması bizce çok yerinde bir yorumdur. Ortaçağ Arap ve İran edebiyatlarının hikâye türünde «harâmîlerin» tuttuğu önemli yer de gene aynı gerçeği, köylerden şehirlere doğru kopup gelen insanların, işsizlik karşısında, geçim yolu olarak eşkiyalığı seçtikleri oluntusunu yansıtıyor. O halde, Türkiye'nin toplumsal hayatında da, eşkiyalığın, o zaman daha çok kullanılan özel deyimi ile, «harâmîliğin» bir derecesi, insanlarca yüzyıllar boyu olağan diye karşılandığı için, bu tür oluntuların büyük tarihî dönemeçlerde başlıca etken bulundukları söylenemez. Ancak, çiftbozanlık dediğimiz, Türkiye tarım hayatına ait ekonomik olayın da, elbet harâmîliğin kaynağı olan köyden kopmaları ifade etmekle beraber, kendisini doğuran nedenler yönünden apayrı bir özgenlikte olduğu yapılan incelemelerle ortaya çıkıyor. Nitekim Osmanlı tarih kaynakları ve resmî belgeleri de çiftbozanlığı bir düzen aksaklığı olarak tespit edegelmişlerdir.

Türk toplumunun kurduğu siyasî-ekonomik dengeyi ilk bozan büyük olay, 1243'de ülkenin büyük bir felâket olarak uğradığı Moğol yayılması idi. Gerçekleyin, bu ağır Moğol vurgusundan sonra başlıyan uzun kurtuluş savaşı ve iç karışıklıklar, Türkiye'nin dirlik ve düzenliğini altüst etmişti. Toplumun ekonomik faaliyetinde iki büyük can damarı olan tarım ve endüstri, bu Moğol yayılmasının başlattığı karışıklılardan çok geniş hasar görmüş bulunuyordu. Köylü böyle bir nedenle ilk kez yerinden oynadı. Bu suretle başlıyan geniş çaplı iç göçler, soygunları dayanılmaz kıldığından, yurtta huzur diye bir şey kalmadı. Devletin bazı sınırı üzerinde Osmanlıların başlattığı yeni bir fetih politikası toplumu anarşiden kurtarmakla beraber, ekonomik, hatta toplumsal yönlerden Türkiye yeni bir döneme de girmiş oldu. Çünkü, artık çiftini bırakan köylünün, tarlasında yeniden çalışma olanağı eski ölçüde geri gelmiyor, fakat, çiftbozanı soygunculuğa iten işsizlik ortadan kalkıyordu. Bundan böyle, Osmanlı harp makinesi,

kaynağı köy olan kitleleri, o zamanki deyimle «garip yiğitleri» yeni fetih alanlarında eritmiye başlamıştı[1]. Böylece, Türkiye'nin toplumsal-ekonomik gidişatında sarsıntı yapagelen boş insanlar sorunu bu yol ile geçici olarak çözümlenmiş bulunsa bile, «gazâ ve cihad»ı sürdürme gücünün tükenmesi, yani fetihlerin durması için bir durum, çiftbozanı o yöne götüren kanaldaki akımı tıkamakta bulunduğu için, işsizlerin şurada burada birikmeleri gene ortaya çıkıyor, bu da kısa süre içinde yeni bir bunalım yaratıyordu.

Gerçekleyin, ne zaman fetihler duraklama yapsa, ya da siyasî bir karışıklık patlak verse, bu gibi olayların kolayca tehlikeli bir toplumsal bunalıma dönüştüğü görülmüştür. Üstelik, XV. yüzyılın sonlarından başlıyan ağır bir iktisadî bunalımın yarattığı para darlığının devlet maliyesini zor duruma düşürmesiyle, vergilerin ağırlaşması, devlet hizmetlilerinin ve hele ehl-i örfün gelirlerini artırma yollarını aramaları, köylü üzerinde dayanılması güç bir etki yaptığı için, çiftçilik koşulları çok zora varmış, bu yüzden raiyyetin=çiftçi halkın köyünü terketme eğilimi yeniden kabarmış bulunuyordu. Onun için, II. Bayazid'in son yıllarından itibaren, çiftbozanlık olaylarının yarattığı sosyal bunalım, Türk toplum ve devlet hayatında yeni bir aşamaya geçildiğinin ifadesi olmuştur[2]. Yavuz Sultan Selim'in babasını tahttan indirmeyi kolayca başarmasında, seferlerin ganimetsiz ve ufak çaplı olmaları yüzünden gi-

[1] Bu konunun 1453'den önceki safhaları için bu kitabın I. cildindeki ilgili bölümlere bakınız.

[2] Ehl-i örf ve hatta kadılar ile naiplerinin, uydurma salmalar, ya da vergileri ve resimleri fazla alma yollarıyle halkı soymakta bulundukları, bu yüzden pek çok çiftçinin, köylerini bırakıp sağa sola dağılmıya başladıkları, bu konudaki sürekli yakınmalar üzerine, devletin de dikkatini çekmiş bulunuyordu ve Kanunî Süleyman'ın yayımladığı «adaletnamelerde» bu acı durum ifade olunmuştu: Bak. Halil İnalcık. Belgeler (T.T.K.) Nr. 3-4, s. 113-115 ve 139; bu fermanın bir değişik nüshası Bayezid Kitaplığı, Veliyüddin Efendi, Nr. 1970'de kayıtlıdır.

rilen bu durgunluk dönemini askerler ve «garip yiğitler» kadar halkın da yadırgayışının etkili olduğu seziliyor. Çünkü sefersiz geçen yıllarda hareketsiz beklemek zorunda olan levendler, timarlı sipahiler, kapıkulları, hatta beylerbeyleriyle sancakbeylerinin «kapıları halkı», çevrelerinde birçok olaylar çıkarmakta idiler.

Yeni padişahın, yani I. Selim'in büyük seferlere girişmesi de çiftbozanların = levendlerin ve vilâyetlerde oturan askerlerin yarattıkları bunalımı giderici bir tedbir olamamıştı. Çünkü, ne Doğu Anadolu ve İran, ne de Arap ülkeleri birer ganimet toplama alanları değillerdi. Üstelik, artık işsiz-güçsüz insanlar o kadar artmıştı ki, onların hepsini ganimet seferleri doyuramazdı. Nitekim, Şah İsmail'in İran'ına ve arkasından Suriye ile Mısar'a açılan seferlere karşı askerlerin ne kadar isteksiz oldukları, yapılan yoklamalarda pek çok seferlilerin orduya katılmamış bulunduklarının tespit olunmasıyla açığa çıkmıştı[1]. Köyünü terk edip, şuraya buraya dağılan çiftbozanlar, başka bir deyim ile, ya bir paşanın kapısında iş bulmaya, ya da devletten timar dirliği, kale erenliği, hatta kapıkulluğu gibi bir geçim hizmeti ele geçirmeye çalışan «levendler» bu sayılan iş kapılarının ihtiyaçlarından çok üstün sayıda türemiye başladıkları için, İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirleri de kapsıyan Marmara çevresinde toplumsal düzene karşı tehlikeli çiftbozan birikintileri yaratmışlardı ki, bu sözü geçen bölgenin yönetim düzenliği incelenirken, bu gerçek açıkça önümüze çıkar. Hele 1550'den itibaren çiftbozanlık, yalnız asayişi bozma yönünden değil, pek çok köylerin boşalmasıyla tarımın büyük zarara uğraması bakımından da ciddî küşüm yaratmıştır. Kanunî Süleyman

[1] Örneğin, Yavuz Selim'in, Şah İsmail üzerine giderken, Sivas'ta yaptırdığı yoklamada pek çok seferli askerin, ya hiç gelmedikleri, ya da yoldan geri döndükleri anlaşılmış, bu gibilere verilen cezaların timar dirliklerinde yarattığı anlaşmazlıkların çözümü yıllarca sürmüştü.

ömrünün son yıllarında bunun ıstırabını nefsinde duyuyordu[1].

2 — Boş Levend Birikintilerinin Büyümesi

Araştırmalarımız, iktisadî bunalımın etkilerini en çok çiftçi halk üzerinde gösterdiğini, işine devamı zorlaşan, ya da tarlasından karnını doyurma umudu kalmıyan insanların köylerini bırakıp, şuraya buraya iş aramıya gittiklerini, bunların en çok toplandıkları büyük şehirler çevrelerinde, özellikle Marmara bölgesinde, hırsızlık, soygun, cinayet ve benzeri olaylar yüzünden dayanılması güç bir güvensizlik doğduğunu göstermiştir. Daha 1495'de bunlardan birçokları, günlük ekmeklerini çıkarmak için, Bursa mahallelerinde seyyar satıcılığa başlamışlar, çoğu bekâr olan bu mahalle arası satıcılarının, alışveriş yaparken, kapı önlerinde kadınlar ile özel ilişkiler kurup senli benli konuşmaları şikâyetlere yol açmıştı[2]. Şehir halkının acı yakınmaları üzerine, 3 Nisan 1508 yılgünü ile Bursa beyi Mehmed'e ve sancak kadılarına yollanan bir fermanda, içki, fuhuş ve türlü ahlâksızlıkların alıp yürüdüğü, sefahat toplantılarının açığa döküldüğü şehir, kasaba, köylerdeki acıklı hal, özetlenerek, bunların kesin biçimde yasaklanması isteniyordu[3]. 1515'de (921 Ramazanında) Karasi san-

[1] Kanunî bu olayın devlete ne kadar ciddî tehlike yarattığını oğlu Bayazıd'ın isyanı dolayısıyle ifade etme fırsatı buldu: Bak. «Büyük Celâlî İsyanlarının Başlaması» adlı eser, s. 66.

[2] Bak. Bursa Ş. sc. Nr. A. 26/11 Vr. 103b: «...Bursa'da esvakta ve mahallâtta gezüp bez ve bürüncek satan Müslümanların ve kâfirlerün nâmahrem ile ihtilâtı ve şenâatı zâhir olup Asitane-i Saadete arzolundukta hükm-i şerif varit olup şöyleleri ki pîr ve dindar ve mütedeyyin ve sâlih kimesne olalar ve bez satmak vesilesiyle şenaate ve fesada mübaşeret etmez olalar anlarun gibilere icazet vereler bâkisin menedesin deyu buyrulduğu sebepten...» (Tetkik sonunda, 13 kişiye izin verilip, diğerleri menolunuyorlar).

[3] Bakınız: Bursa halkının acı yakınmaları üzerine, bu konuda Bursa sancakbeyine ve kadılarına yollanan uzun bir ferman; 2 Zilkade 913: Bursa Ş. sc. A. 33/21, Vr. 339.

cağı beyi Hasan'a yollanan bir ferman da o çevrede olup geçenleri yansıtmaktadır: Buralar halkının bildirdiklerine göre, hırsız ve yol kesenler çok artmış, cinayetler almış yürümüş, olup bitenler sancakbeyine şikâyet olunduğunda, o bu cürümleri yapanların sancağa dışardan geldikleri cevabı ile işi savsaklamak istemişti. İddiaya göre, sözü geçen sancakbeyi aslında fesatçılara müsamaha göstermekteydi. Onun için, Karasi Beyinden, bu çeşit davranışı doğru ise, ağır cezaya çarptırılacağı ihtarı ile, güveni sağlaması istenmekte, kadıların da kendisine yardımcı olmaları emredilmekteydi[1]. 1516'da, Bursa sancakbeyine de aynı sertlikte bir emir daha yollamıştı. Bunda da, can ve mal güvenliği kalmayışından kendisinin ve kadıların sorumlu tutuldukları bildirilmiş bulunmaktaydı[2].

29 Eylül 1517 yılgününde, Kütahya ve bütün Anadolu sancakları kadılarına ve subaşılarına, Edirne valisi Şehzade Süleyman'ın (Kanunî'nin) yolladığı genel bir fermanda da, vilâyetin her yanında hırsız ve soyguncuların faaliyette bulunduklarının şikâyet olunduğu bildirildikten sonra, bu olayları önleyecek tedbirleri almayışlarının nedeni kendilerinden soruluyor, bundan böyle, aynı durum sürüp gidecek olursa, olaylardan sözleri geçen makamların sorumlu tutulacağı sert bir dille hatırlatılıyordu[3].

Yavuz Selim'in İran ve Mısır'a yaptığı iki başarılı seferine rağmen, zamanının, Türkiyedeki iç düzen yönünden pek kötü olduğunu, tarihçilerin önemle kaydettikleri pek çok olaylar doğruluyor. Bu padişahın son yıllarında, şehirlere ne zamandan beri yığıldıklarını söylediğimiz boş levendlerin işledikleri hırsızlık, soygun, cinayet, fuhuş, sarhoşluk gibi suçların Bursa'da sebep oldukları şikâyetlerden, bu çevrelerde kamu hayatının nasıl güvenlikten yoksun bulunduğunu pek iyi anlıyoruz. Her gün birçok in-

[1] Topkapı Müzesi, Edremit Ş. se. Nr. I. Vr. 24, ve aynı yer Ş. sc. 42/1177, Vr. 24 (921-922).
[2] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. Nr. I. Vr. 108a.
[3] Bursa Müzesi, Bursa Ş. sc. A. 21/27, Vr. 129a.

sanın ıssız yerlerde, köy yollarında pusuya düşürülüp öldürülmeleri, günlük alışılmış olaylar gibiydi. Ancak, bu korkunç duruma son vermek olanağını bulamıyan hükümet, cinayet ve soygunlardan olay yerine en yakın köy halkını sorumlu tutarak, ileri gelen kişileri tutuklamak gibi davranışlarla işi önliyeceğini sanıyordu[1].

Bu biçimde, tutsak değil de, doğrudan doğruya sanık olarak tutuklananlara suçlarını söyletmek için, mahkemeye çıkarılmadan, önce hatta mahkemede duruşma ile söylettirilemezse, pek ağır «örf», yani işkence uygulanmaktaydı. Birçok tutuklular dayak altında ölüp gidiyorlardı[2]. Bu türlü cinayetler, soygunlar, İstanbul'da da Bursa'dan geri kalmadığı için, bir gün, bir ailenin bütün bireylerinin gece öldürülmesi üzerine, boş levendlere gözdağı vermek için, pek çok Hıristiyan levendin idam olunmaları da gene çok sakat bir yolun tutulduğunun ifadesiydi[3].

Bu konuda ilginç olanı şu ki, şehirlerde geçmekte olan bu türlü olayları çıkaranlar arasında, hükümetin düzeni korumakla görevli kişileri de vardı. Örneğin, 1517 tarihli bir sarhoşluk ve eve girme duruşmasında sanık olan kişi, doğrudan doğruya Bursa subaşısı Pirî ile onun asesleri (po-

[1] Örneğin, 924 Şaban'ı evahiri kaydı ile yapılan bir duruşmadan, Bursa'ya bağlı Armutlu Köyü yakınında «bir nice» kimsenin öldürülmeleri üzerine, katiller bulunamayınca, bu köy ileri gelenlerinin (eşrafının) tutuklanmış olduğunu öğreniyoruz. Eyyub Ensarî vâkıflarından olup gene Bursa'ya bağlı... Hasan adlı köy yakınında da birkaç kişi öldürülmüş, cinayet işliyenler bulunamayınca, bu köyün ileri gelenleri (eşrafı) tutuklanmıştı: Bak. Bursa Ş. sc. A. 25/28 Vr. 52a ve b., 26 Şaban 926 yılgünlü bir fermanda bir sipahzade İzvadı ormanında öldürülmekle, Bursa kadısınca sanıklara örf olunması ve o civar köylerinden geniş tutuklamalar yapılarak suçlunun bulunması önemle emrolunuyordu: Bursa Ş. sc. A. 201/810 Vr. 139.

[2] Bursa-Yenişehir'de «göçer evlerden = gezginci evlerden» bir «Seyyidin = peygamber evlâdı kişinin» evi basılıp iki adamı öldürülünce, tutuklanan 12 sanığa uygulanan «örf=işkence» sonunda içlerinden birisi ölmüştü: Bursa Ş. sc. 201/810, Vr. 20a.

[3] Bak. Nişancızade, Tabak'ül-Memalik, Hekimoğlu Kütüphanesi, Nr. 779, s. 310.

lis erleri) idi[1] ve bu da tek olay değildi[2]. Onun için, o sıralarda Bursa Yeğenoğlu Medresesi Müderrisi Ali Çelebi, bir gazelinde, «şehrin düzeni nasıl sağlansın ki, her fesatçı ya kadı yanında muhzır, ya muhtesip yanında polistir» anlamına gelen ifadeyle çok doğru bir gerçeği yansıtmaktaydı[3].

Kanunî Süleyman'ın tahta geçtiği sıralarda, levendlerin yarattıkları güvensizlik ortamından dolayı, halkın kendisini ciddi bir bedbinliğe kaptırmış bulunduğu görülüyor. Bu koşullar içinde, hükümet, sancakbeylerini «ehl-i fesat teftişine» memur edip durmakta[4], ayrıca, her levendi, bulunduğu köy, mahalle, çalıştığı yer, oturduğu bekâr odalarından kendisi için bir kefil bulmaya mecbur kılmakta idi[5]. Bundan sonra da ihmal olunmadan uygulanan, bu boş insanları, hatta herkesi ve medrese talebesini bile kefile bağlama işi hiç bir sonuç vermemiştir.

Yukarıda olaylar da vererek belirtmeye çalıştığımız, levend bolluğundan ileri gelen bunalım, özellikle Marmara çevresinin ve buradaki büyük şehirlerin içine yuvarlandıkları güvenden tam yoksun olmuş bir yaşantının, bütün açıklığı ile artık önlenemeden sürüp gittiğini ileriki araştırmalarımız da gösterecektir.

[1] Bursa Ş. sc. A. 21/27 Vr. 273.

[2] Örneğin, 28 Şaban 927 yılgünlü başka bir duruşmada gene aynı çeşit bir olay geçiyor.

[3] Bak. Necip Asım. TOEM. cüz 5, s. 306 (Mesihî Divanı adlı yazm.)

[4] Örneğin, Üsküdar Ş. sc. Nr. I. Vr. 9a.'da geçen 23 Zilkade 925 yılgünlü bir cinayet duruşmasında, bu sırada Bursa sancakbeyinin bütün «Üsküdar, İzmit ve Bursa» çevresinde «ehl-i fesat» teftişine memur olduğu zikrolunmuştur.

[5] Levendlerin, ya da ırgat, bekâr ve benzeri deyimlerle ifade olunan boş kimselerin oturdukları yerlerden kesin olarak birer kefil göstermeleri ihmal olunmayan bir ferman hükmü olduğu için kadı defterleri bu türlü kefillik kayıtlarıyle doludur: Örneğin, Üsküdar Ş. sc. I, s. 7-8, 28 ve 5. Vr. 14a. (evasıt-ı Safer 931).

3 — *Bunalımı İrtica ile Giderme Denemesi*

Kanunî Sultan Süleyman tahta geçtiği sıralarda, babası Yavuz Selim zamanında da çözümlenememiş büyük sorunlar Türkiye'nin iç düzenini sarsacak biçimde daha belirgin hale gelmiş bulunuyordu. Örneğin, yer yer ayaklanma derecesine varmış bulunan levend hareketleri kamu güveni için ciddi tehlike olmuştu. Bu olayların kimisi kızılbaşlık kışkırtmaları olarak doğmuştu; kimisi de Şehzade Ahmed'in Yavuz Selim'e karşı başlattığı taht kavgasında, isyancıları tutmuş çıkıpozanların ondan sonra da hareketlerini sürdürmekte bulunmuş olmaları biçiminde bir görüntüye sahipti[1].

I. Selim'in öldüğü 1520'de, hazine sanki boş gibiydi. Bu da yeni padişah için başka bir zor durum yaratıyordu. Onun için, Kanunî saltanata geçer geçmez, para bulmak amacı ile, bir yandan vakıf gelirlerine el atmış[2], öte yandan, devlet gelirini artırmak üzere, illere yolladığı arazi tahrir ekiplerine mirî topraklardan (devlet mülkü araziden) «zevayid» bulmaları emrini vermişti ki, bu hareketinin de yeni karışıklıklara yol açtığını göreceğiz.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türkiye'nin bütün büyük şehirlerinde, hatta başşehir İstanbul'da köylerden kopup gelmiş levendlerin sebep oldukları cinayet, hırsızlık, içki, fuhuş ve benzeri olayların halkta büyük bir korku ve güvensizlik yaratmış bulunması dolayısıyle, herkesten çok padişah ne yapmak gerektiğini düşünüyordu. Açtığı büyük seferlerin kendisine kazandırdığı ün ve şan Türkiye toplumunun büyük bir karışıklığa doğru sanki koşmakta

[1] Bu karışıklıklar için geniş bilgi Hüseyin Hüsameddin'in «Amasya Tarihi» c. III. s. 267 ve devamındadır. Bu yazarın verdiği bilgiler mübalâğalı sanılmış ise de, sonradan bizim, arşiv belgeleri, kadı sicilleri, yazma kitaplar ve benzeri kaynaklar üzerinde yaptığımız araştırmalar, adı geçen yazarın iddialarını geniş çapta doğrulamıştır.

[2] «Para Darlığı» bahsine bakınız.

bulunmasını önleyemiyordu. Bu kötüye gidişin kökünde ekonomik nedenlerin yattığını düşünmek o günün kafalarınca mümkün değildi. Onun için, sorun dinsel yönden ele alındı. Ulema arasında İslâm dinini yorumlama tartışmaları canlanıverdi.

1528 sıralarında Hoca Kaabız Efendi adında ulemadan birisi, Hazret-i İsa'nın Hazreti Muhammed'den üstün olduğu yolunda fikirler ileri sürecek kadar ileri gitti. O, böyle bir konuya elbette durup dururken girmiş olamazdı. Herhalde kendisini, yukarıda anlatılan sosyal çöküntü etkilemiş olmalıydı. Müslümanlığı sarsacak nitelikteki böyle bir iddiayı ortaya atan Kaabız mahkemeye verildi. Yüksek yargıçlar kurulu üyeleri, yani iki kadıasker, bu konuda, yeteri kadar bilgiye sahip bulunmadıklarından, sanık mahkûm edilemedi ve serbest bırakıldı. Sosyal bunalımın tam bir gazap içine attığı Kanunî'nin işe elkoyarak, yeniden teşkil ettiği (İstanbul Kadısı ile Şeyhülislâmdan ibaret) yeni yüksek mahkeme kurulu Kaabız'ı ölüm cezasına çarptırdı[1]. Daha bir sürü tartışmalar arasında kayda değer bir ikincisi, Şeyh İsmail (Oğlan Şeyh) adlı birisinin, «Tanrı insan kaderine ve davranışlarına karışmaz, yasaklar ve sevaplar uydurmadır» biçiminde ifadelendirilebilen yepyeni bir yoruma girmesiyle patlak verdi[2].

Hele böyle genel bunalım anlarında, düşünce özgürlüğünün hiç söz konusu olmayışı dolayısıyle, o dönemin genel din inançlarına aykırı bu türlü yorumların devlet uygulayıcıları üzerinde hiç bir etkisi olamazdı. Başta padişah olmak üzere, bütün devlet büyüklerine alacakları tedbirleri ibadet yorumcuları yetiştiriyor ve gözleri önüne yayıyorlardı ki, o da her bunalımda ileri sürülenlerin tıpkısı idi.

[1] Bakınız: Hammer, «Devlet-i Osmaniye Tarihi», c. V. s. 72 ve Celâlzade, «Tabakat'ül-Memalik», Hekimoğlu Kitaplığı, Nr. 779 s. 85.

[2] «Dinî Durum» bahsine bakınız.

Kısacası, vâizler, bütün başa gelenlerin dinî kuralları ihmalden doğduğunu, o halde, herkesi Müslümanlığın gereklerine yöneltmek yoluyla toplumun kolayca düzene sokulabileceğini, hep bir ağızdan, camide, sokakta, evde ve her yerde ileri sürüyorlardı.

En küçüğünden ulema dediğimiz din bilginlerine kadar bütün şeriat yetkilileri arasında yeteri derecede genelleşmiş bulunan bu kanıyı, ne yapacağını şaşırmış olduğu görülen Kanunî Süleyman'a iletme görevini, din uleması, belki, ünlü din-hukuk âlimi Ebussud'a verdiler. O, padişahtan, «din ve devlet ve ülke düzenliği artık şunu gerektiriyor ki, İslâm imamlarından bazı içtihatçıların ifade ettikleri kurallara uymak bugün zorunlu hale gelmiş bulunduğundan» söz edip, harekete geçmek üzere bir ferman yayımlamasını istedi. Kanunî, bu isteğe uyarak, halkı din görevlerini yerine getirmeye zorlamayı bir devlet görevi haline getirmiş oldu. Bu fermanda şu kadar bir olumlu emre de rastlıyoruz ki, Hoca Kaabız gibileri çıkarsa, idam olunmayıp, ıslahları çaresine bakılacaktı[1]. Aynı yıl, ders programları, öğrenicilerin bu amaca göre iyi yetişmeleri ve benzeri düzenlemeler konularında ikinci bir ferman çıkarılarak, medreselere dağıtıldı[2].

1537 fermanı ile başlayan sıkı dinsel kovuşturmalar halk için dayanılması güç bir baskı biçimine dönüştü. Hele 1548'de, Ebussuud'un bir de şeyhülislâmlığa getirilmesi, toplum hayatını dinsel baskı ile düzene sokma görüşünü sanki kanunlaştırdı. Başka dinden olanlar için, kendi inançlarına göre istedikleri gibi hareket özgürlüğü diye bir şey kalmadı. Gerek Müslüman, gerek Hıristiyan ve Yahudilerin bu yüzden çektiklerine örnek olacak olaylar ilerde yeri geldikçe gösterilecektir.

[1] II. Selim tahta geçtiğinde, Ebussuud, Kanunî'nin adı geçen fermanını yeni padişaha da tekrarlatmak istiyor: MTM. C. I, sayı 2, s. 373 ve 342.

[2] Bak. Bursa Ş. sc. A 40/45, Vr. 55b.

4 — Boş Levendlerin Toplu Hareketleri ve Halk-Hükümet Çatışması

Çiftbozan kitlelerinden dönüşme olduklarını belirttiğimiz levendlerin çıkardıkları toplu karışıklıkları düzenli hareketler biçimine çeviren ve sürekli kılan iç olayların başında, Şehzade Sultan Cem'den bu yana patlak vermiş taht kavgalarının geldiğini söyleyebiliriz. İsyancı şehzadeler, kendilerine verilmiyen saltanatı ele geçirmek için, hükümet güçlerine karşı tertip ettikleri orduyu hep Anadolu'nun boş levendlerinden derneştiriyorlardı[1]. Buraya asker yazılanlar da, belki «ulûfeli» deyimi karşılığı, «yevmli» adını almakta idiler[2].

II. Bayazıd'ın büyük oğlu Şehzade Ahmed'in Yavuz Selim'e karşı giriştiği taht kavgası, iddiacıyı tutan Anadolu levendlerini alaylar halinde harekete alıştırmış, bunları örgütleyen timarlı sipahilerin, böylece, enderunlular düzenliğinden hoşnutsuzlukları ortaya çıkmıştır[3].

Başıboş levend kitlelerine, sanki genel yağmalar yapma fırsatı ve hakkı veren şehzade ayaklanmaları üzerinde şunu söyliyeceğiz ki, davayı kazanmak için en çok koşuşturdukları bölge, Amasya-Tokat-Sivas'tan başlıyarak, Konya-Bursa-Ankara arası geniş bir alanı, yani bütün Orta Anadolu'yu ziyadesiyle kapsamakta olup, buralarda şehzade isyanı gösterişi adı altında, gerçekte tam bir levend

[1] Şehzade Ahmed'in Bursa'da tutuklanan 18 adamının kimlikleri 16 Safer 919 yılgünlü kadı kaydı ile tespit olunmuştur. Bu işlemden öğreniyoruz ki, kapıkullarından kurulu padişah ordusunun aksine, isyancı ordu hep Anadolu'nun Türk halkından ibaretti: Bursa Ş. sc. A. 23/25, Vr. 55a.

[2] Fatih Mehmed'in ölümü üzerine, II. Beyazıd'a karşı taht kavgası çıkaran Sultan Cem'in Bursa'ya giren ordusunun tamamen Anadolu levendlerinden ve boş insanlardan kurulduğu, İstanbul'un II. Beyazıd'ı destekliyen «Padişah Leşkerine» karşı, bunların bir «Kamu Leşkeri» olduklarını ifade için de, «kızıl börk» giydikleri hakkında bak: İbni Kemal, Millet Kitaplığı, Ali Emirî Yazmaları, Nr. 32, Vr. 5-13; Nesrî, Taeschner yayımı, s. 221.

[3] Hoca Sadettin, «Tacc'üt-Tevarih», C. 2. s. 193-194.

soygunculuğu yapılmakta idi ve sözde isyancı şehzadenin «yevmlileri»ni kovuşturan hükümet birlikleri de aynı şeyleri yapıyorlardı[1]. Örneğin, Şehzade Ahmed'in davası uğruna ortaya atılan oğullarından Şehzade Alâeddin Ali'nin adamları, Bursa'dan «azap için avarız akçesi» toplarken, şehirde gerçek bir «fetret» olmuş, yevmliler birçok hazine akçelerine el koymuşlar, geniş yağmalar yapmışlar, buna halk bile katılmıştı[2]. Öyle ki, adı geçen şehzadenin adamları Bursa şehrinden bir sürü akçe ve eşyayı zorla alıp uzaklaştıklarında, «şehir halkı» arkalarından gidip, kondukları yerde kendilerini basarak her şeylerini yağma etmişlerdi. Bu olayı haber alan Padişah Yavuz Selim, kadıya 1512 (14 Rebiulahır 1918) yılgünü ile yolladığı bir yazıda, Bursalıların yağma ettikleri bütün akçe ve eşyanın, ellerinden geri alınarak, hazineye yatırılmasını istiyordu[3]. Bununla beraber, bu türden siyasî bunalımlar dışında, toplu levend hareketleri, seyrek de olsa, yok değildi. 1500'de (H. 906) Müslüman-Hıristiyan ayrılığı gözetmeden bir araya gelmiş bir grup işsiz-güçsüz levendler, Bursa Sancakbeyi'nin Mihaliç (Karacabey) kadılığındaki evini basarak, dört adamını öldürdükten sonra, malını yağma etmişlerdi. Şüphe üzerine tutuklanıp Bursa zindanına atılan sanıklardan iki Hıristiyanın içerde ölümleri üzerine açılan soruşturma dolayısıyle, böyle bir Türk-Rum-Ermeni karması grubun tertiplediği cüretli bir baskın olayını öğrenmekteyiz[4]. Hele, Teke (Antalya) çevresi, II Bayazıd'ın son yıllarında ve Yavuz tahta geçtiği sırada, levendlerin

[1] Bu konuda İbni Kemal hayli bilgi vermiş (bir üstteki alt not), Mehmet Neşrî de bu yağmaları belirtmiştir: Taeschner yayımı, s. 221.

[2] Bu büyük olay için bak. Bursa Ş. sc. Nr. 20/23, Vr. 175a., 183, 194, 291 (8 Rebiulevvel 918); 6 Rebiulevvel 919 tarihli duruşmadan, bu karışıklıklar sırasında üç mahalle halkının zengin bir «hatun»un evini yağmaladıklarını ve suçu «yevmlülere» attıklarını öğreniyoruz: Bursa Ş. sc. A. 23/25, Vr. 78.

[3] Aynı sicil, Vr. 199 (17 Rebiulevvel 918).

[4] Bursa Ş. sc. A. 18-17, Vr. 88b. (evahir-i Rebiulevvel 906).

toplu ayaklanmaları yüzünden Türkiye'nin en karışık bir bölgesi olmuştu. Bu gibi isyan hareketlerini bastırmaya yollanan vezire, ya da beylerbeyine koşulan ordu da gene levendlerden tutulma kişilerden kurulu olduğu için, geçtiği ve sözde eşkiya kovuşturduğu yerlerde, halkın malı ve canı bakımından, eşkiya bölüklerinden farklı değildi[1].

Kanunî Sultan Süleyman, babasının yerine, 1520'de tahta geçtiği sırada, levend hareketleri ve şurada burada bir fesat çıkarmıya hazır işsiz-güçsüz birikintileri büyümekte devam ediyordu. Onun için, örneğin, İstanbul'un Gebze Kadılığı ile «yöresinde» ve Şile-Maltepe taraflarında bulunan «levend» ve «yava kâfirlerin» sürülmelerine 1528 Mart'ında (H. 934'de) bir «hüküm» çıkarılarak, düzenliği bozanlar dağıtılmıya çalışılmış, iki yıl sonra bunun da yetmediği görülerek, bütün «evlü ve ergen yerlü ve levend zimmîlerin birbirlerine kefil» yapılmaları yoluna gidilmişti[2]. Aynı yılın Kasım'ı sonlarında (935 Safer'i ortalarında) Edremit yöresinde birer başbuğun yönettiği levend bölükleri, artık silâhlı olarak dolaşmakta olup, bunlara karşı yollanan emirde, timarlı sipahilerden ve kapıkullarından başka kimsenin silâh taşıyamıyacağı bildirilmekteydi[3]. Fakat, hiç bir tedbirin levendleri sindirmeye yetmediği yıldan yıla yağmacı ve eşkiya bölüklerinin artması ile gözler önüne yayılıyordu. 1534'de, Kanunî Süleyman İran seferine giderken, yoldan Bolu ve Kocaeli kadılarına yolladığı fermanda, bu gerçeği bize anlatan gerekli bilgiyi vermiştir. Bu yazısında, ünlü padişah, «reayanın» eşkiyadan korunması için, her yana «muhafızlar=koruyucular» bekittiğini belirtmiş, Bolu-Kocaeli bölgesine de İbrahim

[1] Örneğin, Teke'deki sözü geçen levend isyancılarına karşı devletin Vezir Ali Paşa kumandasında yolladığı, büyük çoğunluğu gene levend bozması olan ordunun davranışı da yağmacı serbest levendlerinkinden ayrı değildi: Bursa Ş. sc. A. 20/23, Vr. 121 (12 Muharrem 918).

[2] Üsküdar Ş. sc. 6, Vr. 32a. (evahir-i Cemaziyülâhir 934).

[3] Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. Nr. 5, s.?, Nr. 15. (Evasıt-ı Safer 935).

adlı bir görevliyi yolladığını kayıttan sonra, toplu hareketleri dikkatle izlemelerini, böyle bir olay görülür görülmez, hemen kendisine bildirmelerini istemişti[1].

Bundan dokuz yıl sonra, 1543'de, Bursa sancakbeyine ve bu sancağın kadılarına İstanbul'dan yollanmış bir ferman, genel düzenliğin büsbütün dayanılmaz hale geldiğini belirtmiş, bu durumdan sakcakbeyinin ve düzenliği koruyacak öteki yetkililerin, rüşvet alıp suçluyu serbest bırakma, ya da görmezlikten gelme gibi kanunsuz davranışlarıyle sorumlu bulunduklarını kaydetmişti. Gerçekleyin, Bursa mahkemesinin bu sıralardaki defterlerini incelediğimizde, yukarıda sözü geçen fermanın ayrıntılarıyle belirttiği kamu düzenindeki çöküntünün doğruluğu ortaya çıkıyor. Padişahın, İran seferine giderken, yoldan Anadolu muhafızlığına bıraktığı Kocaeli sancağı beyi İbrahim'e yolladığı 1548 (evahir-i Şaban 955) yılgünlü ferman da gene genel düzenliğin korunması konusunda olup, Bursa ve öteki Anadolu Vilâyeti sancaklarında, kadıların «levend tayifesini ve suhte»yi (medrese öğrencilerini) kefillere bağlamalarını bir daha emretmekteydi. Artık, sosyal düzenin yıkıcıları arasında, öğrencilerin de birer başbuğa bağlı bölükler halinde iyice güçlendikleri görülüyordu. Nitekim, İznik kadısı, aynı yıl, İstanbul'a yolladığı şikâyetinde, bütün o çevre dağlarında levend bölüklerinin dolaştığını bildirmiş, bunun üzerine, 20 kişilik bir yeniçeri bölüğü ile Yahya Subaşı isyancıların kovuşturulmasına yollanarak, Bursa ve Kite kadılarına da, bu konuda yazılan emirde, eşkiya bölüklerinin halktan yiyecek, silâh ve benzeri yardım görmeden yapamıyacakları, şu halde, isyancıları halktan destekliyenlerin bulunduğu, eğer etraftan gördükleri bu yardımlar kesilirse, dağda barınmalarının imkânsız hale geleceği ifade edilmişti[2].

[1] İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. sc. Nr. 9, Vr. 23b. (evail-i Muharrem 941 yılgünlü hükm-i hümayûn).

[2] Bu olaylar için şu belgelere bak.: Bursa Ş. sc. A 42/48, Vr. 142; A 44/50, Vr. 40; A. 43/49, Vr. 142; A. 54/59, Vr. 56.

Batı Anadolu'nun Ege Kıyısı bölgelerinde, levend bölükleri, söz konusu ettiğimiz bunalım döneminde, daha başka bir soygunculuk yolu izlemişlerdi. Örneğin, gemi reisleri idaresinde, kayıklardan ve öteki deniz taşıtlarından yararlanarak, gözlerine kestirdikleri köylere ve kasabalara baskınlar yapıyorlar, birçok mal yağması yanında, insanları da esir alıp, uzak yerlerde köle ve cariye niyetine satıyorlardı[1].

Akdeniz Türk korsanlığının gücünü kaybetmekte olduğu, hele Kanunî Süleyman'ın Fransızlara 1535'te verdiği kapitülasyonun uygulanması gereğinden olarak, korsanlığı padişahın, sanki kendi eliyle yasakladığı tarihten, yani hemen hemen 1538'den sonra, Batı Anadolu levendleri için Kuzey Afrika Türk korsan gemilerine tayfa yazılma kapılarının da kapanmakta bulunmasıyle bu kez, bütün Ege kıyılarına çevrilen iç korsanlık, Rumeli ve Anadolu'nun bu denize kıyı düşen bölgelerini basmıya başladığından, sözü geçen bölgeler de bu yüzden güvenliklerini kaybettiler.

Bölükler biçiminde düzenli birlikler durumuna dönüşerek, sosyal düzen için artık devletin önüne geçmesini imkânsızlaştıran sürekli levend ve «suhte=öğrenci» ayaklanmaları dışında, halk ile hükümetin çatışması biçiminde yer yer ortaya çıkan, sürekli olmasa da, ekonomik yönden önem taşıyan birkaç olayı da burada kısaca kaydetmek yerinde olacaktır.

Sanılanın aksine, Kanunî Süleyman tahta geçtiği zaman, devletin hazinesi boş gibi bir şeydi. Onun için, genç paişah tasarladığı geniş çaplı seferler için büyük harcamaları karşılayacak parayı kendisi bulmak zorunda idi. Bu durumda, hazine gelirini artıracak tek çare, illere «il yazıcıları» çıkarıp, vergileri yeni baştan düzenletmekten iba-

[1] Topkapı Müzesi, Edremit Ş. sc. Nr. 10, s. 225 (evail-i Rebiulevvel 957) ve Nr. 42/1189 (evail-i Rebiulâhir 957 yılgünlü uzun ferman).

ret görünüyordu. Özellikle, mülkiyeti devlete ait olan tarım topraklarını yeni baştan yazdırmak, bu suretle, çiftçinin ödemekte bulunduğu vergileri «zevayid» bulma biçiminde artırmak kabildi. İşte, Kanunî Süleyman, padişahlığının daha ilk adımında, bu yola gitti. Fakat, yukarıda para yönünden pek bunalmış olduklarını söylediğimiz çiftçi kitlelerinin yeni bir vergi yüküne dayanmaları akıl dışı idi. Nitekim, il yazıcıları, ülkeye dağılıp işe girişliklerinde, büyük direnmeler başverdi. Rumeli'de, daha Kanunî'nin ilk saltanat yılı olan 1520'den itibaren, fazla vergi koyma ve ayrıca dirlik erbabının ve ehl-i örfün de kendilerine ait vergileri kanunnamenin belirttiğinden fazla istemeleri, Ohri, Avlonya, Yanya, Manastır ve başka yerlerde, özellikle Hıristiyan köylülerin kanunsuz vergilere ve «zevayid» çıkarmıya karşı isyan etmelerine sebep oldu. İsyancılardan hükümet güçlerine karşı koyamıyanlar, yerlerini yurtlarını bırakıp kaçtılar. Bu durumda, «zevayid»ten az çok vazgeçilmesi yoluyla ve kimi yerde baskı yapılarak, isyanın genişlemesi önlendi. Memurların da fazla vergi istemeleri sözde yasaklandı[1].

Yıllarca süren arazi yazımlarında, vergileri artırma işlemlerine karşı Anadolu geçesindeki tepkiler ise daha geniş ve tehlikeli oldu: 1526'da İçel, Adana, Halep, Bozok, Konya ve başka yerlerde, halk, topraklarının yeni baştan yazılması yolu ile elde edilmek istenen «zevayid» için kendisine yüklenecek yeni vergiler yüzünden ayaklandı. İl yazıcılarını ve yardımcılarını toptan öldürecek kadar ileri giden yerler bile görüldü. İsyanlar büyüyerek, hükümetin üzerlerine yolladığı kuvvetleri birkaç kez yenilgiye uğratacak dereceyi buldu[2].

[1] Bu önemli olaylar hakkında geniş bilgi için Başbakanlık Arşivi, Divan-ı Hümayûn Kalemi, Ahkâm Defteri, Nr. 61, s. 177, 219, 220, 225, 226, 286, 330, 331, 360, 410, 412 ve başka sayfalardaki belgeler önemlidir.

[2] Bu olaylar üzerine, Hammer, «Devlet-i Osmaniye Tarihi», C. 5, s. 69 ve devamında uzun bilgi vardır.

Yukarıda özetlediğimiz sosyal bunalımın en çok ezdiği köylülerin, ya toptan direnmeleri, hatta kimi kez resmî kişileri öldürmeye bile cesaret etmeleri, ya da çiftbozan olup levendliğe atılmaları biçimlerinde devlet ve toplum düzenini bozacak eylemlere girişmeleri, hükümetçe hiç bir çare ile önlenemedi ve olayların da arkası kesilmedi. 1550 sıralarında, artık kamu düzeni diye sanki bir şey kalmamış bulunuyordu. Ünlü padişah Kanunî Süleyman bu durumu görmekte idi ve herhalde çok üzülüyordu.

Şehzade Mustafa'nın, ihtiyar babasının yerine geçmek için isyana niyetlendiği 1553'te ve Şehzade Bayazıd'ın, gene taht kavgası yüzünden, Selim'e karşı bütün Anadolu'yu ayağa kaldırdığı 1558'de, devletin sürüklendiği ağır siyasî bunalımlar, Türkiye'de timarlı sipahilerin kapıkulları düzenliğine karşı iyiden iyiye gemi azıya aldıklarını, medreselerin yoğun bulunduğu bölgelerde öğrencilerin açıkça isyan durumuna geçtiklerini, levendlerin bir çekirge uçkunu çapında her yanı kapladıklarını ortaya koyacak uygun ortamı yaratmıştır. Onun için, sözü edilen bu iki olay, özellikle Şehzade Bayazıd'ın isyanı, Türk toplumunun dirlik ve düzenlik tarihinde tam bir yeni dönemin açıldığını ifade eder[1]. Gerçek böyle olduğu halde, bu iki önemli olayı sosyal ve ekonomik tarih yönünden burada yeterince ayrıntılarıyla belirtmeyişimizin nedeni, «Celâlî İsyanları» adlı araştırma eserimizin yeni basımında bu konuları derinlemesine ve genişlemesine incelemeyi tasarlamakta bulunuşumuzdur. Ayrıca, bu eserin üçüncü cildinde de, Türkiye'nin yeni bir tarih aşamasına girdiği anlatılırken, aynı olaylar, söz konusu yeni dönemi açmadaki etkinlikleri yönünden gene ele alınmak zorundadırlar.

(İkinci Cildin Sonu)

[1] Prof. Dr. Şeref Turan, Bayazıd İsyanını — siyasî bunalım olması yönünden — son derece nüfuzla inceleyerek meydana getirdiği değerli araştırmasını «Kanunî'nin oğlu Bayazid Vakası» adı ile yayımlamıştır.

İKİNCİ CİLDİN GENEL İNDEKSİ

A

Abbasiler: 176, 180, 183, 246
Abdallar: 63
Abdulkerim: 339
Abhenger: 352
Abid Çelebi: 23
Acemler: 20, 122, *159*, *196*, *208*
Acem Akçesi: 244
Acemi Ocakları: 107
Acemi Oğlanları: 257
Adak: 68
Adana: 53, 150, 151, 473
Âdet (vergi, salma): 265, 266, 268, 285, 396, 444
Âdet-i Ağnam: 198
Afrika: 134, 174, 193, 194
Afyon: 209, 214, 223
Ağıl: 311
Ağırlık: 311
Ağnam Resmi: 125, 373, 377, 448
Ağustos Mahsulü: 373, 378
Ağzı Kuranlı: 128
Ahî: 23, 34-37, 40, 47, 48, 55, 211
Ahî Baba: 34, 37, 40, 95
Ahlat: 9
Ahmed Çelebi: 101
Ahmed Nikidî: 101
Ahmed (Şehzâde): 397, 465, 468, 469
Ahmed Paşa (Hersekzâde): 435, 436
Ahmediye: 17
Akbıyık: 62
Akbörk: 37
Akbörklü Leşker: 105
Akçakoca Türkmenleri: 46
Akçakoyunlu: 198
Akçe: 37, 56, 58, 87, 90, 98, 101, 107, 115, 125, 202, 214, 217, 230-240, 251, 275, 295, 318, 355, 376, 395, 401, 429, 435, 469
Akçe Âmili: 245
Akdeniz: 14, 132, 148, 162, 165-168, 170, 175, 176, 180-183, 190-192, 194, 457, 472
Akhisar: 341
Akıncı Beyleri: 19
Akıncılar: 105, 110
Akkerman: 185
Akkoyunlu: 137, 142 - 148, 150, 153
Aksaray: 138, 395
Aksarayî: 9, 15, 16
Akşehir: 138, 139, 214
Akşemseddin: 61
Akyazı: 341

Âlâ (Vergilendirmede başev = baş hane anlamına): 288
Alâeddin I (Keykubat): 144
Alâeddin III: 24, 25
Alâeddin Ali (Şehzade): 469
Alâeddin Camii: 19
Alâiye (Alanya) 161, 184
Alâüddevle Bey (Dülkadiroğlu) 150, 152, 153
Alaybeyi: 78, 111, 116
Ali (Mütevelli): 330
Ali («Nasayih-i Mülûk-i Türki» adlı kitabın yazarı): 17
Ali Bin Ferhat (Mukataa veznedarı): 346
Ali Emirî: 12, 61, 89
Âli, Mustafa (Ünlü Osmanlı tarihçisi ve yazarı): 17, 21, 23, 29, 160
Ali Paşa (Mora Sancağı Beyi): 215
Ali Paşa (vezir): 470
Allen, W.E.D.: 187, 188, 191, 193
Alman - Almanya: 167, 168, 170, 171, 174, 175, 180, 186-189, 192
Alman Hans Ticaret Örgütü: 167, 169, 174, 186
Altı - Bölük Halkı (Altı - Bölük Sipahileri): 85, 91, 92, 100-102, 106, 111, 117, 134, 339
Altınordu Devleti: 187, 188
Amasra: 136, 141
Amasya: 23, 24, 34, 41, 71, 81, 107, 140, 142, 143, 145, 146, 152, 155, 214, 228, 231, 296, 361, 465, 468
Amasya Şeyhülislâmı: 81
Amerika: 173, 175, 182, 193, 196, 216, 217
Âmil: 90, 296, 336, 339, 341-343, 346, 347, 351, 357
Anadolu: 9, 10, 12, 14-16, 18, 22-26, 28, 32-36, 44, 47, 49, 69, 72, 82-84, 104, 108, 123, 131, 145, 148, 151, 156, 177, 184, 190, 200-207, 222, 244, 254, 261, 289, 305, 343, 393, 424, 428, 435, 453, 460, 468
Anadolu Beyleri: 26
Anadolu Beylikleri: 16, 18, 26, 53, 59, 136, 184
Anadolu Darphaneleri: 234, 363
Anadolu Defterdarı: 78, 343
Anadolu Kadıaskeri: 76, 79, 98
Anadolu Kethüdası: 111
Anadolu Sancakları: 462
Anadolu ve Rumeli Askeri: 110
Anadolu Vilâveti: 149, 238, 296, 298, 389, 471
Anadolu Vilâyeti Çingene ve Âzâdegânı Mukataası: 412
Ankara: 19, 34, 140, 209, 212, 214, 215, 223, 295, 367, 381, 401, 468
Ankara Sancağı: 83, 117.
Antalya Sancağı: 9, 148, 161, 184, 209
Antep: 214
Anvers: 170
Arabistan: 128, 131, 263
Araplar: 17, 26, 28, 51, 53, 57, 59, 78, 132, 153, 156, 159, 160, 177, 183, 189-193, 196, 215-217, 246, 458, 460
Arapça: 10, 15-17, 57
Arap İmparatorluğu: 162
Arap Noyin: 24
Arap Yarımadası: 153, 162
Arazi Tahriri: 275, 302, 304, 328, 423
Arazi Tahrir Defterleri: 304
Arazi Yazıcıları: 308
Ârif Çelebi: 11, 24
Arnavud: 160
Arnavudluk: 131

Arpalık: 301, 369
Arus Resmi (Evlenmelerde erkek tarafının ehl-i örfe ödediği bac): 273
Arz-ı Memleket (Mülkiyet hakkını devletin elinde tuttuğu bütün tarım toprakları): 334, 355
Asesler: 87, 100, 115, 380, 463
Asesbaşıları: 37, 39, 42, 43, 87, 91, 92, 100, 380, 381
Ases Bölükbaşısı: 37, 92
Ases Bölükleri: 42
Asesler Kethüdası: 43, 91, 92
Askerîler: 76, 77, 114 - 122, 268, 269, 435, 436
Askerî iktâ: 263, 302
Aslan Bin Musa (Yahudi): 57
Asya: 134, 162, 165, 174, 176, 180, 185, 187, 188
Âşar: 332
Âşıkpaşazade: 13, 17, 20, 23, 142, 145-148, 150, 328, 395, 407
Atâ, Mehmed: 64, 145
Ateş, Ahmed: 11
Atlantik: 175, 192
Atlas Denizi: 170, 174, 175, 182, 193
Atlı Sancakbeyi: 42
Atpazarı: 222
Atranos: 92, 99, 280, 448
Avarız (Sefer = Savaş masraflarını karşılamak üzere, emlâk ve arazisi bulunanlara dökülen devlet salması): 132, 266, 267, 273, 389
Avarız Hanesi (Belli sayıda bekâr ve evli erkek ödeyicilerden tertip edilmiş olup, her sancağın ödeyeceği avarız bunlara dökülür): 106, 110, 283, 427
Avarız-ı Divanîye: 273
Avarız resimleri (Bak: Avarız Vergileri)
Avarız Vergileri: 122, 283, 427, 433, 449
Avlonya: 473
Avrupa: 113, 122, 147, 161 - 166, 169, 171-176, 179-183, 185, 189, 193-197, 216-219, 422, 435, 436
Avusturya: 189, 190, 216
Ayak âmili: 338
Âyan: 39, 71
Âyan ve Eşraf: 19, 38, 39, 44, 46, 51, 95, 267, 434
Ayasluğ: 231, 361
Ayazmend: 204
Aydın: 199, 311
Aydın vilâyeti: 311
Azap: 19, 104, 106-108, 131, 157, 284, 390, 469
Azap Akçesi: 284
Azap Reisleri: 338
Azerbaycan: 15, 146

B

Babalar: 12, 24, 26, 36, 37, 59, 328
Baba Zinnun: 64
Babinger F.: 63, 107, 130, 147
Bâb-ı Fetvâ: 80
Bâb-ı Kısmet (Miras'ın kadı eliyle vereselere bölüştürülmesi işlemi): 451
Bac (paç): 227, 266, 271, 272, 311, 336, 339, 444
Bac-ı ağnam (Pac-ı Pay-ı Ağnam): 357, 415
Bâd-ı Hava (Topluluk içinde çıkan olaylardan ya da gözetim ve koruma gerektiren işlerden ehl-i örf'ün kadı hükmü ya da

kanuni yetki ile aldığı cerime ve resimler) 86, 87, 311, 330, 333, 384, 385, 455
Bağdat: 52, 98, 108, 134, 151, 156, 162, 178, 209, 401
Baha Veled: 15
Bahşayiş: 309
Bakırcılar (Esnaf): 211
Balat: 84
Balıkesir: 47, 199, 284, 364, 375
Balıkpazarı: 222
Balkanlar: 29, 44, 69, 162, 164, 188
Balkan Yarımadası: 104
Baltık Denizi: 167, 170, 171, 175, 192
Balyanun (Vakıf Köyü): 310
Balye Maden Mukataası: 354
Barbaros Hayrettin: 132
Barkan, Ö.L.: 56, 84, 96, 127, 264, 267, 278, 285, 309, 310, 322, 328
Barselon: 165
Başbölükbaşı: 111
Başdefterdarlık: 342
Başka Çıkarma (Çırağın çalıştığı zenaatta usta sınıfına geçmesi için yapılan sınav): 218
Başkariye: 374
Bâtınilik: 64
Batı Akdeniz: 162, 182, 189, 192, 199
Batı Roma İmparatorluğu: 163
Beyazıt I (bak: Yıldırım Beyazıt)
Beyazıt II: 107, 108, 142, 143, 150-152, 154, 185, 191, 213-217, 224, 240, 328, 330, 360, 362, 406, 421, 422, 459, 468, 469
Bekâr Odaları: 203
Belçika: 167, 171
Belgrad: 209
Bennak Resmi: 125, 273, 420
Berat (Berat-ı Hümayun, Berat-ı Şâhi): 38, 40, 81, 101, 347, 351, 376, 385
Bergama: 325, 336, 341, 364
Bertrandon de la Broquiere: 217
Bertrand Gille: 167, 170, 186, 187
Berveçh-i Emanet (Mukataa'yı ulûfeli bir görevliye idare ettirme biçimi): 336
Berveçh-i iltizam âmil (Mukataa'yı götürü olarak toplamayı üzerine alan kişi): 348
Berveçh-i iltizam Emanet (Mukataa'nın götürü verilmek biçimindeki idaresi): 336
Berveçh-i iltizam Ulûfesine Emin (Mukataa'yı üç aylık kıstlar halinde ödeme yapmak şartı ile üç yıllığına götürü hâsılat elde etmek üzere idare etmeyi üzerine alan): 347, 348, 353
Besni: 136
Beşe (Yeniçeri'ye adının sonunda kullanılmak üzere verilen unvan): 353
Bevvap: 346, 350
Beyler: 27, 37, 50, 52, 77, 111, 157, 321
Beylerbeyi: 42, 44, 45, 52, 77, 106-108, 112, 115-117, 158, 293, 326, 358, 432, 435, 455, 456, 460
Beylik (Devlet malı anlamına) 314, 320, 387, 454
Beylikler: 16, 35, 46, 60, 91, 104, 302, 304, 320-324, 329
Beylik Toprakları (Mülkiyeti devletle olan bütün tarım toprakları): 432
Beypazarı: 341
Beysancağı (I. Murad şehzade iken sancakbeyliğine tayin

olunduğu Bursa sancağı uzun süre böyle anılmış, sonradan Hudavendigâr sancağı biçiminde sokulmuştur): 340, 370, 399
Beyşehir: 137, 138
Beytülmâl (Bütün toplum bireylerinin ortak malı olup, onlar adına devletin mülkiyetinde bulunan her türden değer maddeleri): 341, 370, 371, 384
Bezazhane (bezazistan): 214
Bezirgân: 122
Bibliotheque Nationale: 84, 86, 231-234, 239, 359
Bid'at: 331, 332, 434
Biga: 298, 339
Bilecik: 211
Bitilü: 320
Bitlisüz: 320
Bizans: 9, 12-14, 33, 35, 41, 83, 133, 162, 177-185, 191, 194, 210, 246, 270, 369
Bizans İmparatorluğu: 162, 176, 177, 185
Boğazlar: 29
Bolu: 142, 470
Bostan Resmi: 308
Boşnak: 160
Bozahaneler: 295, 296, 417
Boz bırakmak (Tarlayı boş yatmaya terketmek): 279
Bozok: 150, 152, 473
Bozoklu: 150, 151
Bozok sancağı: 83
Bölükbaşı: 111
Börk: 106
Braudel F.: 147, 158
Brèhier L.: 179, 180
Bruges: 170
Budak Bey: 150, 152
Bulgar Dağları: 137-139
Bulgaristan: 201
Bursa: 14, 31, 35, 41, 44, 47, 54, 56, 58, 70, 82, 87, 89-93, 96, 100-102, 117, 133, 139, 195, 196, 198-202, 206, 212, 223-229, 231, 239, 244, 247-249, 255, 260, 295, 296, 309, 312, 322, 325, 336, 339, 342, 350, 356-358, 361-368, 371, 373, 375, 381, 386-388, 391-393, 401, 416, 422, 416-418, 422, 426, 427, 435, 436, 447, 448, 453, 454, 460-463, 467, 468, 469, 471.
Bursa Bozahaneleri Mukataası: 416-418
Bursa Darphane Emini: 245
Bursa Darphanesi Mukataası: 414
Bursa Esir Pazarı Kethudalığı: 370
Bursa Galle Pazarı Mukataası: 409-411
Bursa Hazinesi: 242, 417
Bursa İhtisap Mukataası: 345, 417
Bursa İpek Mizanı Mukataası: 337, 415
Bursa Kapanı Mukataası: 413, 414
Bursa Mizanı Mukataası: 350, 421, 422
Bursa Mollası: 99
Bursa Sancağı: 199, 371
Bursa Sancakbeyi: 462-464, 469
Büyük Selçukî İmparatorluğu: 262, 264, 270

C

Câbîler: 330, 339, 388
Cafer: 320
Cami: 47, 304, 310, 318, 430
Canbazlar Subaşısı: 386
Candar: 41

Candarlı Beyliği: 141, 149
Candaroğulları: 140, 144, 154
Cebeli: 111, 131
Cebeli erleri: 105, 108
Cebeli Timar: 89, 90, 93, 94, 99, 383
Cebeli Timar Sipahileri: 112
Celâleddin Rumî (Mevlâna): 15, 44, 45, 58, 60, 75
Celâli İsyanları: 22, 474
Celâlzade: 268, 466
Cem (Şahzade Sultan): 333, 468
Cemaat: 51-53, 55-57, 59, 72, 80, 96, 130, 158
Cenevizliler: 54, 141, 161, 165-169, 181, 190-192
Cerahorlar: 110, 390
Ceraim (Cerime): 91, 93, 265, 266, 307, 310, 334, 336, 378, 380, 385, 446
Cezayir (Kuzey Afrika): 88, 134
Cezayir-Adalar Beylerbeyliği: 87, 88
Cibayet: 327
Cihanşah: 146
Cihat: 37, 263, 273, 283
Cihet: 62, 98, 101, 115, 129, 301, 426, 430
Cinayet Resmi: 310
Cizye: 56, 109, 274, 279, 318
Cüneyd (Şeyh): 58
Cürüm ve Cinayet: 86, 92, 94, 273, 307, 333, 383, 447, 448
Cürüm ve Cinayet Resimleri: 282, 330

Ç

Çağatay, Dr. N.: 212
Çaldıran: 152, 155, 196
Çandarlı Ali Paşa: 20, 61
Çandarlı Kara Halil: 25
Çankırı: 398
Çarh Saarîsi (Maden direkçisi): 355
Çaşnigir: 32
Çavuş: 116, 346, 349, 383
Çekirge bacı: 370
Çelebi Mehmed (Bak. Mehmed Çelebi)
Çeltikçi Reaya: 127
Çepnioğulları: 258
Çeribaşı: 78, 111, 330, 371
Çiftbozan: 50, 424, 457-459, 460, 465, 468
Çiftbozan Akçesi (Bak.: Çiftbozan Resmi)
Çiftbozan Resmi: 125, 126, 279
Çin: 165, 176, 177
Çiftçi (Raiyyet) sınıfı: 120, 124, 127, 263, 271, 288, 369, 390, 423, 431, 434
Çiftlik: 31, 111, 275, 276, 316
Çift Resmi: 56, 125, 203, 373, 423
Çingeneler: 51, 53
Çingene ve Âzâdegân Mukataası: 412
Çorum: 151
Çöpsubaşısı: 96
Çukurova: 9, 136, 139, 144, 145, 150-153, 164
Çumra: 127, 205

D

Damgacılık: 370
Damga-i Akmişe: 356, 357
Danimarka: 169
Dânişmend (Medreseli): 20, 32, 36, 58-60, 74, 98, 328
Darphaneler: 230, 233, 234, 238-240, 357, 361-365, 398, 403
Darphane Âmilleri: 233, 234
Darphane Emini: 359

Darphane Hükmü: 361
Darphane Mukataası: 359
Darphane örüsü (Akçe ve gümüş yasağı bakımından her darphanenin gözetiminde olan bölge): 403
Dârülcihad: 19, 37
Davud Çelebi: 362
Debbağlar Esnafı: 212, 213, 220
Defterdar: 78, 343, 344
Defter Emini: 445
De la vallée, Th.: 160
Demirci Esnafı: 211, 212
Denizli: 9, 214
Deny, J.: 369
Derebeyi (Derebeylik): 124, 142, 163, 264, 432.
Dergâh-ı Âlî Çavuşları: 77, 85, 111, 293
Derviş: 16, 38, 63
Develikarahisar: 149
Devşirmeler: 32
Dirhem: 230, 232, 237, 240, 359, 361, 395
Dimetoka: 70
Direkli: 331
Dirlik: 90, 104, 105, 111, 116, 204, 269, 272, 277, 282, 291-293, 301, 302, 305, 308, 312, 314, 318, 319, 326, 329, 369, 373-375, 420, 424, 425, 443, 444, 448, 450
Dirlik Rüsumu: 454
Divan: 38, 42, 46, 51, 56, 62, 64, 72, 78, 81, 88, 91, 101-103, 112, 116, 130, 204, 273, 279, 292, 303, 321, 332, 340, 356, 380, 447
Divanî (Vakıf'a geçen her köyün vergilerinden Hazine hissesi olarak alıkonulan pay): 303-308, 311, 317
Divan Beylerbeyliği: 18, 32
Divan Hükümeti: 71, 75, 77, 258
Divan Kâtipleri: 85, 347
Divan Timarı: 305, 306
Divriği: 152, 153
Diyarbakır: 9, 29, 34, 155, 156, 198, 209, 211, 244-246, 261, 312, 398-400
Diyarbakır Hazinesi: 342
Diyar-ı Şark: 312
Dizdar: 37, 43, 307, 383
Dışkapı Halkı (Beylerbeyi ve Sancakbeylerinin askerî güç olarak teşkil eyledikleri sekbanları): 85, 111
Dubrovnik: 54
Doğancı: 320
Doğu Akdeniz: 161, 162, 165, 176-180, 183, 185, 189
Duâgûyan: 128, 291
Duka: 247, 353
Dülkadiroğulları: 53, 136, 139, 144, 145, 149-152
Dursun Bey (Yaya ve Müsellem yazma görevlisi): 338
Dursun Fakıh: 25

E

Ebû Eyyub Ensârî: 389
Ebû Hanife: 58
Abunnasr Zâhir, Sultan Müeyyed: 136
Ebû Said: 146
Ebûssuud (Şeyhülislam): 67, 257, 258, 467
Edirne: 28, 31, 35, 44, 70, 87, 98, 109, 130, 133, 199, 201, 209, 212, 216, 217, 223, 231, 247, 339, 342, 393, 401, 436, 460, 462
Ednâ (Salma dökümünde ayak ev = Fakir halli hâne): 288
Edremit: 204, 251-255, 284, 325, 426, 453, 470

Edremit Mahkemesi: 254
Edward II.: 168
Eflâkî, Ahmet: 10, 11, 15, 23, 24, 34, 58, 60, 63, 64, 182
Efrencî (Altın Sikke): 244, 247, 248, 396
Ege: 12-14, 35, 36, 70, 162, 190, 201, 202, 207, 210, 214, 471
Ege Denizi: 54, 161
Eğrek (Koyunların dinlendikleri açık arazi): 311
Ehl-i örf: 32, 42, 51, 52, 72, 75, 76, 81, 94, 96, 97, 112, 118, 269, 273, 282, 285, 308, 327, 328, 330, 333, 379-385, 420, 434, 444, 459.
Ehl-i Hırfet (Şehir Esnafı): 213
Ehl-i Fıkıh: 61
Ehl-i İlim: 72, 80
Ehl-i Şer' (Şeriat hükümlerini uygulayan medrese çıkmalı sınıf): 42, 51, 75, 82, 94, 430
Ehl-i Tarikat: 61
Ekâbir Çiftlikleri: 199, 202
Elbistan: 136, 150-153
Elliciler: 105, 106, 454
Elvan Fakıh: 81
Emanet (Mukataa gelirini toplayan makam): 86, 101, 102, 109, 349, 355
Emin (Mukataa gelirini toplayan örgütün başı): 86, 87, 233, 295, 298, 304, 335-337, 343, 349, 351, 446
Emir-i Kebirler: 18
Emîr Mehmed Buharî: 333
Emir Sarraf, (Akçeci): 233
Enderun: 28, 32, 76, 106, 108, 109, 115, 138, 158, 159
Enderun Halkı (Padişah ve ailesi dışında bütün saray mensupları): 20, 72
Enderun Mektebi (Bu halkı eğiten ve yetiştiren bir kurum anlamına sarayın iç çevresi): 75, 111, 158
Engürüsî (Macar Altını, Bak: Engürüs Florisi): 244
Engürüs Florisi: 246, 248
Erciş: 156
Erdek: 331
Erenköy: 332
Ereğli: 152
Ergin, Osman Nuri: 159
Ermenak: 149
Ermeniler: 10, 12, 31, 43, 44, 48, 51, 55, 57, 69, 122, 142, 192, 210, 340, 341, 469
Ermeniye-i Kübrâ: 142
Ermişler (Erenler): 129
Erzurum: 16, 29, 34, 146, 155, 198, 209, 312, 349, 427
Erzincan: 136, 137, 149, 214, 228, 312
Esir: 159
Eski Akçe: 234, 235, 245, 359, 395
Eskişehir: 9
Eşküncü = Eşkinci (Kabul ettiği bir timar karşılığında sefere katılma ile görevli er): 311, 320
Esnaf: 31, 34-40, 43, 44, 47, 51, 55, 158, 164, 181, 194, 208, 210-212, 219, 238, 249, 425
Esnaf Dernekleri: 51
Esnaf Kethüdaları: 40, 121
Esnaf Loncaları: 212, 218
Esnaf Şeyhleri: 39, 40, 95, 121
Esseyyid Mehmed: 352
Eşraf: 39, 71
Eşrefî (Altın Sikke): 244, 246-248, 396
Evkaf-ı Selâtin: 317, 325, 332, 390, 393

Evkaf-ı Selâtin Bâd-ı Havâsı: 355, 356
Evranos Bey: 81
Evsat (Salma dökümünde orta ev = orta halli hane): 288
Evliyâ: 68

F

Fahreddin Ali (Sâhip): 63
Faizcilik: 118, 249
Farsça: 10, 15-17
Fatih (Mehmed II): 13, 27, 28, 40, 41, 49, 61, 63, 66, 72, 75, 82, 106, 108, 129, 136-138, 141-144, 146-151, 153, 185, 191, 201, 222, 230, 235, 239-244, 297, 302, 305, 310, 322, 327, 361, 389, 395, 403, 407, 451, 454, 457, 468
Fatih Kanunnamesi: 40, 41
Fazlullah Paşa: 407, 408
Feodal: 315
Fergânî: 11
Ferhat Bey: 330
Feridun Bey: 81
Fetret Devri: 74
Fetvâ: 40, 58, 64, 80
Fetvâ Dairesi: 79
Filibe: 89, 93, 209
Filibe Nahiyeti: 89
Filibe Subaşılığı: 89
Fityân (Ahî-Esnaf Derneğinde genç işçiler): 48
Fıkıhçılar: 58, 59, 63
Fırat suyu: 143
Flamon: 167, 168
Flander 168, 172, 174, 175
Floransa: 163, 168, 170, 179
Flori (Altın Sikke): 101, 107, 247, 249, 324
Fransa (Fransızlar): 168, 169-172, 189
Frengî Flori (Altın Sikke): 246-249, 436, 439
Frenkistan: 54
Frenkler: 13, 15, 122, 181, 195, 196, 208, 215, 226
Frenk Tüccarları: 228

G

Galata: 84-87, 107
Galata Asesleri: 85
Galata Kadılığı: 84
Galle: 224, 225
Galle Hanı: 409
Galle Pazarı: 296, 410
Ganimet: 37
Garip Yiğit: 37, 50, 104, 108, 459, 460
Gaza ve Cihad: 12, 19, 26, 49, 50, 319, 459
Gaziler: 21, 59, 123, 275
Gazi Çelebi: 23-25
Gazi Hüdavendigâr (Bak. Murad I): 322
Gazi Sultanlar: 12, 37
Gebze: 101, 203, 221, 258, 326, 378, 445, 470
Gece Naibi: 85
Gedik Ahmed Paşa: 149
Gediz Şapları: 229, 294
Gelibolu: 107, 201, 227, 228, 296, 307, 378
Gemlik: 331
Gerdek Değeri: 370
Gerdek Resmi: 310
Geyve: 341
Gezginci Çingeneler: 53
Gibbons: 133
Gize: 20
Göl kadılığı: 341
Göksu: 137
Göktürkler: 187

Gönen: 284
Gönüllü Garip Yiğitler: 105
Gördes: 447
Göynük: 341
Gümüş Sultanî (10-12 akçelik gümüş sike): 244
Gümüş Yasakçılığı: 245, 339
Güney Urallar: 187
Güney Yunanistan: 215
Gürcüler: 12, 143
Gürcistan: 10
Güvendiklale Çiftliği: 117

H

Hâcegân: 122, 229
Hacı Sinan, Bergamalı: 233
Hacıbayram Halifeleri: 61
Haçlı Seferleri: 163-165, 174, 178-180
Hadem ve Haşem: (Devlet büyüklerinin bütün maiyyet halkı): 157
Halep: 29, 136, 150, 151, 153, 209, 214, 367, 400, 401, 473
Halep Defterdarı: 343
Halep Hazinesi: 342
Halep Türkmen Kadılığı: 83
Halep Vilâyeti: 343
Halifelik: 28
Halil Ethem Bey: 240, 364
Halil Paşa: 62
Hamam-ı Bekçiyân: 324
Hamid Sancağı: 146, 218
Hammer, F. J.: 64, 133, 136, 145-148, 150, 152, 154-156, 159, 466, 473
Halphen L.: 164
Hamza: 320
Hanefîlik: 154
Han-ı Cedid: 224, 225
Hanekâh: 49
Hans Ticaret Birlikleri (Bak. Alman Hans Ticaret örgütü)
Harbî: 13
Harçlıkçılar: 374
Harput: 145, 150, 209, 261, 278
Haslar: 49, 84, 92, 99, 101, 102, 111, 116, 295, 302, 307, 309, 316, 326, 334, 358, 376, 382-384, 420, 425, 428, 432, 454
Hasgulam: 14, 18-20, 26, 27, 32
Has Gulamhâne: 18
Hasan Bey (Candarlızâde): 141
Hasan Bey (Koyulhisar Derebeyi): 142
Hasan Bey (Sipahi Oğlanı): 353
Hasan Çelebi: 342
Hasan Bin Abdullah, Mevlâna (Mahalle İmamı): 352
Hasan Paşa: 117
Haskullar: 106
Haslar Kadılığı: 84
Hassa Çiftlikleri: 84, 116, 117, 198, 276, 287, 309
Hassa Harç Emini: 342, 343, 366, 368
Hass-ı Hümayun: 323, 331, 333, 335, 358
Hassa-i Konstantiniye: 86
Hassa ordusu: 106, 107
Hatip: 80
Hauser, H.: 21, 134, 157, 169, 171-173, 189, 193-195
Hazine-i Hümayun: 311, 334, 342, 420
Havale: 342, 343
Havralar: 54
Hayreddin Paşa (Barbaros) Vakfi: 392
Hazer Denizi: 187
Hazine Hissesi: 348
Hazine-i âmire: 331, 335, 380
Hazine Mukataaları: 335

Herkedone (Erenköy): 332
Heyd, W: 162-165, 168, 176, 177, 179, 180, 184
Hıristiyan: 9, 12, 14, 18, 20, 29-33, 43, 44, 47-49, 54-57, 69, 75, 80, 87, 113, 133, 137, 148, 156, 158, 163, 171, 175, 183, 190, 194, 203, 210, 262, 274, 277, 281, 295, 310, 463, 467, 469
Hind, Hindistan: 170, 176, 177, 179, 188, 194, 196, 197, 208, 216, 217, 401
Hind Denizi: 193
Hisar: 311
Hisar yapmak: 320
Hızır: 68
Hızır Mevlâna: 84
Hoca Kaabız: 64, 65, 466, 467
Hoca Sadeddin: 20, 154, 212, 468
Hoca Şeyhi: 312, 364
Hollanda: 167, 170, 171, 175, 215
Hopa: 29
Horanşah: 354, 355
Horasan: 9, 15, 32
Huart, cl.: 79
Hudavendigâr (Bak: Murad I)
Hudavendigâr Sancağı (Bak. Beysancağı)
Huddamiye: 103
Hukuk-ı şer'iyye: 278, 284
Hunlar: 187
Husam Bin Ramazan (Emin): 342
Hüccet: 103, 324
Hünkâr Kalesi: 37
Hükm-i Hümayun = Hükm-i Şerif: 323
Hüdümdar: 316
Hünkâr kulları: 134
Hüseyin (Hoca Şeyhî'nin oğlu): 312
Hüseyin Hüsameddin: 41, 59, 61, 79, 81, 465

I

Irak: 15, 52, 53, 131, 177, 190, 193

İ

İbak Resmi: 311, 332
İbni Batuta: 34, 60
İbni Bibi: 17, 25, 157, 160
İbni Haldun: 119
İbni Kemal (Bak: Kemalpaşazâde): 12
İbrahim Bey, Karamanoğlu: 137, 141
İbrahim (Mütevelli): 330
İbrahim Paşa, Vezirâzam: 117, 424
İcar: 49, 264, 267, 271, 275-277, 286, 288, 302, 316, 369, 373, 375, 391
İcar-ı Muaccele: 390
İçel: 139, 150, 473
İç-İller: 19
İçkapı Halkı (Devlet büyüklerinin ve beylerin saray hizmetlileri): 85
İdincik: 331
İdris Bidlisî: 13, 19, 70, 155, 160
İğdiş: 41
İğdişbaşı: 41
İhtisap: 101
İhtisap Mukataası: 345
İhzar (Duruşma ilgilisinin mahkemeye getirilmesi işi): 100
İhzariye (ihzar karşılığı alınan resim): 101, 102
İhzariye Mukataası: 101
İktâ: 49, 263, 264, 302-305, 314,

318, 319
İktâ-i Malikânî: 304
İktâ Timar: 305
İlbaşı: 43, 95
İl erleri: 43, 48
İlhanî: 15, 153
İllik Kâfiri: 53
İllik Oğlanı: 54
İllik olmuş: 54
İlmiye Mensupları: 61, 80
İl naibleri: 456
İl niyabeti: 303
İl subaşıları: 42, 303
İltizam: 55, 86, 92, 101, 102, 109, 238, 278, 291, 331, 332, 336, 342-345, 352, 355, 375, 379, 389
İltizam üzere Emanet (Mukataa gelirini götürü olarak toplatmak üzere birisine üç yıllığına verme): 344
İlyas Bey: 338
İl yazıcıları: 275, 423, 424, 472, 473
İmam: 25, 47-49, 58, 80, 291
İmarethane: 313, 318, 430
İnalcık, H.: 233, 327, 352, 424, 425, 432, 434, 459
İnegöl: 46, 206, 275, 340
İnegöl Çeltik Mukataası: 355
İngiliz - İngiltere: 167-172, 174, 175, 193, 215, 216, 435, 436
İpek Mizanı: 337
İptidâ: 108, 315
İran: 9, 12, 14, 15, 17, 29, 32, 45, 59, 74, 141, 149, 155, 156, 159, 177, 188, 189, 195-197, 208, 212, 214-216, 228, 243, 248, 336, 401, 403, 422, 457, 460, 462, 479
İranlı Ulemâ: 10
İrni Binti Yani: 310
İrtişa Mukataası: 297, 298, 338
İsa Peygamber: 64, 466
İsfendiyaroğulları: 27, 136, 140,
İskender Paşa: 312
İskenderiye: 166
İshak Bey: (Karamanoğlu): 137, 138
İshak Çelebi: 337, 338
İshak Paşa: 449
İskandinavya: 167, 170, 175, 176
İslâm: 17, 45, 54, 58, 64, 134, 158, 163, 164, 174, 176, 179, 180, 182, 193, 205, 262-265, 270, 275, 302, 308, 318, 466, 467
İslâm Devletleri: 274
İsmail Galip Bey: 238, 241, 244, 247, 249
İsmail Bey (Candarlıoğlu): 142
İsmail Bey (Karamanoğlu): 141, 142
İspanya - İspanyol: 132, 167, 171, 173, 175, 189, 457
İsparta: 214, 218
İstanbul: 14, 27-33, 35, 36, 40, 41, 43-45, 54, 57, 61, 63, 69-75, 79, 82, 84, 87, 94, 107, 133, 136, 138, 143, 146, 155, 156, 159, 185, 195, 199-203, 209-212, 214, 217, 221-223, 231, 244, 246, 247, 255, 258, 281, 295-297, 332, 339, 342, 343, 356, 357, 361, 366, 368, 380, 381, 386, 388, 393, 395, 401, 427, 436, 463, 465
İstanbul Hasları: 85
İstanbul Kadısı: 466
İstanbul Müftülüğü: 84, 85, 87, 88, 154, 203, 214, 221, 253, 256-258, 281, 307, 332, 340, 353, 378, 457, 462
İstanbul Sancağı: 87
İstanbul Subaşısı: 87, 381
İstanbul Şehir Eminliği: 41
İsveç: 169
İş'erleri: 38, 158, 246, 267, 299,

301, 335, 349, 369, 429, 430, 434, 456, 457
İtalya - İtalyanlar: 43, 161-172, 174, 181, 182, 185-189, 193, 196, 217, 436, 457
İyiler: 68, 69
İzmir: 148, 209
İzmit: 84, 88, 90, 109, 199, 203 375, 464
İzmit Kalesi: 88
İznik: 70, 228, 362, 471

J

Japonya: 187
Jorga, N.: 133

K

Kaçgun: 333, 371
Kaçgunluk Resmi: 311
Kadılar: 37, 39, 40-43, 52, 55, 60, 61, 63, 79, 82, 90, 96, 97, 99, 100-103, 111, 112, 115, 129, 208, 219, 233, 249, 253, 258, 295, 308, 327, 331, 373, 374, 451, 453, 455, 457,
Kadıasker: 43, 61, 75, 76, 79, 82, 308, 326, 453
Kadı Defteri: 299
Kadı Naipleri (Bak: Naip)
Kafkasya - Kafkaslı: 160, 186
Kâğıthane: 84
Kahire: 108, 134, 151, 199
Kale Erenleri: 37, 43, 104, 108, 110, 134, 292, 307, 421
Kalender: 64
Kali Binti Yani: 310
Kalp Akçe: 234
Kâmil Kepeci: 118
Kamu Leşkeri: 105, 108, 110, 112, 301, 468
Kanine: 310
Kanunî Sultan Süleyman: 21, 51, 64, 67, 96, 129, 132, 134, 156, 159, 197, 198, 230, 232, 241, 255, 330, 345, 349, 358, 364-368, 397, 398, 401, 406, 422, 424, 425, 427, 428, 453, 459, 462, 463, 465-467, 470, 473
Kanunname: 95, 273, 278, 282, 306, 309, 331, 373, 382, 406, 423
Kan Resmi: 310
Kapan Hanları: 121, 202, 220, 222, 224, 225, 265
Kapıkulları: 73, 100-103, 105, 107-112, 115, 116, 134, 260, 292, 450, 460, 468, 470
Kapitalizm: 113
Kapitülasyon: 472
Kapucular: 116, 341, 349.
Kapudan Paşa: 87, 88, 94
Kapu Ağaları: 112, 134
Kapu Kethudası: 77, 78
Karacahisar: 24, 70
Karadeniz: 9, 29, 131, 154, 161, 165, 166, 180-182, 185-188, 190, 191, 194, 246
Karahisar: 298, 338
Karakoyunlu: 146
Karaman: 25, 137, 138, 139, 144, 145, 148-150, 152, 205, 212, 278, 288, 349, 421
Karaman Beyliği: 26, 136, 139, 149
Karaman Defterdarı: 343
Karamanî (Enderunlu devlet idarecisi ile İstanbul bürokratlarının Anadolu'dan gelip her nasılsa devlet idaresine karışmış Türk asıllı kişilere yerme makamında verdikleri ad): 76, 159
Karamanoğulları: 17, 18, 23, 27,

136, 139, 140, 144, 145, 149-151, 154
Karaman Vilâyeti: 138, 146, 149, 150, 285, 343, 421
Karasioğulları: 140
Karasi Sancağı: 338, 339, 461
Kars: 9, 29
Kartal: 332
Kasaplar: 213, 220, 227
Kasım Bey (Karamanoğlu): 138, 141, 145, 148
Kasımpaşa: 85, 322
Kassam-ı Askerî: 98
Kastamonu: 9, 34, 136, 140-142, 211, 214, 296
Kâtibiye: 103
Kâtip: 335, 349
Kavallı Mahallesi: 87
Kayı Kabilesi: 22, 145
Kayseri: 11, 34, 35, 70, 131, 136, 139, 146, 149, 151-153, 209, 211, 212, 214, 220, 223
Kaytıbay: 150
Kayyumluk: 62
Kazanlı Köyü: 311
Kazdağı: 45
Kazıyulkuzat: 74
Kefe: 185
Keles: 328
Kelkit Boğazı: 142
Kemah: 109, 136, 143, 152
Kemalpaşazâde: 17, 18, 20, 21, 24, 25, 27, 28, 61, 64, 84, 86, 89, 106-108, 110, 140, 142, 145, 159, 185, 221, 468, 469
Kepsut: 284
Kervansaraylar: 225
Kesim (Mukataa): 91, 101, 229, 265, 275, 292, 309, 332, 336, 345, 374
Kesimci (Mukataa'yı götürü tutan): 49, 454
Kethuda: 31, 40-43, 55
Kıbrıs: 10
Kılıç (Azaplar Ağası Hoca Şeyhî'nin oğlu: 312
Kılıç Bey Çiftliği: 328
Kıpçak Türk'ü: 29
Kıptiler: 340
Kırım: 29, 131
Kırklar: 68
Kırşehir: 151
Kızıklı Bin Dimitri: 90
Kızılbaşlar: 64, 69, 149, 154, 155, 312
Kızılbaş seferi: 312
Kızıl Ahmed: 138, 141, 142
Kızılbey, Taceddin: 23
Kızılbörk: 37, 106, 110, 468
Kızılbörklü Kamu Leşkeri: 105, 157
Kızıldeniz: 193
Kiev: 187
Kiliseler: 54-56
Kite: 309, 331, 356, 371, 471
Kocaeli kadıları: 470
Kocaeli sancağı: 471
Konrapa: 101
Konstantaniye (İstanbul) 86
Konya: 9, 11, 16, 22-26, 34, 35, 60, 70, 75, 98, 131, 133, 136, 137, 140, 144, 149, 159, 205, 209, 211, 212, 220, 223, 342, 361, 468, 473
Konya Darphanesi: 232
Konya Hazinesi: 342
Konya Kadısı: 74
Konya Selçuklu Sultanlığı: 181, 264, 267, 302
Korkud (Şahzade): 107
Koyulhisar: 142, 143, 145
Koyun Alisi: 295, 296, 339, 337
Koyun Hakkı: 376
Koyun bacı: 310
Koyunpazarı: 222

Koyun subaşısı: 199
Kovan Resmi: 125
Köprülü, F.: 162
Kölemenler: 140, 151
Kösedağı Bozgunu: 11, 147
Köstence: 200
Köylüler: 49, 106, 114, 119, 200, 206, 279, 289, 303, 423, 431, 434
Köleler (Kölelik): 32, 45, 54, 67, 73, 74, 76, 84, 107, 127, 157, 159, 196, 264, 436
Köy Kethudaları: 43, 47, 48, 374
Köy Naipleri: 380
Köy Subaşıları: 31, 43, 77, 89, 90, 92, 99, 303, 378, 380
Kritovulos: 82
Kubat Bey: 359, 366, 368
Kudüs: 426
Kul ve Cariye Mustuluğu: 330
Kuran: 252, 323, 324
Kurd (Gebzede Cihet'i olan kişi): 101
Kureyşî: 17
Kurşunlu: 331
Kuzey Afrika: 132, 162, 183, 189, 191, 247, 472
Kuzey Denizi: 167, 170, 171, 174, 175, 192
Küçük Ermenistan: 9, 10, 165
Kürekçiler: 95, 106, 110
Kürekçi Akçesi: 274, 284
Küre Bakır Madeni: 141, 211
Kürt: 53
Kütahya: 9, 57, 58, 92, 99, 111, 338, 339
Kütahya Kalesi: 343
Kütahya Sancağı: 298, 462

L

Lala Şahin Ağa (Lala Şahin Paşa): 18
Latinler: 143, 185
Latin Devletleri: 178
Latin Prenslikleri: 164
Larende (Karaman): 138, 212
Laiklik: 57, 61, 65, 68
Lefebvre G.: 182
Levendler: 65, 203, 456, 460, 461, 464, 468-471
Litvanya: 186
Lizbon: 170
Lonca: 22, 31, 208
Londra: 168-170, 435, 436
Louis XI. 169
Lübnan: 164
Lü'lü Ağa (Lü'lü Paşa): 18
Lütfü Paşa: 160, 195
Lyashchenko: 142

M

Macaristan - Macarlar: 131, 186, 189, 407
Macar Bakırları: 212
Mağrıbî: 244, 247
Mağşuş Akçe: 241
Mahalle Kethudaları: 96
Mahkeme: 101, 102
Mahkeme Harçları: 273
Mahmud Paşa (Vezir-i âzam): 141
Mahmud Paşa: 138, 202
Makramacı Şücaüddin: 339
Malatya: 34, 136, 150-153, 261
Malazgirt: 59, 113, 156
Mal-ı Gaib (Sahibi bulunamayan mallar): 371, 383, 384
Mal-ı Ganaim (Hıristiyan bir ülkeyi zaptederken ya da akın esnasında alınan her çeşit mal): 323
Malikaneler: 304-306, 310, 320
Malikanî (Kamu topraklarından

alınan verginin = icarın devletçe bir özel kişiye mülkünün geliri imiş gibi bağışlanan kısmı): 306-309, 311, 312, 317
Malikane Vakıf (Yukarıda tanımlanan malikanî hisseden kurulan vakıf): 318, 319
Mal-ı mefkut (veresesi bulunmayan mal): 371, 383
Mal-ı Mirî (Kamu =Devlet malı): 336, 337, 348
Maliye Dairesi: 78, 81
Mal Memurları: 81
Maltepe: 470
Manastır: 473
Manisa: 199, 445
Mansur: 58
Manyas: 325
Maraş: 136, 144, 150, 151
Marco Polo: 10
Mardin: 156, 261
Marmara Bölgesi: 12, 14, 29, 35, 47, 70, 127, 131, 190, 199, 202, 210, 225, 376, 460, 461, 464
Marmara Denizi: 375
Marsilya: 165, 190
Mart Mahsûlü: 373, 378
Mâverâünnehir: 146
Medine: 263, 326, 388, 426
Medine Vakıfları Raiyyetliği: 388
Medrese: 15, 16, 20, 33, 35, 38, 49, 61, 63, 64, 66, 67, 74, 75, 304, 313, 318, 321, 430
Medreseliler: 32, 40, 61, 68, 74, 76, 79, 98, 115, 129
Medrese öğrencileri: 66, 471
Mehmed Bey (Aydınoğlu): 63
Mehmed II.: (Bak Fatih).
Mehmed Çelebi: 131, 136, 137, 142
Mehmed Bey (Karamanoğlu): 75
Mehmed (Kuloğlu): 101
Mehmed (Mültezim): 331, 332
Mehmed Bey (Umur Paşa'nın kızdan torunu): 320
Mehmed Paşa Karamanî: 328
Mehmed Silahdar: 117
Mekke: 263, 367, 388, 426
Mekke ve Medine Fukarası: 128
Melik: 45
Melik-i Yunan: 25
Mellaş (Güney Anadolu'da yaşayan fellah kökenli Araplar): 53
Memi Bin Divane: 90
Memleket-i Rum Meliki: 25
Memlûklar: 136, 137, 139, 140, 144, 145, 149, 150, 151, 153
Mensuh (Timar): 328
Menteşe: 46
Mesih Paşa: 89
Mesud II: 22-25, 140, 230
Mevlâlık (Köle ya da câriyenin erkek sahibinin sıfatı): 45
Mevlâna: (Bak. Celâleddin Rumi)
Mevlânacılar: 11
Mevlevî-Mevlevîlik: 36, 37, 59, 328
Mevleviyet (Kadılık mesleğinde en yüksek derece): 98, 99
Mevlid: 17
Mevkuf (Dirlik münhal olduğunda, ya da öteki görevlilere ait resim ve vergiler sahipsiz kaldığında, devlet hazinesinin bunları kendine toplaması): 385, 386
Mevkufat Emini (Bu tür vergileri toplamaya memur kişi): 338, 385, 386

Mevkufat Kalemi (Bu vergilerin hesabını tutan maliye şubesi): 78
Mısır: 9, 52, 131, 144, 146, 150, 151-154, 166, 177, 181, 182, 193, 247, 460, 462
Mısır Memlûk Sultanlığı: 140, 150, 181
Mihaliç: 325, 338, 341, 469
Milli Kadısı: 358
Mimarbaşı: 77, 96
Mirî-Hassa (Devletin malı olarak kendisinin kullandığı şey): 121, 224, 317, 444
Milli Kadısı: 358
Mirî Toprak: 49, 54, 119, 124, 126, 197, 222, 264-266, 271, 275, 278-280, 285, 286, 293, 307, 317, 329, 335, 370, 375, 378, 387, 393, 431, 450, 465
Mizan (Ticarî eşyanın tartımı ve bundan resim alma örgütü): 296, 336
Mizan Âmili: 260
Mizan Hanı: 228
Mizan-ı Harir (İpek tartımı ile bundan resim alma işlemi): 296, 356
Mizan Mukaatası (Mizan resimlerini toplama örgütü): 247, 296
Mizan Reşmi: 228
Moğol: 11, 15, 16, 23-25, 29, 34, 36, 46, 49, 50, 58, 63, 78, 91, 139, 146, 164, 165, 178, 180, 184, 187, 305, 458
Moğol Kabileleri: 29
Molla (Kadılıkta en son dereceye ulaşan): 98, 99
Molla Güranî: 62
Molla Hüsrev: 62, 84, 86
Molla Fenarî: 59, 61
Monopolye: 294, 295
Mora: 215
Muaccele ve Müeccele (Peşin alınan icar - sonradan alınan icar): 277
Muaf ve Müsellem (Vergi dışı bırakılan reaya): 290, 291, 449
Muallim-i Sultanî: 40
Muamele (Faizcilik): 258
Muamele-i Şer'iyye (Resmî fiyat üzerinden faizcilik): 250, 253, 255
Mudanya: 331, 448
Mudanya İskelesi Mukataası: 355
Mudanya İskelesi bacı: 356
Mudanya Kethudası: 90
Mudarabe (Ticaret çevirmek üzere birine sermaye verme): 259, 260
Muğla: 367
Muhammed, Hazreti: 64, 466
Muhammediye: 17
Muharrir-i Vilâyet: 275
Muhasebe Defterleri: 324
Muhiddin: 342, 370
Muhtekir (Yiyecek = zahire ve un gibi şeyleri ambarlara yığıp pahalılık yarattıktan sonra bunları fahiş fiyatla pazara süren kimse): 225-227
Muhtesip: 96, 101, 116, 176, 219, 464
Muhzır: 101, 102, 464
Muhzırbaşı: 100-102, 109, 116
Muhzırlık Mukataası: 100
Mukarrerat (Bir vilâyetin bütün vergilerini kendine toplamayı ve bunun karşılığında devlete yılda toplam bir para vermeyi kabul eden Sancak

beyi, ya da Beylerbeyinin ödediği meblâğ): 50
Mukataa: 49, 78, 91, 101, 109, 115, 121, 198, 201, 206, 227, 269, 275, 292, 294-296, 298, 300, 301, 309, 311, 318, 334, 335, 343-346, 348, 350, 355, 357, 358, 370, 381-391, 394, 419, 425, 426, 433, 446, 455, 457
Mukataa Eminleri: 42, 116, 347
Mukataa Kurulu Düzeni: 301
Murabaacı - Murabaa: 249, 259-262
Murabahacı: 250
Murad I: 17, 21, 70, 302, 331, 333, 391, 392
Murad II: 26-28, 70, 72, 106, 107, 130, 131, 137, 157, 241, 247, 302, 304, 308, 310, 311, 318, 319, 325, 387, 408
Murad III: 216
Musa Bin Şehvil: 342
Musevî: (Bak. Yahudi)
Muskul - Ağır: 243
Mustafa Bey (Sipahi oğlanı): 353
Mustafa (Şehzade): 106, 139, 149, 474
Musul: 156
Muştuluk: (Bak. Kul ve cariye muştuluğu)
Mübaşir (Bir hükümet emrini yerinde uygulatmak üzere merkezden yollanan görevli): 266, 330, 342
Mücerred-Mücerred Resmi: 126, 273
Müçtehidîn: 17
Müddet-i Örfî: 38, 98
Müderrisler: 38, 39, 58, 60, 63, 75, 79, 98, 260, 291
Müezzinler: 80, 291
Müfettiş: 341, 355
Müftü: 40, 63, 64, 75, 95, 258
Mülâzemet: 38, 98
Mülhid: 61, 65
Mültezim: 229, 238, 295, 336, 348, 379, 423, 433, 446
Müneccimbaşı: 23, 61, 62, 143
Müridler: 36, 62, 68
Mürteşi: 298
Mürtezika: 39, 129, 130, 291, 322, 323, 326, 327
Mürtezika Sınıfı: 128
Müsellem: 104, 106, 131
Müslüman: 51-57, 128, 133, 143, 158, 160, 178, 183, 188-190, 204, 243, 261, 264, 273, 281, 365, 407, 461, 467, 469,
Müstevfî: 74
Mütevellî: 257, 271, 281, 316, 322, 323, 331, 332, 375, 388, 389

N

Nahiyeler: 77, 380, 381, 383, 446
Nahiye Naipleri: 99
Naip: 74, 82, 84, 89, 97, 99, 303, 339, 377, 380, 382, 432, 455, 456
Nakıbüleşraf: 81
Napoli: 148
Narh: 219, 220, 360, 364, 438, 439, 455
Nâzır: 341, 356
Necip Asım: 464
Neşri, Mehmed: 17, 20, 137, 140, 142, 144, 146, 147, 221, 395, 407, 408, 468, 469
Nezir: 58, 68
Niğde: 136
Nısfiye (Selçukî parasının ana ölçüsü olan dirhem adlı gümüş sikkenin yarısına eşit gümüş ufaklık): 230

Nişancızâde: 463
Nişan-ı Humayûn = Nişan-ı Şerif: 312, 361
Niyabet Resimleri (Vergileri): 91, 303, 307, 308, 310, 311, 383, 446, 447
Norveç: 169
Novabir: 361
Novgorod: 187
Nökerler: 105
Nüzul zahiresi: 95, 274, 284, 427

O

Obalar: 83
Ocaklık: 53, 218
Odunpazarı: 222
Oğlanşeyh: (Bak: Şeyh İsmail)
Oğuzlar: 24, 26, 68, 157
Oğuzhan: 22, 25, 27, 28
Oğuz Töresi: 25
Oğuz Türkleri: 14
Ohri: 473
Orducu: 38, 427
Orhan Bey: 17-21, 23, 25, 29, 41, 63, 75, 88, 388
Orhan İmareti: 58
Orientalistler: 130
Orta Anadolu: 13
Orta Asya: 171, 176, 180, 186, 187, 190, 193
Orta Avrupa: 183, 192
Ortaçağ Esnafı: 194
Ortakçılık-Ortakçı: 118, 127, 275, 276, 454
Ortakçı Çiftlikleri: 126
Ortakçı kullar: 127
Ortodoks Patrikliği: 27
Oruç Bin Adil: 63, 107
Osman Bey: 17, 21-25, 29
Osmanlı Beyliği: 21, 24, 25, 159, 454
Osmanlı İmparatorluğu: 21, 57, 66, 80, 97, 130-133, 147, 153, 158, 174, 183, 186, 188-190, 192-194, 197, 212, 229, 246, 261, 405, 432
Osmanoğulları: 18, 23-27, 53, 96, 146, 157
Osmanlı Kanunnameleri: 56, 96, 233, 267, 309, 352
Osmanlı Maliyesi: 291, 301
Osmanlı Türkiyesi: 36, 66, 71, 97, 144, 153, 154, 183, 191, 207, 212, 223, 266, 295, 302, 423
Otlak Resmi: 203
Otlukbeli Uğraşı: 148, 149, 153

Ö

Ölçücülük: 370
Örfî (Şeriatın yetmediği hallerde zorlayıcı uygulayıcı devlet gücünü ve kurallarını ifade eder): 49, 76, 77, 79, 108, 112, 281, 326, 333, 406
Örflü Adam: 272
Örü (Bir örgütün yayıldığı bölge): 229, 233, 234, 364, 366, 403
Öşür: 125, 126, 203, 205, 272, 275, 276, 278, 288, 308, 310, 373, 374, 376, 390, 393, 394, 454
Öşür-i Mâhî (Balık avcısının ödediği resim): 332
Özengibaha (Köye ya da kasabaya uğrayan ehl-i örf'ün halktan kanun dışı ve âdet olarak aldığı salma türlerinden biri): 95

P

Padişah: 37, 44, 69, 71-73, 77, 88, 101, 129, 138, 144, 150, 224, 292, 318, 451

Padişah Kulları: 301, 443
Padişah Leşkeri: 301, 468
Pamuk Hanı: 224
Papa: 148, 164
Papaz: 48, 49, 51
Pâre Mukataası: 298, 340, 341, 358, 433, 455
Pâre Voyvodalığı: 455
Paris: 27, 61, 231-234, 239, 247, 359
Paşa Kapuluları: 85
Paşa Kulları: 85
Paşa Sancağı: 87, 112
Payas: 161, 209
Pazarbaşı: 96
Pendik: 214
Pervâne, Muineddin Süleyman: 15
Peşkeş: 267, 268, 444
Peygamber: 81, 291
Pîrahmed (Karaman Şahzadesi): 138
Pirenne H: 157, 162-170, 185, 216, 217
Piza: 165, 166
Polonya: 164, 186, 187, 189
Pontus: 10
Portekiz - Portekizliler: 167, 171, 173, 175, 189, 193
Postnişîn: 62
Pul (Füls de denen, bakırdan yapılmış bir Osmanlı ufaklığı): 236-239
Pul Âmilleri: 237, 238
Pul Darphanesi: 238
Pul Emini: 237, 238

R

Raiyyet: 49, 52, 97, 119, 120, 123-126, 160, 203, 265, 268, 276-280, 287, 288, 290, 301, 308, 333, 369, 373, 387, 389, 423, 431, 445, 450, 455, 459
Raiyyet Çiftlikleri: 124-127, 423, 424
Raiyyet Evlâdı: 160
Raiyyetlik: 278
Raiyyet Rüsumu: 125, 376
Rakka: 9, 156
Ramazanoğulları: 53, 138, 144, 151, 152
Rambaud, A.: 159
Reaya: 54, 65, 95, 97, 122, 147, 268, 270, 272, 274, 281, 287-289, 299, 333, 435, 451, 455.
Reaya Fukarası: 407
Ren: 163
Resim (vergi, bac v.b. anlamına): 86, 87, 120, 269, 271, 293, 294, 311, 316, 339, 368, 425, 443, 446
Resm-i Ağnam: 117, 272, 278, 310, 318
Resm-i Arus (Bak. Arus resmi): 279, 282, 303, 307, 310, 330, 381, 447
Resm-i Bağ: 279
Resm-i Bennak: 279, 308
Resm-i Berat: 347, 348
Resm-i Bevvaban (Bak. Rüsum-ı Bevvaban)
Resm-i Cürüm ve Cinayet (Bak: Cürüm ve Cinayet Resimleri)
Resm-i Çavuşân: 346, 347, 348,
Resm-i Çift: 272, 308
Resm-i Defter: 347
Resm-i Ganam (Bak: Resm-i Ağnam)
Resm-i Hamr (şarap resmi): 295
Resm-i İbak (Bak: İbak Resmi)
Resm-i İskele: 333
Resm-i Kaçgun: 303, 311, 333
Resm-i Kapucu: 348

Resm-i Kovan: 279, 308
Resm-i Kısmet: 268, 273, 452, 453
Resm-i Mücerred: 308, 376, 445
Resm-i Şıra: 331, 332
Resm-i Tezkere: 347, 348
Resm-i Yava: 303, 311
Revan Köşkü: 17
Rıbıh (Faiz) 253
Ricci, Aldo: 10
Rical: 76, 267, 271
Rindler: 37
Riyazet: 12
Rodos: 54, 148
Roma: 83, 166, 167
Romanya: 131, 186, 201
Rönesans: 172, 175, 176, 182
Rumlar: 9, 10, 14, 29, 31, 47, 51, 56, 69, 122, 146, 192, 202, 210, 469
Rum Esnaf: 55
Rumeli: 11, 18, 19, 28, 29, 33-35, 46, 81, 82, 92, 93, 131, 134, 140, 142, 154, 161, 184, 190, 200, 210, 217, 227, 246, 283, 295, 310, 343, 375, 395, 424
Rumeli Beyleri: 26
Rumeli Defterdarlığı: 343
Rumeli Kadıaskeri: 76, 79
Rum Mehmed Paşa: 138
Rum Selçukîleri: 151, 155
Rum Sultanlığı: 25
Rum Vilâyeti (Sivas vilâyeti): 142, 143, 149, 317
Rum Yiğitleri (Anadolu - Türk Yiğitleri): 111, 134
Rus - Rusya: 164, 165, 167, 169, 171, 174, 180, 186-88, 190, 192, 193, 197, 360.
Rustem (Umur Paşanın kız evlâdı torunu): 320
Rüsum-ı Âdiye: 312
Rüsum-ı Âdiye-i Serbestiye: 330
Rüsum-ı Bevvâbân: 346, 348.
Rüsum-ı Çavuşan (Bak: Resm-i Çavuşan)
Rüsum-ı Niyabet (Bak: Niyabet Resimleri).
Rüsum-ı Örfiyye: 87, 266, 271-273, 278, 279, 282, 285, 306, 327, 330, 333, 382, 429, 446, 447
Rüsum-ı Raiyyet: 279, 282, 285, 376, 445, 447
Rüsum-ı Serbestî: 87, 93, 94, 282, 285, 307, 333, 377, 378, 383, 387.
Rüsum-Şer'iyye: 271, 272, 278, 306, 376, 378, 382, 429, 444, 445

S

Sâdât: 81, 128, 291
Sadaret Kethudası: 77
Sadrâzam: 75, 76, 117
Sadr-ı Anadolu (Anadolu Kadıaskeri): 76
Sadr-ı Rumeli (Rumeli Kadıaskeri): 76
Sadreddin Konevî: 60
Sağ Akçe (Tam ayarda ve tam vezinde Gümüş Akçe): 403
Sâhip (Selçukî Sultanlığında Başvezirin unvanı): 76
Sahib-i Arz: 91, 203, 271, 278-280, 307, 374-377, 382, 388-390, 394, 431, 444, 450, 457
Sahib-i Raiyyet: 265, 280, 290, 309, 378, 388, 389, 445, 450
Sahın Medreseleri: 71, 97
Sahrâ Köyleri (Bursa'ya yakın ova köyleri): 91
Sâlâriye (Çiftçi, öşüre ek olarak harman ürününden 1/40 nisbetinde bir de at yemi öder ki bu paya bu deyim kullanı-

lır): 278, 301, 369
Salâtin Evkafı (Sultanların kendilerine kurulan vakıflar): 388, 390,
Salgun: 320
Sâliyâne (Bir Sancakbeyi ya da Beylerbeyi bir vilâyete bütün vergileri toplama yetkisi ile yollandığında, Hazinenin böyle bir valiye bu hasılattan maaş olarak ayırdığı yıllık paya bu deyim kullanılır): 301, 369, 421
Sakız: 54
Samanpazarı: 222
Sancak: 77, 116, 297, 299, 301, 311, 378, 390, 457,
Sancakbeyi: 39, 42, 44, 75, 77, 87, 91-94, 99, 106, 108, 111, 115-117, 134, 142, 158, 260, 287, 293, 303, 326, 330, 380, 383, 385, 455, 456, 460
Sancak Subaşısı: 89-91, 112, 380, 382, 387, 447
Sarraf: 245
Sarı Kâtip: 159
Sasabeyoğlu Çalapverdi: 338
Satu-pazar (Paranın tedavülü): 398, 399, 402, 403
Sebze Hanı: 224
Seferhisar: 341
Selâmlık (Bir hükümet ileri geleni köye ya da kasabaya misafir olarak indiğinde ora halkının kendisine ödedikleri şeref vergisi): 95
Selânik: 29, 133, 209, 215
Selçukî: 10, 13-16, 18, 19, 22-24, 29, 32, 34, 36, 41, 45, 46, 49, 51, 60, 70, 75, 91, 108, 136, 149, 154, 184, 190, 194, 210, 217, 220, 230, 240, 267, 276, 305, 329, 380
Selçuk Hatun (II. Murad'ın kızkardeşi ve Fatih'in halası): 201, 227
Selçukî Emîrleri (Beyleri): 45, 46
Selçukîoğulları: 15, 96
Selçukî Rejimi: 314
Selçukî Sultanlığı: 58, 145, 161, 184, 210, 302, 305
Selçukî Türkiyesi: 10, 18, 21, 35, 36, 39, 43, 59, 104, 124, 127, 136, 155, 183, 225, 266, 302, 319
Sekban: 31, 95, 105, 108, 110, 378, 380, 390, 432
Sekban Akçesi: 284
Sekban ve Sarıca: 432
Serbest: 77, 89, 93, 99, 100, 116, 303, 307, 376-378, 382, 383, 387, 448, 449
Serbest Dirlik: 77, 90, 99, 112, 307, 329, 389, 447-449
Serbest Timar: 89, 307, 376
Serdar-ı Ulemâ: 40
Serite Binti Yorgi: 310
Seki Köyü: 331
Selem: 259-261
Selimşah (Şehzade Selim-Yavuz): 73
Selim I. (Yavuz S. Selim): 61, 64, 65, 132, 152-155, 196, 212, 215, 240, 247, 248, 330, 332, 343, 363, 364, 381, 392, 396, 422, 459, 460, 462, 465, 468, 469
Selim II.: 241, 467
Serez: 231, 247, 361
Seydişehir: 137, 138
Seyid Çelebi: 337
Sırbistan: 131, 407
Sifanyanos: 310
Sikke: 101, 152, 230-232, 237, 247, 360
Silifke: 138, 148, 149

Simre: 24, 25
Sinop: 34, 136, 140-143, 161, 201, 209
Siroz (Bak. Serez):
Sivas: 11, 24, 34, 35, 70, 98, 131, 133, 137, 146, 151, 209, 220, 468
Sivrihisar: 25
Sipah: 37, 105, 107, 260, 287, 370, 373, 374, 376, 392
Sipah Oğlanlığı: 104, 353
Sipah Oğulları: 291
Sipah ve Silâhdar Bölükleri: 109
Sipahi Timarı: 448, 449
Siyaset Hakkı (Ölüme hüküm giyenleri cinayetin işlendiği yerin Sancakbeyi idam ettirmekte olup bunun karşılığında «kan resmi» alırdı ki bu deyim onu ifade eder): 93
Siyavuş (Cimri lâkabı ile anılan Selçukî Şahzadesi'nin adı): 16
Sof (Ankara keçisinin kılından dokunan ünlü kumaş): 215
Softa (Suhte sözcüğünden bozma olup medrese öğrencisi): 22
Solakzade: 143, 154
Söğüt: 318, 324, 325
Strauss E.: 182
Subaşı: 31, 32, 39, 41-43, 75, 77, 86-94, 109, 280, 303, 307, 311, 314, 353, 446
Suğla: 205
Suhte: 472
Sulama Subaşıları: 205
Sultan: 25, 27, 7, 38, 45, 59, 70, 128, 267, 306
Sultanî Fıdda (Gümüş anlamıyla akçenin ifadesi): 244
Sultaniye: 331
Sultanönü: 339, 341
Sultan İmareti Vaktı: 310
Sultan Veled: 63
Sumagar: 24
Sumla köyü: 309
Suriye: 52, 53, 131, 144, 153, 163-165, 177, 181, 190, 193, 210, 246, 460
Suriye Melikleri: 181
Süleymanağa Camii: 252
Süleyman Bin Hamza: 87
Süleymanşah (Şehzade Süleyman - Kanunî): 145
Sünnilik: 51, 60, 69, 154
Sürgün Tahılı: 320
Süveyş: 193

Ş

Şafiî Mezhebi: 17
Şah İsmail: 152, 154, 155, 212, 214, 422, 460
Şah Tahmasp: 428
Şam: 9, 11, 17, 29, 52, 108, 134, 151, 199, 209, 214
Şarkîkarahisar: 148
Şaraptar Hamza Bey: 142, 146
Şehinşah (Şehzade) 421
Şehirli: 119-123, 126, 282, 287-290, 311, 392, 444
Şehir çöp subaşılığı: 381
Şehir Emini: 41
Şehir Kethudası: 41, 43, 46, 95, 96
Şehir Subaşısı: 37, 42, 43, 87, 90-93, 115, 116, 353, 358, 380-382
Şehir Zeameti: 91, 92, 380, 381
Şehrizur: 134
Şehsuvar Bey (Dülkadiroğlu): 150
Şehsuvaroğlu: 153
Şer'î (Vergilerin şeriatlık görevini karşılayan türleri): 49,

251, 252, 270, 279, 281, 328, 378, 406, 444
Şer'i Had (Resmî faiz fiyatı): 252-254, 257
Şer'i Şerif (Mahkeme): 80, 97, 99, 282, 327, 330, 377, 446
Şeriatçılar: 315
Şeriat: 40, 65, 80, 123, 254, 270-272, 313, 315, 330
Şeyhler: 26, 38, 47, 59, 62, 68, 291
Şeyh Celâl: 64
Şeyh Edebâli: 25
Şeyh Hasan-ı Kebir (Şeyh Hasan Timurtaş): 23.
Şeyh İsmail: 65, 466
Şeyh Muhlis (Paşa): 23
Şeyhulislâm: 36, 40, 59-61, 80
Şıkk-ı Evvel (Birinci Defterdar): 78
Şıkk-ı Sânî (İkinci Defterdar): 78
Şıkk-ı Sâlis (Üçüncü Defterdar): 78
Şii Mezhebi: 149
Şile: 470
Şikârî: 18, 34, 149
Şirvan: 428
Şuhudülhal (Duruşmada Kadı'nın yanında gözlemci olarak yer alanlar): 100, 103

T

Taceddin Kızıl Bey: 23
Tahrir Defterleri: 306, 311, 318, 328, 447
Tahrir Memurları: 275, 276, 304
Tahsildar: 315
Tamga-i Akmişe (Yapılan kumaşları damgalama ve bu işlemden vergi - resim alma örgütü): 339, 357
Tanzimat: 222, 262
Tapu Defteri: 308, 447
Tapu Resmi: 124, 278, 375, 376, 390
Tarikat: 11, 49, 60-62, 65, 68, 218
Tarikat-Ocak: 218
Tarikat Şeyhleri: 12, 129, 328
Tarsus: 136, 137, 144
Taşköprü: 101
Tatar: 21, 26, 29, 188
Tebriz: 151, 155, 156, 209
Tekâlif-i Divaniye: 266, 273, 279, 283, 288, 290, 329, 389, 420, 429
Tekâlif-i Örfiye: 294, 327
Tekâlif-i Şakka (Ehl-i örf'ün halk'tan kanun dışı ve zorla aldığı vergi ya da yaptırdığı ücretsiz hizmet): 268, 274
Tekâlif-i Şer'iyye: 281, 294, 302, 329
Teke: 469, 470
Tekke: 36, 38, 47, 49, 62, 68, 129, 291, 313, 318, 321, 328, 430
Tekindağ, Şehabeddin: 137
Temlik: 316-319, 321, 329, 386
Temlikname: 293, 304, 316, 317, 319, 320, 326, 333
Tereke (Ölen kişiden mirasçılarına kalan bölüşülecek şeyler): 248, 397, 452
Tereke Defteri: 200, 206, 219, 435
Tereke Resmi: 453
Tetümme (Sahın Medreselerinden bir derece aşağı olan hazırlayıcı medreseler): 71
Timar: 49, 78, 89, 104, 108, 110-112, 115, 130, 273, 276, 301, 302, 304, 309, 314, 316, 369, 370, 377, 382, 383, 393, 421, 425, 432, 454, 455
Timar Sistemi: 264, 273, 293, 301,

302, 314, 329, 369, 370, 372
Timarlı Sipahiler (Sipahilik): 19, 28, 90, 105, 111, 115, 117, 204, 260, 293, 321, 375, 378, 383, 394, 407, 425, 431, 432, 454, 460, 470
Timur: 26, 46, 61, 81, 145-147, 184
Timurtaş (Moğol Komutanı): 11
Tire: 231
Tırhala: 325
Tokat: 34, 71, 142, 145, 146, 149, 209, 214, 223, 228, 296, 304, 305, 468
Topkapı Saray Müzesi: 17, 251, 253, 254, 256, 257, 284, 341, 420 453, 462
Toprak Ağası: 50, 124
Toprak Kadısı: 373, 374, 456
Toprak Subaşısı: 43, 89, 90, 380
Toskana: 163, 168, 170, 179
Toynbee, A.: 183, 193, 194
Trabzon: 136, 154, 209, 296, 422
Trabzon Rum İmparatorluğu: 141, 143, 145, 149
Tuna ırmağı: 29, 131, 163, 190, 407
Turan, O.: 9, 34, 263, 305, 315, 317, 319, 320
Turan Şerafettin, Prof.: 17, 106, 142, 185, 191, 474
Turgutlu Aşireti: 138, 151
Turguteli: 275
Türk: 9, 10, 13, 15, 17-21, 24, 29, 46, 47, 52, 55, 57, 68, 82, 106, 113, 133, 140, 143, 154, 159, 184, 188, 192, 200, 204, 208, 262, 271, 314, 322, 369, 422, 443, 459, 469
Türk Aristokrasisi: 16
Türkçe: 17, 157, 264, 315, 369
Türkiye: 9-12, 14, 18, 22, 24-27, 29, 41, 49, 67, 70, 82, 85, 91, 104, 113, 121, 128, 130, 140, 152, 155, 161, 184, 186, 190, 194-198, 202, 206, 210, 216, 220, 226, 230, 240, 246, 248, 251, 262, 270, 271, 274, 288, 308, 313, 317, 320, 323, 367, 382, 395, 411, 422, 431, 435, 436, 457, 458, 462, 465, 470
Türkistan: 9
Türkmenler: 9, 10, 12, 15, 17, 22, 29, 34, 46, 47, 51, 52, 68, 82, 139, 143-145, 148, 150, 151, 154, 198, 210
Türkmen Kadılığı: 83

U

Uç: 22, 24
Uç-iller: 19
Uç Beylerbeyi: 23
Ulak: 390
Ulemâ - Danişmend: 40, 46, 51, 108
Uludağ: 197, 198, 227
Ulûfe: 9, 37, 72, 87, 91, 92, 98, 104, 115, 134, 233, 284, 291, 292, 294, 301, 304, 339, 346, 355, 426, 430, 443, 468
Uluyol: 91
Umman Denizi: 193, 194
Un Kapanı: 224
Urallar: 187
Urfa: 151, 156, 198, 261
Uzunçarşılı, İ. H.: 139, 343
Uzun Hasan: 25, 137, 138, 142-149, 153

Ü

Ülgen, H.Z.: 193
Ümit Burnu: 193
Üstad: 39, 233
Üsküdar Kadılığı: 88, 154

Üsküdar Kadılığı Narhı: 441
Üsküdar Zeameti: 353
Üsküdar: 84-86, 88, 101, 106, 198, 200, 203, 214, 253-256, 258, 332, 375, 457, 470

V

Vakıflar: 38, 39, 49, 54, 62, 78, 100, 115, 121, 128, 129, 202, 222, 253, 256, 292, 293, 304, 313-316, 323, 327, 333, 373, 375, 376, 381, 383, 386,, 388, 389, 393, 420, 430, 432, 447
Vakıfname: 129, 313, 315
Vakıf Emlâki: 54
Vakıf Fukarası: 128
Vakıf İdaresi: 313
Vakıf Nazırları: 39, 388
Vakıf Raiyyeti: 325, 329, 447
Vakıf Timar: 293, 305, 306, 318, 319
Valide Sultan: 326
Van: 29, 156, 427
Vardar: 29, 131
Varna: 29, 131, 311
Varsak Türkmenleri: 138, 151
Vasiliev A.A.: 178, 179, 185
Vasiyetname: 324
Vaughan D.M.: 186, 193
Vazife: 38, 39, 101, 129, 349, 426, 430
Veled-i Yakub: 320
Veliler: 12, 16, 36, 37, 58, 59, 63, 68, 115, 328
Venedik: 161, 164, 166-169, 181, 185, 186, 190, 191, 194, 247
Vezir: 20, 28, 39, 44-46, 59, 74-76, 158, 224, 270, 326, 435
Vezir Kulları: 85
Vezirâzam: 61, 72, 76, 77-79, 81, 89, 96, 158, 321
Vilâyet-i Anadolu: (Bak: Anadolu Vilâyeti)
Vilâyet Askeri: 106, 158, 303
Vilâyet Kethudaları: 111
Volga Irmağı: 187
Voyvoda: 89-91, 307, 374, 377, 379, 382, 384, 432, 455, 456

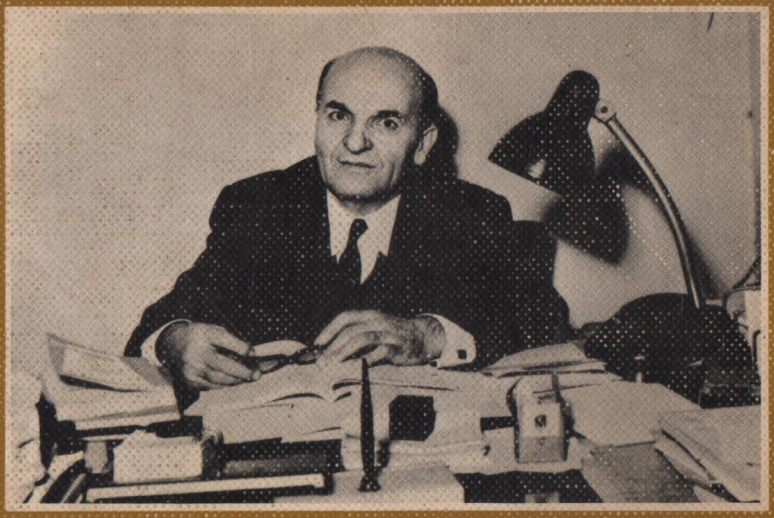
Y

Yahudi: 31, 43, 44, 51, 53, 55, 57, 67, 80, 122, 191, 192, 208-210, 215, 228, 243, 281, 351, 365, 467
Yakub Paşa Vakfiyesi: 81
Yani Bin Manol: 90
Yanya: 473
Yarhisar: 340, 341, 384
Yarcanî: 18
Yarıcılık: 265, 267
Yasakçılar: 109, 229, 234, 245, 286, 351
Yasakçı Kul: 359, 366, 403, 404
Yasakıye: 236, 357
Yasakname: 351, 432
Yasak Gümüş: 234
Yasakçı Hakkı: (Bak. Yasakıye)
Yaşmaklık: 301, 369
Yatır: 68
Yava: 333, 370, 371, 384
Yavacı: 320
Yavuz Selim: (Bak. Selim I)
Yaya ve Müsellem: 21, 37, 104-106, 297, 338
Yaya ve Müsellem İrtişa Mukataası: (Bak: İrtişa Mukataası)
Yaya Sancakbeyi: 42
Yaya Yazmak: 320
Yazıcı, T.: 58
Yazıcızâde Ali: 17, 25, 26, 157
Yediler: 68
Yemen: 52

Yeminli: 320
Yeni Akçe: 238, 360, 361, 398
Yenicetaraklı: 341
Yeniçeriler: 26, 28, 52, 72, 101, 102, 105-109, 116, 117, 122, 134, 158, 159, 203, 257, 260, 287, 353, 425
Yeniçeri Ocağı: 134, 425
Yenişehir: 72, 325, 340, 454, 463
Yeşilırmak: 70, 214
Yetimhane: 313
Yezid: 65
Yıldırım Bayazıd: 26, 142, 302, 326. 331, 333
Yıldırım Vakfı: 310
Yiğitbaşı: 31, 35, 39, 40, 43, 47-49, 55
Yinanç M.H.: 143, 145, 146
Yozgat: 150, 151
Yörük: 51, 325
Yunan: 149, 228
Yunus, Kapucu: 349
Yurt - Yurtluk: 47, 137, 304

Z

Zâbit: 85, 86, 118, 307, 382
Zahireddin (Taceddin Kızıl'ın oğlu): 23
Zaim: 43, 87, 90-92, 303, 304, 353, 376-380, 389, 447
Zaviye: 38, 48, 49, 62, 322, 328
Zeamet: 49, 86, 90, 93, 111, 115, 116, 302, 307, 309, 326, 358, 376, 379, 380, 382-384, 420, 425, 432, 455

İlk cildi de Tekin Yayınevi'nce çıkarılan «Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi»nin bu ikinci cildini, 1973'te yitirdiğimiz değerli bilim adamı Prof. Mustafa Akdağ, ilkinden on bir yıl sonra yayımladı. Bunun nedeni, ikinci cildin kapsadığı 1453-1559 arası dönemin kaynak bolluğu ve yazarın her kaynağı, özellikle Bursa ve Üsküdar «şer'iyye sicilleri»ni birer birer, titizlikle incelemiş bulunmasıdır. Yazarın da belirttiği gibi, «burada Osmanlı Türkiye'sinin devlet yapısını, halkın ekonomik ve sosyal yaşantısını, devlet - halk ilişkilerini, köy, şehir, göçebe topluluklarının derneşim ve yönetim düzenlerini yeteri kadar ayrıntıları ile bulmak mümkün olmaktadır.»

ty 175 T.L.